

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Iskolavezető: Prof. Dr. Müller Péter

Tóth Anita

**A színházi kulturalizáció diszkontinuitása egy
urbanizálódó peremközségben**

A hivatásos színjáték története
Erzsébetfalva nagyközségben, majd Pesterzsébet városában
(1898–1931)

Doktori értekezés

Témavezető: Prof. Dr. Müller Péter

2020.

Tartalomjegyzék

I. BEVEZETÉS	5
Kollektív felejtéstörténet	7
Hely-történetek	9
Emlékezet-helyek	12
Lokális peremhelyzet	15
Szociokulturális peremhelyzet	18
Műfaji peremhelyzet	22
Színháztöredékek – kudarctörténetek	24
Mikrotörténetek	27
II. (SZÍN)TÉRKERESÉS: A SZÍNHÁZI KULTURALIZÁCIÓ KEZDETEI ERZSÉBETFALVA NAGYKÖZSÉGBEN • ORFEUM, KABARÉ, MŰKEDVELŐK ÉS VÁNDORTÁRSULATOK A HELYI VENDÉGLŐK SZÍNPADAIN (1897–1911)	29
Településalapítás a társadalmi performativitás tükrében	31
Nagyközség és színházi kulturalizáció	32
Vendéglők mint a társadalmi csoportosulások metszéspontjai	33
A tér és műfajkeresés variánsai	35
1. Orfeum- és daltársulatok: egy kávéház marketingfogásai	37
Erzsébet kávéház a főutcán	38
2. „Fehér” művészkabarék: ahogy a kereskedőegyesület és az izraelita nőegylet mulat	43
A soroksári úti József vendéglő	44
Művészkabarék	46
3. Műkedvelő színjáték: a társadalmi és nyelvi identitás alakítása	49
Munkásszínjáték vs. műkedvelő színjáték	53
Politika és műkedvelés	57
Otthonkeresés	60
4. A magyar színjáték „meghonosítása”: Kiss Ferenc és Hevesi Mihály	64
A Korona vendéglő színpadán	65
Kiss Ferenc társulata a Korona vendéglőben (1908)	67
Népszerű és elavult repertoár	69
Az első nyári színházépület kudarca	71
Hevesi Mihály társulata a Korona vendéglőben (1909)	74
A térkeresés kudarca	75
III. (SZÍN)TÉRÉPÍTÉS: TEÁTRÁLIS TEREK ÉS STRATÉGIÁK • MŰSZÍNKÖR ÉS SZÍNHÁZ, KABARÉ ÉS MOZI AZ I. VILÁGHÁBORÚT MEGELŐZŐ ÉVEKBEN (1910–1913)	77
Engedélyeztetési eljárások a várospolitikai színterén	78
Mozi vs. színház	81
Állandó színterek: A Műszínikör és a Pflum-ház	84
1. Városliget-stratégia: Sziklai Jenő és az Erzsébetfalvai Műszínikör	87
Erzsébetfalva első „színész telepesei”: a Sziklai család	89
Az Erzsébetfalvai Műszínikör megnyitása	95
Helyszínváltás: Luneznik vendéglő	99
Profilváltás: Sziklai Kabaré	102
2. „Kizárólagos koncesszió”-stratégia: Kelemen Klassohn Gyula Erzsébet Színháza	106
Kelemen Klassohn Gyula, aki majdnem épített egy színházat	107
Elitszínházból szegényszínház	109

Fiatal társulat, elavult műsor	112
Községi tisztviseelő mint drámaíró	114
Hevesi Mihály társulatának vendégszereplése	116
A színigazgatóból lett detektív	117
3. Színikerület-stratégia: Mezey Kálmán és a felvidéki színikerület	118
Mezey direktor a Pflum-házban	120
Fogyatkozó társulat, kiüresedő műsor	121
Mezey társulata a Műszínkörben	125
Szerényebb társulat, frissebb műsor	126
IV. PÁRHUZAMOS (SZÍN)TEREK: HÁBORÚ ÉS SZÍNHÁZ • AZ I. VILÁGHÁBORÚ ÉVEINEK SZÍNHÁZI ÉLETÉTŐL A VÁROSSÁ ALAKULÁSIG (1914–23)	131
Háború és színház	132
Műfajok keresztmetszete – Kinema-szkeccs, kino-varieté, Népmozi Színház	134
Párhuzamos színterek	138
1. A megszökött színigazgató: Halász Alfréd és az alföldi II. színikerület	139
Érdektelen társulat, fővárosi sztárok, kifulladás műsor	140
A direktor szökése	143
2. A vendégszínház-stratégia: Koncessziós társulatok a háború éveiben	146
Miklóssy Gábor és Kövessy Albert, a nagy visszatérők	147
3. Családi vállalkozás: Erzsébetfalvai Műszínkör a háború időszakában	150
Ifj. Békefi Lajos feltűnése Erzsébetfalván	151
Sziklai Jenő társulata és műsora	154
4. Kabaré saját hetilappal: Nádasi Színikör	159
Népvándorlás a Nádasi Színikör tájékán	161
A kispesti és erzsébetfalvai Nádasi Színikör és saját hetilapjuk: a Művész-Világ	163
László Jenő „Böskefalván”	168
A Nádasi Színikör utolsó szezonja László Jenő vezetése alatt	170
5. Az urbanizáció küszöbén: színházi és politikai útkeresés a várossá alakulásig	172
Újrakezdések színháza: Színpadi törekvések a Tanácsköztársaság előtt	173
Az összerendeződés színháza: Színpadi próbálkozások a Tanácsköztársaság után	178
V. VÁROSI (SZÍN)TÉR: ERZSÉBET SZÍNHÁZ • A PESTERZSÉBETI VÁROSI SZÍNHÁZ HARCA A FENNMARADÁSÉRT (1925–28)	184
Urbanizáció/kulturalizáció	185
1. A Műszínkör újrainyítása: Kulinyi Ferenc és G. Kövi Juliska társulata	190
Az új igazgatók: Kulinyi Ferenc és G. Kövi Juliska	196
Pesterzsébeti színészek	199
Népszerű műsor helyi rendezvényekkel	203
2. Rendkívüli városi szubvenció: az egyéves működés mérlege	205
Öngyilkos szubrett, fodrász bonviván, műkedvelő színésznők	210
Lefutott műsor	214
3. Állandó városi szubvenció: a kétéves színház életben tartása	216
Az igazgató „bajazzo-tragédiája”	220
Új kedvencek és nagy visszatérők	222
Megújuló műsor és helyi érdektelenség	224
4. Kiterjesztett kerület és konzorciummá alakulás: Kulinyi utolsó éve	225

Kulinyi búcsúja	228
VI. (SZÍN)TÉRVESZTÉS: A SZÍNHÁZI KULTURALIZÁCIÓ CSŐDJE • A PESTERZSÉBETI SZÍNHÁZTÖRTÉNET ELSŐ KORSZAKÁNAK LEZÁRULÁSA (1928–1931)	233
A vidéki színházak válsága	234
1. Az utolsó próbálkozások: Erdélyi Rezső és Muhoray Elemér színháza	241
Muhoray Elemér feltűnése	244
Erzsébet Színpad vs. Blaha Lujza Színház	248
2. (Szín)térrombolás	252
Kitekintés	254
Színházbontás mint tendencia	256
Üzlet és színház	259
Befejezés	261
FELHASZNÁLT IRODALOM	264

I. BEVEZETÉS

A legváltozatosabb módon tönkremenő, gázszival megszökő, örökséget felélő vagy éppen a végsőkig kitartó igazgatók. Ligeti komédiás vagy fővárosi vendég, pályakezdő vagy éppen pályaelhagyó, letelepülő vagy helyi születésű, túlélő vagy öngyilkos színészek. Műkedvelő helyi színésznőcskék, nagyközségi hivatalnokok és tanárok mint önjelölt drámaírók, zeneszerzők, helyi fodrász mint ünnepelet bonviván. És egy színház, ami húsz évig működött, amibe minden színigazgató hatalmas jövőt vizionált, és amibe zsenánt volt járni. Megannyi izgalmas történet, ami valahogy elfelejtődött, és az idő előrehaladtával egyre nehezebb felidézni.

Erzsébetfalva nagyközség, majd a későbbi Pesterzsébet városának (a mai XX. kerületnek) a színháztörténete teljesen feldolgozatlan terület. Ahogy jellemzően periferiális érdeklődés mutatkozik a Budapesthez – peremkerületként – csatolt települések színházi múltja, vagy általánosságban a magyar szórakoztató színházak iránt is. A legújabb hely- és színháztörténeti monográfiák is megtorpannak, amikor a pesterzsébeti színházi életet próbálják összefoglalni, és csupán néhány mondatban közlik a már jól ismert és igencsak tárgyilagos tudnivalókat. Ráadásul ezek a közlések, azon kívül, hogy eleve elnagyolt, hiányos és sokszor hibás adatokon alapulnak, a folytonos átvételek során kritikátlanul tovább is öröklődnek. S mivel nem vonultathatnak föl kanonikus, fővonal felől bemutatható színházi személyeket, nem rekonstruálhatnak színházi teret, sem abban létrejövő legendás sikerű bemutatókat, valamint újító rendezői törekvéseket sem prezentálhatnak, ezért óhatatlanul érdektelenné válnak és így „vizsgálatuk” tárgyát is elértéktelenítik. Nem véletlen, hogy színháztörténeti kontextusban ebben a megkövült formában teljességgel értelmetlennek tűnik az alaposabb kutatás.

Amennyiben ezt a problémát diszciplináris szempontból közelítjük meg, kiderül, hogy a pesterzsébeti helytörténetírás területén belül a színháztörténeti perspektíva eddig marginális kérdésnek bizonyult, hiszen kívül esett a várostörténet nagyívű összegzéseinek igen keskeny (elsősorban gazdasági és politikátörténeti, építészeti) spektrumán. Csupán egyetlen lényegtelen etapként jelent meg a helyi közművelődés kötelezően megemlítendő fejezetében közvetlenül a dalköri élet és a mozikultúra rövid összegzése mellett.¹ Újraértelmező, kutatásra alapozott elgondolások híján semmilyen újdonsággal nem szolgált, még

¹ Lásd például Bogyirka Emil (szerk.): *Pesterzsébet története*. Budapest, Pesterzsébet Önkormányzata, 2000. 187. o.

kifejezetten kultúrtörténeti indíttatású összefoglaló formájában sem.² Hasonlóképpen, a magyarországi általános színháztörténet-írás látókörébe sem került bele ez a túlságosan helytörténeti színezetű téma, hiszen újrájátszó állomáshelyként egy volt a számos vidéki település közül: peremközséggként beolvadt a kültelki tömegszórakozás reprodukciói közé; önálló, fából készült színházai előadásainak minősége folyamatosan hullámzott a szerencselovag igazgatók próbálkozásai és a megnyerni kívánt közönség aktuális igényei között. Pusztán különleges elhelyezkedése teremtett számára mégis korlátozott figyelmet és publicitást: ez a „se nem vidéki, se nem fővárosi” közeg a kül- és peremvárosi színházakat felsoroló, rövid összefoglalásra mutatkozott érdemesnek, valamint lexikonszócikké tömörödött.³

Az erzsébetfalvai/pesterzsébeti színházi élet leírásai ezekben a rövid, hely- és színháztörténeti összefoglalásokban évszámokkal és igazgatónevekkel alátámasztva, a folytonosság látszatát keltve, lineáris történeti kontextusba kerültek és rögzültek. Ez a konstrukció mindenképpen erős revízióra szorul, hiszen lokális nézőpontból tanulmányozva a vizsgált időszakot, leginkább a töredezettség, hiányosság és diszkontinuitás volt rá valójában jellemző, amely azonban diszciplináris szempontból, egy makrotörténeti narratíva részeként aligha megközelíthető. A történeti linearitásba kényszerítettség és a kommunikatív (közelmúltra vonatkozó) emlékezetben való mérsékelt jelenlét miatti feltáratlanság hátráltatta leginkább a kulturális emlékezetben való megőrződést.⁴

A feladat tehát nem csupán Pesterzsébet színháztörténetének újrainírása, vagy inkább az állandóan újraklónozott és tömörített történet feloldása és dekonstruálása, hanem annak a mentalitás-, társadalom-, vagy éppen kultúratörténeti kontextusnak a feltárása, amelyben mindez mikrotörténetek hálózataként artikulálódhat és rehabilitálódhat. Fontos elkerülni, hogy a hiányos múlt minden meglévő eleméből egy hiánytalanak és objektívnek minősített színháztörténeti munkát kreáljunk.⁵

Bevezetőmben arra teszek kísérletet, hogy megelőlegezzem, mi okozhatta a helyi színháztörténet-írás várostörténeti önreprezentáció és helytörténetírás formájában is erősen hiányos, kollektív felejtés által létrejövő elnagyoltságát, milyen lokális és szociokulturális

² Benkes Mihály dr. (szerk.): *Egyleti élet Pesterzsébeten*. Budapest, Pesterzsébet Önkormányzata, 1996. 79. o.

³ Alpár Ágnes: „A külvárosi és peremvárosi színházak” in *Magyar Színháztörténet 1920–1949*, főszerk. Bécsy Tamás, Székely György, Budapest, Magyar Könyvklub, 2005., 722. o., valamint *Magyar Színházművészeti Lexikon*, főszerk. Székely György, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

<http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz20/196.html> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 18.

⁴ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán, Budapest, Atlantisz, 1999., 49. o.

⁵ Lásd még Kékesi Kun Árpád: „Hist(ori)ográfia, A színházi emlékezet problémája.”, in Imre Zoltán (szerk.): *Alternatív színháztörténetek, alternatívok és alternatívák*. Budapest, Balassi Kiadó, 2008., 68–69. o.

kontextus eredményezhette a belső megszakítottságo(ka)t és milyen módszerekkel kívánom ezt a kizárólag interdiszciplináris (színház-, hely-, kultúr-, társadalom- és mentalitástörténeti) nézőpontból feltárható témát kiszakítani a megszokott narratív sémái közül.

Kollektív felejtéstörténet

Amennyiben a Pesterzsébetre vonatkozó színháztörténeti hiányosságokat messzebből és alaposabban megvizsgáljuk, nem csupán tematikus értelemben vett ártatlan kihagyásként, vagy pusztán érdektelenségként tekinthetünk rá. Hogy jobban megértsük a „valamiről való megfélekedés” dinamikáját például Pesterzsébet helytörténetében, általánosabb kérdések megválaszolásával kell kezdeni. Vajon sokat sejtető jelenség bármely kultúrtörténeti diszciplínában, ha egy szegmense már évszázadnyi távlatban mérve is feldolgozatlan maradt? Nem jelent-e a változó történelmi korszakokon és nemzedékeken átívelő felejtésben megmutató folytonosság már önmagában is értékítéletet, a hiátusokra vonatkozó konszenzust? A válasz nem, hiszen a viszonyrendszer folyamatosan változik. Amennyiben a felejtést az adott kor, illetve adott csoport választásaként (értékítéleteként/érdekeként) tartjuk is számon – tehát a rekonstruktív emlékezet változó vonatkoztatási keretek felől folyamatosan újjászervezi a múltat⁶, és csak az marad meg egy közösség emlékezetében, amit az adott társadalmi csoport értékesnek tart megőrizni –, ez még nem jelenti azt, hogy ez a hiátus nem ad előbb-utóbb – a gadameri értelemben vett – lehetőséget a szellem teljes megújulására, hogy friss szemmel nézzük és a jelen tapasztalataiból konstruáljuk újra a hiányzó történeteket.⁷ A visszatekintés lehetősége azonban nem vonja maga után, hogy a vizsgálat tárgyáról utólag értékítéletet mondjunk, vagy rehabilitálni próbáljuk, csupán a jelenből visszatekintve revideálni kívánunk egy olyan eseménysorozatot, amelyet a vizsgált csoportok mindenkor kollektív identitását tápláló kommunikatív emlékezet korábban valamilyen okból száműzött, és/vagy csak erősen redukált keretek között hagyta, hogy megőrződjön a kulturális emlékezetben.

A Pesterzsébetről megjelent helytörténeti jellegű munkákat sorra véve megállapíthatjuk tehát, hogy a (színháztörténetre vonatkozó) felejtés legfőbb oka a lokális kollektív emlékezet viszonylagosságában (az aktuális városvezetési, illetve politikai függőség torzításában) és az ezekből az alapanyagokból, forrásokból táplálkozó helytörténetírás nehézségeiben

⁶ Assmann, 1999., 42. o.

⁷ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor, Budapest, Gondolat, 1984., 35. o.

keresendő, és legfőképp abban, hogy ez a két terület nem különíthető el egymástól abban az értelemben, hogy az emlékezés, tehát a válogatás és értelmezés mindenképpen társadalmi csoportok terméke.⁸ Mint Gyáni Gábor kiemeli:

„A helyi identitás megteremtéséhez és ápolásához elengedhetetlen helyi tudás, lokális történelmi tudat számos specifikus vonást mutat a nagytörténettel összefüggő tudáshoz és tudathoz képest. Ennek részben az is az oka, hogy a helyi történetet megkonstruáló racionális megismerés a nemzeti történetíráshoz viszonyítva fejletlenebb intézményes keretek közt kénytelen működni. (...) Ráadásul a helyi múlt képe többnyire töredékes: nem csak a történet kezdete vész gyakran teljesen homályba, hanem olykor még a későbbi etapok is roppant hiányosan fűzhetők fel a kronologikus és lineáris történelmi elbeszélés vonalára.”⁹

A töredékesség oka esetünkben a lokális történelmi tudat alakításában, az emlékezés és felejtés dialektikájában keresendő, ahogy az emlékezetközösség időszakról időszakra címszavakká sűríti, vagy elhallgatja/elhagyja az aktuális kollektív önképébe be nem illeszthető, a csoportidentitást nem szolgáló eseményeket, és abban, ahogy a mindenkori helytörténetként kezelt írásos munkák ezeket a töredékeket megpróbálják mégis időbeni folyamatként, történelmi ívként ábrázolni.¹⁰ Nagyon fontos látni, hogyan változott időszakról időszakra a „lokális tudás”, attól függően, hogy mely hatalmi csoportok kívánták a helyi kollektív emlékezetét a csoportidentitásuk kialakítása érdekében felhasználni, hogyan állították elő a lokális tudatot,¹¹ és hogy ehhez kapcsolódóan hogyan változott (vagy éppen nem változott) a hely színháztörténetéről szándékosan kialakított kép.

A hely emlékezete és a belőle táplálkozó helytörténetírás tehát, hogy ezeket a hiányosságokat leküzdje „nem alacsonyabb, hanem mélyebb szintű munkát tesz lehetővé – sőt kötelezővé”.¹² Ahhoz, hogy átléphessük a helytörténetírás sablonjait, jobban elmélyedhessünk például a lokális emlékezet egyes hiátusainak történetében, mondjuk, éppen a színháztörténelmi vonatkozásaiban, fontos, hogy kilépjünk a helytörténetírás berögzült, nemzeti történetírás sablonjait újrajátszó keretei közül, és más diszciplínákat is

⁸ Peter Bruke: „A történelem mint társadalmi emlékezet”, Ford. Ábrahám Zoltán, *Regio*, 2001/1., 5. o. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00040/pdf/01.pdf>, utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 12.

⁹ Gyáni Gábor: „Identitás, emlékezés, lokalitás”, 2000, 2008/6. <http://ketezer.hu/2008/06/identitas-emlekezes-lokalitas/> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 13.

¹⁰ Pierre Nora, „Emlékezet és történelem között – a helyek problematikája”, in uő: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Ford. Haas Lídia, Budapest, Napvilág Kiadó, 2010., 14–15. o.

¹¹ Arjun Appadurai: „A lokalitás teremtése”, Ford. Szeljak György, Árendás Zsuzsa, *Regio*, 2001/3., 3. o. http://epa.oszk.hu/00000/00036/00042/pdf/regio2001_3.pdf utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 13.

¹² Vörös Károly: „A helytörténelmi kutatásról”, *Valóság*, 1972/2., 42. o.

bevonjunk vizsgálati módszerünkbe. Módot kell találni arra, hogy ez a mélyebb szintű munka megvalósulhasson.

Hely-történetek

A Pesterzsébet/Erzsébetfalva keletkezés- és fejlődéstörténetét megíró, több községet magába foglaló vagy önálló monografikus forrásanyagok egyáltalán nem, vagy csupán röviden foglalják össze a helyi színházi élet történéseit. Érdemes röviden végigtekinteni a helyi színháztörténet- emlékezet állomásait a kollektív felejtéstörténet fent vázolt szempontjai alapján.¹³ Az erzsébetfalvai színjáték intézményesülésével egy időben keletkező, 1910-es vármegyei monográfia érthető módon még nem tehet említést erről az új vállalkozási formáról, a helyi kulturális élet taglalása kimerül a gazdag társasági élet, egyesületek, körök felsorolásában.¹⁴ Az 1922-es Petőfi-naptár viszont már megemlíti a Nagy György István főjegyző által írt helytörténeti bevezetőben a nagyközség kulturális fejlettségét bizonyító intézmények és körök mellett, hogy „öt mozgószínház és egy cabaretszínház” működik helyben.¹⁵ Ez az említés az első utalás arra, hogy az urbanizáció küszöbén álló nagyközség önértelmezésébe igenis beletartozott a színház megléte, még ha csupán kabarészínház volt is az említett intézmény, és részletesebb beszámolóba nem is bocsátkoztak vele kapcsolatban.

A '30-as években jött el az ideje a (több-kevesebb mint) tíz éve már városként működő Pesterzsébet életében, hogy a régió településeit feldolgozó helytörténeti monográfiákban nagyobb ívű önreprezentációt jelentessen meg. Ekkor a községalapítást, a községfejlődés korai éveinek történetét már kommemoratív tartalomként¹⁶ rögzítik, és nagy hangsúlyt fektetnek az alapítók, a városatyák személyi kultuszának ápolására. Viszont a várossá alakulás tengelyében elmesélt történéseket, a polgári kultúra/városvezetés területfejlesztési eredményeit még a kommunikatív emlékezet erősen irányított és tematizált szövegeiként

¹³ Nem képezik tárgyát a vizsgálatnak a legkülönbözőbb címtárak, hiszen az azokban listázott színházi vállalkozások célja nem a helyi tudás megteremtésére irányult, hanem pusztán marketingtevékenységből eredeztethető.

¹⁴ ifj. Reiszig Ede: „Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye községei, Erzsébetfalva”, in Borovszky Samu: *Magyarország Vármegyéi és városai, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I.*, Budapest, Országos Monográfia Társaság, 1910. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/pest-pilis-solt-kiskun-varmegye-i-11814/pest-pilis-solt-kiskun-varmegye-kozségei-irta-ifj-reiszig-ede-dr-torteneti-ro-a-kozponti-szerkeszto-bizottsag-tagja-118EA/erzsebetfalva-11984/> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 13.

¹⁵ Müller Mátyás (szerk.): *Erzsébetfalvai Petőfi naptár*. Erzsébetfalva, Müller Mátyás Nyomdavállalata, 1922., 36. o.

¹⁶ Assmann, 1999., 64. o.

olvashatjuk. A városfejlődés közelmúltjának és aktuális történetének narratívájában, ebben az időszakban egyértelműen a forráshiánnyal szembemenő szociálpolitika, intézményfejlesztés és leginkább a közegészségügyért folytatott gigászi közdelem manifesztálódott. Ebbe a szociális kultúrmissziót végrehajtó, urbanizálódó polgári önképbe nem illett bele semmi lealacsonyító, így igen kevés szó esik például a munkáséletéről és a nyomorról. Mivel azonban ekkor már igen fontos volt a színházi élet reprezentációja – a fent említett polgári urbánus önkép egyik fontos kellékeként –, első alkalommal tértek ki taglalására. A szerzők emlékezetében azonban még élénken élhetett (ekkorra már lebontott) első, fából épített színházuk valósága, amiben az akkori városvezetés nem sok büszkélkednivalót talált (melyről a későbbi fejezetekben, a recepciótörténet feltárásakor még sok szó fog esni). A színház és koncesszionált igazgatói vagy nem kaptak semmiféle támogatást a várostól, vagy csak éppen annyit, hogy túléljék a szezont. A városvezetés színházhoz való hozzáállása folyamatosan hullámzott, és sohasem tekintette belső ügyének a nagyközség/város saját színházi kultúrájának megszilárdítását. Az ok, melyről még sokat fogunk beszélni, hogy a polgári nevetés színházának helyi megvalósulását és a könnyed szórakozás egyéb formáit nem tartották elég színvonalasnak ahhoz, hogy beleférhessen polgári önképükbe, melyben a színházélmény egyet jelentett a „komoly” darabok kulturált élvezetével. Így ellentmondásos viszonyba kerülhetett a színházi emlékezet valósága a polgári, illetve urbánus önreprezentáció kényszerével. 1931-ben, a húszéves múlta visszatekintő színházépület megsemmisülésének évében még nem került bele az aktuális monográfiába a színházkérdés. Mondhatnánk, hogy azért nem, mert ebben az Újpest, Rákospalota, Pesterzsébet és Kispest történetét röviden összefoglaló, címtárral ellátott ismertetőben kevesebb hely jutott a települések történetének összefoglalására, de a helyhiány ellenére például Kispest krónikájában mégis igen nagy lelkesedéssel és szeretettel írtak „köszínházuk” történetéről.¹⁷

Pesterzsébeten a fából készült színházépület lebontása, az „üres telek nyújtózása”, tehát az önálló színházi tér hiátusa és az ennek ellenére mégis működő színházi élet volt az első olyan ösztönző erő, ami arra készítette a városvezetést, hogy mégiscsak megemlékezzenek erről a jelenségről 1936-os önálló várostörténeti monográfiájukban.¹⁸ Ez az első, valódi

¹⁷ Nagy György István – Balázs Adolf, dr.: “Pesterzsébet megyei város”, in *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye, Pestkörnyéki városok ismertetője*. Budapest, Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete, 1931., 262–263. o. (későbbiekben: Monográfia, 1931.)

¹⁸ Ladányi Miksa, dr. (szerk.): *Pestszenterzsébet, Kispest és környéke*, Magyar városok monográfiája sorozat XVIII. kötet, Budapest, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1936., 87. o. (későbbiekben: Monográfia, 1936.) A monográfiát Soroksár és Dunaharaszti címjegyzékével is ellátták, de elsősorban Pestszenterzsébettel foglalkozik.

színháztörténeti összefoglaló viszont máris erős szelekciót hajtott végre a valóság reprezentációjában, és megpróbálta az első harminc év helyi színháztörténetét pusztán a szín-tér kontinuitásának, tehát a fából készült színház létezésének és húszéves fennállásának okán karakteressé varázsolni. Így kiemelték a műszínikör épületének felépítését és lebontását mint kezdő és végpontot, és a folytonosság látszatát keltve évszámokhoz kötötték három igazgatójának működését, ami nagyon távol áll a valóságtól, hiszen a feltüntetett igazgatók nemhogy nem vezették a színházat folyamatosan, de rajtuk kívül még nagyon sokan és sok helyen próbálták fenntartani színházi vállalkozásukat, nem egyszer épp a városvezetés változó kultúrpolitikai döntéseinek keresztmetszetében – támogatva vagy eltanácsolva.

A lebontott helyi színház és igazgatóinak nyilvánvaló és megkerülhetetlen kudarcorozatát az írás sajnálkozó hangneme eltávolítja a városvezetés valós szerepétől, amely eszerint csupán külső szemlélője volt a helyi színházi élet megszakításokkal terhelt folyamának. Az elhatárolódás és jóindulat narratív keretében megfogalmazott történet a háborút és az utána következő gazdasági válságot tekinti a vállalkozások sikertelenségének okozójaként, ami azonban csak részben fedi a valóságot. A „kollektív amnézia” tüneteit azonban a jelenből való visszatekintés a későbbi fejezetekben egyértelműsíteni fogja, hiszen a helyi tömegszórakoztatás, így a színház bizonyos könnyedebb formái nagyon is sikeresen működtek éppen a háború éveiben, a gazdasági válság ellenére pedig voltak igazgatók, akik erejükön felül próbálták volna megtartani közönségüknek színházukat, ha nem kellett volna szembesülniük a városi vezetőség közömbösségével és a támogatás különböző okokból történő megvonásával. Mégis, ez a rövidke írás bizonyult a későbbi összes hely- és színháztörténeti összefoglaló kiindulópontjának, pontosabban ezt a szöveget ismételték szinte szó szerint és egészítették ki az ezt követő eseményekkel a továbbiakban, tulajdonképpen az ezt követő 80 évben majd’ minden esetben.

Hosszú kihagyás után a nézőpont ugyan nagyon megváltozott a ’60-70-es évek várostörténeti munkáiban, amikor is a szocialista hatalom reprezentációjának szolgálatában előtérbe kerül a proletariátus helyi története és heroikus küzdelmeinek leírása, melyben a korábbi településtörténetekből csupán az öröklődött, amit ezen a szíttán át tudtak szűrni a szerzők. Ez a megváltozott viszonyrendszer azonban elegendő volt ahhoz, hogy teljesen eltűnjön, vagy átalakuljon a polgári nevetés színházának helyi története a legtöbb munkában. Pontosabban helyettesítő funkcióval bírt a műkedvelő színjáték és a munkásotthonok kultúrtevékenységének történeti összegzése.¹⁹ Némileg kivételt képez Nagy Dezső

¹⁹ Lakatos Ernő, Dr. – Lukács Mátyás – Nagy Ernő, Dr. – Sütő Anna (szerk.): *Pesterzsébet, Soroksár, Budapest XX. kerületének múltja és jelene*, Budapest, XX. kerületi Tanács, 1972. (későbbiekben: Monográfia, 1972.)

etnográfus 1966-ban lezáruló adatgyűjtése alapján kiadott, belső használatra szánt helyismereti bibliográfiája, melynek színháztörténeti bevezetője ugyan hiányos és hibás, de első alkalommal kísérelte meg teljesebben összeállítani a helyi színházi élet történetét és bibliográfiáját. Bár ez a munka sem mentes a munkásmozgalmi témák tematizálásától, mégis, színháztörténeti fejezete mindenféle szocialista kommentár nélkül, szóról szóra emeli át az 1936-os színházi összefoglalót, és ki is egészíti az azóta eltelt időszak történetével, valamint külön egységként kezeli a munkásszínháték helyi történetét.²⁰ Szintén az ő munkája a helyi munkáskultúra útját felvázoló munkásotthon-krónika, melynek vonatkozó kis fejezete az előbbi szöveget helyezi (a korszak elvárásainak megfelelően) szocialista kontextusba.²¹

Nagy Dezső összegző munkája óta a helytörténet már nem tett további erőfeszítéseket Pesterzsébet színháztörténetének feltárása érdekében, csupán tovább másolta a '30-as és '60-as évekből megöröklött szövegeket hibáikkal együtt, sőt sikerült újabb tévedések egész sorozatát elhinteni a jövő nemzedék helytörténetíróinak. Ezek az utolsó helytörténeti munkák végrehajtották tehát a színháztörténeti összegzés kötelező feladatát, és leválasztották a felhasznált korábbi szövegekről a polgári sajnálkozó elhatárolódás és a munkásmozgalmi ellenkezés színezetét, tehát neutralizálták őket.²²

Emlékezet-helyek

Pesterzsébet színháztörténetének kutatásakor, ahogy látható, nem hagyatkozhatunk sem a hely-, sem a színháztörténet rendelkezésre álló teljesítményeire, melynek okát eddig a színháznak a lokális identitás megteremtésében játszott elenyésző szerepében és a hely periferiális lokalitásában kerestük. Van azonban egy szintén nagyon fontos (már említett és a városi identitással nagyban összefüggő) szempont ebben a felejtéstörténetben: az emlékezhelyek hiányának szerepe. Az emlékezhelyek, mint „egy letűnt kor határvölgyei”, a spontán emlékezet hiányából és az emlékezés iránti vágyból jönnek létre.²³ Bármilyen formában is öltsenek testet: térbeli, virtuális vagy szimbolikus módon, nemcsak az adott közösséget erősítik, hanem a jövőre vetítik kulturális identitását. A színházi emlékezet térbeli reprezentációja, például egy színházépület formájában a színháztörténet-írás egyik

²⁰ Nagy Dezső: *Pesterzsébet és Soroksár helyismereti bibliográfiája (1895–1965)*, 1969., 512–514. o.

²¹ Nagy Dezső: *A pesterzsébeti munkáskultúra útja. Pestkörnyéki munkásotthonok krónikája*. Emlékek Budapest múltjából sorozat, Budapest, 1965.

²² Benkes, 1996., 79. o., Bogyirka, 2000., 187. o.

²³ Nora, 2010., 19. o.

fontos kiindulási pontja, hiszen a nagy ívű monografikus összegzések a dráma- és előadás-történeti megközelítések mellett leginkább intézménytörténetként manifesztálódnak. Pesterzsébet színháztörténetében azonban a legfontosabb emlékezhelyek – a színházépületek – már nem léteznek, egykori helyükre, igazgatóikra emléktáblák nem utalnak. Ha épült is volna helyi kőszínház, könnyen meglehet, hogy a '70-es évek szanálásainak áldozatává vált volna, mint a polgári építkezés sok más emléke Pesterzsébeten.

Ahogy korábban, a helyi monográfiák tárgyalásakor kiderült, Pesterzsébet történetében több alkalommal felmerült az igény egy városi kőszínház építésére, a vezetőség azonban a város kulturális identitását nem színházépület formájában kívánta megerősíteni. Ezzel ellentétben a helyi munkásság több alkalommal különböző helyszíneken is megteremtette multifunkcionális kulturális központjait, a színházként is üzemeltethető munkásotthonokat, melyek közül a Vas- és Fémmunkások Otthona, a Csili²⁴ mai napig üzemel. Míg tehát a helybeli polgári réteg támogatására szoruló színház felejtéshellyé, a munkások által fenntartott otthon (ha nem is nemzeti, de városi) emlékezhellyé vált.

Mit kezdhünk tehát az olyan színházi jelenségekkel, amelyeknek alig maradtak nyomai, felidézésük egy évszázad távlatában egyre reménytelenebb, emlékeik felkutatása komoly interdiszciplináris nyomozómunkát igényel? Mit lehet mondani egy olyan színházról, amely bár húsz éven át működött, mégsem maradt róla fenn egy rajzon kívül semmilyen ábrázolás, ügymenetéből egyetlen papírlap sem? Igazgatói, színészei, rendezői folyamatos fluktuációban voltak, és sohasem lettek igazán ismertek, hagyatékaik vagy fellelhetetlenek, vagy meglétük, illetve hiányuk maga is értékítéletet közvetít azáltal, hogy a család nem tartotta fontosnak részben vagy egészben a megőrzésüket. A tárgyi emlékezet és recepciótörténet színháztörténeti vonatkozásban színlapokon, újságcikkeken, közigazgatási iratokon, néhány hagyatékban megmaradt portrén, beállított jelenetfotón, színészalbumon kívül semmit sem hagyott örökül, a szelektív emlékezet martalékává lett.

A Pesterzsébet kulturális emlékezetéből, helytörténetéből kimaradt terület maga után vonja, hogy a tárgyi emlékezet is csak korlátozottan áll rendelkezésre. A történet hiánya által (is) implikált kutatás forrása így ez esetben nem (kizárólag) a lokális emlékezet intézményes gyűjteményeiből kell hogy táplálkozzon, a forrásfeltárásnak tágabb szempontokat kell figyelembe venni. Bár az '50-es évek elején alapított Pesterzsébeti Múzeum helytörténeti

²⁴ Az utcát, melyben a művelődési ház áll, alapításakor Csillag utcának hívták. Ennek becézett formája a Csili. Később az utcát átnevezték Nagy György Istvánra, de a munkásotthon elnevezése megmaradt.

gyűjteménye elvileg kiindulási alap lehetne, gyakorlatilag ott – egy nagyobb, műkedvelő színjátszásról szóló fotó- és plakátgyűjteményen kívül – csak a most tárgyalt időszakhoz nem kapcsolódó Neményi Lili- és Szecsódi Irén-hagyatékok találhatók meg.

Az igen gazdag sajtóanyag jelenti tehát szinte az egyetlen támpontot a színháztörténet megírásakor, mely a Pesterzsébeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilmtárában tanulmányozható. Az OSZK Színháztörténeti Tárában rendelkezésre álló hatalmas mennyiségű színlapgyűjtemény eddig szinte teljesen feldolgozatlan volt. A vizsgált időszak igazgatói, rendezői és színészei, akikkel a színháztörténet eddig nem foglalkozott, kilétének feltárása (bizonyos esetekben a leszármazottaik megtalálása révén), hagyatékuk megszerzése leginkább nyomozómunkára emlékeztetett. A kutatás így a forrásanyagok feldolgozásán túl mikrotörténeti feltáró munkák egész sorozatát követelte meg. Továbbá jelentős segítséget nyújtottak ebben a nyomozásban a Budapest Főváros Levéltárában fellelhető erzsébetfalvai közigazgatási jegyzőkönyvek, vagy egyes személyekre vonatkozó közjegyzői iratok is.

A feltárt színháztörténeti dokumentumok válogatásakor, rendszerezésekor és feldolgozásakor a legfőbb szempontjaim tehát, hogy a „nyomokban szétszórt személyes és kollektív emlékeink” látóterének megszervezésével²⁵ a feltárt színházi eseményeket a jelen felől olvassam újra, hogy az archivált anyagok feldolgozásakor figyelembe vegyem, hogy azok már eleve választás eredményei, valamint, hogy hangsúlyozzam a megkonstruált történet töredezettségét és fikcionalizált jellegét.²⁶ Hiszen a színházi produktumokra vonatkozó recepciótörténet feldolgozására különösen érvényes, hogy többszörös áttétellel jut el hozzánk az információ, amelyet jelentéssel ruházunk fel: „(a) produkció és a recepció kettős, egymást feltételező aktivitása a társadalomba integrálódik.”²⁷ A jelenben létrehozott előadás tünékeny anyagát a községi, városi sajtó politikailag, gazdaságilag, szellemileg valamilyen irányban érdekelt munkatársai egy adott módon reprezentálják, amely nézőpontnak csak ritkán adódik ellentétes pólusul szolgáló sajtóvisszhangja. Így száz év távlatából, egyéb nézőpont hiányában különösen fontos, hogy arra a jelentésre összpontosítsunk, „amit az egyének és csoportok tulajdonítanak ennek a valóságnak”.²⁸ A

²⁵ Thomas Postlewait: „Történelem, hermeneutika és elbeszélésmód”, Ford. Kékesi Kun Árpád, *Theatron*, 1999/3., 66. o.

²⁶ Jákfalvi Magdolna: „A dráma- és színháztörténet-írás, a kánon”, in uő szerk: *A 20. századi magyar színháztörténeti kánon alakulása*, Budapest, Balassi Kiadó – Színház- és Filmművészeti Egyetem, 2011., 14. o.

²⁷ Lásd Imre Zoltán: „Színház-szociológia és a néző kutatása”, in Demcsák Katalin – Imre Zoltán (szerk.): *Színház és szociológia határán*. Budapest, Kijarat Kiadó, 2005., 107–131. o.

²⁸ Erika Fischer-Lichte: „A színház mint kulturális modell”, Ford. Meszlényi Györgyi, *Theatron*, 1999/3., 71. o.

színháztörténeti összegző munka tehát mindenképpen folyamatos nézőpontváltásokat igényel, annak megfelelően, hogy a fellelhető források miként interpretálják az aktuális színházi produktumot, eseményt, vagy eseményhálózatot, így létrehozva a múlt egyik lehetséges reprezentációját.²⁹ Így a megidézés, az emlékezés valódi tárgya, kerete nem maga a színházi műalkotás lesz, hanem „valami közvetett, valami másodlagos”.³⁰

Lokális peremhelyzet

Pesterzsébet színházi emlékezetének és felejtésének monografikus összegzésekben megjelenő narratíváját áttekintve térjünk rá a sorozatos megszakítottság és újrakezdés által terhelt helyi színháztörténet legalapvetőbb mozgatórugójára: a sajátos lokalitás és szociokulturális viszonyok kontextusának jellegzetességeire.

Erzsébetfalva telep azon Pest környéki falvak közé tartozott, amelyek szinte a semmiből jöttek létre, és a főváros vonzáskörzetében hihetetlen gyorsasággal, mondhatni „amerikai mintára” növekedtek. Míg az 1870-ben alapított, Soroksár anyaközséghez tartozó telepnek csupán néhány száz fő lakossága volt, az 1897-ben önálló nagyközségi rangra emelkedő Erzsébetfalva a századfordulóra megsokszorozta lakosainak számát, amely ekkor már elérte a 15 732 főt. Ezzel népesség tekintetében lehaladta Soroksárt és felzárkózott Kispesthez.

A századforduló időszaka a kiindulási pont a helyi színháztörténet tárgyalásakor is, hiszen ekkor indult el látványosan a vendéglői színpadok működése és kezdett kibontakozni a színházi érdeklődés a helyi lakosok körében. Tíz év múlva, 1910-ben a lakosság száma megduplázódott,³¹ ami megalapozta az első fából készült színházépület felépítésének üzleti lehetőségét. Ez az év volt kulturális szempontból az I. világháborút megelőző békeidő legvirágzóbb esztendeje, hiszen egymással versengő színigazgatók, mozik, műkedvelő csoportok, új kulturális központok nyújtottak mindennapos szórakozási lehetőséget.

A háborús éveket megszenvedő nagyközség 1923-ban emelkedett Pesterzsébet néven városi rangra, közvetlenül Kispest után (a szomszédos Soroksár és Csepel sohasem lett város). Történetünk végpontján, 1930-ban Pesterzsébet lakossága már elérte a 67 899 főt, ezzel a legtöbb lakosú megyei városa lett az országnak, az összes város tekintetében – Budapestet is beleértve – az 5. legnagyobb várossá vált.³²

²⁹ Hayden White: *A történelem terhe*. Ford. Berényi Gábor, Braun Róbert, Heil Tamás, John Éva, Budapest, Osiris, 1997., 59. o.

³⁰ P. Müller Péter: „Színház és (intézményes) emlékezet.”, in P. Müller Péter, Tompa Andrea (szerk.): *Színház és emlékezet*. Budapest, OSZMI, 2002., 11. o.

³¹ Monográfia, 1936., 67. o.

³² Monográfia, 1931., 184. o.

Ennek a 30 évnek (1900–1930) a színháztörténete a lokalitás jegyében egyetlen kérdéscsoport köré szerveződik: vajon miért nem épült egy ekkora vidéki városban kőszínház? A helyi urbanizációs folyamatban miért nem volt hangsúlyosabb szerepe a minőségi színházi kultúra megteremtésének, megtartásának? Miért nem tudott eltartani egy ekkora város egy színtársulatot? Vajon miért nem mutatott érdeklődést egy ekkora város lakossága az igényes színházi repertoár iránt, és miért nem volt maradása hosszú távon a könnyedebb színházi kezdeményezéseknek sem? A válaszok kétpólusúak: egyrészt a település elhelyezkedésében, másrészt a lakosság összetételében keresendők, amelyek semmi esetre sem választhatók el egymástól.

Erzsébetfalva mint peremközség nagyon közel helyezkedett el a fővároshoz, így ennek és a fokozatosan az agglomerációba kitelepülő gyáripari beruházásoknak köszönhetően hihetetlenül gyors népességnövekedését. Bár eredetileg üdülőtelep kialakítása volt a parcellázások célja, végül a telekspekulánsok és a szintén parcellázó községalapítók nagyon jó bevételhez jutottak a kisebb telkek kiszabásával.

Ezért „a Budapest körüli települési gyűrű kialakulása és viharos növekedése nem kifejezetten a nyugati, a klasszikus szuburbanizációs modellt példázza. (...) Nem úgy jött létre és nem akként növekedett Budapest agglomerációja, hogy az elit, majd nyomában a módos középosztály költözött volna ki oda, hanem úgy, hogy a szegény bérmunkások húzódtak ki az elővárosokba, miután képtelenek voltak szolid lakáskörülmények közé kerülni a fővárosban. Jellemző továbbá, hogy a vidékről a fővárosi munkahelyekre tartó bevándorlók is megálltak Budapest határai előtt, hogy fedél alá juthassanak.”³³

Ez a helyzet egyfajta ingázó életmódot teremtett, amely „Nagy-Budapest régióban volt igazán gyakori, ahonnan a századfordulón a népesség nagyjából 50%-a, a két háború között valamivel kisebb hányada vonaton (elővárosi vasúton) utazott be nap mint nap Budapestre dolgozni.”³⁴ Az erzsébetfalvai ipari munkásság zöme tehát nem helyben dolgozott. A századfordulón a lakosság a ritkán közlekedő HÉV-járatokkal tudott a fővárosba menni, 1905-ben pedig megindult a villamosvasúti közlekedés is.³⁵

A főváros közelsége a helyi színházi kultúra megteremtődésére nyilván serkentőleg hatott, hiszen a fővárosból a neves vendégelőadók könnyen eljuthattak

³³ Gyáni Gábor: *Az urbanizáció társadalomtörténete*. Kolozsvár, Korunk, Komp-press, 2012., 38–39. o. és Gyáni Gábor: *Bérbérlés és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, Magvető, 1992., 85. o.

³⁴ Dr. Mozolovszky Sándor: *Nagy-Budapest népességének foglalkozási megoszlása 1930-ban és az ingaszerű vándormozgalom*, Statisztikai Közlemények, 72. kötet, 4. szám, Budapest, Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1942., 7. o.

³⁵ Bogvirka, 2000., 78. o.

Erzsébetfalvára/Pesterzsébetre, sőt többször akadt olyan fővárosi igazgató, aki Pesterzsébeten kívánta megteremteni saját színházát, holott a belvárosban lakott. A közelségből adódó előnyös lehetőségek azonban eltörpültek ahhoz a nagymértékű hátráltatáshoz képest, amelyet a fővárosi nagy színházak könnyű elérhetősége okozott. Hiszen az igényes színházi élményre vágyó helyi lakosok, akik megengedhették maguknak, inkább választották az éppen működő községi/városi szintársulat helyett a fővárosi színházak kényelmét, pompáját, sztárszínészeit, friss bemutatóit, így nem szorultak rá sem a kényelmetlen, sem az esetenként színvonal alatti helyi előadásokra. A fővárosi színházi estékre kiruccanni esetleg anyagi okokból nem tudó vagy a könnyedebb színházi élményre (kabaréra, műszinkörre) vágyó, fővárosi színházi produkciókon nem szocializálódott közönség maradt tehát a legfőbb bázisa a helyi próbálkozásoknak. Ez a típusú színházcsinálás azonban érthető okokból nem számíthatott városi támogatásra.

Hiába vette kezdetét tehát az urbanizáció folyamata, ez a színházi életre nem lehetett kihatással, hiszen Pesterzsébet a főváros közelsége miatt amúgy is nehezen definiálta magát önálló városként, lokálpatriotizmusa kimerült az egyleti élet megszervezésében és a városi szűk vezető kispolgári réteg aktivitásában. A távoli nagyobb városoknak érdemes volt fenntartani kőszínházat, egyrészt az urbanizáció egyik jeleként, másrészt mert minőségi színházi kultúrára nem volt más lehetőségük. Pesterzsébet viszont sem a fővároshoz, sem a vidékhez nem tartozott igazán, így egyfajta köztes állapotban rekedt. Peremhelyzete kihatással volt a város (ön)definíciójára, (szub)urbanizációjának jellegére és a színjátszási kultúrához való felemás hozzáállására is.

Az író Nagy Lajos 1933-ban Győről készült leírásában (*Három magyar város*) megfontolandó párhuzamra lelhetünk Pesterzsébettel abban a tekintetben, hogy mi tesz igazán várossá egy várost: „Egyáltalán nem falu, de igenis város, a városiasság minden jelével. (...) ellenben jóval érdektelenebb bármely kis falunál. (...) [Hiába] abszolút város (...), amelynek ötvenkétezer lakosa van, hivatalnokok, kereskedők, szabad foglalkozású entellektüelek és munkások (...), de nincs színháza”.³⁶ Pesterzsébet színház- és urbanizáció-története ezen a ponton összefonódik az akkori Győrével, hiszen a helyi elit itt is látta és szóvá is tette ezt a hiányosságot, de a fejlesztésekre költött, zömében hitelekből fedezett beruházások célja elsősorban a város halogathatatlan szociális és egészségügyi problémáinak, közintézményi ellátottságának, úthálózatának, csatornázásának stb. fejlesztése volt, hiszen a hihetetlen tempójú népességnövekedéssel nem nagyon tudott lépést

³⁶ Nagy Lajos: „Dunántúli város 1933-ban”, in uő: *Válogatott művei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973., 702. o. Idézi Gyáni, 2012., 29. o.

tartani a városfejlesztés. Egyszerűen nem teremtett a kicsiny helyi színházi érdeklődés és a város anyagi helyzete valós alapot egy kőszínház felhúzására és fenntartására, mikor a szinte a földből kinőtt, nagyközséggé alakulása óta csupán negyedszázadot megélt város hirtelen bevándorolt, és az állandó fluktuációnak köszönhetően folyamatosan változó lakossága nem válhatott valódi lokálpatrióta, a helyi kultúrára fogékony közösséggé/közönséggé. Ezért – hasonlóan más vidéki településekhez – a városi jelleg lehangsúlyosabb és egyben szimbolikus elemévé csak az impozáns, kéttornyos szecessziós városháza válhatott. Így joggal tesszük fel a kérdést, hogy „ténylegesen is városok vajon a többnyire megyei (rendezett tanácsú) elővárosi települések; egyáltalán milyen jellegű városokról van szó? Ismert felfogás szerint a modern gyáripar által generált urbanizáció nem hoz létre igazi városokat”, és képtelen civilizációt teremteni.³⁷ Pesterzsébet mint hiányos város így elsősorban a kulturalizáció területén mutatott igen erős hiátusokat, és mire beérhetett volna az elképzelés, hogy önálló színházzal rendelkezzen, a budapesti agglomeráció legbelső köréből Nagy-Budapest külső kerületévé vált (1950). A saját színházideája a tömegközlekedés sűrűsödésével, a szabadidő kialakulásával és az anyagiak megteremtődésével együtt vált egyre inkább értelmetlenebbé. Az 1930 utáni két évtized színjátszástörténete azonban már egy másik tanulmány témája lehet.

Szociokulturális peremhelyzet

A másik fontos tényező Erzsébetfalva, majd Pesterzsébet színházi életének vizsgálatakor a hatástörténeti kontextus társadalmi gyökere. Mivel a színház és a társadalom kölcsönös viszonyban áll egymással, fel kell tárni, hogy a vizsgált színházak mit árulnak el az adott társadalomról.³⁸ A lakosság összetételének vizsgálata magában foglalja a mindenkor vagy megnyerni kívánt nézőközönség feltérképezésének lehetőségét is, így ennek az igen szűk rétegnek a színházépülettel, társulattal, repertoárral, egyáltalán a színházzal magával kapcsolatos eltérő igényeire irányítja a későbbiekben a figyelmet. Ilyen módon el kell különíteni egymástól a kispolgári és munkásréteg lakosságon belüli arányát és színházlátogatási szokásait. Érdemes azonban itt megjegyezni (Gyáni Gábor ajánlását figyelembe véve), hogy nem biztos, hogy célravezető (esetünkben) a polgári és proletár jelzőket általánosítva használni egy-egy társadalmi makrocsoport feltérképezéséhez. Így

³⁷ Lewis Mumford: „The City”, in uő: *City Development. Studies in Disintegration and Renewal*. New York, Harcourt Brace and Company, 1945., 14. o. Utal rá Gyáni, *Az urbanizáció*, 40. o.

³⁸ Maria Shevtsova: „Színházzociológia – Problémák és perspektívák”, in Demcsák Katalin – Imre Zoltán (szerk.): *Színház és szociológia határán*, Budapest, Kijárat Kiadó, 2005. 18. o.

amennyiben mégis elkerülhetetlen ezeknek a fogalmaknak a használata, mindenképpen differenciáltan kell kezelni a Gyáni által ajánlott társadalmi mátrix bevezetésével.³⁹ Mivel esetünkben a lakóhely adott, a színház befogadói oldalának, hatástörténetének vizsgálatakor a polgári és munkás közönséget nem homogén egészekként, hanem az egyének munka világában betöltött szerepe és a társadalmi egyenlőtlenség skálájának, tehát jövedelmi viszonyainak figyelembevétele alapján érdemes tárgyalni. A kategóriák amúgy is sok esetben összemosódnak, mivel a polgárosodás útjára lépés nem kizárólag a kereskedő- és iparosréteg, a hivatali gárda privilégiuma volt, hanem például a kvalifikáltabb gyári szakmunkásság számára is modellé vált. Valamint a munkás jelzőt sem kizárólag a gyári munkásság megjelölésére használták, hanem például a kisiparosréteg tisztességes szegénységben élő és a munkásmozgalomhoz vonzódó közégszintjére is. Erzsébetfalvára amúgy is jellemző volt ezeknek a határoknak az összemosódása elsősorban a helyi politikai harcok, valamint a színházlátogatási és műkedvelő szokások kialakulásával kapcsolatban.

Az első kérdés a helyi szociokulturális lehetőségek feltérképezéséhez tehát az, hogy milyen lehetett a vizsgált időszakban Erzsébetfalva, majd Pesterzsébet társadalmi összetétele és ehhez kapcsolódóan a színházi szokások kialakulása, változása. Fontos tehát a színház és a társadalmi-kulturális kontextus együttes vizsgálata.⁴⁰ A mindenkorai monografikus szakirodalom Erzsébetfalvát, majd Pesterzsébetet „összefutott” népességével egyöntetűen a kisegzisztenciák településeként/városaként írja le. A főváros egyesítése tulajdonképpen egybeesik Erzsébetfalva telep megalapításával, így Budapest viharos urbanizációjának mellékterméke (többek között) Erzsébetfalva amerikai típusú népességgyarapodása is. A fővárosi bevándorlás hihetetlen lendülete (a városegysítéstől 1910-ig megháromszorozódott a népesség), amely a központ felé vonzotta az elsősorban szegény alsó néposztályok egyedülálló fiataljait,⁴¹ sokszorozottan jelentkezett Erzsébetfalván, ahol ugyanezen idő alatt tulajdonképpen a semmiből teremtődött meg ugyanebből a bevándorlórétegből a nagyközség lakossága. Erzsébetfalva, majd Pesterzsébet lakosságának legnagyobb része tehát alsóbb néprétegekből tevődött össze:

„[A] korabeli felmérések alapján a lakosság 60-70%-a kétkezi munkás, kik leginkább a pesti és csepeli nagyüzemekben dolgoznak (...) A lakosság többi részének zöme kisiparosok, kiskereskedők, általában

³⁹ Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010., 51–54. o.

⁴⁰ Lásd Demcsák Katalin: „A színház mint társadalmi művészet.” in Demcsák Katalin – Imre Zoltán (szerk.): *Színház és szociológia határán*. Budapest, Kijarat Kiadó, 2005., 7–12. o.

⁴¹ Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Várostarténeti tanulmányok, Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2000., 142. o.

a kispolgárság soraiból kerültek ki. Ezek legtehetősebbjei tartják kezükben a település, később község, sőt a város vezetését, közülük kerülnek ki a későbbi képviselőtestület tagjai. A vékony értelmiségi réteg – orvosok, gyógyszerészek, ügyvédek – a helyi lehetőségeknek megfelelően telepszik meg a telepen.”⁴²

A „vállalkozó kedvű szegénység” települése elég hamar egy „falusi miliőbe helyezett proletárteleppé” vált, mivel a betelepülők (eltérően Dél-Pest más településeitől, ahol a századfordulóig az önálló egzisztenciák voltak túlsúlyban) már 1890-től főleg gyári munkások voltak.

„A főváros gyártelepei felé törekvő munkát keresőknek különösen a szegényebb rétegei tömegesen »torlódtak fel« Budapest határainál, telepedtek ott le, s »ingáztak« a fővárosba. De a fővárosi szegénység is tömegesen települt át az elővárosi övezetbe.”⁴³

Az erzsébetfalvai ipari munkások jelentős része fővárosi munkahelyekre járt dolgozni, de egyre nagyobb volt a keresztingázás is például Csepelre. Ez a körülmény, az „alvó város” jelleg ugyancsak nem segítette az alsóbb rétegek színházi szocializációját, hiszen a napi munka és az utazással töltött idő mellett aligha maradt idejük a kabaréba, műszinkörbe vagy színházba járni, bár 1891 után a vasárnapi munkaszünet bevezetése lendített a délutáni olcsó előadások forgalmán. Az egyre növekvő munkanélküliség azonban a leszakadó rétegeket teljesen elzárta a szórakozástól. Nem segített az a körülmény sem, hogy „az új honfoglalók” igen vegyes képet mutattak mind társadalmi, mind származási – és kezdetben még nyelvi – szinten is. A sokféle és folyamatosan fluktuáló társadalmi csoportok, segédmunkások és szakmunkások, kisiparosok, kiskereskedők, vasúti alkalmazottak nem voltak képesek helyi közösséget alkotni, és ezen csak rontott a legszegényebb rétegek folyamatos tömeges beáramlása.

Erzsébetfalva nyelvi rétegződése a vizsgált időszakban ugyancsak fontos adatokkal szolgál. Míg 1880-ban a telep lakosságának csupán 14,7 százaléka magyar, a német anyanyelvűek aránya 63,7 százalék, ez az arány 1900-ra teljesen megfordul, a rohamos asszimilációnak, az újabb és újabb bevándorlási hullámnak köszönhetően ekkor már az összlakosság 10,8 százaléka vallja magát csak németnek.⁴⁴ Összességében azonban elmondható, hogy az 1880-

⁴² Monográfia, 1972., 134. o.

⁴³ Beluszky Pál: Az elővárosok útja Nagy-Budapesthez, in *Tanulmányok Budapest Múltjából* 30., 2002, 129. o. http://epa.oszk.hu/02100/02120/00030/pdf/ORSZ_BPTM_TBM_30_121.pdf utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 14.

⁴⁴ 1880-ban a német nemzetiségi adatok némileg eltérnek a különböző szakirodalmakban: 807 fő összlakossághoz 59,6 százalék német lakosság (lásd Fónagy Zoltán: „Német városrészek Budapesten”, in Hambuch Vendel (szerk.): *Németek Budapesten*. Budapest, Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998.,

as adatokat figyelembe véve Erzsébetfalva első telepesei nagyrészt németek voltak.⁴⁵ A szomszédos településekhez mérten ez a szám sok is volt, és kevés is. Míg Kispestre eleve jóval kevesebb német áramlott be, amely szám 1900-ra Erzsébetfalvával együtt drasztikusan lecsökkent, Soroksár kifejezetten németek lakta település volt és maradt is. A folyamatosan végbemenő asszimilációban nagy szerepet játszott a magyar nyelv terjesztése, mely a munkások körében ez idő tájt elterjedő egyesületi élettel, műkedvelő színjátékkal is összefügg. A nagyközséggé válás időszakában kifejezetten azért alakult meg például az Erzsébetfalvai I. Munkás Önképző Színképző Bizottsága, hogy a magyar nyelvet terjessze az igen nagyszámú német ajkú munkások körében, és önművelő közösséggé formálja őket. A munkásközösséget innentől kezdve nem az anyanyelv, a német, vagy magyar identitás, hanem a társadalmi csoporthoz való tartozás határozta meg, a német nyelv használata visszaszorult a családi keretek közé.

A színházi kultúrára való fogékonyság tekintetében fontos azonban azt is megállapítani, hogy amíg a főváros rendelkezett egy nagy múltra visszatekintő, vagy éppen felfelé törő vagyoni elittel, Erzsébetfalva összeálló társadalmából természetszerűleg mindez hiányzott. Helyette a község alapítói és majdani vezetőrétege egy maroknyi feltörekvő, magát a község, majd városvezetésbe pozicionáló, a helyi politikai és közösségi életben aktívan részt vállaló, a polgári középosztályba tartozó értelmiségiből és a velük szorosan együttműködő, a kispolgárságba tartozó, de a hirtelen vagyonosodással és vezető pozícióval együtt a középosztályba kerülő kisiparosból és kiskereskedőből állt. 1898-ban az első nagyközségi választások után „[az] előljáróság s a képviselő-testület a tehetős polgárokból, az iparos- és kereskedőréteg jómódú képviselőiből állt”.⁴⁶ Kezdetben tehát az igen vékony helyi középosztály, illetve a felfelé törekvő iparosok és kereskedők kis része jelentette a község, majd város intelligenciáját, reménybeli polgári színházlátogató közönségének magját és egyben a helyi színház engedélyeztetésének, bírálatának mozgatórugóit. Ők alakították a legtöbb helyi egyesületet, vettek részt a civil szerveződésekben, és hozták létre a nagyközség/város polgári arculatát. Valamennyire előrejelzi mindez, hogy kiknek lehetett ebben a kezdeti időszakban ideje, érdeklődése és legfőképpen pénze a kulturális kezdeményezések látogatásához, kik váltak az elkövetkezendő évtizedekben a nagyközség,

319. o.), vagy 1335 fő összlakossághoz 45,7 százalék német társul (lásd Eppel János: „Pesterzsébet”, in uo: 365. o.), illetve az általam is idézett adatok (lásd Monográfia, 1936., 198. o.).

⁴⁵ Pócsik Viktor – Brauer-Benke József: *Pesterzsébeti németek*. Budapest, Német Kisebbségi Önkormányzat Pesterzsébet, 2006., 16. o.

⁴⁶ Monográfia, 1972., 138. o.

majd város valódi polgáraivá, és kik voltak azok, akiknek érdektelensége miatt elhaltak a minőségibb helyi színházi vállalkozások.

Műfaji peremhelyzet

Erzsébetfalva, majd Pesterzsébet időszakonként változó, különböző társadalmi rétegeket megmozgató színházlátogatási szokásai – amennyiben egyáltalán rekonstruálhatóak a színház-szociológiai felmérésekhez alkalmas korabeli források teljes hiányában – valószínűleg nagyban függtek egy viszonylagos anyagi biztonság meglététől, de a helyi társadalmi csoportok munkában betöltött szerepétől és a lokálpatriotizmustól is. Az elsődleges vizsgálati szempont tehát, hogy mely korszakokban, milyen színháztípusok látogatásához kik adták a fizetőképes közönséget. Ennek megállapításához egyrészt segítséget nyújt a korszak fővárosi színházainak repertoárja és azok közönsége, mint a helyben is előadott darabok prototípusai, másrészt a helyi sajtó teljes recepciótörténete, amely sok esetben nyújt támpontot a fővárosi sikerek reprodukálására vagy az attól való lényeges eltérésekre, ami a helyi nézők fővárositól eltérő szociokulturális összetételére utalhat.

Ha szoros összefüggést akarunk keresni a színházi műfajok, színháztípusok és a látogató közönség társadalmi hovatartozása között, rögtön felmerül a kérdés, hogy meggyökeresedhet-e egyáltalán egy olyan társadalmi közösségben a polgári színházi kultúra élvezete, ahol majdhogynem hiányzik a befogadó társadalmi réteg, aki pedig mégis színházba járna, az könnyedén felrándulhat Budapestre bármelyik nagy színházba, és nem kíván „lesüllyedni” egy-egy vidéki társulat vagy egy helyi színházi kezdeményezés szintjére. Alakulhat-e állandó, minőségi színházi kultúra egy olyan községben/városban, ahol nem feltétlenül a színház jelenti a társadalmi nyilvánosság bevett fórumát, ahogy ez a fővárosban már a századfordulóra kialakult,⁴⁷ hanem egyes társadalmi mikrocsoportok egyleti és munkásmozgalmi szerveződései? A válasz egyértelműen az, hogy hosszú távon biztosan nem. Ennek ellenére Erzsébetfalva, majd Pesterzsébet polgári rétege az urbanizáció folyamatában mindenképpen színházat akart, melyet egyértelműen a polgárosodás, a civilizáció, a városi lét egyik legfőbb kellékének tekintett. Viszont nem kívánt az engedélyezettetésen és nagyon alkalmi segélyezésen kívül részt venni ennek megalapozásában. Így megteremtette a maga vergődő színházi torzóját, amelyet rendre

⁴⁷ Kerényi Ferenc: „A színház mint társaséleti színtér a 19. századi Budapesten”, *Budapest Negyed* 46., 2004/4. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/kerenyi.html> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 13.

magára is hagyott, mivel folyamatosan a budapesti színházi élethez mérte saját színházát, társulatait, kritikáját egy eszményített színházélményhez viszonyítva fogalmazta meg – a csalódás elkerülhetetlen volt, a helyi színház látogatása pedig zsenánt.

Azok a színházi vállalkozások, melyek a fővárosi nagyszínházak műsorából válogattak elsősorban szórakoztató darabokat, ugyancsak meg akarták vetni a lábukat helyben, ezért megkísérelték kinevelni saját közönségüket, megteremteni a helyi színház látogatásának társadalmiesemény-jellegét. Ők azonban sokáig egy merőben más típusú közönséggel találták szemben magukat, így rövid időn belül kudarcot vallottak.

A városi vezetőség majd minden alkalommal korholta a társulatokat, amiért nem játszanak klasszikusokat, komoly drámai műveket, de amint műsorra tűzték például a *Bánk bánt* vagy Shakespeare valamely darabját, azonnal ráfizettek az igazgatók a próbálkozásra, és a helyi lapok kárhoztatták a lakosságot a kulturátlansága miatt. A fizetőképes középosztálybeli közönség, akik a fővárosi nagyobb kőszínházak látogatottságának javát adták, Erzsébetfalván a leggazdagabb és igen vékony rétegnek számítottak, legtöbbször távol tartották magukat a helyi színházi kezdeményezésektől, főleg a fából épült műszínikörtől, és csak a jótékony vagy díszelőadásokon részesítették előnyben a helyi színházat. Mivel azonban ez a réteg nem vegyült az alsóbb néprétegekkel, így az állandó, minőségi drámairodalmat is játszó kőszínház eszménye már a kezdetektől fogva megkérdőjeleződött, melyet kizárólag az ő általuk irányított városvezetés és a gazdagabb családok bérletvásárlásai tudtak volna fenntartani.

Jól mutatja a csekély helyi középosztály fővárosihoz viszonyított arányát például a középosztályhoz való tartozás legfőbb kelléke: a házicseléd tartás mértéke is, amely teljesen más volt Erzsébetfalván, mint a fővárosban. Míg Budapest keresőinek 14,8 százaléka házicseléd volt a századfordulón, Erzsébetfalván ez a szám csak 3,8 százalék, ami markáns különbséget jelöl.⁴⁸ Ez az eltérő arány azonban nem csupán a polgári színház iránt érdeklődő helyi közönség (a teljes lakossághoz viszonyított) keskenyebb rétegére mutat rá, hanem egyúttal például a városligeti műszínikörök Erzsébetfalván ekkor nagyon erőteljesen jelenlévő színháztípusát (rövidített darabokat, házi szerzők által írt egyfelvonásos vígjátékokat, szólószámokat) kedvelő, elsősorban cselédekből álló közönség hiányára is.

A polgári nevetés színházának azonban nemcsak az elit vagy a polgári középosztály képezte közönségét, mint például a Vígszínház törzsközönsége, hanem „a pénzéért mindenben nevetni akaró” karzati közönség, illetve a városligeti színikörök fővárosban már lefutott szórakoztató

⁴⁸ Beluszky, 2002., 132–133. o.

műsorát látogató kispénzű pestiek, a városi kispolgárság, vagy a hozzájuk hasonlítható életszínvonalon élő módosabb szakmunkások, cselédek és katonák.⁴⁹ Pontosan ez a réteg volt Erzsébetfalva, majd Pesterzsébet valódi színházi célközönsége, így azok a vállalkozások, amelyek városligeti mintára ezt a réteget célozták meg, tovább fenn tudtak maradni, és egy bizonyos minőségi határon belül a városvezetés is elfogadta őket. Ezeknek a színházi vállalkozásoknak azonban a hosszabb fennmaradás érdekében ügyesen kellett lavírozni műfajok és igények között, időről időre megváltoztatva vállalkozásuk irányultságát, és bravúrosan átalakulni az aktuális lehetőségek mentén, ha ez kellett a túléléshez.

Színháztöredékek – kudarctörténetek

A helyi színházi kultúra első 30 évének, illetve az első fából készült színház 20 éves történetének leírása a hagyományos színháztörténeti premisszák alapján, ahogy már utaltunk rá, teljességgel lehetetlen és értelmetlen vállalkozás. Ennek okaira és megvalósítási lehetőségeire térünk ki a továbbiakban, így miután a kutatás tárgyát kijelöltük, lokális és szociokulturális kontextusának legfontosabb vonásait bevezettük, meg kell határozni a perspektívát és a módszert, amellyel feldolgozzuk.

Erzsébetfalva, majd Pesterzsébet színházi kulturalizációjának feltárása olyan parciális perspektívából láttatja és egészíti ki a honi színháztörténet (legtöbbször) értékspecifikus narratíváját, amely már csak tárgyából adódóan sem teszi lehetővé, hogy kövesse annak megszokott elméleti és gyakorlati premisszáit. Semmi sem áll rendelkezésre ugyanis ahhoz, amit az elitista színháztörténet-írói hagyomány nagyvárosi, jól dokumentált, intézményesített, szöveg-előadás orientált beállítódása jelentősnek és feldolgozásra érdemesnek tartana.⁵⁰ A nagyközség/város szuburbanitása még a külvárosi színházaknál is rosszabb pozícióba sorolja ezt a színháztörténeti szeletet, mely dokumentáltság és feldolgozottság szempontjából messze alulmarad más hasonló pozícióban lévő településhez képest is. A helyi szerzők darabjai, vagy a csak helyben játszott előadások, ösbemutatók szövegei nem fellelhetőek. Az előadások javarészt felidézhetetlenek, leírások is csak ritkán készültek róluk, azok is egy-egy helyi, vagy ritkábban országos médium túlságosan felmagasztaló vagy éppen lenéző rostáján átszűrve. Kőszínház saját állandó társulattal

⁴⁹ Alpár Ágnes: „A külvárosi és a peremvárosi színházak” in: *Magyar színháztörténet 1920–1949.*, 709. o.

⁵⁰ Erika Fischer-Lichte: „Some Critical Remarks on Theatre Historiography”, in Steve E. Wilmer szerk.: *Writing and Rewriting National Theatre Histories*, Iowa City, University of Iowa Press, 2004., 3. o. Idézi Imre Zoltán: *A színház színpadra állításai, elméletek, történetek, alternatívák*. Budapest, Ráció Kiadó, 2009., 44. o.

sohasem volt, fából készült műszínekének bérletét a legkülönbözőbb igazgatók és társulatok birtokolták sokszor teljesen esetlegesen követve egymást, így hagyományos értelemben vett intézménytörténetet írni lehetetlen. Ami viszont rendelkezésre áll, az ideális egy kortárs színháztörténeti kutatás egyedi koncepciójának létrehozásához: populáris színházi formák befogadástörténete, marginális lokalitás és színházi törekvések, amatőrizmus és hivatásosság egyvelege, a mindennapi élet és színház lokalitásban gyökerező összekapcsolódása.⁵¹ Az erzsébetfalvai/pesterzsébeti színháztörténet tehát hosszabb-rövidebb ideig működő, ismertebb vagy teljesen ismeretlen, de mindenképpen marginális színházi társulatoknak, kizárólag populáris színházi produkcióinak diszkontinuuus eseményhálózata, amely időben, színházi térben és típusban is szerteágazó variánsokat hozott létre.

A jelen horizontjából való újraértelmezés tengelyét tehát éppen ez a töredezettség, széttagoltság, a helyi színházi élet folyamatának diszkontinuitása alkotja. A feldolgozatlan és dokumentálatlan által implikált mindenre kiterjedő, már-már nyomozómunkára hasonlító forráskutatás, illetve az interdiszciplináris feltáró munka eredményei (tulajdonképpen szinte a semmiből kiindulva) olyan szerteágazó szövedékét adják a helyi színházi eseményeknek, amelyet lineáris eseményláncolatba fűzni tehát szinte lehetetlen vállalkozás lenne. Maguk a színházi történések időben egymás után és párhuzamosan is létező, egymástól független és sokszor mégis összefonódó, vagy kifejezetten családi egzisztenciára vagy lokálpatriotizmusra épülő hálózata inkább alakul töredékekké, mint történetté. A történeti linearitást így nem a színházi események folytonossága, hanem Erzsébetfalva nagyközség, majd Pesterzsébet városának aktuális társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális és ideológiai kontextusa, tehát a helytörténeti bázis adja meg, amelynek alkalmanként színháztörténeti vetülete is vizsgálható.

Ezeknek az egymástól eltérő és az aktuális kontextustól is befolyásolt, igen változatos formákat öltő színházi töredékeknek a tárgyalásakor minden esetben egyetlen kérdésre keressük a választ: miért nem sikerült? A helyi színházi élet diszkontinuitásának miértjei állnak tehát érdeklődésünk középpontjában, hogy milyen szociokulturális összetevők voltak szükségesek az ideiglenes sikerhez és az elkerülhetetlen bukáshoz: a közönség, a városvezetés, a társulat, a repertoár, a sajtó és az aktuális politikai, gazdasági, kulturális helyzet milyen fokú interakciója hozta létre vagy tette lehetetlenné egy-egy színházi vállalkozás megszilárdulását. Milyen színházvezetési stratégiákkal próbálták meg bevenni a

⁵¹ Imre, 2009., 44–45. o.

már a kortársak szerint is lehetetlen vállalkozásnak tartott erzsébetfalvai/pesterzsébeti színpadokat, melyik miért nem volt sikeres, és miért vállalkozott mégis évről évre új vagy azonos társulat a színházteremtésre.

Ez a dolgot tehát egy kollektív felejtéstörténetből felépített kudarctörténet, melyben a hiátusok ugyanolyan jelentőséggel bírnak, mint a színházi momentumok. A metanarratíva lehetetlensége és az interdiszciplináris megközelítés⁵² hozzájárulnak a töredezettség kihangsúlyozásához, és reményeim szerint egy alternatív színház-történeti munka alapjait teszik le.

Pesterzsébet színházi életének folyamatos meglétét a színházi kulturalizáció diszkontinuitásban megjelenő, mindenén túlmutató akarat hatja át, mely mögött kevésbé volt jelen a színházcsinálás missziós jellege, mint inkább a különböző színházi vállalkozásokat üzemeltető igazgatók, színészcsaládok, helyi színészek megélhetési törekvései.

Az újraolvasás vezérelve tehát a diszkontinuitás, a folyamatos újrakezdések harminc éven át tartó láncolata, amelyek bár furcsa módon mindig a „siker receptjé”-ből⁵³ próbáltak táplálkozni, ez valahogy mégsem volt elég a kontinuitás megtartásához. Ez a peremvárosi színház-történet tehát azokra a kérdésekre is magyarázatot keres, hogy milyen stratégiákat alkalmaztak a társulatok a fennmaradás érdekében, és miért voltak mégis mindig kudarcra ítélve. Miért nem volt elegendő a századforduló kultúrájának „kommersz és profitorientált tömegtermelés tünetének tekintett” „jól megcsináltsága”, illetve miért nem működtek a két világháború közötti magyar drámairodalom „lombiktermékei”, melyek mind a sikervágy jegyében születtek⁵⁴ egy a legkevésbé sem ideális környezetben? Mi történt a népszínművekkel, operetekkel, zenés bohózatokkal, jól megcsinált színdarabokkal, a kabaréval és a műszíniköri műsorokkal, amikor kikerültek a fővárosi közegből? Mit kezd a kőszínházak részére írt, szórakoztató, sztárközpontú repertoárral egy kőszínház és sztárok nélküli társulat, és hogyan viszonyul mindehhez a néző? Hogyan lehet egy folyamatos újrajátszásokból táplálkozó repertoárt sikerre vinni, illetve miért lehetetlen ez? Hogyan tudott kibújni egy kis helyi színház a folyamatos újrajátszás kényszere alól, milyen saját színházi művekkel próbálkozhatott? Jelen színház-történeti szegmenst tehát nem csupán a

⁵² Imre Zoltán: „Színházak – történetek – alternatívák, A színház-történet-írás és – kutatás lehetőségei és problémái”, in Imre Zoltán (szerk.): *Alternatív színház-történetek, alternatívok és alternatívák*. Budapest, Balassi Kiadó, 2008., 34. o.

⁵³ Bécsy Tamás: *A siker receptjei*. Székesfehérvár, Vörösmarty Társaság, 2001.

⁵⁴ Kiss Gabriella: *A magyar színházi hagyomány nevető arca*. Budapest, Balassi Kiadó, 2011., 9. és 11. o.

pesterzsébeti színházi élet története, hanem az újrajátszások újraolvasásának története is egyben.

Nem elegendő azonban ennek a sikertelenség-történetnek a repertoárból kiinduló magyarázata, a nyilvános és közösségi nevetés és a sikervágy összetevőinek és hiányosságainak listázása, figyelembe kell venni a hatástörténeti horizont megjelenítésekor „a történelmi, szociológiai, illetve a színházba járó nagyközönség igényeinek és az igény okhálózatának kérdéseit” is.⁵⁵ Fel kell tehát tenni „a nevetés performativitására koncentráció elméletek alapkérdését: ki, min és milyen körülmények között nevet?”,⁵⁶ hogy megérthessük a tömegeket színházba mozgató vagy nem mozgató mechanizmusokat.

Mikrotörténetek

A helyi színházi élet leírása tehát egységes narratívaként nem képzelhető el, és annak még csak a látszatát sem képes kelteni, mintha mindent magában foglaló színháztörténetként kívánná Erzsébetfalva/Pesterzsébet színházi életét összefoglalni, hanem színháztörténetírás-töredékeként létezik egy kontextuálisan jelentősen áthatott közegben. Ezek az egymásra halmozódó mikro(színház)történetek felvillantják egyrészt a legkülönbözőbb színházi variációk jelenlétét, a hihetetlenül gazdag és mégis egysíkú repertoárok összetételét és a helyi igények szerinti alakulását, a színigazgatók rövidebb-hosszabb regnálásának problematikáját, a társulatok fluktuálását és összetételét, a közönség, a sajtó és a városvezetés aktuális hozzáállását. A populáris színházi formák helyi megvalósulásai, a térbeli széttagoltság, az időbeli töredékesség, a profizmus és amatőrismus hullámozása, a folyamatos változás okainak feltárása tehát a célunk, egy intézményesített szempontból szemlélt kudarc-történet, belülről nézve azonban egy minden körülmények között élni akaró színházi közeg mikroelemzése.

Bár a kutatás harminc év „történetét” öleli fel, és térben is látszólag változatlan (helyi) viszonyítási alapot szolgáltat, mégsem válik helytörténetté a kutatás, amit nem csupán a színháztörténeti perspektíva okoz. Az egyes fejezetek mikrotörténetei ugyanis minden esetben kis léptéket ölelnek fel, a helyi színháztöredékek diszkontinuitásán belül egy adott színházi térre, időszakra, igazgatóra és társulatra koncentrálnak. Egy szűk közönség/közönség reakcióit tárja fel, és egy-egy fontosabb színházi alak (mikro)történetét

⁵⁵ Bécsy, 2001., 49. o.

⁵⁶ Friedeman Kreuder: „Komisches”, in Erika Fischer-Lichte – Doris Kolesch – Matthias Warstatt Hg.: *Theatertheorie*, Stuttgart-Weimar, Metzler, 2005., 170–175. o. Idézi Kiss, 2011., 13. o.

dolgozza ki. Így lehetségessé válik, hogy Erzsébetfalva, majd Pesterzsébet színháztöredékei életre keljenek, egy-egy eddig teljesen ismeretlen színészcsalád életútjának és pályájának momentumaival, vagy csupán a helyben eltöltött hónapok-évek tárgyalásával behatóbban tanulmányozhatjuk a helyi színházi közeget. Feltárulnak, vagy csupán sejthetőek így a színházi vállalkozások kudarctörténetei mögött megbúvó külső körülmények mellett a belső motivációk is.

A kutatás legfontosabb területe tehát, hogy mikrotörténetek segítségével a színlapokon, színházi hírekben feltűnő nevekből arcok legyenek, repertoárokból színházi történetek, az ismeretlenségből előkerüljenek a színházi terek, és Pesterzsébet színházi felejtéstörténetének miértjeire a fővárosi színházak történetének tükrében válaszokat kapjunk. Így ennek a peremközségnek, majd -városnak a színháztörténeti fragmentumai szép kerek egészzé fognak összeállni, reflektálva arra „a közmegegyezésre, mely szerint színházunk gyávasága egy »frusztrált, kisebbségi komplexusokkal terhelt, önmaga jelentőségét állandóan bizonygató – de abban mégsem maradéktalanul hívő kultúra« tünete”⁵⁷ amely kijelentés amellett, hogy Pesterzsébet színháztörténetének mottójává is válhatna, ráirányítja a figyelmet színházi múltunk szórakoztató fejezeteinek kültelki hatástörténetére.

Érdekes módon Pesterzsébet első színházának története nem sokkal azután ér majd véget, mikor a *Nyugat* híres 1928-as ankétja megszületik, és a magyar drámaírás válságának okait többek között a „happy end” jelentőségében látatja.⁵⁸ Az Erzsébet Színház ledózerolásának végpontja felől olvasva ezt a problémakört, megállapíthatjuk, hogy Pesterzsébet esetében még a „happy end” sem volt elég a színház megmentéséhez, hiszen ekkor már a magyar drámaírásnak nyomát sem láthatjuk a helyi repertoárban, inkább a könnyed színházi szórakoztatás egyfajta torzképét. Az Erzsébet Színház tehát a történet végére már a hiány színházává válik: egy színház jó nevű színészek, a nevetés polgári színházának repertoárja, szórakozni vágyó közönség és végül színházépület nélkül.

⁵⁷ P. Müller Péter: „Nárcisz”, in uő: *A maszktól a halálszínházig. Színházi írások*. Budapest, Kijárat Kiadó, 2010., 163. o.

⁵⁸ „A magyar drámaírás válsága” cikksorozat, *Nyugat*, 1928. febr. 1. – febr. 16.

II. (SZÍN)TÉRKERESÉS: A SZÍNHÁZI KULTURALIZÁCIÓ KEZDETEI ERZSÉBETFALVA NAGYKÖZSÉGBEN • ORFEUM, KABARÉ, MŰKEDVELŐK ÉS VÁNDORTÁRSULATOK A HELYI VENDÉGLŐK SZÍNPADAIN (1897–1911)

Az interdiszciplináris kutatás előtérbe helyezésével a humántudományokban jelentős karriert futott be a tér fogalmának széles körű alkalmazása. Szemben a lineárisan értelmezett folyamatokkal, a párhuzamos jelenségek, a szimultaneitás, az egyidejűség, mellérendeltség, a „pontokat összekötő és szálakat keresztező hálóként” értelmezett jelenségek kerültek előtérbe.⁵⁹ Az abszolút és relacionális térfogalmak a térszociológia területén belül természetelvű empirikus tradícióként, illetve interpretatív, hermeneutikára épülő megközelítéssel tárják fel a térről való gondolkodás lehetőségeit. Ugyanakkor az objektív anyagi térszemlélet mellett megjelennek a szubjektív, társadalmilag is értelmezhető modellek, illetve ezek dualizmusa.⁶⁰ A színháztudományban ez a „térfordulat” elsősorban a performativitással kapcsolódott össze, hiszen a performansz, amely „mindig térfoglalás”, például a színtér meghódításaként, elfoglalásaként, újrastrukturálásaként, megvédéseként stb. is leírható.⁶¹ A (szín)térrel való interakció változatos lehetőségei, illetve a nyilvános tér performerek és szemlélők általi használata azonban szűken és tágan is definiálható. Míg az előadás-elemzés területén belül is produktívan használható a tér változásainak, állandóságának, a dramatikus és szcenikus terek játékának vizsgálata, a performansz mint kultúrtörténeti, néprajzi koncepció univerzálisan is értelmezhető, ezért érvényes lehet akár minden emberi tevékenységre.⁶² Így a performanciakutatás tárgyalhatja az előadások rituális, kultikus eseményszerűségét és a szociális rituálék, társadalmi viselkedések színházi jellegét is, ezzel képviselve egy beszédaktus-elméleten alapuló és egy antropológiai nézőpontot.⁶³ Mivel azonban a performativitás fogalmához minden esetben a szingularitás, az „itt és most” élmény társul, tehát az előadás vizsgálatát állítja a középpontba, egy elsősorban a színházi események környezetére, létrejöttének körülményeire, a közönség reakciójára, recepciótörténetre, várostörténetbe ágyazott szín-történetre koncentrálnó kutatás

⁵⁹ Michel Foucault: „Eltérő terek”, in uő: *Nyelv a végtelenhez*, Ford. Angyalosi Gergely, Erős Ferenc, Kicsák Lóránt, Sutyák Tibor, Debrecen, Latin betűk, 1999., 147. o.

⁶⁰ Faragó László: „Térértelmezések”, *Tér és társadalom*, 2012/1., 10. o. Utal Castells, Harvey, Soja munkáira, akik a teret a kultúra/társadalom és a természet/terület interakciójaként, dualizmusaként írják le.

⁶¹ P. Müller Péter: *A szín/tér meghódítása*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2015., 13. o.

⁶² Andreas Kotte: *Theaterwissenschaft*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2005., 146. o.

⁶³ Kérchy Vera: *Színház és dekonstrukció*. Szeged, JATE Press, 2014., 114–115. o.

esetében, ahol pontosan magáról az előadásról, a performanszról tudjuk a legkevesebbet, nem feltétlenül célravezető, voltaképpen lehetetlen a performatívum és a tér összekapcsolódásának vizsgálata. A performatívum, performativitás eredetileg austini fogalma helyett így inkább a teatralitás „derridai aspektusból elgondolt”, tágabban értelmezhető terminusát érdemes játékba hozni.⁶⁴

A teatralitás fogalmának térbeli és időbeli nyitottsága az idézetszerűséget, nem azonos ismétlést, a diszkronizációt és diszlokalizációt állítja a „menthetetlenül teátrális, s egyben szinguláris” aktus vizsgálatának középpontjába. „[A] lezárás lehetetlensége egy olyan térre nyitja ki a színteret, mely az alteritás tere, s amely mindig csak ideiglenesen testesül meg...”⁶⁵ Esetünkben például az e fejezetben tárgyalt (szín)térkeresés vizsgálatokor eltávolodunk a színháztörténettől, de csupán annyira, hogy a várostörténetet, a mindennapi élet (hely)történetét és a nagyközségi tér legkülönbözőbb pontjain lezajló színházi tevékenységeket több szálon is összekapcsolhassuk, egymástól való függőségüket leírjuk. Hiszen a társadalmi lét térbelisége a társadalmi és területi kapcsolatok kölcsönös egymásra hatását, dialektikáját feltételezi.⁶⁶ A tér kialakítása, illetve a téri adottságok felhasználása folyamatos változásokon megy keresztül, társadalmilag kódolt, és egy-egy város esetében általában évszázados múltra tekint vissza. Így különösen érdekes ezeknek a folyamatoknak a vizsgálata egy olyan település esetében, amely a nyilvános tér kialakulásának modern kori lombikterméke, és a 19. század végén a semmiből jött létre. Erzsébetfalva/Pesterzsébet mint szuburbánus nagyközség önkényes létrehozása, társadalmi folyamatainak célirányos gerjesztése és benne a teátrális terek lehetőségeinek kialakítása, használata, majd felszámolása remek példája a teatralitás és a városi tér konstruktív összekapcsolódásának. Esetünkben a színházi térkeresés jelenségének vizsgálata tehát kijelöli a színházi kulturalizáció kezdeteinek helyi sajátosságait. Így nyilvánvalóvá válik, hogy a már adott nagyközségi térben a társadalmi sűrűsödési pontok figyelembevételével szigorúan gazdasági alapon, illetve ezzel párhuzamosan önművelő/önfenntartó jelleggel kezdődött meg a lehetséges teátrális terek kialakítása, először a más funkcióval bíró terek meghódításával. Fontos ebben az időszakban tehát, hogy a tér csupán az előadás időtartamára lényegül át színházi térré, annak lezajlása után visszanyeri eredeti funkcióját. Az eredeti funkció, illetve

⁶⁴ Fogarasi György: „Performativitás/teatralitás”, *Apertura*, 2010. ősz, <http://apertura.hu/2010/osz/fogarasi> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 17.

⁶⁵ Fogarasi idézi: Samuel Weber: *Theatricality as Medium*. New York, Fordham University Press, 2004., 341. o.

⁶⁶ Ld. Edward W. Soja: „The Socio-Spatial Dialectic”, in uó: *Postmodern Geographies*. London, New York, Verso, 1989., 76–93. o.

a tér jellemzői azonban befolyásolják a színházi produktum jellegét: adott tér meghatározott típusú színházi jelenségeket vonz magához, illetve hatással van az előadások sikerességére, fenntarthatóságára. Mindazonáltal egyazon térstruktúra különböző társadalmi metszéspontokban teljesen más teátrális igényeket képes kielégíteni. S mivel „a tér a társadalomnak nem a visszatükröződése, hanem kifejeződése”,⁶⁷ mi mutatná meg számunkra a legplasztikusabban a tér társadalmi jellegét, mint a szintériként való átlényegülés. A teatralitás és városi tér kapcsolódási pontjainak, változásainak, társadalmi metszéspontjainak vizsgálata produktívan kapcsolódik eredeti kérdéskörünkhöz, az urbanizáció, kulturalizáció alakulástörténetében megbúvó színháztörténet diszkontinuitásának, kudarctörténetének feltérképezéséhez.

Településalapítás a társadalmi performativitás tükrében

Térjünk azonban csupán egyetlen gondolatsorig vissza a társadalmi performativitás térszervező erejére, és bevezetésképpen álljon itt egy múlt által megformált, megszépített eseményláncolat nyitóképe: a semmiből való létrehozás, az alapítás pillanata. Az egykori Gubacspuszta helyén mesterségesen létrehozott település megvalósulásának kiindulópontja térkeresésként, -felosztásként, -foglalásként is leírható. Ráadásul a tér (ez esetben homok) felosztása, majd elfoglalása az erősen anekdotikus szakirodalmat figyelembe véve igencsak teátrális keretek között zajlott. A lehetséges parcellázásnak már igen korán híre ment, az 1856-ban még Sina báróhoz tartozó földterületet rendezni akarták, és Sinafalu néven licitre bocsátani, de végül egy brüsszeli banknak adta el a báró az egészet.⁶⁸ A felparcellázott föld 1868-as árverésének hirdetései számos országos, sőt még bécsi lapban is megjelentek,⁶⁹ egyetlen közös térbe invitálták a résztvevőket és a nézelődőket: egy homokdombok között felállított asztal köré. Az esemény teátrális jellegét erősítendő az árverésre fiákerrel, kocsikon megjelenő urak puskadurrogatós, birkatokányos, jó borocskás szüreti hangulata vezetett a szabad ég alatt megtartott árverés sikerességéhez.⁷⁰ Az árverési jegyzőkönyv szerint még Jókai Mór is telektulajdonosként távozott, bár hamar túladhatott birtokán, hiszen sohasem vált településalapítóvá. Az igazi térfoglalók azonban nem a pusztta földet látták szerzeményükben, hanem a jó üzlet és az alkotás lehetőségét is. Maga a performansz mint

⁶⁷ Manuel Castells: *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra* I. kötet, Budapest, Gondolat Kiadó, 2005., 532. o.

⁶⁸ *Wiener Theaterzeitung*, 1856. aug. 17., 770. o.

⁶⁹ Ld. például: *Budapesti Közlöny*, 1868. máj. 6., 1307. o.

⁷⁰ Monográfia, 1936., 42–43. o.

véghez vitel vagy teljesítmény a tér újrastrukturálásával, belakásával, településként való újradefiniálásával egy időben kiterjesztett cselekvéssorozat téri megvalósulása volt. A városalapítók csak akkor nyerhettek az üzleten, ha nem csupán a földet parcellázzák tovább és adják el, hanem maguk is letelepednek, telkeket adományoznak főutcának, iskolának, tehát megteremtik az infrastrukturális kereteket, tulajdonképpen megrendezik, megszervezik a teret, felruházzák a tér egyes részeit új funkciókkal, és saját magukat alapítókként aposztrofálják, ünnepeleltetik.

1870. június 14-én ülték meg az alapítási ünnepet Suda János városalapító ügyvéddel az élen, akinek arcképét a későbbi ünnepek alkalmával (még életében) körbehordozták.⁷¹ A játéktér megszervezése a nagyközséggé válással ért (első) szervezeti csúcspontjára.

Nagyközség és színházi kulturalizáció

A főváros tőszomszédságában kialakult Erzsébetfalva telep tehát 1897-től, nagyközséggé alakulásától kezdve lépett rá arra a hosszú, diszkontinuitással terhelt útra, amelyben a helyi kulturalizációnak immár színháztörténeti vetülete is vizsgálható. A kezdet természetesen nem jelölhető ki egyértelműen, hiszen forrásanyag hiányában a legelső itt állomásozó vándortársulatokról csak említészerűen van tudomásunk: ezek szerint már az 1880-as évek végétől érkeztek ide szórványosan színházi csoportok.

A századfordulón megerősödő helyi színházi művelődés keretei más településekhez viszonyítva teljesen szokványos módon alakultak: egyrészt az öntevékeny lakosság egyleti szerveződése mentén, másrészt a kívülről beáramló (ekkor még csak csordogáló) hivatásos, üzleti alapon szerveződő színházi produktumok legkülönbözőbb impulzusai alapján. Az önművelő és hivatásos színházi kulturalizáció kettőssége és olykor összemosódása mind a nagyközség, mind a későbbi város életében határozottan megmaradt, és végig szinte kizárólag a tömegkultúra keretein belül mozgott – az első spontán, a második határozottan vállalkozási tevékenységként működtetve.⁷² A piaci termelés mintájára előállított színházi termékek szolgáltatása, a fogyasztó célközönség, azaz a nézők kiszolgálása a századfordulóra már a tömegkultúra, illetve tömegszórakoztatás intézményrendszerében valósult meg. A fővárosi nagyszínházak számára készült, ekkorra már magyar nyelvű színházi produktumok eladása tehát kötődött a sikerhez, a sztárokhoz, a marketinghez, a

⁷¹ *Egyetértés*, 1897. júl. 18., 1–2. o.

⁷² A tömegkultúra fogalmát nem a később ráerakodott felülről diktált normatív értelmében, hanem csupán a tömegek szórakoz(tat)ásaként értjük és a színházi kulturalizáció területére vetítve egyidejűleg használjuk a belülről (és nem felülről) szerveződő és a terméként kínált színházi tevékenységekre is.

vásárló célközönséghez és magához a színházhoz is, melyben bemutatták.⁷³ De mivel „a színházi mű élvezetének viszonyai városról városra, színházról színházra, a városközpontból a külváros felé haladva változnak”,⁷⁴ a színházi termékek továbbértékesítésénél (vidéki színházigazgatóknak való eladásnál) bár fontos szempont volt a fővárosi siker, de a vidéki lehetőségekre jellemző hiányosságok: a sztárok, a fizetőképes kereslet, az intézményi keret vagy a jó marketing esetleges fogyatékoságai, a felvevő közeg/közönség társadalmi összetettségének különbözősége igen gyakran eredményezték a vidéki siker elmaradását, de leginkább a csupán egy-két előadásig kitartó érdeklődést. Mindez nagyon megnehezítette a vidéki állomáshelyeket járó társulatok helyzetét. A vidéki, koncessziós, egész estés színdarabokat játszó színházi társulatokra így kényszerűségből a színházépülettől való függetlenedés, a mobilitás és a változatosság volt leginkább jellemző, amely hatalmas anyagi terhet rótt az igazgatókra, az elképesztően nagy repertoár ismerete és jelmeztár birtoklása miatt hatalmas energiabefektetést jelentett a színészeknek, amely óhatatlanul előadásaik minőségbeli romlását eredményezte. Azonban egy vándor orfeum-, daltársulat, vagy egy alkalmi kabaré-előadás számára nem okozott gondot a sikerdarabok morzsáiból állandóan változó repertoárt fenntartani, a fellépőhelyeket folyamatosan váltogatni, igénytelen színpadokon szerepelni, hiszen társulatuk fenntartása jóval kisebb költséggel járt. Így lehetséges, hogy Erzsébetfalva színházi kulturalizációjának kezdetén (is) inkább az alkalmi, könnyed színházi jelenségek domináltak, és csak igen lassan kezdődött meg az egész estés darabokat játszó társulatok vagy az állandósulni szándékozó színházak térnyerése a nagyközségben. Erzsébetfalva színháztörténetének első tíz éve tehát a műfaj-, a közönség- és a térkeresés jegyében telt el, mely minden esetben összefüggött egymással.

Vendéglők mint a társadalmi csoportosulások metszéspontjai

A kapitalizmussal együtt megindult nemcsak a munkaerő, hanem a kulturális termékek minden eddigieknél szerteágazóbb áramlása, a mobilitás létfeltétellé vált, ami egy szuburbánus községben eleve kiindulási alapnak tekinthető. A nyilvános terekben nem csupán a nagyvárosi ember számára lett egyre fontosabb a vizualitás szerepe, a községi térszervezés is törekedett a főutca, a reprezentatív épületek, a bolti kirakatok kialakítására.

⁷³ Gyáni Gábor: „A kultúra adásvétele”, *Budapest Negyed*, 1997/nyár-ősz, Tömegkultúra a századfordulós Budapestben tematikus szám, <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/gyanibev.htm>
utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 17.

⁷⁴ Claudio Meldolesi: „A színház és a szociológia határán”, in Demcsák Katalin, Imre Zoltán (szerk.): *Színház és szociológia határán*, Budapest, Kijárat kiadó, 2005., 96. o.

„A vizualitás és a mobilitás megnövekedett szerepe azonban előtérbe állította a tér megszervezésének és értelmezésének problémáját is.”⁷⁵ Az önálló színházi tér hiánya által implikált színházi térkeresés minden település életében konszenzust eredményezett a lehetséges színpadok településen belüli elosztásával kapcsolatban. A befogadóhely variánsai a csúrtól egészen a vendéglői nagytermeken át a munkásotthonokig különböző értelmezési lehetőségeket vonnak maguk után. A választott tér, mondjuk, egy vendéglői színpad esetében nem csupán háttérként szolgált, hanem önálló társadalmi entitásként szerveződött meg.⁷⁶ A vendéglők nagyterme mint a társadalmi nyilvánosság legfontosabb eleme, az étkezésen, bálozáson, játékon, egyleti tevékenységen, munkagyűléseken kívül új funkcióval is bővült, időnként alkalmi színházteremmé is átalakult. Ezek a rögtönzött „színházi” terek csupán annyiban feleltek meg a műfaji követelményeknek, hogy kezdetleges módon ugyan, de mégis elválasztották egymástól a színjátszókat és a közönséget, de sem méretben, sem akusztikában, sem díszletezés tekintetében nem voltak megfelelőek klasszikus értelemben vett színházi tevékenységre. Az alacsony, nyári melegben elviselhetetlen, sötét helyiségeket a színházi kulturalizáció térnyerésével párhuzamosan egyre inkább fontossá vált valódi színházi térre cserélni, mert sem a társulatnak, sem a közönségnek nem feleltek már meg, így a vendéglősnek sem volt egy idő után kifizetődő vállalkozás.

A vendéglők a nagyközségi térben a társadalmi viszonyrendszerek sajátos megnyilvánulási pontjaivá váltak, mindegyikhez térben és időben változó befogadói tapasztalat társult. Az egyes társadalmi, felekezeti és etnikai csoportok térbeli szétszóródása a fővárosban már a 19. század második felében kialakította a nagyváros mentális térképét,⁷⁷ azonban ez a folyamat Erzsébetfalván csupán a nagyközséggé válás időszakában kezdett kikristályosodni, de csak később, a területi és lakossági növekedéssel együtt stabilizálódott, de semmiképpen sem eredményezett annyira egyértelmű térbeli elkülönülést, mint a fővárosban. A tér társadalmi tartalommal való telítődését a közös szabadidős tevékenységek egyre sokasodó lehetőségei alakították. A szabadidő eltöltése, a szórakozás mikéntje a századfordulóval vált a modernizáció és az urbanizáció felerősödésével párhuzamosan egyre fontosabbá. Identifikációs funkciót is betöltött, hiszen segítette az egyén beilleszkedését a különböző mikrocsoportokba.⁷⁸ Ez nemcsak a nagyvárosi kultúra elidegenedett társadalmi káoszában

⁷⁵ Imre Zoltán: *A nemzet színpadra állításai*. Budapest, Ráció Kiadó, 2013., 57. o.

⁷⁶ Michel Foucault: „A hatalom szeme”, Ford. Romhányi Török Gábor, 2000, 1996/10., 3–9. o.

⁷⁷ Imre, 2013., 59. o.

⁷⁸ Jánosi György: *A szórakozás történelmi funkcióváltozásai*. Budapest, Magvető Kiadó, 1986., 202. o.

volt fontos, hanem kisebb léptékben Erzsébetfalva hihetetlen tempójú népességyarapodásában is, ahol szintén a társadalmi, felekezeti vagy a munka világában betöltött szerep szerint alakultak ki a kisközösségek, és identifikációjukat nagyban segítette a közös szórakozási lehetőségek szervezése.

A körülmények Erzsébetfalván az esti szórakozás tekintetében eleinte nem voltak túlságosan kedvezőek: a falusias jelleg, kövezet nélküli poros/saras utak, 1900-ig a villany-közvilágítás teljes hiánya, a hírhedten rossz közbiztonság nem csábíthatta sötétedés után a lakosságot az utcára, így feltételezhetjük, hogy a kocsmai, vendéglői törzsközönségen kívül eleinte csupán az egyletek saját szervezésű műsoros estjei számíthattak számottevő közönségre. Nem volt tehát mindegy, hol állt a vendéglő vagy kávéház. A Hitel Márton utcában (a mai Kossuth Lajos utca), azaz a főutcán található vendéglátó-ipari egységek, mint például az Erzsébet kávéház vagy a Fekete Bika vendéglő-kávéház (amely például egy darabig a kaszinónak is helyet adott) számíthattak kezdetben leginkább a kvalifikáltabb, ez esetben a kispolgári vagy tisztviselői, netán értelmiségi közönségre. Ugyanezen az utcán állt a régi városháza és a piac, majd 1906-tól az új kéttornyos községháza és 1909-től az új katolikus templom, valamint ez idő tájt ez volt az egyetlen keramitburkolattal ellátott utca. A forgalmas Soroksári út ellenben rengeteg kocsmájával és talponállójával, folyamatos átmenő forgalmával alapvetően nem számított jó környéknek, de a vicinálisállomás közelében található Izraelita Hitközségi Iroda és a nem messze, 1901-ben felszentelt zsinagóga vonzáskörzetében a Jószió vendéglő lehetett a zsidó hitközségi tagok, kereskedők törzshelye. A harmadik fontos útvonal a fő utcára merőleges, Soroksári úttal párhuzamos Szilágyi Lajos utca (mai Baross utca) volt a régi katolikus kápolnával, Állami Elemi Népiskolával, ahol pedig a Korona vendéglő volt könnyen elérhető, mely a legszínvonalasabb színházi estek befogadására vállalkozott, műsorai 1910-ig kiemelkedtek a többi vendéglő közül. A különböző munkás- és iparosegyletek törzshelyei azonban nem voltak ennyire egyértelműen behatárolhatóak, hiszen rendszeresen változtak a vendéglősökkel való személyes kapcsolat alakulásával, ahogy a vendéglőbérlet tulajdonosok is állandóan változtak eltérő társadalmi csoportokat vonzva.

A tér és műfajkeresés variánsai

A helyi színházi élet kibontakozásának kezdetén, azaz a nagyközséggé alakulástól datálhatóan tehát a színházi jellegű események szervezését elsősorban még az alkalmosság, a társadalmi mikrocsoportok igényei és a valódi színházi tér hiánya

alakították, így a színházi útkeresés igen sok könnyed színpadi műfajt bevonzott a nagyközségbe. Az alkalmi színházi jelenségek ebben a kezdeti időszakban még kizárólag vendéglőkben kerestek kitörési lehetőséget, és a legkülönbözőbb színházi formákkal próbálták elérni a legkülönbözőbb helyi társadalmi csoportokat. Ebben a fejezetben így szót ejtünk majd négy színházi szerveződési formáról: a hétvégi orfeumról, az alkalmi kabaréestekről, a műkedvelésről és a vándortársulatokról. E négy színházi megnyilvánulási lehetőség színvonalban, műfajban és a befogadó közönség tekintetében is erősen eltér egymástól. Mondhatjuk, hogy a nyilvános tér és társadalmi identitás összekapcsolódása vont maga után a különböző típusú színházi variánsok befogadását és nagyközségi térben való elhelyezését. A színházi térkeresés és műfajkeresés, valamint ebből következően a közönségkeresés tehát a nagyközségben már igen korán megkezdődött, sokfélesége a fővárosi (nagyvárosi) színházi kultúra válogatásából, importálásából és „dekonstruálásából”: elemekre szedéséből és az adott körülményekhez való igazításából keletkezett.

A következőkben az adott vendéglők, kávéházak újságokban megjelenő teljes műsorát nincs értelme közölni, mert legtöbbször mára már ismeretlenné vált kabarétréfák, olcsó bohózatcímek, vásári mutatványok felsorolásából állna. Ezeket az orfeum-, varieté- és dalszínházi műsorokat szövegek és előadás-leírások híján részletesen tárgyalni nem tudjuk, így a felesleges felsorolásokat elkerülendő csak műfaji és tematikus szempontból kerülnek megemlítésre, hogy kirajzolódjon egy kép a korszak helyi házi színpadjainak műsorszerkezetéről. Mivel a műkedvelő színjáték szorosán véve nem képezi tárgyát jelen munkának, hiszen kívül áll a hivatásos színjáték értelmezési horizontján, ebben a fejezetben egy rövid összefoglalót közlünk a helyi önképző színi csoportosulások kialakulásáról és a legfontosabb csoport kezdeti tevékenységéről, de később már nem térünk ki tárgyalásukra, nem készül el az erzsébetfalvai, majd pesterzsébeti műkedvelő, illetve munkásszínjátszás története. Mivel azonban a helyi hivatásos színjáték története több ponton kapcsolódik a műkedvelők tevékenységéhez, adott esetben mégis megemlítésre kerülnek. A korai vándortársulatok működését és fogadtatását azonban megkíséreljük a fellelhető forrásanyagok segítségével a lehető legjobban körüljárni. Mikrotörténeti szemlélettel dolgozzuk fel a helyi vendéglői házi színpadok, a vendéglőtulajdonosok, a szíinigazgatók, a társulatok, a műsorösszetételek, a lehetséges nézőközönség reakcióinak rekonstruálható történetét, hogy kirajzolódjanak ezekből az egyedi színháztörédekekből az erzsébetfalvai színházi diszkontinuitás első viszonyítási pontjai. Az 1910-es éveket megelőző helyi színháztörténet töredékességét, térkeresésének társadalmi, kisközösségi, mikrotörténeti

specifikumait figyelembe véve vizsgálatunk tárgya az a színházi tapasztalat, melyet létrehozása és recepciója mellett közösségi és társadalmi jellege is ugyanúgy meghatároz.⁷⁹

1. Orfeum- és daltársulatok: egy kávéház marketingfogásai

Bár Erzsébetfalván minden időszakban rengeteg kocsmá, vendéglő, sőt még kávéház is működött, csak kevés volt közülük, vagy legalábbis kevésről tudunk, amelyek cigányzenén, egyleti tevékenységen, bálokon, multságokon, biliárdon, kuglizáson kívül más szórakozási lehetőséget is nyújtottak közönségüknek.

A kocsmaválaszték hatalmas volt, 1898-ban az *Erzsébetfalvai Közlöny* cikke szerint 60-70 különböző vendéglátóhely működött a helységben,⁸⁰ ami sokat elárult a nagyközség kulturális szintjéről, hiszen ezzel szemben ekkor még csak egy apró városháza, egyetlen elemi iskola, postahivatal és egy kis katolikus kápolna képviselte a nagyközség közintézményi rendszerét. Ilyen hatalmas konkurencia mellett a vendéglők igyekeztek kitűnni különleges szolgáltatásaikkal, egyleti helyiséget biztosítottak, báloknak, színházi kezdeményezéseknek adtak otthont. Az igazán sikeres, jól reprezentált vendéglátóhelyek ügyeltek tehát arra, természetesen amellett, hogy frekventált helyen legyenek, hogy jól megtervezett marketingfogásokkal, újsághirdetésekkal, valamint rendszeres műsoros estekkel becsábítsák a célközönséget. Ezek alapján Erzsébetfalván is ki lehet emelni néhány olyan vendéglátóhelyet, amely ebben a rövid időszakban úgy próbálta bevételét növelni, hogy igyekezett az önművelő munkások vagy a helyben szórakozni vágyó kispolgárok találkozási pontjaivá válni, és ezek közül is kitűnt néhány, amely helyet adott a színházi kezdeményezések különböző formáinak.

Az egyik korai vendéglői színházi jelenség, ami megtalálta befogadóját és közönségét is, valamint hosszabb ideig rendszeres szórakozási lehetőséget nyújtott a nagyközség életében: a vándor dal-, varieté- és orfeumtársulatok igen változatos és nem túl színvonalas műsorai voltak. Ennek a műfajcsoportnak a befogadására a legmegfelelőbb hely a (részben) fővárosi mintára kialakított zenés kávéház volt. A fővárosban az ilyen zengerájok és orfeumok jellemzően zsidó közegnek számítottak, ahová elsősorban kispolgárok jártak szórakozni. Ezek a szórakozóhelyek a forgalom növelése érdekében zenés műsort is adtak, zömében férfiközönséget vonzottak, akik asztalok mellett ülve nézték a fellépőket – és

⁷⁹ vö. Pavis és Shevstova vonatkozó munkáit idézi Imre, 2009., 35. o.

⁸⁰ Erzsébetfalvai Közlöny (későbbiekben: *EKZ*), 1898. október 16., 1. o.

fogyasztottak. Az előadók a számok után szalvétával letakart tányéron gyűjtötték be fizetségüket.⁸¹ Ezeknek a szórakozóhelyeknek a műsora csupán a századfordulón kezdett lassan elmagyarosodni, bár még 1905-ben is kritikával illették a fővárosban a tisztán magyar nyelvű orfeumi előadásokat, a magyar nyelvű orfeumi irodalom vérszegénysége miatt,⁸² ugyanakkor kárhoztatták a gomba módra szaporodó, idegen szót terjesztő, ízlésromboló énekes kávéházakat, mulatókat.⁸³ Bár Erzsébetfalván a századfordulón a zsidó lakosság aránya még elég kicsiny volt, és a betelepülő német szakmunkások, akik az 1880-as években még a lakosság nagyobb részét alkották, igen gyors ütemben asszimilálódtak, azért a helyi zenés kávéháznak kezdetben lehetett még egy kevés német nyelvű műsorrétege, egy-egy belvárosból importált zsidó bohózatokat is játszó vendégtársulata, de nem ez volt a jellemző. A helyben kialakított orfeum-, vagy daltársulati műfajokat befogadó szórakozóhely tehát csak részben hasonlított a belvárosi mulatókhoz, javarészt csak hétvégén este változott át a zenés kávéház és a vidéki vendéglői színpad helyi igényekhez alkalmazkodó keverékévé, amely inkább magyar nyelvű daltársulatokat vagy a nyelv szempontjából közömbös szórakoztató orfeumi attrakciókat fogadott be. A mozgó társulatok tehát országszerte keresték a vendéglői, kávéházi tereket, de előadásaikhoz nem volt szükségük színházi díszletekre, kellékekre, jelmezekre, így szórakoztató műsoraik adásvétele olcsón és gördülékenyen zajlott.

Erzsébet kávéház a főutcán

Erzsébetfalván csak igen ritkán fordult elő, hogy egy vendéglátóhelyet kávéháznak neveztek el, inkább kocsmákat és vendéglőket üzemeltettek a tulajdonosok. Mivel a kávéház fogalma a polgári értékrendhez kapcsolódott, a helybeli célközönség elsősorban a kispolgárokat: kereskedőket, iparosokat, hivatalnokokat jelenthette. A századfordulót megelőző években Erzsébetfalván a helyi kispolgárság egyik kedvelt találkozóhelye éppen egy kávéház volt. Vezetője, Schmier József⁸⁴ izraelita kávéos a századforduló egyik legjobb, legbátrabb helyi üzletembere lehetett, jó érzéssel a helyi közönség műsoros estekkel való kávéházba csalogatásához. Erzsébet kávéháza, amely központi helyen, a főutcán, a Hitel Márton és

⁸¹ A pesti zenés kávéházi és orfeumélet és zsidóság kapcsolatáról összefoglalást lásd Konrád Miklós: „Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón”, *Budapesti Negyed*, 2008/2., 351–368. o. és Mary Gluck: „A budapesti orfeum”, in uő: *A láthatatlan zsidó Budapest*, Budapest, Múlt és jövő, 2017., 140–175. o.

⁸² „Magyar Orfeum”, *Pesti Napló*, 1905. szeptember 23., 4. o.

⁸³ Zsolt (Porzolt Kálmán): „Zengeráj kontra színház”, *Pesti Hírlap*, 1907. április 26., 8–9. o.

⁸⁴ Schmier József, kávéos [Harklova (Galícia – Lengyelország) kb. 1852. – Erzsébetfalva, 1905. január 13.], Halotti anyakönyv, Budapest. (XX.) *Erzsébetfalva*, 1905/11. szám (7. kép)

Szilágyi Lajos utca sarkán állt, a Hitel Márton utca 20. szám alatt (a mai Kossuth Lajos és Baross utca sarkán) volt az egyik legfontosabb központja a szórakozásnak ebben az időszakban. Rendszeres szórakoztató előadásairól mindig hirdetést tett közzé az *Erzsébetfalvai Közlönyben*, amivel Erzsébetfalván egyedülálló módon a kávéházát a századfordulót megelőző években a nagyközség legjobban reklámozott szórakozóhelyévé tette. A kávéház megnyitása valószínűleg 1897. év végére tehető, első hirdetése 1897. október 17-én jelent meg az *Erzsébetfalvai Közlönyben*, és egy későbbi 1902-es hirdetésben öt éves fennállást hirdet.

Schmier József kávéos neve már az 1880-as évek elejétől kezdve feltűnik a Budapest Főváros Levéltár iratai között bérleti szerződéseivel és peres ügyeivel kapcsolatban, és 1897-ig, Erzsébetfalvára költözéséig szerepel a budapesti lakcímnegyzékekben is. Ez alapján, úgy tűnik, korábban több erzsébetvárosi kávéház alkalmazottja, bérlője vagy tulajdonosa lehetett, így jól ismerhette a fővárosi, elsősorban a zsidónegyed közelében található zenés kávéházak és mulatók életét, hiszen ő is a Dohány és Akácfa utca környékén dolgozott korábban. A leginkább kispolgárok részére kialakított belvárosi szórakozóhelyeknek nem volt túl jó hírnök a századforduló előtt, a pesti sajtó az itatások, részegfosztogatások és a prostitúció virágzásától volt hangos.⁸⁵ Úgy tűnik, Schmier is kivette részét ebből a tevékenységből, hiszen 1892-ben ő és felesége, Horn Cecília belekeveredtek egy nagy port kavaró, fővárosi lapok által is megszéllőztetett ügybe, mely szerint más kocsmárosokkal, fuvarosokkal együtt bűnhálózatot üzemeltettek a pesti éjszakában, ami illuminált állapotban lévő vendégek itatásával, mulatóhelytől mulatóhelyig tartó fuvarozásával és kizsebelésével foglalkozott, melyek alapján a törvénykezés fogházra ítélte őket.⁸⁶ Felesége már korábban is ült fogházban egy vendég meglopása miatt,⁸⁷ így mondhatjuk, hogy a már rovott múlttal rendelkező, folyamatosan pereskedő kávéos és neje Erzsébetfalván valószínűleg tiszta lappal indulhatott (mint oly sokan mások). A kezdőtökét az jelenthette, hogy 1897 tavaszán Schmierné anyja után ajándékozási szerződéssel hozzájutott egy komplett kávéházi berendezéshez, az átvételről készült jegyzék alapján egy igazi fővárosi kávéházi bútorzat és étkezéslet volt ez márványasztalokkal, Thonet-székekkel, tükrökkel, biliárdasztalokkal és tekepályával,⁸⁸ de mivel még a nyáron elárverezték Schmier ingóságait az Akácfa utca 5.-

⁸⁵ Tóth Béla: „Esti levél. A gajdosok”, *Pesti Hírlap*, 1901. december 14., 7. o.

⁸⁶ „Budapest éjjel”, *Pesti Hírlap*, 1894. január 17., 14. o. és „Fosztogató kávéház”, *Pesti Hírlap*, 1894. április 4., 13. o.

⁸⁷ HUBFL.VII.104a.1890 fogoly, 0580 fogolytörzskönyv, Schmier Józsefné Horn Cecília, lopás

⁸⁸ HUBFL.VII.168.1897.0149, özv. Regensburg Simonné, azelőtt Horn Sámuelné sz. Steiner Fáni ajándékozási szerződés

ben,⁸⁹ így nem biztos, hogy ez a bútorzat került Erzsébetfalvára. Schmier már nem sokkal Erzsébetfalvára telepedését követően beszállt a helyi választási csatározásokba, 1900-ban a *Népszavában* megjelent közlemény szerint a szervezett munkások több helyi kereskedővel és iparossal együtt az ő üzletének bojkottálására is felszólítják társaikat, mivel a községi választások alatt a hivatalos pártot megsegítendő rágalmozó és ügyeiket bepiszkoló agitációban vettek részt a munkások érdekei ellen.⁹⁰ Mindez alátámasztja, hogy az Erzsébet kávéház közönsége elsősorban a kispolgárok és a helyi vezetőség (azaz helyi kereskedők és iparosok) köréből kerültek ki.

Ez a vidéki zenés kávéház (zengeráj) is a századfordulós show-business azon terepe volt, ahová a népek nem hazafiságból járnak, hanem csupán szórakozásból,⁹¹ de Erzsébetfalván egyedülálló jelenség volt orfeumjellege miatt. Az előadásokat mindig szombatvasárnapokon (hosszabb vendégszereplés esetén még hétfő-kedden) tartották, így a társulatok nem léptek fel 2-4 alkalomnál többször. A fellépő csoportok kevéssé ismert, gyengébb vidéki erőkből álló csapatok voltak, leginkább külföldi csengésű fantázianevekkel és mára már elfeledett igazgatókkal. Ezek a csoportok jellemzően varieté- vagy orfeumtársulatnak nevezték magukat, amely színháztípusok elsődleges jelentéséből kiindulva előbbi színházi körülmények között megtekinthető műsort, utóbbi fogyasztás közben, kávéházi-éttermi körülmények között nézhető, a színház külsődleges eszközeit használó előadást jelentett. Bár a varietétársulatok ősét Magyarországon éppen hogy a kávéházról kávéházra vándorló népénekesek műsora jelentette, mely zenés kávéházakat idővel felváltották a hangzatosabb nevű orfeumok. Lényegét tekintve azonban hasonló műsorszerkezetük volt ezeknek a szórakoztatókomplexumoknak: változatos, egy estén több apróbb színdarabot, prózai, énekes műsort, villámréfákat, sanzonokat, artistamutatványokat, táncszámokat jelentettek.⁹² A legkülönbözőbb szórakoztató műsor típusok jelentek meg itt: ma már teljesen elfeledett tréfák és bohózatok, operettszámok, énekes-táncos műsorok, zenekarok, sőt még mutatványok is.

Lássuk azonban, milyen csoportokat fogadott és milyen műsorokat adott ez a századfordulós vidéki, ez esetben erzsébetfalvai zenés kávéház. Az első hirdetés 1897-ben Tauber Max

⁸⁹ *Budapesti Hírlap*, 1897. június 13., 15. o.

⁹⁰ „Erzsébetfalvai elvtársainktól”, *Népszava*, 1900. október 10., 3. o.

⁹¹ Molnár Gál Péter: *A pesti mulatók*. Budapest, Helikon Kiadó, 2001., 345. o. és 350. o.

⁹² Lásd a varieté és orfeum fogalmi magyarázatait: *Magyar Színházművészeti Lexikon*, szerk. Schöpflin Aladár, Budapest, Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1929–1931., 414. o. http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/IV/szin_IV.0532.pdf, *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994., <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz28/133.html> és <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz18/50.html> utolsó letöltés dátuma 2019. 07. 04.

orfeumigazgató vezetése alatt egy „orpheumi előadást” népszerűsít. Tauber Márton⁹³ rendszeresen lépett fel a századfordulót megelőző években az Erzsébet kávéházban az aktuális orfeum-, varieté- vagy daltársulatával. Bár a szórakoztatóipar ilyen perifériális alakjait az utókor csak ritkán tartotta meg emlékezetében, Tauber „Maxi” bácsi kilétéről kivételesen mégis lehet tudni néhány érdekességet: jól menő kispesti artista és mutatványos volt, kalandos életéről a kispesti Gondúzó-villa történetével kapcsolatban tudhatunk meg egyet s mást.⁹⁴ Tauber műsorai rendszeresen magukba foglaltak zsidó bohózatokat (Purimbál, Goldschtein mint majom), de a vegyes előadásokban megtalálható volt orosz keringő nemzetközi táncosoktól, a híres Barrison testvérek, Nagy Mariska szubrett-énekesnő és különböző daltársulati előadások is.

Az Erzsébet kávéház színpadán hétvégeente a legkülönbözőbb, de minden esetben „jól szervezett” orfeumtársulatok is felléptek, változatos műsorokkal, amely műsorokról részleteket szinte sohasem közöltek. Egy alkalommal viszont előadták többek között az „Egy éjjel Ósbudavárában” című darabot, amit már az 1890-es évek elején nagyon kedvelt a ligeti publikum. Fellépett itt a budapesti Elite-daltársulat, a Nagy Elite Imperial társulat, a Nagy Elite Orpheum-társulat, a Budapesti Orpheum-társaság, amelyek valószínűleg alkalmi szerveződések voltak. Feltűnően sok volt a külföldi, vagy magát külföldinek beállító társaság: érkezett például Jambó-társulat Velencéből, akik villanyos hangszereken játszottak, a Compagnia internazionale di canto, akiket mailandi (milánói) színház-énekesekként ajánlott a tulajdonos, vagy Jammo-Funikulare és Zike-Za daltársulat, akik olasz dal-, tánc-, és zenehangversenyt adtak. A zenés műsorok között megjelentek néha igazi varietékülönlegességek is: például illuzionista-, és bűvészelőadások. Színre kerültek fizikai kísérletezések, táj- és torzképek, utazás a láthatatlan világon keresztül, mű- és automatikus színi előadás, spiritisztikus kísérletezések.

Nagy valószínűséggel a társulatok „jól szervezettsége”, illetve „művészi előadása” kevésbé lehetett igaz a valóságban, erről árulkodik egy 1898-as rövidhír, ami az Erzsébet kávéház

⁹³ Tauber Márton, artista (Budapest, 1871. május 1. – 1948?) Házassági anyakönyv, Budapest, VI. ker. 1929. április 16., felesége: Hanák Ilona.

⁹⁴ Dr. Buza Péter: „A kispesti Gondúzó-villa”, *Budapest*, 1981/4., 18–19. o. Tauber Márton a '10-es években a kispesti Kossuth u. 7/b. szám alatt lakott az un. „Gondúzó”-villában. „Alacsony emberke volt. Emlékszem rá jól. Olyanokat mesélt, hogy amikor ő fiatal volt, úgy élt, akár egy gróf! Hogyha végighajtott az Andrássy úton, az egyik hintó vitte őt, az utána következő a szeretőjét, a harmadik meg a cilinderét... Volt egy olyan trükkös botja... Ha odacsapta a földhöz, a tetején egy bohóc összeütötte a cintányérját (...) Tauber Mártonnak hívták. A tízes években már az övé volt a villa. A kertben lakott egy kis bódében. A házat meg kiadta. Bérloknek.” A házhoz úgy jutott, hogy egy énekesnő, Csertli Kálmánné Tubicsák Laura gondnoka (élettársa) volt, majd az a nevére íratta a házat, később elmeógyógyintézetben halt meg.

következő „művészestélyét” kiemeli a korábbi közönséges és jó ízlés ellen való előadásai közül.

„Életerős, derék daltársulat vonul be szombat és vasárnapra községünkbe. Nem afféle közönséges vándorló énekes csapatról van szó, amely legutóbb is a jó ízlés ellen vallott. Hanem elsőrendű zeneileg képzett jeles társulat ez, mely a jelzett két napra a Schmier-féle Erzsébet-kávéházban üti fel tanyáját. A társulat tagjai kivétel nélkül a főváros előnyösen ismert erői, kik közül Várady Mariska k. a. a társulat szakavatott igazgatónöje, ez a pompás hangú operette-szubrett válik ki különösen. Kox és Fox bűvészparodisták, kik a főváros varietéinek fényes attrakciókat nyújtottak szintén községünkben kezdik meg vidéki körútjaikat. Fenyedi Károly tehetséges fiatal szalónkomikus nevével sem most találkozunk első ízben. Az eredeti Dallas-fivérek énekes triója a gazdag műsor ugyancsak egyik kiemelkedőbb száma.”⁹⁵

A nyitó év rendszeres hirdetései miatt szinte heti pontossággal ismerjük a programot, ez később, mikor a hely már bejárátódott, ritkulni kezdett. Csak néhány érdekességet említve: 1899-ben az I. Budapesti Orpheum-társulatot látjuk műsoron, a tagok között jelen van Csillag Mariska énekesnő, Fehér Lajos komikus imitátor, Hegyi Janka Budapest csillaga, Wald Gizi énekesnő, Czendovszky I. énekes és komikus. 1900-ban Bartusek Károly igazgató vezetése alatt fellép a hat személyből álló Hunyady-Daltársulat, nagy műelőadás keretében láthatja a közönség a táncos Battizon nővéreket, Fischel M. jongleur mutatványait, Klair kisasszony műlövésznőt, Mr. Roberto illuzionista bűvészt. Megtekinthető az I. Budapesti Schrammel Négyes Hangversenye, Kelker Géza vezetése alatt, nagy szecessziós előadás Juhász Emil karnagy, Duda Gizi, Révai Rózsika énekesnők, Berkes Károly nőimitátor, Fehér Lajos dalkomikus és mimikus közreműködésével. Fellép még Fejérvári Imre hipnotizőri, spiritisztikai és magnetikai mutatványokkal, vagy Richter János műlovardája több idomított lóval, majd bohócok.

Schmier üzleti érzékét dicséri, hogy 1900 végére, mikor bevezették Erzsébetfalvára a villanyvilágítást, kávéháza részére az elsők között igényelte azt. A karácsonyi ünnepek alatt már az új villanyvilágítás mellett tartandó műsorait hirdette. Azonban nem tartott sokáig az Erzsébet kávéház pályafutása, és ez nem az üzletpolitika hiányosságaival volt magyarázható, hanem a Schmier család újra és újra előkerülő büntetőpereivel. A már említett 1897-es ajándékozási szerződést, mellyel Horn Cecília megkapta az Akácfa utcai kávéház teljes berendezését, egy 1900-as bűnperben kérték ki, melyben anyját sikkasztással vádolták meg.

⁹⁵ EKZ, 1898. november 20., 3. o.

A perről ugyan többet nem tudunk meg, de 1901 nyarán lefoglalják Schmier József ingóságait Erzsébetfalván, és a lefoglalt kávéházi berendezést elárverezik, értesülünk a *Budapesti Közlöny*ből.⁹⁶ Ez lehetett az oka tehát, hogy 1902-ben Schmier József kávéházát áthelyezte a Petőfi és Ipar utca sarkára. Az új üzlet neve Kossuth kávéház lett. A régi helyiséget Horovitz Izidor kávé bérlete ki, aki Otthon kávéház néven vezette tovább. Schmier az új helyiségben folytatta eddigi tevékenységét, de már inkább csak zenekarokat hívott fellépni. Az Otthon kávéházban pedig továbbra is varieté-előadásokat tartottak. 1903-ban Horovitz Izidor az Otthon kávéházban minden szombaton és vasárnap mozgófénykép-előadásokat tartott – „*Urániai a világ összes részéről felvett eredeti fényképek vetítésével egybekötve*”. Egy valószínűleg 1903-ban nyomtatott színlap, mely *Halló! Halló! Ki beszél?* címmel, szigorú családi műsorral, az első budapesti Orpheum Társulat műsorát hirdette az Otthon kávéházban, fenn is maradt az Országos Széchényi Könyvtár színlaptárában. Az utolsó hirdetés 1904-ben tűnik fel Schmier neve alatt, majd 1905 januárjában a kávé szívrohamban meghal. 1908-ban már az özvegye adja át más kezelésébe a Kossuth kávéházat. 1910-ben a kávések között a Kossuth Lajos utca 20. alatti üzletben (korábbi Hitel Márton utca) már Hermann Sándor a tulajdonos.

Az Erzsébet Kávéház virágzó működése a tulajdonos halála után a mozi megjelenésével és az egyre jobban elterjedő helyi szórakoztató vendéglátással, erősödő színházi kulturalizációval együtt nyomtalanul eltűnt. Hasonló orfeumi műsorokat adó vendéglátóipari próbálkozás a nagyközségben többet nem volt.

2. „Fehér” művészkabarék: ahogy a kereskedőegyesület és az izraelita nőegylet mulat

A vendéglátás és a színházi jellegű műsoros estek összekapcsolására másik lehetőségként a művészkabarék szolgáltak. Ezekre az alkalmi színházi eseményekre ugyancsak elegendő volt egy vendéglői színpad, viszont az ilyen jellegű előadások a helyi szórakozási lehetőségek között már a magasabb színvonalat képviselték, és a sajtó is kiemelten foglalkozott velük. Ugyanakkor fokozottan érvényes volt ezekkel az estekkel kapcsolatban az a megállapítás, hogy a színházat körülvevő miliő mindig ideológiailag kódolt, így mérhetővé válik, hogy jelenléte tipikusnak vagy oda nem illőnek tekinthető egy adott

⁹⁶ *Budapesti Közlöny*, 1901. június 29., 8. o.

közegben.⁹⁷ A színtér kiválasztása tehát fontos szempont, hiszen társadalmilag beidegződött jellemzői hatással vannak a nézők élményére. A kabarék esetében, mivel ekkor még csupán évi egy-két alkalommal, zömében egyleti szervezésben és jótékony célra megrendezett eseményekről volt szó, a legfontosabb szempontok a hivatalos egyleti vendéglő színhelyül választása, a jó nevű fővárosi színészek meghívása és a családias műsor összeállítása volt. A jegyárak ennek megfelelően az egekbe szöktek, és a telt ház is garantált volt. Ezeknek a színházi eseményeknek a látogatása nagyban függött a színtérként kiválasztott vendéglátóhely társadalmi kötelezettségeitől, beidegződéseitől. A folyamat fordított volt az orfeumi műsorokhoz képest, nem a színházi produktum tér- és közönségkeresése alakította át a nagyközségi tér meghatározott pontjának funkcióját, hanem egy társadalmi csoport kereste a teatralitást, és helyezte el saját terében. A színtér kialakítása tehát a meglévő adottságok felhasználásával és átalakításával a közönség kezdeményezésére és szervezésével valósul meg, így jellegzetességei eleve kódoltak voltak.

A soroksári úti Jószív vendéglő

A „fehér” kabarék, azaz családias műsorok tartására rendelkezésre álló és mindenképpen említésre érdemes vendéglő-kávéház, ahol időnként orfeumi és vándorszínházi előadások is zajlottak az Erzsébetfalván előkelőnek számító és a legrégebbiek közül való Jószív vendéglő volt a vicinális állomással szemben, a Soroksári út 10. (egy idő után 11.) szám alatt. Ez volt a környék legrégebbi és legforgalmasabb útszakasza, így tele volt kocsmákkal és ivóbódékkal. A Jószív valamikor 1893-94 tájékán, tehát jóval a nagyközséggé alakulás előtt kezdhetette meg működését. Steiner Dávid⁹⁸ izraelita vendéglős már tíz éve vezette vendéglőjét, mikor 1903-ban egy helyi újságcikk szerint elbúcsúzott a nagyközségtől és eladta a helyet a Klein testvéreknek. Ezzel szemben az 1910-es és 1911-es lakcímjegyzékek és az 1912-es távbeszélőjegyzék még mindig az ő neve alatt jelzi a vendéglőt, így valószínűleg csak bérbeadásról lehetett szó. A vendéglőnek kellemes kerthelyisége volt, ahol rendszeresen adtak kerti zenét, esténként pedig cigányzene szólt. A környéket kellemes kirándulóhelyként hirdették, aminek alkalmával meg lehetett állni a Jószívben egy jó ebédre. A Jószív vendéglő nagytermében kialakított színpad kezdetben orfeumtársulatokat és vándorszíntársulatokat is fogadott, csupán később vált az előkelőbbnek számító műsoros

⁹⁷ Susan Bennett: *Theatre audiences. A theory of production and reception*, London–New York, Routledge, 1997., 126. o.

⁹⁸ Steiner Dávid kávé (Riba /Ipolyszög-Nógrád m., 1862. jan. 13. – Erzsébetfalva, 1917. okt. 10.) Halotti anyakönyv Budapest (XX.) 1917/679. (119. kép), születési adatai a családtól.

estélyek befogadóhelyévé. Az orfeumműsorok fogadásáról nagyjából akkortól vannak adatok, mikor Schmier kávéház meghalt, és a régi Erzsébet kávéház inkább mozgóképes előadásokra kezdett átállni, így a vándordaltársulatok újabb befogadóhelyre leheltek a Józsvivben. A változó elvárásoknak és a más jellegű törzsközönségnek megfelelően azonban a Józsviv hamar áttért az orfeumról a színház más formáira. Az első előadások, amiről tudomásunk van, 1903-ban így még különböző orfeumgruppok műsorai voltak, de 1904-ben már egy magyar színésztársaság is vendégszerepelt náluk. Ezek a fellépések csak néhány alkalomra szóltak, és műsoraikról szinte semmit sem tudunk. Örömmel üdvözlünk azonban az *Erzsébetfalvai Közlöny* 1904-ben egy, a Józsvivben előadó színtársulat műsorát, amely végre színvonalas műsorral jelentkezik a nagyközönségben. A helyi újság előre kifejezi örömét, hogy „valahára belátják kávéházaink, hogy Erzsébetfalván már nincs talaja a selejtes orfeumoknak”.⁹⁹ Egy héttel később azonban kiderül az akkor színpadra kerülő darab címe: „Obrenovics Sándor és Draga királyné vagy: A belgrádi vérfürdő, szerbtörténelmi látványos dráma 6 szakaszban”, amelynek íróját, szövegét ugyan nem közlik, de nagyon is aktuális témát, az 1903-as belgrádi forradalmat és a királyi pár meggyilkolásának borzalmas eseményeit dolgozza fel. Feltételezhető, hogy a színdarab meglehetősen hatásvadász volt, és kevésbé az irodalmi értéke miatt érdekelhette a közönséget, mégis érdekes vállalkozás lehetett egy aktuálpolitikai témát újradramatizálni és vándorszínész-társulattal házalni vele. Mindenesetre semmiképpen sem nyújthatott minőségibb élményt, mint a „selejtes orfeumok”. Erről árulkodik az a rövidhír is, amely egy évvel korábban jelent meg a *Budapesti Hírlapban*, és már a véres eseményeket követő második héten Szilágyi Dezső színingazgató társulatának nyírbátori előadásában hirdeti valószínűleg ugyanennek a darabnak az „ősbemutatóját”: „Belgrádtól Nyírbátorig és a konaktól a kocsiszínig bizony hosszú az út, de szegény Sándor király még holtában is megtette ezt az utat alig két hét alatt. Úgy látszik, a halottak csakugyan gyorsan lovagolnak.”¹⁰⁰ A darab szerzője, azaz a „gyorsdrámaíró” az éppen Nyírbátorban időző és teljesen ismeretlen Kerekes Pungur Mihály volt. Még ugyanebben az évben találunk egy említést az *Erzsébetfalvai Közlönyben* Szilágyi Dezső „jól szervezett” színtársulatáról, akik egy hónapra Kispestről Erzsébetfalvára, a Józsviv árnyas udvarkertjébe építenek ki egy ideiglenes nyári színterületet. Hogy a társulat valóban megérkezett-e, felépítették-e az „Arénát”, és hogy műsoraik mennyire volt „válogatott”, az sajnos már nem derül ki a helyi lapokból.

⁹⁹ *EKZ*, 1904. március. 20., 3. o.

¹⁰⁰ „A belgrádi dráma magyar színpadon”, *Budapesti Hírlap*, 1903. június 27., 9. o.

Művészkabarék

A művészkabaré-előadások már egy későbbi időszakban kezdtek teret nyerni Erzsébetfalván, és legtöbb esetben különböző helyi egyesületek szervezésében tartották bemutatóikat, ahogy ez a fővárosban is divatos volt. Az alkalmi jellegű, általában felülfizetésekre építő, jótékonyági akciókként szervezett estek a polgári réteg ízlését célozták meg, és kevésbé az előadott művekre, hanem inkább a meghívott előadók „minőségére” koncentráltak. Az ilyen szervezések mottója az volt, hogy a felülfizetésre képes helyi családokat csak saját, egyesületi szervezésben és fővárosi sztárokkal lehet becsalogatni egy rendezvényre. Érdekes, hogy az ilyen akciók akkor kezdtek elterjedni, mikor Erzsébetfalva már befogadóvá vált a vándortársulatok számára is, tehát kezdett kialakulni egy olyan réteg, amelynek már igénye volt a színházi élményre, és nem zárkózott el attól, hogy helyben élvezze az előadásokat.

A kabaré múltja nem nyúlik sokkal régebbre, mint az első erzsébetfalvai vendégműsorok. Bár korábban is voltak elhaló vállalkozások, az első állandó jellegű magyar kabaré csak 1907-ben alakult meg Bonboniere néven, és innentől kezdve indult meg a műfaj lendületes fejlődése.¹⁰¹ Ehhez képest, mondhatni, igen hamar, már egy évvel később eljutott a műfaj, ha csak alkalmi jelleggel is, az erzsébetfalvai házi színpadokra.

Az első ilyen est, amelyről a helyi lapok is beszámoltak, egy 1908-as művészkabaré, amelyet a Kereskedők Egyesülete szervezett „kitűnő fővárosi erőkből” összeállítva. Az előadás országos hírű művészeket sorakoztatott fel, ennek megfelelően a közönség zsúfolásig megtöltötte a Jószív kávéházat. A műsort követően a *Közlöny* üdvözölte a sikeres estet:

„Meggzokta már az erzsébetfalvai publikum, hogy mucsai-nak nézik és állandóan felültetik. A jámbor publikum megsarczolásá, ha nem lehet belépődíjakkal avagy kipréselt felülfizetésekkal, ugy egyéb lehető és lehetetlen címeken, ez jellemez nálunk Erzsébetfalván majdnem minden mulatságot. Arról, hogy magáért a belépődíjért is már nyujtsanak megfelelőt és hogy egyéb “sallang” ne legyen, nálunk eddigelé beszélni alig lehetett.”¹⁰²

Az előadást Sugár Aranka országos hírnevű primadonna rendezte. Pajkos dalokkal lépett fel Nógrádi Gizi szubrett-énekesnő, kinek „bájos megjelenése, kecses és csiklandós mozdulatai szinte lázba hozták az – erős nemet.” Gömöri Jenő országos hírű komikus jött el a Sziklai

¹⁰¹ Alpár Ágnes, *A cabaret. A fővárosi kabarék műsora 1901–1944*. Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1978., 12. o.

¹⁰² *EKZ*, 1908. március 8., 2. o.

Kornél igazgatása alatt álló Kis Színházból, és magával hozta Somossy Reneé kisasszonyt, a néhai budapesti Orfeum-igazgató unokáját, akinek fellépését a „diskrét” jelzővel jellemezték. Az előadást Illés Magduska vezette, a fővárosi kabaré-előadások bájos női *conferancieja*. Az est ugyan nagyszerűen sikerült, de nem kis anyagi áldozatot jelentett ennyire ismert és elismert fővárosi színészeket elhozni egy kis erzsébetfalvai színpadra, így az egyesület könyvtáralapjának alig maradt valamennyi összeg. A műsor színvonala azonban megegyezett az ugyanezen időszakban a New York kávéház vagy éppen a Royal Szálló helyiségeiben tartott kabaréestekkel, csupán annyi különbséggel, hogy jóval kisebb színészi apparátust sikerült Erzsébetfalvára leszervezni, mint a fővárosba.

Még ebben az évben, május 17-én Böhm és Kelemen urak igazgatása alatt egy fővárosi kabaré-társulat tartott előadást a Józsv kávéházi termében. K. Kelemen Gyula igazgató Vígszínházi működéséről volt ekkor ismeretes, és később, az Erzsébet Színház élén újra feltűnik majd Erzsébetfalván, melyről külön fejezetben emlékezünk majd meg. A hirdetés szenzációt keltő újdonságokat ígér, ami mindenhol tetszést aratott. „A női művésznők ének számai a modern zeneiskola legszigorúbb kritikáját kiállják. A férfi művészek kupléi a legaktuálisabb csillogó humorban szórakoztatják a közönséget.” Az ajánló szerint az érdeklődés feltűnő módon nyilvánult meg, ami azt jelenthette, hogy hamar elkapkodták a jegyeket. A fellépő művészek közül a közönség figyelmébe ajánlják Illés Magdát, aki korábban a község „becézett kedvence volt”, Balázs Gizit, aki „hatalmas hanganyagával és kitűnően iskolázott hangjával, gyönyörű trillájával valóban hódító jövővel kecsegtet”, illetve Somogyi Nusit, aki a humoros kuplékat kultiválja, és akit „a komoly kritika is számba vehető elismeréssel jutalmazza”.¹⁰³

1910 novemberében Pintér Imre a „Népszínház volt elsőrangú tagja”, akinek hangját gramofonlemezekről is ismerhették a korszakban, és felesége Parlaghy Kornélia „a vidék egyik legjelesebb soubrette-primadonnája, a szegediek dédelgetett kedvence” tartanak „fehér” művésztélyt, azaz családias kabaré-előadást a Józsv kávéházban. Színpadi tréfákat és aktualitásokat adtak elő zongorakísérettel, és Lehár legújabb operettjéből, a *Cigányszerelemből* részleteket.¹⁰⁴

Több alkalommal rendez az Erzsébetfalvai Izraelita Jótékony Nőegylet a Józsvben kabaréval egybekötött táncos estélyt. Utalnak rá egy 1911-es újságcikkben, hogy a nőegylet céltudatos munkásságát még csak rövid ideje, két éve szemlélheti Erzsébetfalva lakossága, tehát valószínűleg valamikor 1909-ben alakultak meg. 1909 decemberében „fehér” cabaret-

¹⁰³ *EKZ*, 1908. május 10., 3. o., és 1908. május 17., 3. o.

¹⁰⁴ *EKZ*, 1910. november 6., 4. o.

estélyt hirdetnek családias műsorral, aminek bevételét a didergő szegény gyermekek meleg ruhába öltöztetésére fordítják. A rendezőség élén Gráner Sándorné áll, a nőegylet elnöke, Gráner Sándor izraelita hitközségi elnök felesége. A helyszín megválasztása sem véletlen, hiszen a Jószív igen közel volt a Soroksári út 5. szám alatt működő Izraelita Hitközségi Irodához, amely a Gráner-ház telkén volt található. A közreműködő fővárosi művészek névsora meglehetősen nívós, mondhatni egyedülálló a korszak helyi színházi eseményei között. Fellépett Kornai Berta szubrett-énekesnő, a Vígszínház tagja, aki dalokat énekelt. Marosy Adél vígjátéki szubrett tréfás számot adott elő, Törzs Jenő szavalatokat, Rátkay Márton komikus előadást – mindhárman a Magyar Színházból jöttek. A Vörös Ily és Szalay Gyula duett tánc és ének egyvelegével szórakoztatta a közönséget a Városligeti Színházból. Szászy Gizi cabaret-díva cabaret-émlékeket énekelt, míg Boross Géza a Royal Orfeum tagja diszkrét kuplékat adott elő. Továbbá meghívtak egy vonósnégyest a Vígszínház zenekari tagjai közül, és operaházi balettkari növendékeket is. Rajtuk kívül helyi művészerők is felléptek. Ilyen volumenű művészeket megfizetni nem kevés pénzbe kerülhetett, így a jegyek sem voltak túl olcsók, mégis arról számolnak be egy héttel a műsor előtt, hogy az ülőhelyek legnagyobb része már el is kelt.¹⁰⁵

Ugyanilyen előkelő művészesestélyt és táncvigalmat rendez a nőegylet 1911 januárjában is, és reményüket fejezik ki, hogy az esemény nem marad sem erkölcsi, sem anyagi értelemben mögötte az előzőnek. A vigalmi bizottság elnökeként Dr. Krisztháber Bélánét, az erzsébetfalvai hitközség rabbijának feleségét említik. A jegyek ára ugyanannyi, mint korábban: ülőhelyek 3 és 2,40 korona, állóhelyek urak részére 2 korona. (Csak összehasonlításképpen, 1910-ben a később tárgyalásra kerülő Sziklai-féle Műszínikörben az ülőhelyárak 1 koronától 40 fillérig voltak megválthatóak, az állóhely pedig 20 fillérbe került.) Természetesen ismét elsőrangú fővárosi művészerők lépnek fel a Király, illetve a Magyar Színházból: Váradi Ili, Komlósy Emma, Marosi Adél, Rátkay Márton és Revere Gyula, a Király Színház hárfaművésze. Váradi Ili levelét, amiben biztosítja a szervezőbizottságot a jöveteléről, még nyomtatásban is megjelentetik a *Közönyben*. Az izraelita nőegylet működését dicséretre méltónak írják le, egyrészt amiért színvonalasabb műsort nyújtanak, mint ami vidéken elvárható, másrészt amiért „daczára felekezeties jellegének, társadalmi életünk egységesítésén diszonáns tényekkel soha részt nem ütött, hanem mindig a legnagyobb körültekintéssel és szeretettel fordult a más vallásúakhoz.”¹⁰⁶

¹⁰⁵ *EKZ*, 1909. november 14., 2. o. és 1909. november 21., 2–3. o.

¹⁰⁶ *EKZ*, 1911. január 15., 3. o. és 1911. január 22., 1–2. o.

A következő évben is tart a nőegylet művésztélyt, de már nem a Jószívben, hanem a Pflum-féle vendéglőben. Fellépnek Z. Molnár László, Rátkai Márton, Kovács Endre a Király és Magyar színházak nagynevű színészei, Arányi Dezső az Operaház művésztenoristája és Marosi Adél, a Nagy Endre-féle Kabaré dívája.¹⁰⁷

Az alkalmi művésztélyek, kabaréegyvelegek sikerének titka, dacára a nem túl előnyös, vidéki kávéházi helyszínnek, a fővárosi szórakoztatás importálásában rejlett. Mivel ebben az esetben is bevételorientált megmozdulásokról volt szó, a helyi viszonyokhoz mérten „kvalifikáltabb” és javarészt zsidó közönség becsábítására a könnyen összeállítható, szereplőket alkalomszerűen variálható, fővárosi kávéházi életet imitáló könnyed, de nem megbotránkoztató színházi élményt részesítették előnyben. Erzsébetfalva, majd Pesterzsébet színházi életére ez az attitűd nyomta rá mindvégig a bélyegét: akinek volt pénze és igénye a színházi szórakozásra, az vagy a fővárosba járt, vagy csupán a fővárosi erők vendégszereplésére volt hajlandó helyben jegyet váltani. Amint megjelent egy-egy fővárosi sztár a nagyközönségben, rögtön háttérbe szorult az előadás műfaji és művészi súlyának latolgatása, ugyanakkor a kis gázsíért hatalmas energiákat megmozgató vidéki társulatok repertoárjából minden esetben hiányolták a fajsúlyosabb műveket.

A Jószív vendéglő-kávéháznak 1913-tól Mittler (Mitter, Mikler) Ignác lett a tulajdonosa. Innentől kezdve jellemzőbbé váltak a munkásrendezvények, a színházi estek megszűntek. A tulajdonosváltás tehát a vendéglő törzsközönségének kicserélődését is eredményezte, de nem csak ez volt az oka a jószívbeli kabaréestek megszűnésének. A Pflum impozáns nagytermének megnyitása megfelelőbb helyszínnek bizonyult a minőségi jótékony színházi estek rendezéséhez, ráadásul a '10-es években már műszínpadra is volt a nagyközönségnek, amely megfelelőbb színházi tér volt. Maradtak hát a munkásrendezvények, mulatságok, gyűlések. A vendéglő még a harmincas évek végén is üzemelt Jószív néven, tulajdonosai folyamatosan változtak.

3. Műkedvelő színjáték: a társadalmi és nyelvi identitás alakítása

Az egyre növekvő lélekszámú Erzsébetfalva kezdetben, mikor még csupán elvétele tévedtek hivatásos társulatok a nagyközönségbe, gondoskodott saját szórakoztatásáról. A megszámlálhatatlan mennyiségű kocsmáknak nem elégítette ki maradéktalanul a társas együttlét iránti igényt, a lakosság heterogenitása és friss összeverődése, folyamatos változása viszont

¹⁰⁷ Erzsébetfalva és Környéke (későbbiekben: Ekke), 1911. november 30., 5. o.

nem kedvezett a hagyományok ápolásának, az ünnepek közös megélésének, a családon kívüli közös időtöltésnek. A zömében a századforduló környékén életre hívott egyletek szerepe pontosan ebben mutatkozott meg, hogy területi, politikai, munkahelyi, iparágazat szerinti, vallási vagy iskolai alapon segítsék a csoportok kialakulását, a saját hagyományok ápolását, a szórakozás keretének megteremtését. Egy ideig a német ajkú munkásság asszimilációjának is legjobb terepe a munkahelyi egyletbe való tömörülés és a közös szórakozás, például a népszínmű-előadásokban való részvétel volt, de nem kellett feltétlenül színműelőadásokat létrehozni ahhoz, hogy a helyi lakosság a teatralitás iránti igényét kiélje. Dicséret illette ugyanis akár a szép magyar ruhába beöltözött, magyar táncot járó német pár bemutatóját is egy-egy szüreti mulatságon. A népviseletbe való beöltözés egyfajta szimbólumává lett a peremköziség heterogén, mindenholnan összeverődött ifjúságának, az összetartozás és ünnepek megéléséhez. A népviseletben fényképezkedő szüreti csoportok, a közös mulatságok, műkedvelő színi előadások összefogták a helyi fiatal iparos- és munkáslakosságot a maga nyelvi és származásbeli heterogenitása ellenére.

A hétköznapiakat megszakító ünnepek vizuális látványosságként való manifesztációja a helyi lakosság számára nagyon fontos önkifejezési forma volt. Számos példát lehet felhozni a kisközösségek teatralitásként értelmezhető közös ünnepeire, vagy akár a nagyközség legitimizációjának reprezentatív formáira: a szüreti mulatságok, búcsúk, egyházi ünnepek, a március 15-e vagy a május 1-je megünneplése mind-mind alkalmat adtak a szónoklatokra, az előadásokra, a táncra, a közös felvonulásokra, a beöltözésre. Azonban számos alkalom akadt a nagyközség saját ünnepeinek kialakítására és megtartására is. Ilyen lehetőség volt a nagyközség megalakulásának emléknapiján minden évben búcsút tartani. A legelső alkalom azonban – 1897-ben a község megalakulásának alkalmából rendezett fáklyás menetben, melynek élén az egyik községalapító (az ünnepségen is jelen lévő) Suda János ügyvéd arcképét hordozták körbe – a hatalmi reprezentáció ékes példája is volt.¹⁰⁸ De a teatralis keretek akár reklámként is szolgálhattak, mint például 1898-ban, mikor Szabó Antal kocsmáros az Ősz utcában vendéglőt nyitott, és fülöpszállási borát kocsikon a község utcáin zeneszóval vonultatta végig, és az első hordót az utcán, a vendéglő előtt verte csapra.¹⁰⁹

Jó példa volt a helyi munkásünnepekre és azok tömegmozgató erejére az egyik legjobban sikerült farsangi látványosság, az 1900 februárjában „előadott” nagyszabású angol-búr háború. A fegyvergyári munkások ekkor lejátszották a Tugelán, azaz jelen esetben a Dunán való átkelést. Az eseményt Erzsébetfalván és Csepelen húszezer ember nézte végig. A búr

¹⁰⁸ *Egyetértés*, 1897. június 13., 4. o.

¹⁰⁹ *EKZ*, 1898. november 13., 3. o.

hadsereg Erzsébetfalván, a János utcában sorakozott fel teljes harci díszben, és onnan indultak a főutcán keresztül a Csepelt „megszállva tartó angilusokat” elpáholni. Két ágyúval, zenekarral és dalolva indultak meg a Hitel Márton és Úri utcán keresztül a harctérre. Volt nagy ágyúzás, csata, majd békekötés.¹¹⁰ Az eseményről nemcsak részletes beszámoló maradt fenn a helyi lapban, hanem egy igazi különlegességnek számító fénykép is készült, mely megtalálható a Pesterzsébeti Múzeum gyűjteményében mint a legkorábbi erzsébetfalvai szabadtéri színházi esemény dokumentációja. A munkás-szórakozás tömegmozgató ereje már ebben a korai teátrális momentumban is tetten érhető.

Ezeknek az önszerveződő teátrális reprezentációknak volt a legfontosabb és leginkább a színházi kulturalizációból táplálkozó megnyilvánulási formája a műkedvelő színjáték. A műkedvelés története, ha lehetséges, még inkább helytörténeti szegmens, mint a színháztörténeti szempontból ugyan releváns, de mégis partvonalra szoruló nagyközségi/városi hivatásos színészet összefoglalása. Ennek oka egyrészt az amatőrizmusban, másrészt az egyleti jellegben keresendő, hiszen a századfordulón a műkedvelés a társas szórakozás ugyanolyan formája volt, mint a dalkörök, sportklubok, kultúrtársaságok, vagy akár a természetbarát egyesületek működése – összetartotta az adott település azonos érdeklődéssel rendelkező, szabadidejüket azonos módon eltölteni kívánó, megközelítőleg azonos társadalmi pozícióba tartozó tagjait. Érdeemes azonban bevezetésképpen foglalkozni ezzel a jelenséggel, hiszen ez a mikrotörténet minden esetben ráolvasható a nagyközség hivatásos színházi életének diszkontinuitással terhelt kudarcsorozataira, ahol a műkedvelés vagy serkentőleg hatott a helyi próbálkozásokra, vagy éppen hátráltatta őket. A helyi műkedvelés története azonban most csupán diszpozíció marad, hiszen teljes egészében nem képezheti tárgyát a helyi hivatásos színjáték történetének, viszont mindenképpen fontos a fogalom bevezetése, hiszen a helyi mindenkori hivatásos színházi attitűdhöz nagymértékben hozzátett (és elvett) markáns jelenléte. Nagyon sok esetben a műkedvelők közül kerültek hivatalos színészképző intézetekbe leendő színészek, majd a helyi társulatban folytatták munkásságukat, vagy műkedvelőként vendégszerepeltek a helyi színházban, ugyanakkor a hivatásos helyi színészek is szívesen közreműködtek a műkedvelők eseményein, vagy később rendezőként visszatértek hozzájuk. Összességében az amatőr színjáték és a helyi dilettáns írók színdarabjainak bevonása az aktuális hivatalos társulat műsorrendjébe egyszerre volt közönségcsalogató tényező,

¹¹⁰ *EKZ*, 1900. március 4., 3. o.

politikai, illetve társadalmi állásfoglalás és legfőképpen a községi/városi vezetőség/lakosság megnyerésének egyik eszköze, egyszersmind az integráció elkerülhetetlen velejárója.

A legtöbb műkedvelő együttes Erzsébetfalván, ahogy más településeken is, akkor alakult meg, mikor még igen gyéren látogattak hivatásos csoportok a nagyközségbe.¹¹¹ A helyi lakosokból verbuválódott állandó vagy alkalmi együttesek egymás szórakoztatására és legtöbbször jótékony célból játszottak, viszont egyleti tevékenységüket nagyon komoly adminisztratív háttérrel támogatták meg, alapszabályaikat rögzítették, elnököt és tisztségviselőket választottak, helyiséget szerveztek maguknak. Ilyen csoportosulások voltak a századforduló környékén például az igen hosszú életű Erzsébetfalvai I. Munkás Önképző Egylet műkedvelő csoportja, az Erzsébetfalvai Műkedvelő és Olvasó Kör, vagy a számos, rövid ideig működő, alkalmi együttes, mint az Erzsébetfalvai Iparossegédek Körének, az Erzsébetfalvai Ifjúsági Önképző Körnek műkedvelői, a Műkedvelők Köre, a Szabótelepi, Kossuthfalvai Műkedvelők. Mivel a műkedvelő egyesületeken kívül szinte minden társadalmi, felekezeti, szakmai, iskolai, területi egyesület és kör tartott műkedvelő előadásokat, se szeri, se száma ezeknek a megmozdulásoknak a nagyközség, majd város történetében. Részletező összefoglalásuk, előadásaik listázása teljességgel haszontalan vállalkozás lenne, így érdemes leszűkíteni a vizsgálandó anyagot a korszak legfontosabb társulatára: az Erzsébetfalvai I. Munkás Önképző Egyesület műkedvelő csoportjára, amelynek utódszervezete lett később az Erzsébetfalvai Munkás Otthon Vigalmi Gárdája (EMOVG), ami 1922-ben tartotta 25 éves fennállásának jubileumát.¹¹²

Ezen a ponton viszont elkerülhetetlen tisztázni a műkedvelő színjáték és munkásszínjáték fogalmainak relációját, hiszen amennyiben a proletariátus tagjai szerveződnek színházi csoporttá, ott a műkedvelő színjáték jelentéstartalmára minden esetben ráakódik a társadalmi réteg meghatározásából és céljaiból kiinduló utólagos politikai értelmezési horizont. Nagyobb probléma ennél, hogy a műkedvelő és munkásszínjáték fogalmainak szándékos összeolvasztása elvitatja a műkedvelés történeti előzményeit, kialakulásának körülményeit, kezdeti céljait. A műkedvelő színjáték története annak munkásmozgalmi háttere miatt így teljes mértékben elfeledett téma, pedig a munkás- és a műkedvelő színjáték relációjában megnyilvánuló rész-egész és ok-okozati viszonyok kontextualizálásakor kiderül, e két színházi jellegű szerveződés csupán a ráerőltetett munkásmozgalmi olvasatban fedi egymás jelentését. Az erzsébetfalvai műkedvelő színjáték története a helytörténeti szakirodalomban, igaz, sokkal jobban hozzáférhető, mint a hivatásos színjáték (pár

¹¹¹ *Magyar Színművészeti Lexikon*, 1929–1931., 299. o.

¹¹² Ekke, 1922. augusztus 3., 2. o.

mondatos) összefoglalása, de valószínűleg a munkáskultúra pozíciójából újraírt szocialista szakirodalom hosszú távú kihatása miatt mégis igencsak szűkszavúnak bizonyul, tulajdonképpen megíratlan maradt, ellenben az anyaszervezet politikai tevékenységének részletezésével. Megkísérlem tehát ezt a színháztörténeti és egyben kultúrtörténeti jelenséget kialakulásának kezdeti, kispolgári attitűdjéből és politikai indíttatásából eredeztetve megközelíteni, és a műkedvelő színpad alakulását otthonkeresésként leírni.

Munkásszínháték vs. műkedvelő színháték

A polgári hivatásos és munkásszínháték közötti különbséget Hont Ferenc a '30-as években úgy fogalmazta meg, hogy míg a polgári színész az egyéni érvényesülését, karrierjét tekinti legfontosabbnak, szerepeiben saját képességeit érvényesíti, pályatársaival versenyben áll, addig a munkásszínhátészó a proletariátus érzésvilágát és életszemléletét fejezi ki, szolidaritásérzés, osztályöntudat, kultúrértség jellemzi, nem az egyéni sikerre törekszik, és nem pénzkeresetként tekint a színészetre, a színháték számára a társadalmi tevékenység egyik formája. A színháték leginkább lenézett formáját a kispolgári műkedvelésben láttatja, amelynek művészi értéke nincsen, csupán egy tömegjelenség, amely a hivatásos polgári színészet silány utánzata.¹¹³ Leírásában a munkásszínháték a polgári műkedvelésből fejlődött ki, és fokozatosan termelte ki a polgári színhátéptípus ellentétét. A kezdeti időszakra az volt a jellemző, hogy átvette a polgári színpadoktól a játszható darabokat, esetleg kiválogatta a munkásosztállyal foglalkozó műveket, de teljességgel apolitikus volt. Kiemeli a polgári színháték azon szerzőit, akik az alsóbb néprétegek tagjait már nem csupán komikus figuraként ábrázolták, hanem a proletarizálódó kispolgár problémáit tárgyalják, vagy a munkásosztályt már mint témát állítják előtérbe, mint Ibsen, Csehov, Zola, Hauptmann vagy Gorkij művei. A '30-as évek jobbra tolódásától számítva a politikai munkásszínháték kifejlődését, viszont magyar vonatkozású példákat egyáltalán nem említ, így az áhított munkásszínháték fogalmi fejtegetésein túl semmilyen konkrétumot nem tudunk meg.¹¹⁴

A magyarországi munkásszínhátészás történetével az '50-60-as évek fordulóján foglalkozó szakirodalom a munkás műkedvelés kialakulását viszont egyértelműen a munkásmozgalommal egyidejű jelenségnek tekinti, melynek gazdasági okait a szakszervezeti helyiségek fenntartási költségeinek megteremtésében, agitációs jelentőségét

¹¹³ Hont Ferenc: „A színészi magatartás társadalmi típusai” (1936), in uő: *Valóság a színpadon*. Színháztörténeti tanulmányok 4., Budapest, Színháztudományi Intézet, 1960., 47–55. o.

¹¹⁴ Hont Ferenc, „Színház és munkásosztály” (1934), in uő: *Valóság a színpadon*, 10. o.

pedig a szakszervezetek tagjainak szórakoztatva tanításában láttatta. Hiába datálják már 1879-től az első munkás műkedvelő előadás létrejöttét, mikor is az újpesti famunkások alakítottak műkedvelő csoportot, és jelölik meg a századfordulót mint a virágzás korszakát, ha a szocialista művek hiányát és a polgári színjáték túlzott jelenlétét is kénytelenek minduntalan elismerni, mely jelenséget kifejezetten a szocializmus ellenségeinek műveként írják körül. Interpretációjukban a „semleges” munkásműkedvelés csupán egy felülről diktált jelenség, amellyel a hatalom a munkásokat akarta elvonni az osztályharcos munkásszervezetektől. Értelmezhetetlen módon és eszközökkel tehát a „főváros urai” szálltak szembe a szocializmus előretörésével oly módon, hogy teret engedtek a munkásszínjátéknak, melyből kispolgári felfogás áradt.¹¹⁵ A nagy gyárak saját színjátszógardáit felügyelő gyárigazgatók pedig azért támogatták ezt a törekvést akár kultúrházak, modern színpadok létrehozásával, mert osztályellenes szándékkal el akarták vonni a nagyipari munkásságot a saját szervezeteiktől.¹¹⁶ Sőt, mindezeket túlmutatva az 1880-as évektől, azaz a hazai munkásmozgalom egységének kialakulásától kezdve a fővárosban a munkásszórakozás és népmulatság összes formáját a polgárság felülről nyújtott, leszálló kulturális értékeként és nem a munkásosztály nemzeti és nemzetközi műveltségének átvételeként értelmezik a kutatók.¹¹⁷

A munkások tanulni vágyását kiszolgáló szervezett oktatási formák, mulatságaikat formáló műsoraik, szónoklataik és maguk a műkedvelő előadások is a foucault-i értelemben vett diskurzusok társadalmi kisajátításának az eszközei voltak, így törvényszerűen azt a tudást és hatalmat adták a munkások kezébe, ami a diskurzusok birtoklásával együtt jár.¹¹⁸ A problémát csupán az jelentette, hogy míg az ismeretterjesztő előadások, szónoklatok tartalmát, előadóik személyét felülről diktálták, a műkedvelés gyökerei más irányból táplálkoztak, mint ameddig a szervezett munkásság ideológiai elhivatottsága ért. A műkedvelés egyleti jellege bár a társadalmi szinteken és politikai hovatartozáson nem állt felül, tisztán polgári jelenség volt, a polgári nevetés színházának amatőr reprodukciójának tekinthető. Hiába tömörítettek munkásokat ezek a korai csoportosulások, ha a mintát a polgári körökből nyerték, és irányítóik is kezdetben a kispolgári vezetőrétegből kerültek ki.

¹¹⁵ Gyagyovszky Emil – Tiborc (Tieder) Zsigmond: *A magyarországi munkásszínjátszás története*, A magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetsége pályázatára, 1957, gépirat

¹¹⁶ Nagy Dezső: „A magyar munkásszínjátszás hagyományai”, *Néprajz*, 1977/1.

¹¹⁷ Áfra János, Dr: „Az 1880-as évek népmulatságai és munkásszórakozásai a fővárosban”, *Holmi* 17. (2005/1.), 80. o.

[http://www.holmi.org/2005/01/afra-janos-az-1880-as-evek-nepmulatsagai-es-munkasszorakozasai-a-fovarosban-kozveteszi-kovacs-akos-utolsó-letöltés-dátuma-2019.07.01.](http://www.holmi.org/2005/01/afra-janos-az-1880-as-evek-nepmulatsagai-es-munkasszorakozasai-a-fovarosban-kozveteszi-kovacs-akos-utolso-letoltés-dátuma-2019.07.01)

¹¹⁸ Michael Foucault: „A diskurzus rendje”, Ford. Török Gábor, *Holmi*, 1991., 879. o.

Kezdeti céljaik elsősorban a magyar nyelv meghonosítása és művelése volt, valamint a munkások megismertetése az irodalommal, művészetekkel, színházzal és a bennük rejlő magasabb rendű örömmel, no, meg persze, hogy az értelmes időtöltés révén elvonják a munkás fiatalságot a kocs máktól.¹¹⁹ Mi sem példázza jobban a munkás műkedvelők polgári mintakövetését, mint hogy előadott színdarabjaikat leginkább a fővárosi nagyszínházak legnépszerűbb, de már lefutott, közérthető műfajaiból válogatták, alapanyagukat a polgári színpadról szívták el, csakúgy, mint az összes többi műkedvelő egyesület. Tartalmát tekintve így a korai előadásokon túltengő népszínmű, majd később operett- és vígjáték-repertoár kifejezetten ellentétes irányból érkezett, mint ahogy a munkásság vezetői szerették volna. Ez a jelenség a műkedvelő színjátskót munkásszínjátszássá erőltető ideológiai törekvések legnagyobb ellensége volt, amely korán felismerte a műkedvelésben rejlő agitációs potenciált. Azonban hiába akarta megszabni ez a hegemoniára törekvő társadalmi csoport a diskurzus színházi megvalósulásának működését és szabályait, ha egyrészt hiányzott az ideológiai alapon szerveződő munkásszínjáték alapanyaga, a szocialista színmű, másrészt a műkedvelők szereplésvágya nem kifejezetten a szocialista öntudatból táplálkozott, hanem igenis a nevetés polgári színházának attitűdjéből. Műkedvelő színészetük csúcsa az volt, ha felléphettek vendégként az aktuális hivatásos színtársulat előadásán egy „igazi” színházban. Azonban a kulturális hegemoniáért vívott harcban a munkás műkedvelők polgári repertoárjuk miatt egy idő után (vizsgált korszakunkat követően) felsőbb vezetőiktől javarészt csak megrovásban részesültek, melyre a szócsőként működő folyóirataik hasábjain került sor. Végző soron azonban ez az eszköz is agitációs célokat szolgált a maga kifordított módján, hiszen ha a munkásszínháznak javarészt nem is volt üzenete, a róla szóló kritikáknak mégiscsak.

Változást a helyi munkás műkedvelésben még a Tanácsköztársaság sem hozott, a hivatásosok és a műkedvelők is alig tűztek repertoárjukra szocialista színműveket. Ráadásul egyre gyakrabban jelentek meg a műkedvelők élén hivatásos színészek, rendezők, vendégszereplők, ami a szocialista értelmezés szerint újra a munkásszínjáték elpolgáriasodásának kedvezett.¹²⁰ A vágyott szocialista repertoár egyes darabjai azonban egy-egy alkalommal megjelentek az aktuális hivatásos társulat repertoárján, így Erzsébetfalván is előadták például Gyagyovszky Emiltől *A Martyr*, vagy *A polip* című műveket, vagy Hauptmann: *Takácsok* című szociális tragédiáját. Műsoron volt továbbá Preczangtól a *Gyári lányok* és Garami Ernő *A megváltás felé* című műve is, de szembetűnő,

¹¹⁹ Dr. Áfra János: *A csepeli és erzsébetfalvai munkásszínjátszás története*, gépirat

¹²⁰ Lásd Áfra i.m.

hogy ezeket a darabokat kellően reprezentált módon nem a munkásszínháziak vitték színre, hanem az aktuális hivatásos társulat, azaz a polgári színház. Az I. világháború után a mozi és az egyre erősödő nacionalista/klerikális áramlatok a hivatalos értelmezés szerint a maradék érdeklődőt is elvonták a munkásszínháziaktól. A kiírthatatlan, hamis kispolgári ízlés a '45-ös felszabadulás után is teret nyert, és a „kispolgári hazugságok színpadi ábrázolása”, a sikerdarabok iránti érdeklődés töretlen maradt. Hiába nyúltak időnként a munkásszínháziak klasszikusokhoz, ha teljes közönyre találtak a közönség körében, közben pedig például a Csepeli Munkásotthon színházgárdája zsúfolt ház előtt adta a „fasiszta” Erdélyi Mihály *Lehullott a rezgőnyárfa* című „giccses, Horty-rendszer szólamát idéző” operettjét.

Pesterzsébeten az egyetlen kivételt Hont szerint az 1923-ban alakult Nolipa István, helyi festőművész által vezetett „rögtönző” ifjú munkásszínháziak jelentették, akik „Új Színház” néven dolgoztak a '30-as évek elején „haladó szellemű” társulatukkal. Olyan darabokat adtak elő, mint Rostand: *Megöltem egy embert*, Heyermans: *Szegény szeretők*, Vitéz Miklós: *Akiknek egy a sorsuk*, Faragó Imre: *Mária*, vagy a *Tanítónő*. Az utolsó előadásuk 1935-ben az *Éjjeli menedékhely* volt, ami után a rendőrség betiltotta őket.¹²¹ Azonban Hont értesüléseit semmi sem támasztja alá. Bár ebben az időszakban valóban létezett egy Új Színház néven játszó csoport, melynek először Upor József, majd Vitéz Miklós volt az igazgatója,¹²² de ennek semmi köze sem volt Pesterzsébethez, sem Nolipához. Pontosabban az Új Színház produkcióit a Szociáldemokrata Párt kultúrpropaganda-osztálya több alkalommal megszervezte Pesterzsébetre is, így a Munkásotthonban valóban előadták a fent említett darabokat, ahogy más helyeken is.¹²³ Mindezt alátámasztja, hogy Nolipa István Pál családja is kizárja, hogy bármikor is színpadot vezetett volna Nolipa. Egy kortárs visszaemlékező azonban Nolipát mint az 1920-as évek egyik ifjúsági csoportjának vezetőjét említi, akik előadásokat tartottak, például Marx *Tőkét* bontották párbeszédre, és így vitatkoztak.¹²⁴ Az *Éjjeli menedékhely* pedig már jóval korábban is előadta az Erzsébetfalvai I. Munkás-Önképző-Egylet, a már említett visszaemlékező szerint viszont egy 1938. október 27-én tartott előadásukat betiltották, és 37 elvtársat rabszállítón a főkapitányság politikai

¹²¹ Hont Ferenc: „Pesterzsébeti munkásszínháziak”, in uő szerk.: *Magyar színháztörténet*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1962., 275–276. o.

¹²² *Magyar Színművészeti Lexikon*, 1929–1931., 389. o.

¹²³ Ld. Pesterzsébetre vonatkozólag pl. az Új Színház *Megöltem egy embert* produkciójának Pesterzsébeti előadása, „Munkáselőadás Pesterzsébeten”, *Népszava*, 1931. jan. 18., 18. o. vagy *Pesterzsébeti Újság* (későbbiekben: PU), 1931. január 24., 5. o.

¹²⁴ Hidasi (Brickner) János: Vigalmi gárda Erzsébetfalván, *Budapest*, 1979/10., 37. o.

osztályára vittek. Ezt az előadást nem hozza összefüggésbe Nolipával.¹²⁵ Végeredményben, bár ez az időszak már kívül esik vizsgálati körünkön, megállapíthatjuk, hogy ez az egy, szervezett, szocialista színműveket játszó újító szellemű munkásszínjatszókör sem működött Pesterzsébeten.

A műkedvelő színjáték tehát minden tekintetben a hiány színháza volt. Sikere nagyban függött a téri reprezentáció alkalmazkodóképességétől/gyengeségétől, a létrehozó és célcsoportok kicsinységétől és társadalmi identitásának teljes azonosságától, az előadott repertoár beszűkülésétől/ismertségétől – amely komponensek a hivatásos színjáttékkal szembeni elvárások esetében éppen hogy hátrányt jelentettek volna. Az önművelő színjáttéknál nem számított a színészek amatőrizmusa, a színtér alkalmatlansága, a darab agyonjátszottsága, hiszen itt éppen az előadás hiányosságai szolgáltak kiindulóalapként, és a siker az ettől való pozitív elmozdulás mértékében volt mérhető. Kezdetben olyannyira igaz volt ez, hogy a pozitív kritika a megtanult szerepért és eltalált hangokért vagy a kulturáltan viselkedő közönségnek járt, így valódi kritikát még annyira sem olvashatunk ezen előadásokról, mint a hivatásos bemutatókról szóló, szintén erősen befolyásolt beszámolók esetében.

Politika és műkedvelés

Térjünk át azonban a legfontosabb helyi műkedvelő színjátszócsoporthoz megalakulásának történetére, mely mikrotörténeti látteleletet adja a színházi reprezentáció és a helyi politika összefonódásának a diskurzusokért folytatott harcban, ugyanakkor rávilágít a színtér kialakításának egy újabb módozatára. Kezdetben tehát nem munkásszínjatszókra, hanem munkásokat tömörítő műkedvelőkről beszélhetünk. A munkásműkedvelők vezetői sem az agilisabb proletariátusból, hanem a helyi kispolgárság, leginkább kisiparosok, kereskedők köréből kerültek ki. A műkedvelőknek kezdetben így nem sok közük volt a szervezkedő ipari munkássághoz, olyan személyek alapították és irányították, akik tevékenyen részt vettek vagy részt kívántak venni a nagyközség irányításában.¹²⁶ Ilyen módon hasznosabb tehát ezt a jelenséget közösségteremtő, társadalmi kontextusból újraolvasni, a politikai élet pedig inkább a helyi választási mozgalmakra visszavezetni, semmint egy nagyobb szabású

¹²⁵ Hidas, Im. 38. o. Nolipa István lánya úgy emlékszik, hogy az előadáshoz nem volt köze apjának, viszont jelezte a munkásoknak, hogy az előadást be kellene jelenteni a rendőrségen, amit azok nem tettek meg és ezért tartóztatták le őket az előadáson.

¹²⁶ Nagy, 1965, 47. o.

szocialista öntudat korai megnyilvánulásaként tekinteni rá, mely értelmezési horizont természetesen később nagyon is hozzátapadt.

A kiindulási pont az Erzsébetfalvai I. Munkás-Önképző-Egylet 1894-ben megjelent magyar és német nyelvű alapszabályaiból olvasható ki, melyben ugyan nyoma sincs a mozgalmi jellegű vagy agitációs jelenségnek, de mivel az egylet egy meghatározott társadalmi réteget: munkásokat tömörített, a kezdetektől magában hordozta a proletariátus politikai és érdekérvényesítő tömörülésének lehetőségét. Az alapító iratban azonban (nyilván) az egylet céljaul a felvilágosítást és oktatást irányozták elő, amivel „a tudományt és művelődést, nemkülönben a társalgási szellemet [kivánták] fejleszteni és előmozdítani”, melynek eszközeül könyvtár kialakítását, felolvasások szervezését, az oktatás megszervezését, és mulatságok, műkedvelő előadások tartását választották.¹²⁷ Az alapító iraton Feldstein Manó titkár (aki karnagyként például a csepeli Vasas Dalárda megalapítója is volt, de az Újpesti Virradás Dalkör vezetőjeként is feltűnik) és Grimm Károly elnök neve olvasható. Az Önképző hamar túllépte az alapszabályban rögzített céljait, így már 1901-ben fel akarta oszlatni a főispán, amit csak azért nem tett meg, mert attól félt, hogy így az erzsébetfalvai szocialisták még szélsőségesebbé válnának.¹²⁸ Mivel az egylet politikai jellegű rendezvényei sokkal hangsúlyosabban szerepeltek a sajtóban, a monografikus szakirodalom politikatörténeti irányultsága miatt szinte kizárólag az anyaszervezettel foglalkozott. A műkedvelő kör tevékenységéről így meglehetősen keveset tudunk.

A legelső híradás, amely beszámol az egylet „színképző-bizottságának” munkájáról, a legkorábbi fellelhető helyi hetilap, az *Erzsébetfalva és Vidéke* hasábjain olvasható 1895 januárjában. Eszerint a Korona vendéglő nagytermében (Szilágyi Lajos utca) rendezték saját könyvtáruk javára táncvigalommal egybekötött műkedvelői előadásukat, amelyen Csepreghy Ferenc eredeti népszínművét, *A piros bugyellárist* adták elő. Az előadás rendezője Feldstein Manó egyleti titkár volt.¹²⁹ A csoport kizárólag közkedvelt népszínműveket adott, és általában a saját könyvtáruk javára gyűjtöttek, de előfordult, hogy például az Erzsébetfalvai Önkéntes Tűzoltó Testület szertára javára ajánlották fel a tiszta jövedelem egy részét. Az előadások és a gyarapodó könyvtár fő célja ebben a kezdeti időszakban az „édes magyar nyelv terjesztése” volt, ami Erzsébetfalván, a német ajkú munkásság nagy száma miatt ekkor még nagyon fontos feladatnak számított. A táncos

¹²⁷ Az Erzsébetfalvai I. Munkás-Önképző-Egylet alapszabályai, Erzsébetfalva, 1894.

¹²⁸ Bogyrka, 2000., 100–101. o.

¹²⁹ Erzsébetfalva és Vidéke (későbbiekben: *EfV*), 1895. január 19., 4. o.

multságok pedig közösségkovácsoló jelleggel és nem utolsósorban a nagyobb érdeklődés miatt zárták ezeket a műkedvelő alkalmakat.

Az *Erzsébetfalva és Vidéke* beszámolóit leginkább a szereplők felsorolásából és rövid méltatásából állnak, s műkedvelő előadásról lévén szó valódi kritikát nem adnak. Mégis, olyan vicces és a műkedvelő előadások hangulatát idéző jeleneteket írnak le, amelyek segítségével elképzelhetünk egy-egy ilyen társas eseményt. A kezdeti időszakra így olyan jelenetek voltak jellemzőek, mint például az előadást kísérő cigánybanda hamis játéka, hangtalan énekesek, szerepeiket nem tudó műkedvelők. A szereplőket külön dicsérettel illették, ha rendesen megtanulták szerepeiket, ha pedig valaki sűgő nélkül játszott, annak nevét külön kiemelték. Az egyik előadás után a lap felhívja a tisztelt közönség figyelmét, hogy előadás közben ne beszéljessenek hangosan, és ezentúl az előjáróság ki fog küldeni egy hatósági közeget az előadásokra, hogy az esetleges panaszokat rögtön el tudják a helyszínen intézni. Előfordult olyan eset is, hogy a rendező keményebb hangot ütött meg a fegyelem fenntartása érdekében a próbákon, és egyes szereplők „kicsinyes érzékenykedésből” otthagyták szerepeiket, és helyükre újakat kellett szerezni az utolsó pillanatban, akik nem tudták a szöveget, nem ismerték jól a darabot, és az előadás végül vontatott és unalmas lett.

A századfordulót megelőző erzsébetfalvai műkedvelés miliője tehát a teljes amatőrizmus mellett azt sugallja, hogy ennek a mindenhol összeverődött, német és magyar anyanyelvű munkásközegnek ezek az alkalmak a saját társadalmi strukturálódásukat, községi létbe való tagozódásukat, kulturális önművelésüket, nyelvi identitásuk, kifejezőképességük és nézői pozíciójuk kialakítását és fejlesztését készítette elő. Nem utolsósorban megfelelő terep volt a leendő színházi közönség kinevelésére, ha már Erzsébetfalva önmagában nem rendelkezett kellő számú művelt és fizetőképes publikummal.

A háttérben azonban komoly politikai csatározások álltak, melyből kitűnik, hogy a műkedvelő egyesület vezetői egyben helyi befolyásos vezetők voltak, akik a munkások műkedvelő alkalmait és a (saját kiadású) helyi sajtótermékeket igyekeztek a háromévente megtartásra kerülő helyi választási harcokban is bevetni. A századfordulót megelőzően így két hatalmi csoport, az Erdélyi Mihály által kiadott *Erzsébetfalvai Közlöny* és a Matkovich Aladár-féle *Erzsébetfalva* című hetilap harcolt egymással a műkedvelők vezetéséért. Erdélyi vezette az első erzsébetfalvai hetilapot, Matkovich pedig nyomdatulajdonos volt (később főbíró). A személyeskedések, mocskolódások, az Önképző Egyesület belügyeinek nyilvános kitárgyalásának vesztese végül Erdélyi lett. Matkovich ingyenesen az egyesület rendelkezésére

bocsátotta saját lapját egyesületi híreik közlésére, viszont felszólította a tagokat, hogy kötelezően fizessenek elő az ő újságjára, valamint újjászervezte a műkedvelő csoportot is.¹³⁰ Így használta fel Matkovich az Önképző Egyletet politikai célokra, és toborzott olvasókat új lapjához, illetve szavazókat a választási harcokhoz. Az amatőr színjáték és a politika így kapcsolódott össze egy időre az egyéni érdekekkel és a személyes megélhetéssel.

Otthonkeresés

A térhasználat szempontjából a műkedvelés más típusú térkeresést von maga után, mint a hivatásos színházi formák esetében. A tér azonosságára való törekvés inkább az otthonteremtésre emlékeztet, egészen más okból és irányból hozza létre saját színpadát, mint a professzionális színházak esetében. A közönség már eleve közösségként aposztrofálja saját magát, és megteremti saját színházát, illetve a színházban meglátja a közösségformáló erőt.

„A tér azonossága az individuumok közösségének első feltételét képezi. Az individuumok közötti különbségek érvényessége valamint a közösség léte előfeltételezi a tér elemeinek szétválasztását és differenciálódását. Ilyeténképp a tér mindig a különbözőség és azonosság törékeny viszonylatának, azaz, az egységes tér és a részei közötti differenciálódás eredménye.”¹³¹

Ilyen módon, bár az előadott darabokat minden esetben a polgári nevetés színházából válogatják, és a színpad és nézőtér a vendéglői, magánlakásban kialakított ideiglenes színpadoktól a munkásotthonok kialakulásáig egyre inkább elválasztódik egymástól, maguk az előadások sokkal jobban közelítenek ahhoz az eszméhez, melyben a játékosok és nézők, színpad és nézőtér egységet alkotnak.¹³² A közösségi tér, a munkásotthon számos funkciót lát el, melyek közül csupán az egyik a színház, viszont minden más ugyanezen térben zajló közösségi, kulturális, politikai esemény színházi attitűddel rendelkezik: dramatizált, bekeretezett. „Tehát a »dramatizálás« különbözteti meg egymástól a kulturális performanszokat (vagyis az előadásokat) és a mindennapok életvilágát.”¹³³ Így tulajdonképpen a közösségi tér megteremtése performatív tulajdonságokkal ruhazza fel a benne zajló akciókat, vagy a kulturális performanszok alakítják szintérré a közösségi teret.

¹³⁰ Erzsébetfalva (későbbiekben: *Ef*), 1897. január 31., 3–4. o.

¹³¹ Zako Miletovic: „A tér mint áru”, Ford. Losoncz Alpár, *Pompeji*, 1992/3., 129–130. o.

¹³² Georg Fuchs: *Die Revolution des Theaters. Ergebnisse aus dem Münchener Künstlertheater*. München–Leipzig, G. Müller, 1909., 63–64. o.

¹³³ Erika Fischer-Lichte: *A performativitas esztétikája*. Ford. Kiss Gabriella, Budapest, Balassi Kiadó, 2009., 277. o.

A térkeresés egyes állomásai a helyi műkedvelők életében mindig fontos mozzanatnak számítottak: az „otthon” megtalálása és újramegtalálása ünnep volt.

A csoport majdhogynem évente váltott vendéglőt, ami a törzshelyük, könyvtáruk és fellépőhelyük volt egyszerre. 1895-ben még a Koronában voltak, 1896-ban már az Englerth-féle Fekete Bikában, majd 1897-ben a Weinert vendéglőben. 1899 nyarán áttették székhelyüket a Szabó Antal-féle vendéglőbe, 1900-ban pedig a Pflum-féle régi vendéglő megnagyobbított termébe. Azonban mivel az egyesület összejövetelén mindig volt hatósági felügyelet, így időnként adódott ebből néhány összezőrdülés. A Pflum vendéglőben történt egyesületi megnyitó ünnepségen történt rendőri közbelépésről humorosan így ír a *Közlöny*:

„Most azonban, hogy ez se muljék el spektakulum nélkül, arról gondoskodott a mi szellemes (?) rendőrfőnökünk. Ugyanis egy prolog elszavalása alkalmával (amit, hogy meg nem értett, arról ő sem tehet) tiltakozott, hogy szavalatot a törvény értelmében nem engedhet meg. Hogy aztán ezért a bölcsességért mit kapott a munkásoktól, azzal ő nem dicsekszik. – Többek között egy munkás ilyenformán kérdezte tőle: »Maga ezt nem érti? Akkor maga olyan sötét... olyan sötét... mint... mint... mit is mondjak: Erzsébetfalva.« Eszünkbe jut a múlt nyáron tartott izraeliták egyházi adóügyeiben tartott népgyűlése, a mely alkalommal, mikor egyik szónok a szolgabíró eljárását is szóvá tette, feláll rendőrfőnökünk és tiltakozik, hogy a szolgabíró tetteit ne bírálgassák, mert a szolgabíró kritikán aluli. Persze volt hahota és óriási derűtség a rendőr úr e szellemes túlbuzgóságán.»¹³⁴

Ugyanakkor a helybeli „előkelőségek” sem mindig segítették a munkások színjátszását. Gombás István veterán generális (Erzsébetfalva első bírása, jómódú vendéglős), mikor híret vette, hogy a *Veteránok* című fővárosi életképet fogja előadni a műkedvelő kör, az összes veterán társának megtiltotta, hogy kölcsönadják uniformisukat a színjátszóknak. Ennek ellenére az előadás nagyon jól sikerült.¹³⁵ A Munkás Önképző színjátszóköreinek vezetőségéről nem sokat tudunk meg, 1902-től biztosan Babina Géza volt az elnök (polgári foglalkozását tekintve tisztviselő, az 1900-as évek elején az erzsébetfalvai szociáldemokrata párt elnöke, több helyi újság szerkesztője).

A munkások lelkesedését, kulturált viselkedését nem győzik dicsérni a színi beszámolók. A telt házak alkalmával akár 300 főnyi közönség is összegyűlt, akik illedelmesen viselkedtek, nem dohányoztak, és kalapjukat levették, senki sem zavarta ágaskodásával a hátrább ülőket, mindenki tisztán és egyszerűen öltözött fel. Néha előfordult, hogy két-három percig nem lehetett érteni a színészek szavát, mert valaki beletapsolt, belekiabált az előadásba, de a

¹³⁴ *EKZ*, 1900. november 25., 3. o.

¹³⁵ *EKZ*, 1901. február 3., 3–4. o.

„harsogó utczi zenéhez”, „végig tárogatózott temetés”-ekhez szokott közönségtől ez nem vehető rossz néven. Volt, aki panaszt emelt az ellen, hogy az első sorok tele voltak gyerekekkel, akik zavarták az előadást.

A beszámolók 1902-re már-már pátoszi magasságokba emelték mind a szereplőket, mind a bemutatott népszínműveket. A *Felhő Klári*-előadás után hosszadalmas dicshimnusz olvasható a parasztszerelem témakörében, ahol „nincs szerepe a festéknek, divatnak, színlelésnek, házasságközvetítőnek, a sánta láb titokban tartásának, a műfogaknak”, és az egekbe dicsérik a népszínmű műfaját, ami egészséges szerelemmel, nemes érzelmekkel ismerteti meg a közönséget. A műkedvelők repertoárját így szembeállítja a Vígszínház többnyire erkölcsrontó műfajaival. A becsületes, keményen dolgozó és kulturálódni vágyó munkás dicsérete és toposszá emelése pedig már-már nagyobb hangsúlyt kap, mint maga az előadások leírása:

„Mert bizony egyszerű munkások, kik nappal a gépek zakatolása közt húzzák a jármot, a gyár fojtó, mérges levegőjét szívják, bizony mondom, egy kicsit megkeményül a szívük. Megható jelenet az, midőn azok az egyszerű munkások kormosan, fáradtan a próbára sietnek. Aki lenézi a munkást, aki durvának tartja, aki nem tudja megbecsülni a munkást, az jöjjön el egyszer ily próbára, tudom, hogy kalapot emel. Lát ott egy becsületes kört, melynek munkások és munkáslányok a fenntartói és vezetői. Lát ott szívet nemesítő, lelket erősítő működést. Lát ott szeretetet és megtanulja azt, hogy ez a munkás, kire ő talán megvető szemmel néz, több ízléssel, finomsággal, erkölcsi érzéssel bír, mint nagyon sok hetyke urikaszinói tag, megtanulja azt, hogy a kemény munka nem durvítja feltétlenül az emberi lelket. Egy ily előadást kell végig nézni és kalapot emelünk a munkás előtt. Nappal fenntartója a társadalomnak, este buzgó apostola a kultúrának és civilizációnak. Ezek a munkások nem a csapszékek és lebuajok alakjai, ezek a munkások tanulnak és tanítanak, művelődnek és nemesítenek. Munkások a szereplők, munkások a közönség, hej pedig a falu intelligenciájára is nagyon ráférne egy-egy ellátogatás az ily előadásra. Csak önmaguknak használnának vele.”¹³⁶

Az Erzsébetfalvai I. Munkás Önképző egyesület 1903-ban két évre bérbe vette az Ősz utca 13. szám alatt található ház emeletét.¹³⁷ Az újabb váltás oka nyilván egyrészt a mindig felmerülő helyhiány, mivel az önképző számos tanfolyama, előadásai, műsorai, illetve estélyei már régóta magánhelyiséget igényeltek volna, másrészt mert az egyesület látogatását a szegényebb munkásrétegek nem engedhették meg maguknak, költséges volta miatt. Már év elején felmerült, hogy a 4000 koronát is meghaladó vagyonnal rendelkező egyesület önképző

¹³⁶ *EKZ*, 1902. október 12., 1. o.

¹³⁷ *EKZ*, 1903. augusztus 2., 3. o.

jellege mellett a segélyezést is gyakorolja. Ennek első lépése volt, hogy saját helyiséggel rendelkezzenek, és bevonják a közösségbe a legszegényebb munkásrétegeket.

Ettől az évtől azonban nagy változás történt, a műkedvelők a szokásos népszínmű-repertoár mellett egyre több komolyabb darab előadását is vállalták, és hirtelen ellepték műsorukat a Népszínház és a Nemzeti Színház két-három éves, vagy akár legaktuálisabb darabjai. A legelső ismert előadásuk esetében már Babina Géza van feltüntetve mint rendező. Lehetséges, hogy neki köszönhetően kezdett elszakadni a műkedvelő kör a népszínmű-repertoártól. Előadták a Jókai-drámát, az *Aranyembert*, Gorkijtól az *Éjjeli menedékhelyet*, amit ráadásul a Budai Színkör mutatott be fél évvel korábban, tehát meglepően friss darab volt.

Az otthonkeresés végállomása 1904-ben a Posta utcai volt iskola épületébe, a Posta és az Izabella utca sarkára való beköltözés volt.¹³⁸ Hosszú évek állandó költözködései, vendéglők házi színpadjai után végre megtalálták az ideális helyet, és kialakították maguknak a Posta utcai Munkás Otthont. A helyiséget saját költségükön, céljaiknak megfelelően alakították át. Helyet kaphatott az összes munkásszakkör, és terveik szerint ez az új helyiség kaszinója lesz majd az összes munkásságnak. Nagy, ünnepélyes megnyitót szerveztek, amivel nemcsak a Munkás Otthont ünnepelték, hanem saját 10 éves fennállásukat is. A megnyitóról így ír a *Közlöny*:

„Községünk munkásai életrevalóságuknak és szellemi képzettségüknek szép tanú jelét adták vasárnap, midőn a postautczai új helyiségüket, melyet »Munkás-Otthon«-nak kereszteltek, megnyitották. Hogy ily nagy helyiséget kibérelni és annak fenntartási költségeit fedezni képesek, elég ok arra, hogy ellenség, jóbarát kalapot emeljen előttük, mert példát adtak, hogy lehet egyesült erővel szépet és nagyot alkotni. Azon eszme, hogy a munkás és családja olcsó és kellemes szórakozást találjon a heti munka után, feltétlen dicséretre méltó és ez emelni fogja a munkás nép önértetét és szellemi színvonalát. Úgy látszik a helyiséget igénybe is fogják venni. Már a megnyitásnál szűknek bizonyult, daczára, hogy a nagy teremben 300-nál több befér, igen sok később jövő helyet nem kapott.”¹³⁹

A Posta utcai Munkás Otthonban, majd a '30-as évektől kezdve az Erzsébet utcai Új Munkásotthonban tartott előadásokról meglehetősen sok fénykép és plakátanyag maradt fent a Pesterzsébeti Múzeum gyűjteményében, amelynek feldolgozása egy újabb tanulmány anyaga lehet.

¹³⁸ *EKZ*, 1904. november 6., 2. o.

¹³⁹ *EKZ*, 1904. november 27., 3. o.

Összességében elmondható, hogy a műkedvelő színjáték kezdetei ugyanúgy a színtérkeresés jegyében teltek, mint más színpadi kezdeményezéseké, de az orfeum- és kabaré-előadásokkal szemben ez nem kívülről jövő, hanem belülről formálódó kezdeményezés volt. Ennek megfelelően a térkeresés otthonkeresésként szerveződött meg, a műkedvelés belügyi pedig kezdetben erősen összekapcsolódtak a nagyközségi politikai harcokkal, vezetői nagyrészt a helyi lapok tulajdonosaiból, szerkesztőiből, későbbi politikusi vezetőrétegből kerültek ki. A műkedvelés polgári jellege megkérdőjelezhetetlen, még akkor is, ha mind a színjátékosok, mind a nézők a munkásközösség tagjaiból álltak össze, legfontosabb hozadéka pedig a nézővé nevelődés volt.

4. A magyar színjáték „meghonosítása”: Kiss Ferenc és Hevesi Mihály

Az Erzsébetfalva tőszomszédságában lévő főváros pezsgő színházi élete a századfordulóra már kitermelte a különféle színház típusokat játszó, önálló színházi struktúráját. Így mire Erzsébetfalva egyáltalán felelősként mint színházi produktumokat is befogadó nagyközség, a fővárosban már több mint húsz éve a Nemzeti Színház leszűkítette repertoárját a prózai darabokra, a Népszínház játszotta a népszínműveket és operetteket, az Operaház pedig az operai műfajokat. A műfaji differenciálódás tehát már gyakorlattá vált, a piaci verseny azonban tovább fokozódott. A nagyközséggé válás előtti évben, tehát 1896-ban nyílt meg a Vígszínház, amely a „polgári szemléletű, könnyedebb hangvételű, nemritkán frivol kortárs drámának” adott otthont.¹⁴⁰ Az ekkorra már hatalmas népszerűsége szert tett operett műfajának pedig újabb színházai épültek: 1897-ben a Magyar Színház és 1903-ban a Király Színház. A vidéki vándortársulatok azonban továbbra is igyekeztek minden műfajt repertoárjukon tartani, bőségesen válogattak a népszerű, de régi darabok, ebben a kezdeti időszakban még elsősorban a népszínművek közül, másrészt minél több divatos újdonságot, operettet, vígjátékot vettek át a fővárosban éppen lefutott, vagy egy-két éves darabok közül. Erzsébetfalván az I. világháború kirobbanásáig ezeknek a vidéki állomáshelyeket járó társulatoknak az alkalmi feltűnései jelentették a legfontosabb helyi minőségi(?) színházi élményt, illetve az alkalmi jelleggel megszervezett előadások. Az 1910-es évekig ezeknek a társulatoknak a megjelenését semmiféle szervezettség nem jellemezte, teljesen esetlegesek voltak látogatásaik, és nagyon kevés adat maradt fenn róluk. Míg ebben az időszakban tehát

¹⁴⁰ *Magyar Színháztörténet 1873–1920*, főszerk. Székely György, Budapest, Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001., Bevezető, <http://mek.oszk.hu/02000/02065/html/2kotet/1.html> utolsó letöltés dátuma 2019. 07. 04.

a főváros színházi kultúrájában az elit- és tömegkultúra szétválásának intézményesülését figyelhetjük meg, addig Erzsébetfalván még csak a hely(szín)- és műfajkeresésnél tartottak, és befogadtak bárkit, aki a színház bármely formáját hozta. Nézzük meg tehát, hogy a tízes éveket megelőzően milyen színteret használtak Erzsébetfalván az egész estés társulatok fogadására, milyen repertoárt próbáltak működtetni, és hogyan reagált mindezt a közönség!

A Korona vendéglő színpadán

A negyedik, egyben a legfontosabb módja a nagyközség színházi kulturalizációjának a hivatásos, egész estés műsort adó társulatok fogadása volt egyetlen előadás erejéig, vagy akár több hónapos szezónra. A vidéki vándortársulatok jelenléte azonban már a kezdetektől problémákba ütközött. Mivel ekkor még a népszerű, egész estés darabok kulturált élvezete, vagyis a fizikai passzivitással párosuló színháznézői attitűd és a nyilvános viselkedésminták általában a polgári-középosztálybeli értékrend részei voltak,¹⁴¹ az alsóbb néposztályok normarendszerébe egyelőre nem épültek be. A helyi lakosság társadalmi összetétele miatt így a könnyedebb, alkalmi színházi formák (orfeum, kabaré) egyelőre nagyobb figyelmet kaptak, mint a komolyabb, egész estés színházi vállalkozások.

A problémát a befogadói oldal alkalmatlansága mellett a megfelelő szín(tér) hiánya is jelentette. Az egész estés darabokat játszó társulatok fogadására Erzsébetfalván 1910 előtt egyetlen alkalmasnak mondható vendéglői nagyterem állt rendelkezésre, a központi helyen, a Kossuth és Szilágyi utca sarkán álló¹⁴² Korona vendéglő, amely egyike volt a legfontosabb szórakoztató-központoknak a településen. Jól ismert, központi helyen lévő, közkedvelt hely volt, mindig az egyleti rövidhírek, később a színházi rovat sorai között lehetett az ott tartott előadásokról olvasni.

Bár nem tudni, mikor nyílt a vendéglő, már nagyon korán, 1893-ban olvashatunk a Koronához címzett Szakmán-féle vendéglőben tartott rendezvényekről a *Pesti Hírlapban*¹⁴³ és éveken át más fővárosi és helyi lapokban is. Ebben a korai időszakban elsősorban az Erzsébetfalvai Polgári Dalkör ünnepeinek, hangversenyeinek, multságainak adott otthont. Tulajdonosa ekkor még Szakmán János, akinek 1897-ben már a János utcában a Schelken-házban volt vendéglője, kuglizási lehetőséggel.¹⁴⁴ A helyi egyletek előszeretettel

¹⁴¹ Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940.* Budapest, Új Mandátum, 1998., 25. o.

¹⁴² A vendéglő a Szilágyi Lajos utca 67., később Baross u. 95. szám alatt állt. (Ma Baross és Nagysándor József utca sarok, a Szociális Foglalkoztató helyén.)

¹⁴³ „Szilveszteri multságok”, *Pesti Hírlap*, 1893. december 29., 6. o.

¹⁴⁴ *EKZ*, 1897. július 18., 4. o.

választották székhelyüknek a vendéglő nagytermét, és több helyi műkedvelő színjátszócsoporthoz tartott itt előadásokat, a századfordulótól kezdve viszont a minőségibb színházi előadások legfontosabb befogadóhelyévé vált. Ekkor már Cseh (Czéh) János¹⁴⁵ volt a vendéglő vezetője, aki továbbvitte a hely polgári vonalát, és lehetőséget adott a komolyabb színházi előadásoknak is.

Eleinte csak ritkán kapunk értesítést a helyi lapokból egy-egy társulat fellépéséről. Például a Koronában került bemutatásra 1902-ben Szigeti József *Rang és mód* című színműve egy alkalmi fellépés keretén belül: itt tartotta Aradiné Tarján Erzsébet 45 éves színészi jubileumát fővárosi színművészek közreműködésével.¹⁴⁶ A színésznő, akit Tarján Liska néven ismert a nagyközönség, Aradi Gerő színiigazgató második felesége volt, és érdekesség vele kapcsolatban, hogy ekkor már Erzsébetfalván élt, és itt is halt meg 1915-ben.¹⁴⁷ Arról, hogy hogyan fogadta a helyi közönség az előadást, már nem számolnak be a helyi lapok. Egy másik fellépés alkalmával 1903-ban Rákosi Szidi budapesti színésziskolájának növendékei jótékony célú előadást rendeztek, és előadták Csiky Gergely *A nagymama* című vígjátékát, melyet a divatos Cake Walk táncsalárdával fejeztek be. A tiszta jövedelem tíz százalékát a Kossuth-szoboralap javára fordították.¹⁴⁸

Bár 1908-ra a Korona nagyterme már az egyik legfontosabb színházi teremnek számított Erzsébetfalván, hogy egy teljes nyári évadot kívánjon itt tölteni egy érkező társulat, az először fordult elő. A következőkben tárgyalandó Kiss Ferenc-féle társulat hosszabbra nyúlt vendégszereplése és a tér problematikussága miatt felmerült kérdések tehát megelőlegezték egy valódi színházi tér szükségességét. A valódi színtér hiánya először merült fel megoldandó problémaként a helyi sajtóban és a községvezetésben egyaránt.

Czéh János háztulajdonos, vendéglős 1908-ban meghalt. 1910-ben a vendéglő tulajdonosa már Rothfischer István (hentes és mészáros), aki ez évben vette a helyet özvegy Czéh Jánosnétól.¹⁴⁹ Innentől kezdve a hely profilt váltott, a 1910-es évek elején rendszeresen megjelenik a *Népszavában* mint népgyűlések, politikai előadások színhelye. Az 1910-ben felépülő Műszínikör és Pflum-ház ezután teljesen átveszi a színházi kezdeményezéseket, így a Korona többé nem fogad be hivatásos színtársulatokat. Sok tulajdonos váltotta még

¹⁴⁵ Cseh (Czéh) János vendéglős (Gácsfalva, 1860. dec. 3. - ?) Házassági anyakönyv, Budapest (XX.), 1902/7.

¹⁴⁶ *Ef.* 1902. november 16., 3. o.

¹⁴⁷ *Magyar Színművészeti Lexikon*, 1929–1931., 58. o. (A halotti anyakönyvi kivonatán a köv. szerepel: 1915. Jún. 19. Özv. Aradi Jánosné Teorian Erzsébet nyugalmazott színésznő, g. Kat., 75 éves, Erzsébetfalva, Török Flóris u. 51. Tüdőgyulladás)

¹⁴⁸ *EKZ*, 1903. július 5., 3. o.

¹⁴⁹ HUBFL.VII.213.1910.0274 közjegyzői iratok, adásvételi szerződés

benne egymást, míg 1966-ban le nem bontották az épületet. A továbbiakban az 1908–09-es Koronában vendégszereplő színtársulatokról lesz szó.

Kiss Ferenc társulata a Korona vendéglőben (1908)

Az első hosszabb ideig Erzsébetfalván állomásozó színtársulat, amiről a helyi lapok is beszámolnak, a Kiss Ferenc igazgató vezetése alatt működő, „jó hírnevű” társulat vendégszereplése volt a Korona vendéglő átalakított színpadán. Az előadásokat 1908. március elejétől június végéig tartották. A kezdeti sikereket hamar felváltotta a közönség teljes érdektelensége, így az igazgató a nyári szezon közepén, négy hónap vendégszereplés után elhagyta a nagyközséget. Ám Kiss szeptember elején mégis visszatért Erzsébetfalvára és új szezont nyitott, de két hónap múltán ismét távozni kényszerült. A bérlet ára 8 előadásra 4 korona volt, majd az őszi szezonban 10 előadásra 5 korona. Mindennap tartottak előadást, vasárnap kettőt is, délután fél, este teljes helyárral. A vasárnap esti műsort tánc zárta.

Kiss Ferencet az *Erzsébetfalvai Közlöny* úgy mutatja be, mint aki már 20 évvel ezelőtt, és azóta is járt társulatával Erzsébetfalván, és hogy ő honosította meg a településen a magyar színjátékot.¹⁵⁰ A *Közlöny* hasábjain megjelent írások alapján egy nagyon agilis, tapasztalt és találékony igazgató személye rajzolódik ki előttünk, aki a gazdag, szórakoztató műfajokban bővelkedő repertoárját rendszeresen frissítette vendégfellépőkkel, új, szerződött tagokkal, a jutalomjátékok kihirdetésével, műkedvelők bevonásával és jótékonyssággal is. Ritkán lépett fel a darabokban, inkább az igazgatással foglalkozott. Társulatában játszott felesége is, Kiss Ferencné Szilágyi Mariska, a kitűnő komika is. A társulat tagjairól ez idő tájt keveset írnak: Bogdáné Gizella, Szakács Antal, Lévai János, Sárossy Nándor és felesége, S. Székely Ilona neve tűnik fel.

Kiss igazgató erzsébetfalvai tartózkodása időszakában nyerte el a jogot a főváros környéki településeken való színjátékra.

„Örömmel vettük a hírt, hogy Kiss Ferencz színtársulatunk derék igazgatója, ki évtizedekkel ezelőtt nálunk a Magyar színészetet meghonosította s most szolid társulatával annyira megkedveltette, hogy a színházlátogatás valóságos járványnya fejlődött, nemcsak nálunk talált elismerésre, hanem maga a főváros is méltányolni tudja igyekezetét, s a főváros kültelkeire a sok pályázó között Kiss Ferencznek adta az elsőséget, a működési engedélyt neki véleményezte, s e naptól fogva kedvelt igazgatónk nemcsak mi, de Ujpest, Kispest, Rákospalota és Óbuda színházainak is igazgatója.”¹⁵¹

¹⁵⁰ *EKZ*, 1908. március 1., 3. o.

¹⁵¹ *EKZ*, 1908. április 5., 2. o.

Erről a „koncesszióról” viszont semmilyen hír sincs a *Színészek Lapjában*, így valószínűleg nem az Országos Színészegyesület által meghirdetett területről volt szó, és nagyon valószínű, hogy a tapasztalt és már idősebb színigazgató egyáltalán nem is volt az egyesület tagja.¹⁵² A korszakban ez nem volt különleges jelenség, ekkor a színigazgatóknak még nem kellett színészegyesületi tagnak lenni, a játszási engedélyek kiadásában pedig különösen nagy volt a káosz.

A társulat bemutatkozó előadása 1908. március 5-én a *Válás után* című francia vígjáték volt Bissontól, amelyet „zsúfolásig telt ház” előtt adtak, és dacára a Korona kicsi színpadának, remekül megoldották a technikai hiányosságok ellenére is a feladatukat. A siker töretlenül kitartott a húsvéti ünnepekig, tehát a társulat másfél hónapon keresztül valóban lázban tartotta Erzsébetfalva lakóit.

„Előre is kijelentjük, hogy semmiféle émelygős dicsériáda elzengése nem célunk. Elfogódás nélkül jelenthetjük ki a nagyközönség nevében, hogy Kiss Ferencz színtársulatát magunkénak valljuk s ha állandó színházzal rendelkeznenk, ezen társulat minden egyes tagját örömmel tartanánk itt az idők végtelenségéig. Kiss Ferencz társulatát közönségünk szívesen látogatja, sokszor a „Korona” nagy terme alig képes befogadni a hálás közönséget.”¹⁵³

Hogy miért szervezte át társulatát Kiss a sikeres időszak után, és szerződtetett néhány kivételtől eltekintve a régiek helyére új színészeket, azt nem lehet tudni, bár valószínűsíthető, hogy a régiek szerződése lejárt, és igyekezett minél színvonalasabb társulatot kialakítani a főváros környékét „ellátó” terveihez. Azonban Erzsébetfalván nem hozott neki szerencsét a váltás, mert a közönség érdeklődése ekkorra már drasztikusan megcsappant a színház iránt. Hiába tehát, hogy az igazgató előre meghirdette a *Közlönyben*, hogy az új tagok „kivétel nélkül elsőrangú nagy színházak tagjai”¹⁵⁴ és egy hét után a lap is beszámolt róla, hogy „a régiek helyébe szerződtetett új tagok egytől-egyig magasán felette állnak az elődöknek, ami az előadások művészi belbecsét biztosítja”¹⁵⁵, és az eddigieknél még részletesebb beszámolókkal támogatta a lap a színházat, a közönség valószínűleg megunt a színházba járást. Az igazgató innentől kezdve csak ritkán tudott telt házat produkálni, akkor is inkább hétvégén.

¹⁵² Ebben az időszakban még lehetett igazgató nem egyesületi tag is, később már kötelezővé tették.

¹⁵³ *EKZ*, 1908. március 22., 2. o.

¹⁵⁴ *EKZ*, 1908. április 19., 2. o.

¹⁵⁵ *EKZ*, 1908. április 26. 2. o.

Egyetlen színlap maradt fent az OSZK színlaptárában, az április 25-én előadott Lehár-operett, a *Drótosót* előadásáról. A darab teljes szereposztásából értesülünk a társulat összetételéről: az újjászervezéskor valóban ismertebb vidéki színészek érkeztek Erzsébetfalvára. Ekkor csatlakozott a színtársulathoz rendezőként és színészként Ország Bertalan, aki az ország számos színházában megfordult már ügyelőként és színészként egyaránt. Erzsébetfalvai működése után ő lett az Országos Színészegyesület könyvelője.¹⁵⁶ Felesége, O. Kocsisovszky Ilona naivaként szintén a társulatot erősítette, akit teljes elragadtatottsággal jellemezte a színházi rovat: „egyike a legbájosabb naiváknak, akit valaha láttunk. Minden mozdulata művészi, természetes, egyszerű játéka megvesztegető. Látszik rajta, hogy mindig elsőrangú színpadokon működött.” A társulat több új énekesnővel és színésznővel gyarapodott még. A tagok között az új primadonna Antal Erzsébet szubrett-énekesnő volt, aki januárban még a Varieté Színházban szerepelt mint énekesnő, igen vegyes műsorban, aztán leszerződött Halász Alfréd társulatába, akik Győrben egy botrányt követően április közepén feloszlottak.¹⁵⁷ Nevét 1908. május végétől már a Városligeti Nyári Színkör műsorában láthatjuk, tehát nem sokáig szerepelt Kiss társulatában. Az új *coloratura* énekesnő Magvasi Margit lett, a hősnő és társalgási színésznő Deményi, vagy Deményné Cornélia lett, aki Demény Albert immáron nyugdíjazott színész, a társulat titkárának felesége, Kovács Kornélia volt. Őt „diztingvált, igazi, előkelő tehetség”-ként jellemezték.¹⁵⁸

Több alkalommal vendégszínészeket is hívott az igazgató, hogy színesítse a fellépők körét, így például játszott Erzsébetfalván Ujvári Károly, a Népszínház tagja, valamint Bodán Margit „csinos hangú élénk temperamentumú soubrette”.

Népszerű és elavult repertoár

A nyári szezon repertoárját meglehetősen alaposan hozta le az *Erzsébetfalvai Közlöny*, így láthatjuk, hogy Kiss nem meglepő módon egy tipikus vidéki vándortársulat műsorát állította össze, nagyjából magyar szerzők tollából származó, szórakoztató műfajokat hozott Erzsébetfalvára. A kiválasztott darabok leginkább igen régi, de annál kedveltebb magyar népszínművek, bohózatok, vígjátékok voltak, és jó néhány magyar és külföldi operett, amikkel nemigen lehetett melléfogni. A műkedvelő színjátszók között igen népszerű Szigeti-

¹⁵⁶ „Hírek a színészegyesületből”, *Pesti Napló*, 1908. július. 2., 12. o.

¹⁵⁷ „A primadonna”, *Pesti Hírlap*, 1908. április 16., 6. o.

¹⁵⁸ A társulati tagok továbbá: Ölvédi István tenorista, Kovács Sándor, feleki László komikus, Felekiné, Nádassy Oszkár, Magvassy Lajos, Bazsai Lajos.

, Géczy-, Szigligeti-, Tóth Ede-, Rátkay-, Bátor-, Berczik-, Vidor-, Csepreghy-, Follinusz-, Abonyi-, Deréki-népszínművek legjavát adták. A népszínművek előadásakor több esetben helyi műkedvelők is közreműködtek, mint például egy, az Országos Színészegyesület Nyugdíjalapja javára helyi műkedvelők bevonásával rendezett jótékony célú előadás esetében. Rátkay László híres 100 aranyat nyert darabját, a *Felhő Klárit* „közepes anyagi, de annál nagyobb szellemi sikerrel” vitték színre. A helyi erők közül közreműködtek Vojtek Erzsike, Vojtek János és Dunka Lajos. Utóbbi „oly meglepő alakítást nyújtott Aba András szerepében, hogy nemcsak a közönséget, de magukat a színészeket is meglepte művészi játékával.”¹⁵⁹ Erről az előadásról az Országos Színészegyesület hivatalos lapjába is került bejegyzés, mivel Kiss Ferenc igazgató 50 koronát adományozott a nyugdíjintézet javára, amit ők köszönettel nyugtáztak.¹⁶⁰

A vígjáték- és bohózatválaszték javarészt századfordulós magyar darabokból állt, főleg olyan Guthi Soma–Rákosi Viktor bohózatokból, mint *A tartalékos férj*, *A képviselő úr*, *Smólen Tóni*, *A sasok*, vagy a *Doktor Szeleburdi*. De megtalálhatóak voltak a repertoárban Molnár Ferenc-vígjátékok is, mint *A doktor úr*, vagy *Az ördög* (ez utóbbi volt az egyetlen valóban friss vígjáték, előző évben mutatták be a Vígszínházban), illetve Csiky Gergely *A nagymama* című színdarabja. Néhány külföldi vígjátékot is vegyítettek a repertoárba, ilyenkor „classikus est”-et hirdettek, és bohózatokat adtak Sardou, Bisson, Blumenthal és Paulton tollából. Az operett-daljáték-választék Huszka-, Lehár-, Hervé-, Sidney-, Kacsóh-darabokból állt, de néhány egészen új operettet is megtalálunk, mint például Kálmán Imre *Tatárjárása*, amit csak pár hónapja mutattak be a Vígszínházban, vagy az előző tél legnagyobb újdonságát, a *Varázskeringőt*, Oscar Straus darabját.

Nagyon kevés igazán friss színjátékot vettek át a fővárosi színházak bemutatói közül, ezek inkább komolyabb lélegzetű művek voltak, mint például Földes Imre drámája, a *Császár katonái* a Magyar Színház repertoárjából, „olyan minta előadásban, amely a vidéki színpadokon szinte páratlan”.¹⁶¹ Bródy Sándor falusi életképe, a *Tanítónő* került még színre, vagy Garami Ernő szociális színműve, *A megváltás felé* a Vígszínház műsorából. Garami drámája iránt olyan nagy volt az érdeklődés, hogy már előre elkapkodták a jegyeket, és olyan nem mindennapi sikert ért el, hogy egy héten háromszor is meg kellett ismételni, mindannyiszor zsúfolt ház előtt. Ami igazán nagy meglepetés a műsorrendben, az a húsvéti ünnepek alatt játszott *Dánosi rablógyilkosok* énekes színmű teljességgel oda nem illő

¹⁵⁹ EKZ, 1908. április 12., 2. o.

¹⁶⁰ *Színészek Lapja*, 1908. május 10., 5. o., Jegyzőkönyv, 1545. szám

¹⁶¹ EKZ, 1908. május 3., 3. o.

előadása. Ez egy olyan ponyvadarab lehetett, ami egy aktuális, 1907-ben történt bűnesetet regélt el, elképzelhető, hogy a frissen megjelent ponyva dalszövege alapján.

Az első nyári színházépület kudarca

A nyár beálltával a hirtelen jött hőség elviselhetetlenül meleggé tette a Korona kis színháztermét, és a hely kocsmajellege sem volt éppen ideális, sokakat visszatartott a színházlátogatástól, így Kiss igazgató úgy döntött, hogy megvásárol „egy amerikai rendszerű hordozható színházat, amely 600 kényelmes ülőhellyel van ellátva, 6-rendbeli díszlettel és 46 acetylen lámpával bír.”¹⁶² Így a darabokat az eddigieknél jobban tudták díszletezni, ami a Korona alacsony színpadán eddig lehetetlen volt. Az új színkört a fűrdőkertben állították fel, és a megnyitó előadást május 23-án, szombaton tartották, mely alkalommal Sidney Jones *Gésák* című táncos, japán témájú operettjének „bűbájos melódiái” csendültek fel. Azonban hiába minden igyekezet, az első hét „szomorú tanulságot nyújtott az igazgatónak, mert az erejét meghaladó áldozatok dacára nem tudott teli házakat csinálni”, sőt a közönség érdeklődésének teljes hiánya miatt a *Közlöny* anyagi gondokat jósolt a társulatnak.¹⁶³ Kiss Ferenc végül megszakította erzsébetfalvai vendégszereplésüket, és június közepén távoztak a nagyközségből. Az utolsó hetekben már azzal kérte a *Közlöny* a színpártoló közönséget számosabb látogatásra, hogy tegyék lehetővé a társulatnak, hogy „emelt fővel távozhassanak”.

Kiss Ferenc társulatának távozását végül a lehető legmelegebb együttérzéssel kommentálta a *Közlöny*:

„Még 4-5 nap és színi évadunk véget ér. Erzsébetfalva színészetének Kiss Ferencz színtársulata adta meg a létjogosultságot, ez tagadhatatlan, azonban – mint azt tapasztaltuk is – még nem elég ahhoz, hogy egy ilyen nagy apparatus eltarthasson. Elismerés illeti meg mindenesetre az uttörő igazgatót, aki jól szervezett társulatával annyi áldozatot hozott fejlődésben levő községünk lakosainak, azonban nem tehetünk róla, ha az utóbbi időben ugyszólván kifáradtnak mondhatjuk színházi közönségünket. (...) Kiss Ferenczet mi már is magunkénak tartjuk, s ha bizonyos időre távozik is körünkből derék társulatával, ha majd visszatér, a legnagyobb örömmel fogjuk a körünkbe fogadni. Addig pedig, míg köztünk marad, adjuk jelét szeretetünknek és pártoljuk őt, hiszen megérdemli.”¹⁶⁴

¹⁶² *EKZ*, 1908. május 3., 3. o.

¹⁶³ *EKZ*, 1908. május 31., 2. o.

¹⁶⁴ *EKZ*, 1908. június 21., 3. o.

Két hónapnyi távollét után Kiss mégis úgy döntött, tesz egy próbát Erzsébetfalvával, és visszahelyezte állomáshelyét az őszi szezonra a Koronába. Hogy a fürdőkertben felállított színház sorsa mi lett, azt nem tudjuk.

„Előleges színházi jelentés.

Van szerencsém a műpártoló közönség b. tudomására hozni, miszerint 24 tagból álló, jól szervezett társulattal ismét körükbe visszaérkeztem és előadásaim sorozatát legközelebb a »Korona« vendéglő nagytermében megkezdem. Nagyérdemű közönség! Midőn visszajöttem társulattal, ezt azon reményben tettem, hogy Erzsébetfalva műpártoló közönségének itt tartózkodásunk alatt kellemes estéket szerezzek, a melyet a múltban is megettem és remélem, hogy Erzsébetfalva műértő közönsége, mely minden szépért és jóért lelkesül, ez alkalommal is megragadja az alkalmat és szíves pártfogásba fogja venni társulatomat.”¹⁶⁵

Az őszi szezon nyitóelőadása szeptember 4-én Szigeti József énekes vígjátéka, a *Csókon szerzett vőlegény* volt. A társulat új primadonnája Medgyesi Erzsike játszotta a főszerepet, és a korábban csak vendégként fellépő Bodán Margit énekesnő már a társulat sorait erősítette.¹⁶⁶ Pár hét alatt kiderült azonban, hogy a helyi közönség csak igen-igen gyéren pártolja a színtársulatot, akik estéről estére kongó nézőtér előtt játszottak. A helyzet még rosszabb volt, mint előző alkalommal, így a *Közlöny* is keményebb hangot kezdett megütni. Először próbált a helyi lakosok büszkeségére, lelkére hatni:

„Valóban csudálatos, hogy nálunk a körülbelül 22-24000 lakost számláló községben holmi csepürágó tekergő kintornások óriási pártolásban részesülnek, míg az igazi színészettel a kutya sem törődik, akár éhenhalhat intelligens közönségünk miatt. Könny fakad ki minden job érzéssel bíró ember szeméből az üres ház láttára s arra, hogy ezen kiváló színészeknek még kedvük is van játszani korgó gyomorral. Hiába lép elő a törekvő igazgató a legválogatottabb műsorral, tehetséges társulatával nem képes telt házat összehozni. Szomorú idők! Vagy talán még nem vagyunk elég érettek a színművészet feladatának megértésére?”¹⁶⁷

Aztán elővette a színjáték pártolására buzdító érvelés kihagyhatatlan eszközét, ami minden Erzsébetfalvai intelligens polgárra hatással volt: a Kiszepsttel való összehasonlítást.

¹⁶⁵ Budapest Környéke (későbbiekben: *Bpkke*), 1908. augusztus 23., 7. o.

¹⁶⁶ A társulat új színészei még: Ajtai K. Sándor, Somló Sándor, Somlóné, Bagi.

¹⁶⁷ *EKZ*, 1908. szeptember 20., 2. o.

„Kiváncsiak vagyunk, hogy ugyan mi a fityfiringós manó indítaná meg Erzsébetfalva különben értelmes közönségét, ha még a Magyar színészet sem tud beléjük lelket verni. Ott van pl. Kispeszt, amely sem népszerűsége, sem magyarságra rajtunk túl nem tesz, mindent elkövet, hogy egy állandó színházat építsen magának, a melynek összeállított bizottságában a község legintelligensebb polgársága jár elől jópéldával, amely bizonyára biztosítja is nekik a jó sikert.”¹⁶⁸

Végül pedig előkerül a másik kritikusi vesszőparipa, a mozilátogatás szembehelyezése a színházi élménnyel: „Budapesten a legutolsó zugutcában eldugott »Mozi« tulajdonosa milliomos lesz a 20 fillérekből, pedig nem nyújt mást érte, mint szemrontó ócska vásznán botránys trágárságokat, ostoba értelmetlenséget. A mi igazgatónk – 40 fillér mellett – bátran meghalhat.”¹⁶⁹ A két hónapnyi dorgálás végül meghozta eredményét, egy héten keresztül javult valamennyit a látogatottság, de aztán végleg bezárhatta egy időre kapuit a Korona kis színháza, mert Kiss társulata elhagyta a nagyközsége, és nem tudunk róla, hogy valaha is visszatértek volna.

Az őszi szezon repertoárjáról már sokkal kevesebbet tudunk, mert a helyet a színházi rovatban mindig a színházlátogatásra való kapacitálás foglalta le. Az újdonságok, amelyek biztosan színre kerültek a szokásos népszínmű- és bohózatfelhozatal mellett, Heltai *Naftalinja* volt, amit nyáron mutatott be a Vígszínház, de sajnos a helyi közönséget nemigen érdekelte, illetve Verő György színműíró *Göre Gábor Budapesten* című revüje, aminek előző évben volt a bemutatója a Király Színházban. Két előadásra hívta fel a figyelmet a színházi rovat. Az egyik Lehár operettje, a *Drótostót* volt, amely primadonnaestként és vendégnapként volt megtartva Medgyesi Erzsi jutalomjátékául, akit mint kedvencét „őszinte, szinte tüntető melegséggel” ünnepelt a közönség, „(b)elépőjekor hatalmas két csokor és viharzó taps fogadta”.¹⁷⁰ A vendégek Ujházi Soma és Marai Géza voltak. A másik kiemelt előadás Jókai remeke, az *Aranyember* volt Ajtai K. Sándor jutalomjátékául, amire alig akadt néző. A kis színpad amúgy is kétkedésre adott okot, de a beszámoló szerint pompásan megoldották a darab nehézségeit. Tímeát Bodán Margit alakította, akit megdicsértek, hogy szubrett-ként milyen nagyot alakított a prózai szerepben is.

(Melléklet 1.)

¹⁶⁸ *EKZ*, 1908. szeptember 27., 2. o.

¹⁶⁹ *EKZ*, 1908. október 11., 2. o.

¹⁷⁰ *EKZ*, 1908. október 18., 3. o.

Hevesi Mihály társulata a Korona vendéglőben (1909)

A következő hosszabb időt Erzsébetfalván töltő társulat szintén a Korona vendéglőben ütött tanyát: Hevesi Mihály jó nevű vidéki színigazgató 1909. október közepétől december közepéig állomásozott a nagyközségben, mely tartózkodás egyáltalán nem volt problémamentes. Hevesi társulatát fővárosi szerződés nélküli színészekből szervezte, és nívós előadásokat ígért. A bemutató előadásuk Csikynek *A nagymamája* volt, amit nagyon dicsért a *Közlöny*, szerintük a „jól rendezett, összevágó előadás szépen sikerült”.¹⁷¹ Egy hónapnyi vendégszereplésen keresztül kizárólag telt házról, jól szervezett társulatról, magas színvonalú előadásokról, gondos rendezésről számol be a színházi rovat. Erzsébetfalva polgársága ebben a szezonban, „kezdvé a munkásosztálytól” igencsak intelligensnek mutatkozik, akiknek igenis van érzéke a színházhoz. A társulatnak anyagilag is szép sikert jósolnak. „A Korona nagyterme alig bírja befogadni a színházlátogató közönséget. Az előadások kifogástalanok. A szereplőkön meglátszik a tanulás, a jó igyekezet s fokozott kedvvel és kitűnő ambícióval játszanak.”¹⁷²

A társulat tagjairól és az előadott darabokról nem sokat tudunk, mert a *Közlöny* bár nagyon dicséri a társulatot, mégsem ad teret a színházi beszámolóknak és a műsor közlésének. Csak néhány említést találunk erre vonatkozólag, így biztos, hogy a nyitóelőadáson kívül előadták még például a *Stoike* című darabot (valószínűleg rossz szedés áldozatává vált a darabcím, és Szigligeti Ede *Strike* című népszínművéről van szó). Halottak napja előestéjén került színre az *Ördögűző huszártiszt* című énekes bohózat, amit Shakespeare *Makrancos hölgyéből* írt át dalos-táncos népies bohózzá Rónaszéki Gusztáv a nagyváradi színikör komikusa (Virág A. álnév alatt), és előadták az ilyenkor szokásos Raupach-népdramát, a *Molnár és gyermekét*. Ez utóbbi az egyetlen darab, amiről teljes szereposztást közölnek, így megtudhatjuk a társulat néhány tagjának nevét is.¹⁷³

A társulat vendégszereplése azonban igencsak furcsán ért véget. Miután egy hónapig kizárólag sikerről számolnak be a *Közlöny*ben, november közepén egy szűkszavú és meglepő színházi jelentést tesznek közzé:

„Mint értesültünk, Hevesy Mihály kitűnő társulata szétoszlott. Ellenben a volt lelkes művész-csapat több művésznők és művészekkel kiegészítette a társulatot és maguk közt Peterdi Sándort választották

¹⁷¹ *EKZ*, 1909. október 17., 2. o.

¹⁷² *EKZ*, 1909. október 31., 3. o.

¹⁷³ *EKZ*, 1909. október 31., 3. o. A társulat tagjai például: Peterdi, Lugosiné, Sáska Ilona, Jankovich Ida, Gyenis, Radó, Pál Julis, Lugosi, Haris és Hevesi Miklós.

meg igazgatónak. Hétfőn vagy már előbb fog megnyitni az új »Erzsébet Színház« teljesen modern stílusban, a legújabb színművek, vígjátékok és operettek fognak színre kerülni s ezúttal kérjük a nagyérdemű közönség szíves támogatását.»¹⁷⁴

Ekkor már kiderül, hogy bár a társulat játékaival meg volt elégedve a közönség, de az igazgató egyáltalán nem volt rátermett a társulat vezetésére, amit mi sem bizonyít jobban, mint Hevesi „hirtelen távozása”. Aztán pár hétre a jelentésben említett társulati tag lett a megbízott igazgató, mígnem a budapesti Népligeti Színház igazgatósága átvette az erzsébetfalvai színházat. S bár eddig nyomorúságos állapotok uralkodtak a Korona nagytermében, végül december közepére az új igazgatás megfelelő színházzá alakította azt. Noha pártfogásba ajánlja a *Közlöny* az új társulatot, soha többet nem ejtenek szót róla, így azt sem tudjuk, mikor távoztak a községből.¹⁷⁵ Hevesi igazgató 1911-ben, egy rövid vendégszereplés erejéig újra feltűnik majd a nagyközség színházi életében.

A térkeresés kudarca

Erzsébetfalva teatralitástörténetének kezdeti időszakára, mikor még a községi tér tagolódása átmeneti, ideiglenes kulturális központokat hozott létre, társadalmi és nyelvi összetétele igen vegyes képet mutatott, a térkeresés volt leginkább jellemző. A nagyközséget behálózó vendéglátóhelyek mind egymással párhuzamosan versengtek azért, hogy a befogadott színházi társulat révén extra bevételhez jussanak, illetve törzsközönséget alakítsanak ki. Látható azonban, hogy a vendéglő és kávéházi közönség és a tulajdonos társadalmi hovatartozása, érdeklődési köre, valamint a vendéglátó egység elhelyezkedése nagyban hozzájárult, hogy a nagyközségi térben mely műfaji jellemzők és hol váltak ideig-óráig dominánssá. A diszkontinuitás tehát már ekkor lényeges eleme Erzsébetfalva színháztörténetének, a heterogén, mindenholonnan összeverődött publikum kegyeiért vívott verseny megkezdődött. Az egész estés színdarabokat játszó társulat kudarcáért ekkor még a hely alkalmatlanságát, a vendéglői közeget teszik elsősorban felelőssé, és a lakosság csepürágók, mozi iránti fokozottabb érdeklődését. A színtársulatok későbbi megjelenésekor tehát újabb és újabb stratégiákat kellett az igazgatónak alkalmazni, hogy az érdektelenséget elkerüljék. Elsősorban az állandó színtér megteremtésében látták a siker kulcsát. Azonban a folyamatosan változó szociokulturális közeg, a nagyközségi tér fejlődése és strukturálódása,

¹⁷⁴ *EKZ*, 1909. november 21., 3. o.

¹⁷⁵ *EKZ*, 1909. december 12., 3. o.

a vezetőségi és lakossági igények eltérő volta miatt pusztán a színtér állandóságában keresni a megoldást túlságosan egyszerű feltételezés volt. A következő fejezetben tehát a legkülönbözőbb színházvezetési stratégiákat és az állandó színtér birtokba vételének és használati módjainak lehetőségeit vesszük sorra, figyelembe véve, hogy „nem tekinthetünk az általunk belakott, elfoglalt, átalakított, lerombolt terekre úgy, mint amelyeknek állandó ismérvei volnának. A (szín)tér – a társadalmi és performatív – folytonos és dinamikus átváltozásban van.”¹⁷⁶

¹⁷⁶ P. Müller, 2015., 31. o.

III. (SZÍN)TÉRÉPÍTÉS: TEÁTRÁLIS TEREK ÉS STRATÉGIÁK • MŰSZINKÖR ÉS SZÍNHÁZ, KABARÉ ÉS MOZI AZ I. VILÁGHÁBORÚT MEGELŐZŐ ÉVEKBEN (1910–1913)

Az első világháborút megelőző évek helyi színháztörténete több szempontból is jelentős elmozdulást mutatott a nagyközségi válás, lassú urbanizálódás, (szín)térkeresés, alkalmi színházi formák, közönségkeresés előző fejezetben tárgyalt, még meglehetősen plasztikus, kezdetleges próbálkozásaihoz képest. Ebben a fejezetben több, egymástól eltérő, párhuzamosan futó szintérepítési, -alakítási kezdeményezést, üzleti és kulturalizációs stratégiát vizsgálunk meg, és arra a kérdésre keressük a választ, hogy a folyamatosan változó nézői igények, városvezetési irányok, színpadi lehetőségek mentén milyen újabb és újabb módszerekkel próbáltak a legkülönbözőbb színházi vállalkozások gyökeret verni Erzsébetfalván.

Bevezetésképpen szót ejtünk a nagyközség vezetőségének teljesen új keletű és sokszor esetleges engedélyeztetési eljárásairól, színháztámogatási szokásairól, és mindezek mentén a konkurenciaharcokról. Tárgyaljuk a mozik térhódítását, és ennek az újdonságnak a színházi vállalkozásokra gyakorolt hatását. Beszélünk a (szín)térepítés két fontos és meghatározó állomásáról, a Pflum-ház és Műszinkör épületéről, és arról, hogy a tér állandósítása még nem biztos, hogy maga után vonja a társulatok, műsorok, közönség állandósulását. Feldolgozásra kerül továbbá az egyik legfontosabb (és teljesen elfeledett) helyi színészcsalád története, avagy a letelepülés mint az állandósulási törekvések egyik újabb lehetséges megvalósulási formája.

Megvizsgáljuk mindezen állandósult viszonyok tükrében a színpadi lehetőségek és gazdasági szükségszerűségek által eredményezett műfaji sokszínűség legújabb formáit, a városligeti mintára működő műszinköri műsor és a kabaré sikerességét a nagyközségi vezetőség hozzáállásának tükrében, és a sűrű helyszínváltoztatások okait. Az egész estés színdarabokat játszó, koncessziós társulatok működésének és sikertelenségének története is több szálon fut végig ebben a néhány évben. Analizáljuk a kizárólagos koncesszió, a vendégjáték és a színikerületbe való betagozódás működési stratégiáit, a nagyközség színháztámogatási politikáját és a közönség reakcióit, tehát az egész estés darabokat adó színházi vállalkozások folyamatos vagy állomáshelyként beiktatott állandósulási törekvéseit.

Mindezen lehetőségeket végigtekintve ennek a fejezetnek a – fentebb már jelzett keretek között – legfontosabb kérdései, hogy milyen új stratégiákat alkalmaztak a társulatok a megmaradás/fennmaradás érdekében, milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük, illetve hogy az állandó szín-tér megszervezése, vagy a letelepülés miatt nem jelentett önmagában megoldást a nagyközségben. Kérdés tehát, hogy az eltérő színházvezetési stratégiák, a képviselő-testületi engedélyeztetési eljárások és a valós befogadói környezet igényei hogyan eredményezték együttes erővel a helyi színházi próbálkozások teljes széttöredezetttségét, diszkontinuitását, hiátusait és kudarcait.

Engedélyeztetési eljárások a várospolitikai színterén

Erzsébetfalva kultúrtörténetében és térszerveződésében az 1910–1911-es évek több szempontból is fordulópontot jelentettek. Ezekben az években indult meg a nagyközség kataszteri felmérése, kataszteri térképeinek elkészítése, utcáinak átszámozása. Ez a nagyarányú térképalkotási folyamat az első fontos mozzanat a nagyközség életében, hogy számot adjon saját területéről. Ebben a két évben jelent meg legelőször a Matkovich nyomdában a nagyközség címjegyzéke, listázva az utcákat s azok lakóit, és ekkor szerepelt Erzsébetfalva először monografikus munkában. A térképben való összegzés behatárolta a terület egészét, és láttatta annak szerkezetét. A nagyközségi térből való kiemelkedés, eltávolodás egyszersmind kritikai perspektívát nyújtott a városvezetésnek: egyre inkább szükségessé vált a tér fontosabb pontjainak felügyelete, funkciójának kialakítása és a kulturális központok létrehozása is.

Az anyagiak nyilvánvaló hiánya ellenére a századfordulótól 1910-ig a megduplázódott lakosú település életében a beáramló kisemberek hatalmas tömege immár csábítást jelentett a színtársulatok számára. Látványosan megnövekedett ugyanis a nagyobb színtársulatok érdeklődése az egyre népesebb nagyközség iránt, és folyamatosan gyarapodtak a helyi mozivállalkozások is. Mondhatjuk, hogy a szegénység, a gazdasági fellendülés utáni fokozatos visszaesés nem látszódott a nagyközség kulturalizációjának ütemén, a kínálati oldal folyamatosan bővült. Az eddig javarészt vendéglők szűk termeiben fellépő társulatoknak igyekeztek a helyi vállalkozások nagyobb és kényelmesebb, illetve a nyári melegben is kellemes fellépési lehetőséget biztosítani. Megépült Erzsébetfalva legnagyobb vendéglátóegysége és egyben kulturális központja, a Pflum-ház, és a nagyközség első, fából készült nyári színháza is, a Műszínpark.

A játszási engedélyért folyamodó színigazgatók kiugróan nagy száma miatt szükségessé vált a központi szabályozás bevezetése. Itt lépett a képbe a nagyközség képviselő-testülete, akik az érkező színházi vállalkozások engedélyeztetését bonyolították. Hogy a konkurenciaharc ne éleződjön tovább, és a lakosság minőségibb szórakozáshoz jusson, a helyi tanácsüléseken sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek a komolyabb társulatok engedélyeztetésére és a silányabb csoportok kiszűrésére. Igyekeztek arra is figyelni, hogy ne működjön párhuzamosan egy-két társulatnál több ugyanazon időszakban.

Bár már igen korán megjelentek a nagyközségben a legkülönbözőbb minőségű színi társulatok, fellépéseik szabályozásában 1910 előtt – a testületi jegyzőkönyvek tanúsága szerint – nemigen vett részt hathatósan a képviselő-testület, a jegyzőkönyvekben nem találhatunk semmiféle utalást a színi engedélyeztetések tanácsülési megvitatására. 1910-ben viszont hirtelen megjelennek a különböző színigazgatói kérvények és az arra adott válaszok a tanácsülési jegyzőkönyvekben: 1910-ben rögtön öt, 1911-ben pedig már nyolc kérvény ügyét is tárgyalták az üléseken. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a szigorítás igénye is. Figyelembe vették a község aktuális „állandó” társulatának érdekeit, így sokszor elutasították, vagy csak pár előadásra szóló engedélyt biztosítottak a konkurenciának. Előnyben részesítették a miniszteri engedéllyel rendelkező, egész estés darabokat játszó társulatokat a dal- és kabarétársulatokkal szemben. Ezzel kapcsolatban 1912-ben a vármegye hivatalos lapjában az alispán külön közleményt tett közzé a rendőrkapitányok és főszolgabírók részére, hogy ellenőrizzék jobban a kóbor daltársulatok sokszor kártékony működését, ezzel elősegítendő a vidéki színjátszás színvonalának emelését.¹⁷⁷

Ebben az időszakban viszont némi zavart okozott, hogy egyszerre több döntéshozó szerv is működött, amelyek egy adott településre engedélyt adhattak a társulatoknak. Az Országos Színészegyesület bár megszavazhatott egy színigazgatónak egy területre koncessziót, vagy beoszthatta az adott települést egy színikerületbe, majd felterjeszthette ezt a Belügyminisztérium illetékes osztályára engedélyeztetésre, de ennél több ráhatása nem volt az egyes településeken folyó színházi életre. Leginkább erkölcsi felügyeletet gyakorolt, a színigazgatók és színészek nézeteltéréseit orvosolta, büntette a fegyelmi kihágásokat, beszédte a tagdíjat és fenntartotta a nyugdíjrendszert.¹⁷⁸ Tehát a koncesszió megszavazása és a miniszteri engedély megszerzése önmagában még nem jelentett biztonságot, mert minden vidéki település saját maga dönthette el, hogy adott szezonnak ki ad ki játszási

¹⁷⁷ *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, 1912. október 3., 398. o.

¹⁷⁸ Lásd még „Törekvések a vidéki színészet állandósítására”, in *Magyar színháztörténet 1873–1920.*, <http://mek.oszk.hu/02000/02065/html/2kotet/132.html> utolsó letöltés dátuma 2019. június 19.

engedélyt, milyen támogatásban részesíti a társulatokat, illetve ha az ő tulajdonában volt a színházépület, kinek ítéli azt oda. Így előfordult, hogy a miniszteri engedéllyel érkező társulatnak ugyan megadták a helyhatósági engedélyt, de a konkurenciát nem minden esetben tartották távol az adott időben.

Nehezítette a tanácsuléseken döntő előjárók helyzetét, hogy volt olyan társulat, ami eleve a járás főbírájának vagy a rendőrhatóságnak az engedélyével érkezett, így az erzsébetfalvai döntéshozók kénytelenek voltak automatikusan megadni ezeknek a társulatoknak a helyhatósági engedélyt, annak ellenére is, ha korábban egy vagy két másik társulatot is engedélyeztek ugyanazon időszakra. Bár a jogszabály¹⁷⁹ már 1901 óta egyértelmű volt, gróf Festetich Andor, a vidéki színház országos felügyelőjének belügyminiszterhez felterjesztett és elfogadott javaslata alapján a kisebb városokban játszó színtársulatok engedélyeztetését a városi képviselő-testület vagy községi előjáróság hatáskörébe helyezte át, épp azért, hogy a rendőrfőkapitányok és főszolgabírók önkényesen ne adhassanak ki a város döntésével ellentétesen játszási engedélyt.¹⁸⁰ De ahogy majd látjuk, ezt még sokáig nem tartották be a hatóságok. Ilyen helyzetekben persze minden esetben a közönség döntött, és a leggyengébb látogatottságú társulat hamar rájött, hogy távoznia kell.

A tarthatatlan és kaotikus helyzet megoldódni látszott Mezey Kálmán színingazgató 1911 végén beterjesztett javaslatával, miszerint Erzsébetfalva csatlakozzon a felvidéki színikerülethez. Így 1912–13-ban egy időre lecsengett a konkurenciaharc, és Mezey rendes, koncesszióval rendelkező társulata látogatta nyaranta Erzsébetfalvát. Azonban, míg a sok kis társulat hasznot hajtott a nagyközségnek, mert az engedélyért cserébe előadásonként fizettek valamicske pénzt a nagyközség pénztárába, a hivatalos társulat idényjellegű fenntartása anyagi áldozatokat követelt, mert ezek a társulatok rendre segélyezésre szorultak, amit a háborús évek eljövételével a városi vezetőség megunt.

Míg más vidéki városok sok esetben a színházépületet biztosították ingyenesen a társulat számára, vagy támogatták a fűtést, világítást, tehát biztosították az alapvető működési feltételeket, Erzsébetfalva nagyközségben majdhogynem semmit sem segítettek az igazgatóknak. A színházépület és a Pflum-ház nagyterme magánkézben volt, tehát bérleti díjat kellett fizetni érte, és minden költséget az igazgatónak kellett állni.

¹⁷⁹ 108.805/1901 BM. rendelet

¹⁸⁰ Lásd például *Alkotmány*, 1901. augusztus 9., 7. o., vagy *Magyar Nemzet*, 1901. augusztus 10., 5. o.

Mozi vs. színház

A mozik szaporodása és az irányukban megnövekedett érdeklődés megállíthatatlan, rendeletekkel szabályozhatatlan konkurenciája újabb nehézséget jelentett a komolyabb színházi vállalkozásoknak. Immáron nemcsak a „csepűrágókkal” kellett felvenni a harcot, hanem a mozgóképszínházakkal is. A kispénzű, javarészt munkásokból álló közönség pedig, nem kérdéses, az olcsóbb és könnyedebb műfajokat részesítette előnyben. Az első világháborút megelőző néhány évben tehát Erzsébetfalván is megtalálták számításukat a mozis vállalkozások, sikerrel működött a kabaré, és lankadatlan lelkesedéssel és hittel, de annál gyéribb látogatottsággal üzemeltek a pár hónapos színházi kezdeményezések. A helyi sajtó újra és újra elővette a színház és a könnyed szórakozás ellentétének témáját, és minduntalan megpróbált hatni a helyi közönség erkölcsi, kulturális és lokálpatrióta lelkiismeretére.

1910-ben három mozi működött a nagyközségben: az Intim, a régi Pflum és az Uránia.¹⁸¹ 1911-re pedig már négy helyen lehetett Erzsébetfalván mozgóképet nézni: az Intim és az Uránia mellett felépült a Pflum-ház hatalmas mozija, és márciusban az Erzsébet mozi is hirdetni kezdte műsorát.¹⁸² A következő év, amikor pontos adatot kaphatunk a helyi mozivállalkozások számáról, 1914., a háború kitörésének éve. Ekkor már hat mozgósínház üzemelt: a régiek közül az Intim, a Pflum, az Uránia és a már Apolló név alatt működő volt Erzsébet mozi, az újak közül pedig a Népmozi vállalat és a Pauncz-féle mozgóképszínházak.¹⁸³

A mozgókép térhódításával az eddigiekhez képest sokkal jobban előtérbe került a színházak és mozik ellenségeskedése. Ez nem kerülte el a hatóságok figyelmét sem, mivel a színházak panaszai rendre hozzájuk futottak be.

Így volt ez Kispesten is, ahol 1911-ben egyszerre hét mozgófényképszínház nyújtott szórakozási lehetőséget a közönségnek teljes békességben, mígnem megérkezett a községbe az Alföldi magyar színtársulat. A község vezetősége megígérte a színház igazgatójának, hogy kérvényezni fogja a járási főszolgabírónál, hogy amíg a színházi előadások tartanak, a mozik szüneteljenek. Miután a főszolgabíró rábólintott erre, a mozitulajdonosok érthető módon felháborodtak a döntésen, és küldöttséget menesztettek az alispánhoz. Ahogy az erről

¹⁸¹ *Erzsébetfalvai Útmutató*, szerk. Dr. Balázs Adolf, Nagy György István, Orbán Béla, Matkovich Aladár, Bögre Károly, Erzsébetfalva, 1910. 114. o.

¹⁸² *Erzsébetfalva Címjegyzéke*. szerk. Matkovich Aladár, Erzsébetfalva, 1911. 236. o.

¹⁸³ *Erzsébetfalva Címjegyzéke*. szerk. Matkovich Aladár, Erzsébetfalva, 1914. 278. o.

az eseményről beszámoló cikk is írja: „Sok mozi színházat győz!” Az alispán a mozik pártjára állt, és a főszolgabírói végzést, ami a mozik játszási engedélyét felfüggesztette, hatályon kívül helyezte. A színházi küldöttség ezután hiába próbálkozott az alispánnál, az ragaszkodott eredeti álláspontjához, hogy „a mozi egy színházzal nem concurrálhat (...), mert aki moziba szeret járni, annak a színház – hogy úgy mondjuk – sok, aki pedig színházba szeret járni, azt a mozi amúgy sem elégíti ki”.¹⁸⁴

Országszerte problémát jelentett a mozi-színház ellentét. Számos megoldást próbáltak bevezetni, de mindhiába. Csak néhány példát sorolva: Sopronban 1912-ben a főkapitány rendelete szerint este hat óra után a mozik bevételeik tíz százalékát kénytelenek lettek volna kifizetni a színházgatónak. A mozik természetesen megfellebbezték ezt a határozatot, és nyertek.¹⁸⁵

Kaposváron a polgármester több ízben be is tiltotta a mozikat a színi szezon idején, de azok fellebbeztek az alispánhoz, aki ezt a tiltást megsemmisítette a mozikra vonatkozó 64.573/1901-es belügyminisztériumi körrendeletre hivatkozva. Az indoklás szerint az állandó moziépülettel és személyzettel rendelkező mozik működését nem lehet ilyen indokkal lehetetlenné tenni, a városi vezetőség foglalkozzon ez időszakban a más szín- és daltársulatok, mutatványosok betiltásával. A polgármester ekkor a belügyminiszterhez fellebbezett, aki érvénytelenítette az alispáni határozatot, hiszen Kaposvár városa tetemes költséggel létesített színházát és az abból származó hasznát meg kellett védeni.¹⁸⁶

Kecskemét városának például saját mintaszabályzata volt az ilyen ügyek kezelésére. A mozgóképvállalatok az évnek azon szakaszában, mikor a városi színházban a rendes szintársulat előadásokat tartott, csak mozgóképeket vetíthettek, melyeket nem magyarázhattak élőszóval, nem kísérhettek zenével.¹⁸⁷

Budapesten, ha csak rövid időre is, a nagysikerű kinemaszkeccs-előadásokkal kapcsolatban sikerült a teljes betiltás. A fővárosi és vidéki lapok sorra foglalkoztak a vidéki színészet válságának tárgyalásával, a mozik felelősségével, és orvoslást kerestek a bajokra. Az *Aradi Közlöny* akciót indított, hogy begyűjtse a megoldási javaslatokat a mozi-színház polémiára. Náray Szabó Sándor, a Kultuszminisztérium államtitkára a baj ellenszerét abban látta, ha egyrészt korlátoznák a mozgósínházak számát a városok, másrészt a vidéki színházgatók magasabb színvonalú előadásokat produkálnának. Gróf Festetich Andor országos színészeti

¹⁸⁴ „Színház és mozi”, *EKZ*, 1911. július 9., 2. o.

¹⁸⁵ *Színházi Hét*, 1912/18., 26. o.

¹⁸⁶ Lásd *Városok Lapja*, 1912. november 2., 376. o., vagy *Színházi Hét*, 1912/31., 22. o.

¹⁸⁷ *Városok Lapja*, 1913. dec. 13., 625–626. o.

felügyelő szerint az igazgatók nagy része nem dolgozik semmit, csak „lamentál”, viszont a komoly igazgatók, akik művészi érzékkel bírnak, eredményt is fel tudnak mutatni. Így nem is beszél a mozik felelősségéről, a vidéki színházak válságát belügynek tekinti.¹⁸⁸

Erzsébetfalván sem volt másképp a helyzet, bár nagyobb csatározásokról nincs tudomásunk. Ami alapot adott a színházak kenyérféltésének, az ennél mélyebben gyökerezett. Egy 1911-es beszámoló igencsak lesújtó véleménnyel van az erzsébetfalvai lakosság kulturális igényeiről. A helyi társadalmi körök és egyesületek kulturális tevékenysége eddigre annyira összezsugorodott, hogy az (az egymás gáncsolásán kívül) a multságok és táncvigalmak rendezésében ki is merült. A siker sohasem maradt el, és a könyvtáralap javára természetesen maradt mindig valamicske pénz, de hiába voltak büszkék az egyesületek a nagy könyvtáraikra, ha azokat a könyveket senki sem kölcsönözte és olvasta. A helyi színházi próbálkozások is csak küzdöttek a megélhetésért, hiába adtak elő komoly darabokat, ha a közönséget inkább érdekelte a cirkuszi birkózás, a csepürágók műsorai, és a „könyvtár alap javára” tartott tivornyák.¹⁸⁹

Az alapvető problémát tehát nem a mozik jelenléte, hanem a lakosság kulturáltsági szintje jelentette. Ezt látszik megerősíteni egy későbbi, 1913-as újságcikk, amely újra a mozik „túlkapásai”-val foglalkozik. Még ennyi év elteltével is úgy gondolja a cikk írója, hogy a mozi eredeti hivatása a tudomány szolgálata, mert kultúrmissziót kell teljesítenie a távoli tájak szépségének, ipari cikkek gyártásának bemutatásával, de a külföldi nagy művészek némajátékát is gyönyörködtetőnek találja. Ezzel szemben, az írás szerint, minden más mozgókép konkurense a színháznak. A vidéki színházigazgatók ebben a versenyhelyzetben kénytelenek feloszlatni nagy társulatukat, mert a mozik „létérdekükben” támadják őket, egy-két ember alkalmazásával is nagy hasznot hajtanak, és elvonják tőlük a közönséget. A tarthatatlan helyzetet csak fentről jövő intézkedésekkel látja megoldhatónak a szöveg szerzője.¹⁵

Erzsébetfalva azonban a cikkíró szerint kivételes helyzetben van, így a helyi színtársulatok kudarcának okát másban látja. Erzsébetfalva bár nem nagyváros, annyira közel van Budapesthez, hogy a nyári színtársulatoknak nagyobb konkurenciát jelentenek a fővárosi

¹⁸⁸ *Színházi Hétfő*, 1912/29., 22. o.

¹⁸⁹ „Thália komoly papjai és papnői, éhezettek szépen tovább is és korgó gyomorral hirdesettek kulturát. – De rendezetek közbe-közbe egy kis pikáns ízű kabarett-et, nem baj, ha az egyértelmű viccek csak úgy hemzsegnek, ez ad nektek kenyeret, nem amaz.” „Le a kulturával!”, *Ekke*, 1911. október 26. 1–2. o.

¹⁵ „A mozik túlkapásai ellen, csak kormányrendelettel lehet védekezni, mely megtiltja, hogy azokban a városokban, melyekben színtársulat működik, mozielőadások este tartassanak. Ilyenképpen a mozik mindenesetre nem vonnák el a színházak közönségét. Ez a kormányrendelet csak kisebb városokra szorítkozhat, mert nagyobb városok lélekszámuknál fogva juttatnak elég közönséget színháznak, mozinak egyaránt.” „Színház és mozi”, *EKZ*, 1913. augusztus 31. 2. o.

nagy színházak téli szezonjának újdonságai, nagy színészei, kényelmes színháztermei, mint a mozik. Mert nyáron már nem érdeklődik a helyi közönség annyira ugyanazokért az előadásokért (vidéki színészekkel, kényelmetlen színházban), amiket télen már kényelmesen, nagynevű színészekkel megnézett Budapesten. Erzsébetfalván nincs is tudomásunk a különböző hivataloknál lefolytatott mozis-színházi pengeváltásokról, a tanácsülési jegyzőkönyvekben sem kerülnek elő ilyen jellegű kérelmek. Azt, hogy a téma mégis foglalkoztatta a helyieket, csupán a helyi sajtó időnként megjelenő korholó cikkekből tudjuk.

A mozikkal szembeni ellenségeskedés azonban a korszakban nem csak a színházak irányából volt megfigyelhető. A Kereskedelmi Kamara is kifogásolta 1912-ben, hogy a kereskedőknek is óriási konkurenciát állítanak, mivel a mozik, bankok és kávéházak miatt a fővárosban a főutcákon már nem is lehet boltot nyitni.¹⁹⁰

Állandó színterek: A Műszínikör és a Pflum-ház

Az 1910-es évek kezdetének felfokozott kulturális fejlődése, az ugrásszerűen sokasodó lakosság, az egymást érő színingazgatói kérvények, a nagyközségi vezetőség engedélyeztetési eljárásai és az egyre nagyobb számban üzemelő mozik mellett megalapozódott az állandó színterek kialakításának jogos igénye is. 1910-ben végre megnyílt Erzsébetfalva első önálló színházépülete: a Műszínikör. S míg korábban a vendéglői nagytermeken kívül nem volt más lehetősége a nagyközségekbe látogató színtársulatoknak a fellépésre, a nyári melegben a kis, zárt termek helyett végre jól szellőző, tágas, valódi színpaddal és nézőtérrel felszerelt, díszletezhető nyári színházépület is rendelkezésre állt már.

A nagyközség immár állandó színházépülete, a színtérkeresés időszakát – gondolhatnánk – hosszú időre lezárta. Azonban ez nem volt teljesen igaz, hiszen téli fellépőhelyekre, illetve párhuzamos színházi terekre továbbra is szükség volt. Az állandó, alkalmas színpad ígérete azonban egészen más szintre helyezte Erzsébetfalvát a lehetséges állomáshelyek között. Az épületet kizárólag színtársulatok bérelhették, más funkciója nem volt. Mivel a nagyközség nem emelt saját kőszínházat, és nem alakult színpártoló bizottság sem, a nyári színházépület nem a nagyközség tulajdonában, hanem magánkézben volt, így bérlete, fenntartása a színtársulatok költségeit növelte.

¹⁹⁰ Fabó Beáta: A moziépítészet és a város. Budapest Negyed, 5. (1997/2–3.) Tömegultúra a századfordulós Budapesten tematikus szám <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/fabo.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 07. 01.

A telek és az épület tulajdonosa (1919-es haláláig) Pomekács Samu (a fellelhető adatok alapján 1906-ban fegyvergyári mester, háztulajdonos, 1911-ben raktárnok, 1914-től gyári művezető). Központi helyen, a Török Flóris utca 74., majd átszámozás után 78. szám alatt állt, a főutca, azaz a Kossuth Lajos utca és Török Flóris utca találkozásánál, a mai rendőrkapitányság épülete helyén. Szemben vele a Szent Erzsébet-templom volt megtalálható, körülötte sokáig piaccal és a villamos főmegállójával. Az épület pontos helyének megtalálása és kinézetének feltárása a teljes elfeledettsége és a szakirodalom félrevezető adatai miatt komolyabb nyomozást igényelt.

A színházról csak egyetlen színlapon szereplő rajz és a kataszteri térképeken látható alaprajz maradt fent, fénykép nem. A korabeli nyári színházépület-típusokat nézve a legegyszerűbb alaprajzú és méretű nyári épületre hasonlíthatott, mint például a szentesi Nyári Színkör. A könnyűszerkezetes fa színházépület két részre tagolódott, a hosszúkás nézőtérre és a kicsi, magasabb színpadépületrészre. Az esetleges szerencsétlenségek elkerülése érdekében öt kijárót alakítottak ki rajta, várakozni előadáskezdésig az épület előtt lehetett.

Az állandó nyári színházépület felépítése minőségi ugrást jelentett Erzsébetfalva színház történetében, és egyben egy új korszak kezdetét jelölte, viszont önmagában nem elégítette ki a nagyközség és az idelátogató színigazgatók, valamint egy idő után a közönség igényeit sem. Egyelőre csak nyáron lehetett bérelni, csak színi előadásokat tartottak benne, és meglehetősen szerény küllemű volt. Szükség volt tehát a téli szezonban is igénybe vehető játszóhelyre, valamint egy reprezentatív térre, ahová a nagyközség intelligenciája is szívesen ellátogatott. A konkurens szín-tér, amely egyesítette magában ezeket a kívánalmakat is, már egy év múlva felépült a szomszéd sarkon.

Erzsébetfalván a társasági színtérépítés másik nagy volumenű kezdeményezése a nagyközség egyetlen szórakoztatókomplexumának, a Pflum-háznak a megnyitása volt. Az impozáns vigadóépületet 1909-ben kezdte el építeni ifj. Pflum György a Kossuth Lajos és Török Flóris utca sarkán, a Kossuth Lajos utca 55. szám alatt. A helyi viszonylatban grandiózus, kényesebb igényeket is kielégítő, multifunkcionális épület egyaránt lehetőséget nyújtott mozi- és színházi előadások tartására, ráadásul a kis füstös, sötét, alacsony vendéglői nagyterem helyett hangulatos és tágas teret szolgáltatott a társas eseményekhez, amire nagy szüksége volt már Erzsébetfalvának.

1911 első felében a Pflum-féle villamos színház még a régi kis Pflum-vendéglőben üzemelt a Hunyadi és Batthyány utca sarkán. Mivel Erzsébeten egyre nagyobb volt a mozis konkurencia, Pflumék új üzleti vállalkozása okos döntésnek bizonyult. Egyrészt az épület

nagyon kedvező helyen állt, a potom összegért megvásárolt homokbuckás terület a főutcán egy saroktelek volt, vele szemközt épült a Szent Erzsébet-templom, melyet jó ideig a piac vett körül, és itt volt a villamos főmegállója is. A szomszéd saroktelek (amely szintén a család tulajdonában volt) közelében állt a Műszínikör.

Az építésnél fontos szempont volt az impozáns megjelenés, a nagy befogadóképesség, a multifunkcionális térhasználat lehetősége, így Pflumék fővárosi színvonalú, reprezentatív szórakoztató-központot hoztak létre, melyre Erzsébetfalván korábban még nem volt példa.¹⁹¹ 1911 februárjában, a megnyitó előtt még a nagyterem beomlásáról számolnak be,¹⁹² de június végén végre megnyithatta kapuit a nagyközönség előtt az épület.¹⁹³

A (szín)térépítés egyik lehetséges megjelenési formája tehát egy többfunkciós mozihelyiség, kulturális komplexum létrehozása volt a nagyközség központjában, ahol egyaránt lehetett mozi- és színházi előadásokat tartani (vagy ezek keverékét), valamint társasági eseményeket, bálakat szervezni. A hely mérete és reprezentatív megjelenése ugyan olcsó és kellemes mozielőadások megtartására alkalmas volt, de a színházi társulatoknak nem volt előnyös, ahogyan ez a későbbiekben részletesebben is tárgyalásra kerül majd. A helyiség bérleti díjának kifizetése alaposan feltornázta a jegyárakat, és mivel a társulatok szereplése alatt sem szünetelhetett a mozi, így időben be kellett fejezni az előadásokat, ami sok kellemetlenséget okozott a szíinigazgatóknak. Az állandó színházi tér, amely egyben multifunkcionális szórakoztató-központként is üzemelt, tehát a tulajdonosnak kifizetődő vállalkozás volt, ugyanakkor a színházaknak veszteséges. Az állandósuló színtér tehát azáltal vált az üzemeltetőnek fenntarthatóvá, hogy fő profilja a mozielőadások tartása volt, és nem a színházi és egyéb célokra való bérbeadás. A multifunkcionális szórakoztatókomplexum ötlete, hogy a moziba járók időszakonként színházi előadásokat is

¹⁹¹ Skaper Brigitta: *Fiam, mozit fogunk csinálni, A Pflumm család a mozgókép bűvöletében*. Pesterzsébeti Múzeum Könyvei X., Budapest, Pesterzsébeti Múzeum, 2011., 26. o.

¹⁹² *EKZ*, 1911. február 26., 2. o.

¹⁹³ „Pflum-féle nagyterem. Községünk fejlődésének látható és elvitázhatatlan bizonyága az a minden kényelemmel és fényűzéssel megalkotott terem, amely már vasárnap megnyílik a közönség befogadására. Aki elfogulatlanul tud ítélni, és végig meri gondolni azt, amit lát, az arra a következtetésre jut, hogy rendkívül nagy szükség volt egy ily teremre, hol a szórakozáson és nemesebb élvezeten kívül kulturális célok elérésére alkalmat nyújtó egészséges helyiség áll rendelkezésünkre. Ha összehasonlítjuk a helyiséget a régi alacsony, füstös helyiségekkel, amelyeket eddig kénytelenek voltunk használni, akkor igazán csak elismerésünket nyilváníthatjuk az építetőknek, kik alkalmazkodni tudtak a község társadalmának életszükségletéhez. A mintegy kétezer embert befogadó terem 15 m. széles, 36 m. hosszú, nagy erkéllyel, színpaddal, öltözőkkel, várótermekkel, számos kijáráttal bír, melyet 9000 gyertyafénnyel bíró villanyos csillárok világítanak meg. Az áramot saját villanytelepen állítják elő. A rossz levegő számos szellőztető készüléken távolítottatik el és a terem hőfoka központi fűtéssel szabályoztatik. A modern technika minden találmányával, minden furdangos kényelmével berendezett tetszetős alkotás ifj. Pflum György építőmester szellemi tudásának fényes bizonyítéka.” *Ekke*, 1911. június 29., 4. o.

látogathassanak: egy helyen legyen elérhető minél többfajta szórakozási lehetőség, ugyan nagyon jó ötlet volt, de a magas bérleti díjak miatt annyira felnyomta a színházi jegyek árát, hogy a szegényebb rétegnek megfizethetlenné vált.

Az állandó színterek tehát 1911-re már kialakultak Erzsébetfalván. A színtársulatok egész estés szereplésének első számú feltétele, a valódi szín-tér megteremtése tehát megoldódott. Az Erzsébetfalvára érkező társulatok választhattak, hogy a Pflum-ház drágább, de előkelőbb közegében, vagy a Műszínikör egyszerűbb faépületében kívánnak-e játszani. Viszont az épület külleme sokban befolyásolta a várható látogatóközönség társadalmi összetételét és pénztárcájának vastagságát, és nem utolsósorban a repertoár összeállítását is. A következőkben az első színtársulatok működését vizsgáljuk ebben a megváltozott közegben. Vajon milyen színházvezetési stratégiának kedveztek ezek a feltételek, és melyek jutottak csődbe? Mely társulati formákat támogattott a nagyközség vezetése, és kiket utasított el?

1. Városliget-stratégia: Sziklai Jenő és az Erzsébetfalvai Műszínikör

A századforduló környékén a főváros peremén a városligeti szórakoztatás legkülönbözőbb színházi próbálkozásai olyan népréteg igényeit elégítették ki, amelynek csak igen kis része jutott el a nagy fővárosi színházakba. Az olcsó jegyár, folyamatos bemenet, folytatólagos előadások, dalok, kuplék, táncok, artistaszámok, tréfás jelenetek és bohózatok, rövidített operettek és népszínművek egyvelege olyan színházi formát honosított meg, ami egyszerre nyújtott könnyed szórakozást, és lassacskán rávezette a szegényebb közönséget a tartalmasabb darabok megtekintésére is, tehát színházba járásra nevelt. Mivel Erzsébetfalva potenciális közönségének társadalmi összetétele nagyon hasonló volt a városligeti publikumhoz, a színházi érdeklődés hasonlósága is valószínűnek mutatkozott. Azt azonban a századfordulón nem lehetett még tudni, hogy ez a párhuzam mely irányba mozdítja el a kultúráközvetítést: az erzsébetfalvaiakat kell-e a Városligetbe csábítani, vagy helyben kell a városligeti színházi szórakoztatást meghonosítani.

A városligeti vurstlivasár- és ünnepnapokon megtelt a szórakozni vágyó alsóbb néprétegekkel, ami épp vizsgált időszakunkban élte fénykorát.¹⁹⁴ A szegényebb kispolgárok, gyári munkásság, napszámosok, inasok és cselédek, katonák kevés szabadidejüket töltötték itt, elsősorban a vasárnapot. A külsőbb kerületekben élő, vidékről felköltözött kétkezi

¹⁹⁴ Granasztói Péter: „Tömegszórakoztatás a Városligetben – A Vurstli”, *Budapesti Negyed*, 1997/2–3., <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/granaszt.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. június 19.

dolgozók itt kívül kerülhettek a mindennapi élet monotonitásán, olcsón szórakozhattak.¹⁹⁵

De vajon jártak-e a szintén szegényebb, összeverődött lakosságú erzsébetfalvai iparosok, kereskedők, munkások a városligeti színházakba? Volt-e rá egyáltalán módjuk, idejük?

A századfordulón egyetlen példát tudunk felhozni a peremközség potenciális közönségének városba csalogatására: a Városligeti Színkör 1900-as kültelki marketingtevékenységét. A Városligeti Színkör, kihasználva a peremközségek közelségét, a századfordulón mindent megtett, hogy becsábítsa onnan is a közönséget, kihasználva az ekkor még gyér helyi színházi kulturalizációt.

Erzsébetfalváról 1900-ban a vicinálissal könnyen be lehet jutni a Keleti pályaudvarra, amitől öt percre volt a Városligeti Színkör. Feld Zsigmond fia, az újságíró Feld Mátyás segítségével „lepaktált” az *Erzsébetfalvai Közlöny* vezetőjével, akik ez évben többször hirdették a színkör előadásait, kiplakátolták a műsorokat, kedvezményes jegyekre jogosító utalványokat osztottak a szerkesztőségbe betérőknek, amely segítségével a vasúti jeggyel együtt sem fizetett többet az erzsébetfalvai színházlátogató, mint a fővárosi. Az esti előadások után a 10 óra 20 perckor induló vonattal pedig könnyen hazajuthattak.¹⁹⁶

„Feld Zsiga bácsi” hirdetett például gyermekszínházat is a nagyközségben lakó családok számára: „A gyermekeknek általában, de még inkább vidéken lakók gyermekeinek vajmi kevés oly szórakozás nyújtható, a mi tanulságos is legyen és mégis annyira mulatságos, hogy figyelmüket lekösse s így lelkük művelődjék a szórakozás alatt.”¹⁹⁷ Az igazgató már három éve a régi lövölde helyiségeiben található, nagy színházteremben kizárólag gyermekelőadásokat tartott vasárnap és csütörtök délután, ide invitálták a szülőket.

A Városligetben szerveződő színházak célközönségének társadalmi összetétele ugyan nagyon hasonló volt Erzsébetfalva lakosságával (a házicselédség jóval kisebb jelenlétét leszámítva), így nagyszerű ötlet volt a közönség elcsábítása, de a távolság miatt egyáltalán nem sikeres. A hirdetések egy év után teljesen eltűntek a hetilapban. Ugyanakkor a helyi lakosság esetleges érdeklődésére és kevés szabadidejére apellálva sokkal kényelmesebb lehetőségnek és kedvező üzleti stratégiának látszott a városligeti mintára kialakított színkör helyi megvalósítása, melyre a későbbiekben sor is került.

¹⁹⁵ Alpár Ágnes: *A Városliget színházai*, Budapest, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001., 24. o.

¹⁹⁶ *EKZ*, 1900. július 22., 3. o.

¹⁹⁷ *EKZ*, 1900. január 28., 3. o.

Erzsébetfalva első „színész telepesei”: a Sziklai család

Amíg az erzsébetfalvai állandó színjáték megteremtésének legfontosabb feltételét elsősorban az állandó szín-tér kialakításában látták a helyi vállalkozók és a városvezetés, ezzel párhuzamosan a színtársulatok jövés-menése mellett volt egy színigazgató, aki viszont letelepülésben, állandó társulat alkalmazásában gondolkodott. A nagyközségi létben való aktív részvétel, az állandó helyi lakás, a „helyivé válás” teljesen új színházvezetési stratégiát jelentett az eddig megszokotthoz képest. Azt gondolhatnánk, hogy az állandó színtér és egy állandó helyi társulat megléte már elegendő garancia a helyi színházi élet állandósulására, de ennél jóval bonyolultabb kihívás volt tartósan szerepelni Erzsébetfalván.

Erzsébetfalva színházi életének egyik legmeghatározóbb szereplői a Sziklai család tagjai voltak, akiknek színházi jelenléte évtizedekig meghatározta a helyi kulturális életet. Sziklai Jenő színigazgatóról és feleségéről, Sziklainé Havasi Emmáról sem a színházi, sem a helytörténeti szakirodalom nem szolgál szinte semmilyen információval. A színháztörténeti elfeledettségük oka, hogy tevékenységük nem képviselt magasabb művészi színvonalat: a szegényebb rétegek, javarészt munkásemberek könnyed szórakoztatására korlátozódott, ráadásul mindig Budapest külterületén működtek, így egy még fel nem tárt, a városligeti színeköröknél is periférikusabb, de ahhoz hasonló színházi kultúrközeget képviseltek. Helytörténeti jelentőségük viszont tagadhatatlan, így ennek a hiányosságnak a pótlása fontos feladat.

Sziklai Jenő és Havasi Emma személye nem csupán színházi vállalkozásaik miatt fontos Pesterzsébet helytörténetében, hanem mert 1910-ben nemcsak a színházcsinálás miatt érkeztek, hanem le is telepedtek Erzsébetfalván: 1911-ben az Erzsébetfalvai útmutató szerint a Nefejejs utca 12. szám alatt laktak. Ezután egy darabig nincs információnk sem helyi színházi vállalkozásukról, sem lakásukról. 1914–1918 között azonban biztosan az Erzsébet utca 110.-ben éltek, mígnem 1918-ban 18 000 korona kölcsönt vettek fel, amit valószínűleg első saját lakásuk, az Iskola utca 21. számú ház megvásárlására fordítottak.¹⁹⁸ 1919-től egészen az Iskola utca szanálásáig (a '70-es évekig) ez volt a család lakhelye.

¹⁹⁸ A forrás az 1910., 1911. és 1914. évi erzsébetfalvai címjegyzékek, a Budapesti Cím- és Lakásjegyzék 1914–1928, illetve a Budapest Főváros Levéltárában megtalálható Sziklai pár végrendelet és az erzsébetfalvai anyakönyvekben fellelhető helyi színészházasságok iratai, ahol legtöbbször az igazgatók szerepeltek tanúként lakcímükkel együtt jelölve. Továbbá Békefi Lajos személyi anyaga, mely a Budapest Főváros Levéltárában található.

Erzsébetfalva első és talán egyetlen helyi (helyivé vált) színiigazgatójáról, Sziklai Jenő¹⁹⁹ személyéről annyit ír az *Erzsébetfalvai Közlöny* a nagyközségbe érkezésekor, hogy „ismert volt vidéken és a fővárosban egyaránt”. Előéletéről ennél több szót nem ejtenek. A színháztörténeti lexikonokban pedig meg sem említik. Így meglehetősen nehéz dolgunk van életrajza felvázolásakor, egyrészt a teljes információhiány miatt, másrészt mert ugyanebben az időszakban tevékenykedett a nyolc évvel fiatalabb, színészként és színiigazgatóként is elismert (másik) Sziklai Jenő²⁰⁰ is. Míg erzsébetfalvai műszínikör-igazgatóinkról egyetlen szót sem olvashatunk, addig az ismertebb Sziklai színészi és igazgatói pályája meglehetősen jól feldolgozott – és ez némi kavardást okozhat. Mégis, a fellelhető nyomokból kiolvasható egy pályakép, melyben ugyan akadnak üres foltok, de az erzsébetfalvai időszakok meglehetősen jól követhetők.

Sziklai, eredeti nevén Tisch Jenő²⁰¹ nem színészcsaládból származott.²⁰² Azonban nyolc testvér közül a színházi élethez való vonzódás nemcsak Jenőnél mutatkozott meg, hanem két öccsénél, Miklósnál és Árminnál is. Nem tudjuk, miért választották mindannyian ez idő tájt éppen a színházi körökben jól ismert Sziklai művésznevet, de olyan sok szálon kapcsolódtak a városligeti színházak vérkeringésébe, hogy nem kizárt, hogy rokon szálak is kötötték őket az ismertebb Sziklaikhoz.

Sziklai Jenő a későbbi erzsébetfalvai jubileumaiból következően 1895-ben kezdte a pályáját, igen korán, tizenöt évesen. Mivel a család ekkor költözött a Kerepesi útra²⁰³, úgy tűnik, a városligeti színikörök közelsége eldöntötte a fiatalabb Tisch fiúk színházi jövőjét. Az ekkor már Sziklai Jenő művésznevet használó ifjú színésszel először 1899 októberében találkozunk az ugyanezen év márciusában a Városligetben nyílt Dalos Színház társulati névsorában,²⁰⁴ ahol tipikus varietéműsorokat adtak. Ezután valószínűleg hosszabb időt tölthetett a Városliget legszínvonalasabb színházának, a fából épített, csak nyáron játszó Magyar Műszínikörnek a társulati tagjaként. Sajnos a Műszínikör összevont, dátummal nem jelölt színlapjai nem segítenek behatárolni működésének pontos időszakát, de az biztos,

¹⁹⁹ Sziklai (Tisch) Jenő, színész, színiigazgató (Budapest, 1880. április 28. – Budapest, 1922. május 29.)

²⁰⁰ Sziklai (Schwartz) Jenő színész, színiigazgató (Fülek, 1888. jún. 13. – 1944/45. ?)

²⁰¹ HUBFL.VII.269.1922.601, Band Lajos közjegyző iratai, Sziklai (Tisch) Jenő úr színész és neje született Hatzel Emma úrnő végrendelete. Ebből az iratból derül ki a színész házaspár eredeti neve.

²⁰² Annyit biztosan lehet tudni, hogy édesapja, Tisch Fülöp a korabeli budapesti lakcímjegyzékek vonatkozó bejegyzései szerint ügynök, magánzó, fuvaros, papírügynök volt. Legidősebb bátyja, Tisch Alfréd először kereskedősegédként dolgozott, aztán utazó ügynök lett. Jenő négy lánytestvére is polgári pályát választott és férjhez ment.

²⁰³ A család 1894-től már a VIII. kerület Kerepesi út 65.-ben (1907/08-tól Rákóczi út 65.) lakott.

²⁰⁴ Alpár, 2001., 34. o.

hogy színészként és szerzőként is dolgozott a színháznak az Erzsébetfalvára érkezését megelőző tíz évben.²⁰⁵

Színésziskolát is végzett, bár csak feltételezhetjük, hogy egy 1899-es, *Pesti Hírlap*ban közölt cikkben, amely a Vígszínház színésziskolájának vizsgaelőadásáról számol be, valóban őt említik meg a fellépők között. Az óbudai Kisfaludy Színházban megtartott nyilvános előadáson Blum *Ördögűző huszártiszt* című bohózatát adták elő, amely később is sokszor szerepel Sziklai repertoárjában.²⁰⁶ Sziklai Jenő azonban csak jóval később, 1919-ben kérte felvételét az Országos Színészegyesületbe, ahová diplomája alapján fel is vették.²⁰⁷ Ekkor döntött úgy, hogy egész estés darabokat játszó, rendes színházat akar a továbbiakban vezetni, és ehhez szükség volt a tagságra. Az ezt megelőző időszakban műszínikör-, illetve kabaréigazgatóként nem volt tagja az egyesületnek, és csak rövidített színműveket, szólószámokat adhatott.

A Magyar Műszínikör színlapjain több alkalommal szerzőként is feltűnik, vígjátékait, bohózatait rendre Sziklai Jenő és Miklós néven jegyzik, ilyenek például *A doctor úr tanácsa*, *Kalandok*, *A kibékülés*, vagy *A megmentő*. A szerzőtárs, Sziklai Miklós valószínűleg öccse, Tisch Miklós²⁰⁸ lehetett, aki később valódi nevén is jegyez egy vígjátékot a Magyar Műszínikör műsorában. Miklós 1911-ben, mikor megnősült, már könyvelőként dolgozott, és ezeken a kis műszínikörös vígjátékokon kívül nem tudunk más színműírói munkájáról, a társulat tagjai között egyszer sem tűnt fel a neve, de valószínűleg korai éveiben színészkedett is. A háború alatt egy alkalommal mint színész is fellépett testvére erzsébetfalvai színházában, mikor is 1915 karácsonyán a három testvér, Jenő, Miklós és Benő (Ármin) együtt szerepeltek a színpadon.

A városligeti Magyar Műszínikör színlapjai tele vannak olyan színészek neveivel és színdarabok címeivel, akikkel és amikkel később Erzsébetfalván is találkozhatunk. Sziklai Jenő városligeti múltját tehát 1910-től Erzsébetfalván kamatoztatta, sorra adta elő az onnan ismert darabokat, és hívta társulatának tagjai vagy vendégfellépői közé az egykori színésztársakat. Mint színigazgató megteremtette az Erzsébetfalvai Műszínikört, ami bár sokszor változtatta helyét és nevét, lényegében sokáig ugyanaz maradt: kültelki hasonmása a városligeti Magyar Műszínikörnek.

²⁰⁵ Uo. 53–57. o.

²⁰⁶ „Színinövendékek vizsgája”, *Pesti Hírlap*, 1899. január 13., 7. o.

²⁰⁷ *Színészek Lapja*, 1919/5., 12. o., Jegyzőkönyv 328. pont

²⁰⁸ Tisch Miklós, könyvelő (1886–1940)

A társulat igazgatása mellett helyi színpadra alkalmazta (rövidítette) a színdarabokat, rendezett és játszott is. Az erzsébetfalvai színházi hírek mint kitűnő komikust, remek kupléénekest írják le, akit egyaránt dicsérnek mint előadót és direktort is. 1915 májusában Erzsébetfalván ülte színészkedésének húszéves jubileumát, és később, 1920-ban szintén a nagyközségben ünnepelte huszonöt éves jubileumát is. Egyetlen portré maradt fenn róla, az OSZK Színlaptárában őrzött néhány Sziklai Cabaret-színlapon, sajnos igen rossz minőségű fotónyomatként, illetve a Békefi-hagyatékából előkerült egy 1910 körül készült csoportkép, amin valószínűleg ő látható családtagjai körében.

Mivel Sziklai Jenő 1910-től haláláig, 1922-ig (kisebb megszakításokkal) Erzsébetfalván élt és dolgozott mint színingazgató, a helyi lapokban nagyon sok szó esik munkájáról és társulatáról. Az utolsó róla szóló újságcikk az *Erzsébetfalva és környéke* című hetilapban jelent meg 1922. június 1-jén. Ebből megtudhatjuk, hogy hosszú, kínos szenvedés után kórházban hunyt el, és a rákosi izraelita temetőben temették el. A Kozma utcai temetőben valóban megtalálható a sírja.²⁰⁹

Sziklai Erzsébetfalvára már mint nős ember érkezett, feleségét, Sziklainé Havasi Emma²¹⁰ színésznőt még a Magyar Műszínikörben ismerhette meg, ahol többször is fölbukkan a neve a társulati névsorokban.²¹¹ Egy Magyar Műszínikörről szóló 1901-es színházi beszámolóban meg is említik a nevét, jutalomjátéka alkalmából.²¹² Havasi Emma személyéről az egyik színházi lexikonban ugyan van egy nagyon rövid szócikk, de nagyon keveset tudunk meg róla: születési dátumát hibásan közlik, pályakezdését viszont helyesen 1894-re teszik,²¹³ amit későbbi erzsébetfalvai harmincéves jubileumának dátuma is alátámaszt.

Havasi Emma eredetileg Haczl (Hatzl/Hatzel) Emilia Anna néven látta meg a napvilágot Budapesten. Nem tudunk a család esetleges színházi kötődéséről.²¹⁴ Korábban már volt egy házassága, amelyre majd a későbbiekben, fia pályafutásának részletes tárgyalásakor

²⁰⁹ Sírja a Kozma utcai temetőben a következő helyen található: 41. parcella, 24. sor, 6. sírhely. Halála pontos dátuma: 1922. máj. 29., amely a temető nyilvántartásában volt fellelhető. Felesége nem mellette nyugszik.

²¹⁰ Sziklainé Havasi (Hatzl) Emma színésznő, (Budapest, 1877. szeptember 29. – Budapest, 1948. szeptember 25.)

²¹¹ Alpár, 2001., 48., 51. o.

²¹² „A Magyar Műszínikörben”, *Pesti Hírlap*, 1901. október 15., 6. o.

²¹³ *Magyar Színházművészeti Lexikon, 1929–31.*, http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/II/szin_II.0275.pdf utolsó letöltés dátuma 2019. június 19.

²¹⁴ Édesapja Haczl József valószínűleg korán meghalt, édesanyja Haczl Józsefné Kertész Viktória már 1896-ban, a színésznő első házasságkötése idején biztosan özvegy volt, és 1906-ban, Havasi Emma Sziklai Jenővel kötött második házasságakor már az édesanyja sem élt. A megtalált anyakönyvek alapján öt testvér közül Emma volt a középső, két fivérével együtt a Terézvárosban született, de legfiatalabb húguk már a Tabánban lett megkeresztelve.

visszatérünk. Második férjével, Sziklai Jenővel 1906-ban kötöttek házasságot,²¹⁵ majd 1910-ben letelepedtek Erzsébetfalván. Havasi Emma erzsébetfalvai szerepléseiről a *Közlöny* színházi rovata 1910–11-ben csupa jót mond: „Ez az asszony igazi erőssége a színpad gárdájának, kit csaknem minden darabban a színpadon látunk, s mindig gyönyörűségünkre szolgál közvetlen, igaz, művészi játékával”²¹⁶

Sziklainé férje halála után is Pesterzsébeten maradt, 1925 októberében ünnepelte harmincéves színészi jubileumát Pesterzsébeten, majd 1927. szeptember 27-én tartotta búcsúfellépését az Erzsébet Színházban, mely után még egy évig vendégszerepelt időnként. Akkori direktora, Kulinyi igazgató távozásával az ő neve is végleg eltűnt a színlapokról. 1948-ban bekövetkezett haláláig Pesterzsébeten élt, s mivel nem volt tagja a színészegyesületnek, nyugdíjat sem kapott, így fia és menyé tartotta el, és fizette a házra 1919-ben felvett hitelt.

A Sziklai család erzsébetfalvai műsoraiban rendre fölbukkan egy név, melyre külön érdemes kitérni. Sziklai Benő, később felvett, ismertebb nevén Tamás Benő²¹⁷ táncoskomikus külön fejezetet érdemel Erzsébetfalva színészeinek tárgyalásakor, mert bár sohasem volt társulati tag Sziklai Jenő színházában, nem is élt Erzsébetfalván, vendégfellépőként minden szezonban találkozhatunk nevével, és minden alkalommal mint „Erzsébetfalva kedvencé”-t emlegetik. Mivel a Sziklai Benő névvel sem találkozhatunk a színészeti lexikonokban, a személye utáni nyomozás ugyancsak nagyon izgalmas, mert bár más néven, de egy közismert színészhez vezet el minket, akinek korai éveiről nagyon keveset lehetett eddig tudni. Ahogy viccesen meg is jegyzi a *Színházi Élet* hasábjain később „(az) én karrierem Sziklai Benőtől – Tamás Benőig terjed”.²¹⁸

Az Erzsébetfalván Sziklai Benőként ismert színész, eredeti nevén Tisch Ármin Benedek²¹⁹ a helyi direktor, Sziklai Jenő legfiatalabb öccse volt. 1914 októberében, házasságkötése idején még a születés kori polgári nevét használta, és a közéletben a Sziklai Benő

²¹⁵ Házassági anyakönyv, Budapest (VI. ker.) 1906/464., házasságkötés dátuma: 1906. május 3., vőlegény: Tisch Jenő, izraelita színész, apja Tisch Fülöp, anyja Fischer Fanni, született 1880. április 28., lakik: VIII., Kerepesi út 65. menyasszony: Hacsl Emilia Anna, r. katolikus, apja Hacsl József, anyja Kertész Viktória, született Budapest, 1877. szeptember 29., lakik: VI., Hermina út 59. Megjegyzés: A menyasszony a közéletben a „Havas” családi nevet viselte. Érdekesség, hogy az egyik házassági tanú Galló (Galó) György a Magyar Műszínház egyik igazgatója volt, ekkor Sziklai Jenő és Havasi Emma direktora.

²¹⁶ *EKZ*, 1910. július 17., 2–3. o.

²¹⁷ Sziklai (Tisch) Benő, Tamás Benő, színész (Budapest, 1888. március 26. – Budapest, 1956. január 31.)

²¹⁸ *Színházi Élet*, 1920/52., 19. o.

²¹⁹ Házassági anyakönyv, Budapest (VII. ker.), 1914/1614, 1914. október 3., vőlegény: Tisch Ármin izraelita artista, született 1888. március 26. (apja néhai Tisch Fülöp, anyja Fischer Fanni), menyasszony: Zsámbék Anna r. kat. artista, született: 1892. november 28. (apja: Zsámbék János, anyja: Török Rozália).

művésznevet, az okiratban foglalkozásként az artista lett megjelölve.²²⁰ Ezen időszakban az artista megjelölés nem kizárólag cirkuszi mutatványok bemutatását jelentette, hanem minden olyan előadást, ami egyéni produkcióként vagy duettként, illetve csoportosan az orfeum, varieté, műszínházi vagy daltársulati, cirkuszi műsorának különálló számaként lett bemutatva. Valószínűleg Sziklai Benő is elvégezte valamelyik artistaiskolát, és tagja volt a Magyarországi Artista Egyesületnek is, amelynek soraiból 1920-ban lépett ki.²²¹ Fő profilja ezen időszakban elsősorban táncos-énekes magánszámok, illetve duettek előadása volt. Felesége, Zsámbék Anna szintén artista volt, és a háború alatt néhány alkalommal vendégszerepelt is Erzsébetfalván, ahol Sziklai Benőnéként említik.

Sziklai Benő pályáját Sziklai Kornél Kis Színházában kezdte 1905-ben, ezután a Steinhardt Mulatóban, a Fővárosi Orfeumban és a Royal Orfeumban lépett fel.²²² A háború kitörésekor bevonult, és a harctéren teljesített szolgálatot. 1915-ben a sebesült katonákat szórakoztatta a Vöröskereszt hadikórházában, és a Nemzeti Royal Sörkabaréban is feltűnik a neve Csillag Mariska oldalán. 1917-ben a Vágó Géza Frontkabaré társulatában is fellépett.

Időközben elvégezte Rátkay Színésziskoláját, majd a Színészegyesület tagja lett, és 1918-tól már Tamás Benő néven mint táncoskomikus leszerződött a Buda-Temesvári Színtársulathoz.²²³ Bátyja halála után többet nem lépett fel erzsébetfalvai színpadon, felfelé ívelő színészi pályája ismertté tette nevét, számos színtársulatban, színházban működött haláláig. Pályájának későbbi szakasza már nem kapcsolódik a pesterzsébeti színjátszás történetéhez, pedig innentől kezdődött meg ismert színésszé válása.

Egy elfelejtett színészcsalád élet- és pályatörténete kapcsolódik tehát Erzsébetfalva színháztörténetéhez 1910-től és bontakozik ki a további fejezetekben. Ez a jelentéktelennek tűnő, ámde helytörténeti szempontból mégiscsak fontos mikrotörténet ugyan megmetszszakad, de a helyi színháztörténet első évtizedeit teljes mértékben átszövi. A szép lassan kialakuló, formálódó, újra és újra átalakuló kapcsolati háló, mellyel igyekezett ez a család bekapcsolódni a helyi élet vérkeringésébe, mindenképpen figyelemre méltó. A letelepedés,

²²⁰ A Budapesti Cím- és Lakásjegyzékben 1914 és 1916-ban még Sziklai Benő néven lakott a VIII. kerületben a Rákóczi út 69.-ben, tehát a szülői ház közvetlen közelében. Érdekes, hogy 1901–1917 között a Steinhardt Mulató pedig a Rákóczi út 63.-ban volt.

²²¹ *Artisták Lapja*, 1920. szeptember 1., 5. o., „Tisch Tamás Benő az egyesület sorából töröltetett.”

²²² *Magyar Színművészeti Lexikon, 1929–31.*, http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/IV/szin_IV.0426.pdf és *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994., <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz25/41.html> utolsó letöltés dátuma 2019. június 19.

²²³ Házassági anyakönyvében feljegyezték, hogy családnevét 1932-ben Tamásra változtatta, és 1938-ban róm. kat. vallásra tért. A vonatkozó engedély is megtalálható: Tisch Áron izraelita színművész született Budapest 1888, 44 éves, felvette a Tamás Áron nevet. Az engedélyt tartalmazó BM-rendelet száma: 118989/1932, forrás: MNL-OL 30807, mikrofilm 791. kép 2. karton.

helyivé válás azonban nem volt egyszerű feladat. Az állandó lakcím megléte, a saját színház kialakítása egyáltalán nem jelentett garanciát a megmaradásra, a sikeres színházvezetésre és legfőképpen az állandósulásra. Ennek okait a következő fejezetekben tárgyaljuk, és a városvezetés-közönség műfaji igényeinek különbségeiben, folyamatosan változó hatás- és ellenhatás-történetében keressük.

Az Erzsébetfalvai Műszínikör megnyitása

Aki tehát a városligeti mintára szerveződő műszíniköri színpadtípust megteremtette Erzsébetfalván, és hosszasan harcolt fennmaradásáért, az Sziklai Jenő színigazgató volt. Először Szakács Antal társigazgatóval együtt indították be a nyári évadot 1910-ben az Erzsébetfalvai Műszínikörben, amit a Török Flóris utca 70. szám alatt, a villamos vasút főmegállójánál hirdettek, illetve a plakáton „Piac-tér villamos végállomás” a pontos megnevezése a helyszínnek.²²⁴ Két hónap elteltével azonban már csak Sziklait említik mint igazgatót. Hogy Szakács mikor és miért távozott a társulattól, azt nem lehet tudni.

Az első nyári szezon megnyitó előadását 1910. április 30-án tartották, aminek műsoráról nincs tudomásunk, és október 16-áig a Műszínikör nyári épületében léptek fel. A helyárakat a lehető legmérsékeltebbnek hirdetik: I. hely 1 korona, II. hely 60 fillér, III. hely 40 fillér, állóhely 20 fillér, bérletjegy 10 előadásra 6 korona. Vasárnap és ünnepnapokon naponta három előadást tartottak folytatólagosan, tehát négytől tízig bármikor be lehetett lépni. A karmester Rédl Viktor volt, aki különböző mulatókban, kávéházakban, orfeumokban működött korábban, és akinek több munkáját is előadták a Műszínikörben, például *Az eleven szobrok*, vagy *A vén rabbinus* című operetteket. A nyár közepétől sokszor dicsérik a lapok Kudrony István festő díszleteit.

Az 1910-es helyi tanácsülési jegyzőkönyvekben még nem szerepel Sziklai első helyhatósági engedély iránti kérelme, viszont a megérkezését követő konkurenciaharc annál inkább. Ezek alapján úgy látszik, más színigazgatók is kaptak engedélyt ezen a nyáron rövidebb fellépésre, bár a helyi lapokban szó sem esik róluk. Molnár Gyula színigazgató 1910. május 20-tól július

²²⁴ Sziklai Erzsébetfalvai Műszínikörének háború előtti időszakából sajnos nem sok, összesen 11 darab színlap maradt fent az OSZK színlaptárában az 1910. szeptembertől 1911. februárig terjedő időszakból. Ezek közül csupán egy darab maradt meg a Török Flóris 70. szám alatt működő színházról a nyári szezonban, a nyári színházépület rajzával a fejlécen, a többi a téli helyiségből, a Luneznik-féle vendéglőből, Sziklai egyetlen fellelhető arcképével.

1-jéig szerepelhetett, és előadásonként 1 korona díj kifizetésére kötelezték, Halász Alfréd társulata pedig csak tizenöt előadásra kapott lehetőséget augusztus elején.²²⁵

Az előadások kezdetben szép számú közönséget vonzottak, még augusztus végén is arról számol be a *Közlöny*, hogy naponta megtöltik a nézők a színházat, ami nélkül már el sem tudnának lenni. Az *Erzsébetfalvai Közlöny* csak a legjobbakat nyilatkozza róluk, szerintük a legkényesebb ízlésű közönség igényeit is kielégítik az előadások. Dicsérik a kifogástalan műsort, a szereplőgárda megfelelő összeállítását, a tapasztalt vezetőket, a példás fegyelmet és a kifogástalan rendet.

Azonban mindennek a dicséretáradatnak némiképp ellentmond a *Népszava* egyik számában megjelent, nagyon erős hangú cikk, amely egészen más színben tünteti fel Sziklai Műszínikörét. A cikk valóságtartalma ugyan megkérdőjelezhető, mivel, ahogy később az *Erzsébetfalvai Közlöny*ből megtudhatjuk, állítólag hamis információkon alapszik, mert egy „elbocsátott karhölgyecske” bemondásai alapján, bosszúból íródott, de talán betekintést nyújthat a korszak vidéki színházi életének kulisszái mögé.

„Van Erzsébetfalván az útszéli műzsának egy hajléka: az »Erzsébetfalvai Műszínikör«. A publikuma nagyrészt munkásokból kerül ki, akik szorgalmasan hordják garasaikat a színházhoz és amíg nevetnek a mókákon, szórakoznak amúgy, minden művészeti igényt elvetve, bizonyára nem jut eszükbe, hogy egy pillantást vessenek a kulisszák mögé. Pedig hát elég érdekes és tanulságos dolgokat tapasztalhatnának. Meglátnák, hogy a »színesz urak és színész kisasszonyok« valósággal éhbéreként tengődnek és szinte harcolnak az olyan szerepekért, amelyekben – enni kell.

Van a színháznál sok fiatal leány, csupa ábrándozó, primadonna-karrier után sóvárgó leány, aki azt hiszi, hogy a Műszínikör deszkáiról elindulhat arra az útra, amely hírt, babért és gazdag udvarlókat jelent. Ezek a leányok valóban szánalomraméltók, mert a színes álmok mögött vigyorog rájuk az erkölcsi züllés, a prostitúció.

A director úr jóvoltából fizetésük is van. De van ám! Havonta 30-40 korona. Ebből aztán nem csak élniök kellene, de drága ruhákat is vásárolni a színpadra. Persze, hogy ez teljesen lehetetlen. Belátja ezt a director úr is és úgy gondolkodik, hogy az a néhány korona van vagy nincs, az már mindegy és ezért különféle címeken még ezt a szégyenteljes fizetéseket is elszedi tőlük. Példával is szolgálunk, alább közlünk egy elszámolási lapot, amelyet egy színésznő-aspiráns kapott, amikor otthagya a kiváló műintézetet. A leánynak havi 40 korona volt a gázsija és az elszámolás így fest:

Leszámolás N. N kisasszonnyal:

1910. július 14.

Gáge-járandóság 1910 július 13-áig: 17.30 korona

²²⁵ Budapest Főváros Levéltára, Erzsébetfalvai Tanácsülési jegyzőkönyvek (későbbiekben: BFL, Ef. tü.) 1908–1914., 1910. április 26., 59/910 tü, 93. o. és 1910. augusztus. 3., 186/910 tü, 125. o.

	Levonások:	
VII/8-án á conto		8K
Fábri bácsi kantinosnál tartozás		3.64K
	Büntetések:	
Július 6. Próbakésés		3K
Július 8. A délutáni előadásról elmaradt		4K
Július 9. Előadás alatt a színpadon rendetlenkedett		2K
Július 11. Próbakésés		2K
Július 11. Előadás alatt a színpadon rendetlenkedett		3K
Július 12. Ugyanezért		5K
Július 13. A próbáról elmaradt		3K
Összes levonás:		33.64 K
Tartozik tehát a pénztárnak		16.34K

Erzsébetfalva, 1910. Július hó 14-én

Csontossy titkár

Sziklai Jenő igazgató

Lám, lám, a director úr érti a módját, tudja, mitől döglük a légy. Ahelyett, hogy ő fizetne a tagoknak, a hónap végén még ő követel 16 korona és 34 filléreket. Így aztán kár is volna vonzó műsort adni, hiszen a színház főtartási költségeit bevasalják a leányokon. Publikumra sincs szükség ilyenformán. Van elég leány, aki színésznő, artistanő akar lenni, van elég, aki eladja magát, csakhogy előteremtse azokat a bizonyos büntetéspénzeket.

Ez a jellemezhetetlen embervásár pedig folyhat teljesen zavartalanul. Senki sem néz a dolog után. Sem a hatóság, sem a színészegyesület, sem az artisták egyesülete. Ahol tenni kellene és lehetne, ott egyik sem mozdul. A prostitúcióra ítélt leányok száma pedig egyre növekszik.”²²⁶

A *Közlöny* szerint a *Népszava* rectificálni (helyesbíteni) fogja ezt a minden ténybeli igazságot nélkülöző kirohanását (ami mégsem történt meg), és megjegyzi, hogy „még komoly fővárosi lapok is felülnek egy-egy ilyen névtelen hölgyecske bosszútól lihegő hazudozásainak, s támadást intéznek emberek ellen, kiknek existenciáját tehetik tönkre felületes és elhamarkodott bírálatukkal.”²²⁷ Mindenesetre ez az első olyan fővárosi lapban megjelenő hír, amely ha nem is előnyösen, de egy helyi színházi vállalkozásról szól.

Sziklai társulati összetétele az 1910-es nyári szezonban néha ugyan megváltozott, de a színház általában 10-12 tagot számlált. Bár nem ismerjük a teljes társulati névsort,

²²⁶ „A kulisszák mögül – A prostitúció nagyszállítói”, *Népszava*, 1910. július 17., 9. o.

²²⁷ *EKZ*, 1910. július 24., 3. o.

jellemzően olyan színészek nevei kerülnek elő, akiket valamelyik városligeti színház programjában is láthattunk már, és kevésbé ismertek.²²⁸ A színház „szerelmesszínésze”, Kiss Pál Károly például valószínűleg helyi lakos lehetett: többször megemlíti az erzsébetfalvai színészt szabadalmi miatt mint feltalálót az országos sajtóban.²²⁹ Többször fellépett vendégként a direktor öccse, Sziklai Benő, vagy Gömöri Jenő, a Sziklay Kornél által vezetett városligeti Kis Színkör kitűnő komikusa, valamint Göndör Aurél is, a jeles kabaréművész, akivel még a Magyar Műszínkörben játszott együtt a Sziklai házaspár.

A társulat műsora teljes mértékben eltér a miniszteri engedéllyel rendelkező, egész estét betöltő színelőadásokra jogosult társulatok repertoárjától. Az előadott rövidebb operettek, bohózatok általában házi szerzőktől származó, esetlegesen dalbetétekkel ellátott, szórakoztató darabocskák voltak, de ezek mellett az előadásban számos szólószám is szerepelt a legkülönbözőbb műfajokban. Felléptek táncosok, akrobaták, népdalénekesek, kupléelőadók. A városligeti Magyar Műszínkör plakátjain is megtalálhatóak voltak például Sziklai Jenő és Miklós vígjátéka, a *Kibékülés*, a *Hadnagy uram civilben* című katonacsíny, a *Füstbe ment légyott*, illetve a *Savanyú Vendel* című bohózatok. A *Kóbi és Móni* című Gömöri Jenő-bohózatról azt írta a *Közlöny*, hogy a közönség folytonos kacagásától sokszor a szereplőket is alig lehet hallani.

A komolyabb vonalat néhány szociális dráma és népszínmű előadása jelentette, ami mindig nagy sikert aratott a községben. Ilyen volt például a *Becsület* című népszínmű, melynek „gyorsan gördülő, erősen drámai cselekvénye mély hatást tett a közönségre”. A szereplők közül kiemelték Koltait, aki a becsületében vérig sértett munkásapa szerepét játszotta, Havasi Emmát, „az apja kenyeréért becsületét feláldozó leány szerepében” és Barna Jóskát, aki az élvvagyó, ridegszívű, haszonleső gyárvezetőt játszotta.²³⁰ Ebből a rövid összefoglalóból ki is rajzolódik a drámai cselekmény vázlata, még ha nem is ismerjük a darab szerzőjét és szövegét. A munkástatematika mindig biztos sikert jelentett helyben.

Szeptember közepén Sziklai Jenő tizenöt éves színészi jubileumát ünnepelte az Erzsébetfalvai Műszínkörben. Ez alkalommal egy helyi szerző, Somogyi Vilmos *Esteli harangszó* című népdramáját adták elő. Somogyi Vilmos nevével sokszor találkozhatunk

²²⁸ A társulat tagjai 1910. nyári szezonjában például: Sziklai Jenő, Sziklai Jenőné, Szakács Antal társigazgató-komikus színész, Kiss Pál Károly szerelmesszínész, Heine Gizella táncosnő, Barna Jóska, Robicsek Zoltán drámai színész, Szepeszy Jóska, Faludi Kálmán, Harsányi Rezsőt parasztkomikus, Kövesi Juliska, Koltai.

²²⁹ *Az Újság*, 8. évf., 269. szám, 1910. február 12., 36. o. – kalaptű szabadalom; *Budapesti Közlöny*, 46. évf. 220. szám, 1912. szeptember 28., 3. o. – villamos jelzőberendezés szabadalom.

²³⁰ *EKZ*, 1910. július 17., 2–3. o.

Erzsébetfalva színháztörténetének tárgyalásakor, mivel a helyi hivatalnok (községi írnok) majdnem minden hivatásos társulattal kapcsolatba került, és rendszeresen előadták alkotásait, sőt, sokszor még fel is lépett. Az *Esteli harangszó* történetét röviden összefoglalta a színházi rovat, és gratulált a szerző első sikeréhez:

„A darab meséje a szeretőjét féltő cselszövő, gonosz mostoha intrikája körül szövődik, ki csakhogy mostohaleányát elszakítsa szeretőjétől – kit magának akar megkaparintani – gonosz fondorlattel férje kenyéradó gazdájának szeretőjeként akarja feltüntetni a leányt, hogy így megutáltassa szeretőjével, Asztalos Sándorral. De a mostoha intrikája nem sikerül s végül őt kergeti el az ura a háztól s a mostoha vízbe öli magát.”²³¹

Somogyi Vilmos mint a helyi községházán dolgozó hivatalnok és önjelölt író műveit szinte kötelező jelleggel elő kellett adni az Erzsébetfalvai Műszínikör és utódszínházai színpadán. Az írnok később a helyi újság színházi rovatának vezetését is átvette, ami még inkább indokoltta tette, hogy az aktuális színingazgatók minden esetben műsorra tűzzék. Viszont nem is jártak rosszul ezzel a kölcsönös szívességgel, hiszen a helyi szerzők (akármilyen minőségű) művei mindig telt házat jelentettek. (Melléklet 2.)

Helyszínváltás: Luneznik vendéglő

A hideg beálltával a Műszínikör épületét el kellett hagyni, de Sziklai télen is alternatívát kívánt nyújtani a mozik mellett a helyi szórakozásra. Mivel állandó színházépületben nem játszhatott, folyamatos jelenléttel, de más-más helyszíneken próbált a nagyközség állandó színtársulatává válni. Társulata az 1910/11-es téli szezonra a Vörösmarty és Nagy Sándor utca sarkán található Luneznik-féle vendéglő nagytermébe tette át székhelyét. A vendéglő ugyan nem a főutcán állt, de nem is helyezkedett el túlságosan távol a központtól.

A jóval kisebb hely neve ekkor még változatlanul Erzsébetfalvai Műszínikör. A nyitóelőadást október 16-án tartották meg. A jegyárak változatlanok maradtak, viszont vásár- és ünnepnapokon már négy előadást tartottak, délután három, öt, hét és kilenc órákor, amikre bármely percben be lehetett lépni. Hétköznap kedd, csütörtök és szombat este volt műsor. A szezon vége felé néhány színlapon már Poór Vilmos karmester (helyi zenetanár) és Faludi Kálmán rendező neve külön ki lett emelve.

²³¹ *EKZ*, 1910. szeptember 25., 3. o.

A Műszínikör téli szezonjának kezdetén a *Közlöny* színházi rovata megrovó hangnemben indítja színházi beszámolóinak sorát, felháborodik az Erzsébetfalvai Műszínikör színlapjainak minőségén. Felrója az igazgatónak, hogy a minősíthetetlen nyomtatványokat, amelyen még a nyomda sincs feltüntetve, nem erzsébetfalvai nyomdással csináltatták, annak ellenére, hogy a társulat az erzsébetfalvai lakosok pénzéből él.²³²

Sziklai társulatának a téli idény kezdetén a megnövekedett konkurenciával is számolnia kellett. 1910. november végén egy másik orfeumtársulat is megjelent Erzsébetfalván, akiről csak annyit lehet tudni, hogy a Bocsák-féle Uránia moziban tartották „kifogástalan előadásait”. Igazgatójuk, Kiss P. Károly a nyári szezonban még Sziklai társulatát erősítette, majd saját társulatot alapított, és beállt konkurenciának Sziklai társulata mellé. Egyszerre nyújtotta be Kiss Pál Károly kérvényét orfeumelőadások tartásának tárgyában és Sziklai Jenő műszínikör-igazgató vele szemben panaszát, aki megrémült a konkurencia lehetőségétől.²³³ Az új orfeum kérvényét elutasították. Mindezek után Kiss Pál Károly mégsem akarta annyiban hagyni az ügyet, és a másik irányból, az Uránia mozgósínház tulajdonosának, Bocsák Antalnak kérvényével próbált mégis engedélyhez jutni, de miután így is elutasítást nyert, felhagyott próbálkozásaival.²³⁴

Azonban más konkurenciája is érkezett ugyanekkor Sziklainak, ugyanis megjelent a nagyközségben Hevesi Mihály is, aki már előző évben is ez idő tájt Erzsébetfalván játszott

²³² „A minap kezünkbe vettünk egyet és azt hittük, hogy az »Subiksz«-szal lett nyomtatva. Azt sem tudhattuk meg, hogy mely nyomdából került ki. Az impresszum nem volt rajta. A nyomdász talán röstelte a nevét kitenni arra a nyomtatványra, mely úgy festett, mintha valahol Piripócson vagy Kutya bagoson nyomtatták volna faprésen és kocsikenővel. A »Műszínikör« színlapjainak a kiállítása, a betűk zagyvalékos megválogatása, a sorok minden kritikán alóli beosztása, csoportosítása, az interpunkció helytelen alkalmazása és a színlap nyomása után ítélve azt kell hinnünk, hogy a „Műszínikör” igazgatósága színlapjait nem helyben nyomatja. A »Műszínikör« az erzsébetfalvai műpártoló közönség áldozatkészségének köszönheti virágzását. A »Műszínikör« kasszájába erzsébetfalvai pénz folyik és így méltányos volna, ha az igazgatóság nyomtatvány szükségleteit a helybeli nyomdákban rendelné meg és ne menne a szomszédba, ahonnan egy vörös krajcárt sem kap a szintársulat.” *EKZ*, 1910. október 16., 3. o.

²³³ „Kiss Pál Károly és Schifert Dezső kérvénye Orfeum előadásokra, helyhatósági engedély megadására tárgyában. Az Uránia mozgósínház – hova kérvényezők az engedély kiadását kérik – tűzrendészeti szempontokból, színi előadások tartására nem alkalmas, másrészt pedig Sziklai Jenő műszíniköri igazgató részére korábban kiadott a helyhatósági engedély, s így újabb engedély kiadása egy már hosszú idő (óta) itt működő társaság megélhetését veszélyeztetné, s ennek társulatát anyagi romlásnak tenné ki, a tanács a beadott kérelmet elutasítja.” BFL, Ef. tü. 1908–1914., 1910. nov. 19. ülés jegyzőkönyve, 236/910 tü, 21036/910, 139–140. o.

„Sziklai Jenő műszínikör igazgató kérvénye: A beadott kérelem a 236/910 tü. sz. határozattal akként nyert elintéztést, hogy a tanács Kiss Pál Károly és társát színi előadások tarthatására vonatkozó helyhatósági engedély iránti kérelmével elutasította.” BFL, Ef. tü. 1908–1914., 1910. nov. 19. ülés jegyzőkönyve, 237/910 tü, 140. o.

²³⁴ „Bocsák Antal és társai kérvénye az Uránia mozgó színház épületben cabaret előadások rendezhetőse tban. A tanács ez uttal is fenntartja a 236/910 tü. sz. a. hozott határozatát s kérvényezőket kérelmükkel elutasítja mivel két kabarett társulat fenntartására a község csekély számú műpártoló közönsége állandóan képtelen lenne s az e téren mutatkozó verseny az előadások alant fokúakká válását idézné elő, ezenkívül pedig mindkét társulat anyagi romlásával is járna.” BFL, Ef. tü. 1908–1914., 1910. nov. 25. ülés jegyzőkönyve, 251/910 tü, 22318/910, 145. o.

társulatával a Korona vendéglőben, és most is helyet keresett magának. A *Közlöny* jogosan veti fel a kérdést, hogy nem lesz-e már sok a jóból, hiszen Erzsébetfalva nem fog tudni három társulatot is eltartani egész télen keresztül. Nagy valószínűséggel Hevesi ezúttal hamar elhagyta a nagyközséget.

Ebben az időszakban az *Erzsébetfalvai Közlöny* még rendszeresen tudósít Sziklai működéséről. Az ugyanekkor megjelenő *Közérdek* szintén, mert első hozzáférhető évfolyamában már szakít a társulattal, és „művészetüket” nem tartja arra érdemesnek, hogy a továbbiakban foglalkozzon vele. A konfliktus oka a *Közérdek*ben korábban megjelenő, sajnos már nem hozzáférhető „tárgyilagos szinibírálat”, amire Sziklai igazgató valószínűleg felháborodott hangú nyilatkozattal felelt. Az újság válaszában kitér arra, milyen veszélyes dolog a Luneznik nagytermében színielőadásokat tartani, mert csak két kijárat van, abból az egyik mindig zárva. A terem viszonylag kicsi, a tömeg pedig mindig nagy. Sietve leszögezi azonban a lap, hogy nem az előadások művészeti színvonalának köszönhető a nagy érdeklődés, hanem mert más szórakozás nincs.²³⁵

A szezonban a társulat ugyan némileg felfrissült, de nem szerepel benne egyetlen ismert név sem.²³⁶ Vendégszereplők tekintetében azonban gazdag volt a kínálat: Göndör Aurél kabaréművész, Kovács Bandi a Király Színház, Kovács Andor a Trocadero, Bodrogi Jóska a Parisianna Orfeum tagjainak előadásai, Mister Max hasbeszélő és hangszerutánzó fellépései gazdagították a műsort. A szezon legvégén egyetlen alkalommal említenek végre egy olyan új társulati tagot, akinek neve mindenki számára ismert. „Ügyes és használható tagot nyert a műszínikör Mály Gerőben, ki máris megmutatta, hogy nem egy derűs percet fog még szerezni a színház közönségének.”²³⁷ Ebben az időszakban a színész mint vidéki vándorszínész komédiázott szerte az országban. Azonban mivel soha többet nem olvashatjuk a társulatról szóló hírekben a nevét, nem valószínű, hogy sokáig időzött Sziklainál.

A téli idény műsoráról keveset tudunk, néhány népdráma, parasztbohózat, szociális dráma, illetve népszínmű gazdagítja ugyan a kínálatot, de továbbra is az egyfelvonásos bohózatok, vígjátékok dominálnak a felhozatalban. A javarészt műszíniköri repertoár viszont, úgy tűnik, egyre jobban színesedik kifejezetten orfeumi és kabaréelemekkel. A komolyabb darabokat olyan előadások jelentették, mint például a *Molnár és gyermeke* című, általában halottak napján előadott, de leginkább vidéki színpadokon vagy a városligeti színházakban kedvelt

²³⁵ „Válasz Sziklai »szinigazgató«-nak”, *Közérdek*, 1911. február 4., 2. o.

²³⁶ Sziklai társulata a téli szezonban: Sziklai Jenő, Sziklai Jenőné, Harsányi Rezső, Faludi Kálmán, Kövesi Juliska, Halmai Mariska, Várhegyi Giza, Elekes Sándor, Tary, Szabados Gizella, Fenyvesi Rózsi.

²³⁷ *EKZ*, 1911. február 26., 3. o.

népdráma. MórícZ Zsigmond első színműve, az 1909 végén a Nemzeti Színházban bemutatott *Sári bíró* igazi meglepetés a repertoárban. Erre a szezonra is jut egy szociális dráma, a *Martyr*, amelyet közvetlenül karácsony előtt tűztek műsorra. A szerző Gyagyovszky Emil költő-újságíró, aki ez idő tájt a *Népszava* munkatársa volt. A „gyönyörű, erősen drámai darab óriási sikert aratott” a színházban.

Somogyi Vilmos, helyi szerző ebben a szezonban is felbukkan két alkalommal is. November 18-án előadták az Erzsébet királyné szent emlékére rendezett ünnepi díszelőadáson egy alkalmi verses dramolettjét, *Erzsébet királyné megdicsőülése* címmel, ahol Havasi Emma játszotta Erzsébet királyné szerepét, Halmai Mariska a jó szellemet, Sziklai Jenő a poklok küldöttét. Az Úr szerepét még nem osztották ki, mikor kijött a színlap. A *Japán hercegnő* című három képre osztott új operettjét pedig 1911. január 16-án tűzik műsorra Havasi Emma direktorné jutalomjátékául. Az igazgató „költséget nem kímélve” teljesen új díszleteket és jelmezeket készíttetett a darabhoz. A *Közlöny* is elismerő szavakkal ír a szerzőről egy nappal az előadás előtt: „Somogyi Vilmos sem új ember a deszkákon. Az ősszel előadott darabjával már megmutatta, hogy ért a tollforgatáshoz, ismeri a színpadot s fel tud építeni egy darabot. Meleg érdeklődéssel nézünk holnapi darabja elé, melynek tárgyát a színes, napsugaras, tarka virágos japán életből merítette.”²³⁸ Az előadás végül hatalmas sikert aratott. Először szólószámokat adtak elő, például Faludi *Az iglói diákok* című dalciklust, Sziklai pedig új kuplékat énekelt. Az est végén következett Somogyi operettje, amelyről meleg hangú beszámoló született a színházi rovatban.²³⁹

Bár az állandó színjátszóhely, a Műszínikör téli használata még megoldhatatlan volt, és át kellett költözni egy vendéglőbe, így a szín-tér használatában változás állt elő, Sziklai könnyed műsorválasztéka, folyamatosan frissülő, kis létszámú színészállománya és mindemellett színingazgatói állandósulási törekvései egyelőre jó taktikának bizonyultak, még ha kisebb harcokat meg is kellett vívnia a fennmaradásért. (Melléklet 3.)

Profilváltás: Sziklai Kabaré

A hosszú távú megmaradás egyik feltétele Erzsébetfalván a megújulásra való képesség, a községi vezetőség diktálta aktuális irányvonal követése és a közönség igényei közötti egyensúly megtartása volt. Amikor változott a helyzet, változtatni kellett: helyszínt vagy akár profilt is. Sziklai színi direktorként ennek volt a mestere, együtt változott az aktuális

²³⁸ *EKZ*, 1911. január 15., 2. o.

²³⁹ *EKZ*, 1911. január 22., 3. o.

helyzettel. Az elkövetkező időszakban egy egész estés darabokat játszó társulattal kellett felvenni a versenyt, így változtatni kellett a helyszínen, a társulat és a műsor összetételén is, hogy fennmaradhassanak.

Az Erzsébetfalvai Műszínikör egy év fennállás után nevet változtatott, és 1911. március 15-én Sziklai Kabaré néven újra megkezdte előadásait. Június végéig még a Luneznik-féle vendéglőben tartották előadásait, aztán átköltöztek az Uránia mozgó színházba, a Kossuth Lajos utcába. De miért volt szükség a névváltásra? Valószínűleg azért, mert az erzsébetfalvai előljáróság a „Műszínikör” név alatt futó, de tulajdonképpen már orfeumi, varietéműsort és kabaré-előadásokat játszó társulatot mint Erzsébetfalva egyetlen hivatásos társulatát megelégette, és szeretett volna inkább egész estés, irodalmi igényű darabokat preferáló társulatot engedélyezni. 1911-ben tehát Sziklai kivételezettsége lejárt, és a hivatásos társulatok közötti verseny az erzsébetfalvai nyári szezonért kiéleződött. Micsey György, Halász Alfréd, Könyves Jenő, Peterdy Sándor Kiss Jánossal közösen, és Kelemen Klassohn Gyula színigazgatók mind helyhatósági engedélyért folyamodtak a nagyközséghez. Micseyt felkérték színigazgatói jogosultságának igazolására, de a későbbiekben nincs szó újabb feltűnéséről.²⁴⁰ Halász Alfrédnak mint miniszteri engedéllyel bíró igazgatónak megadták a beleegyezésüket, így márciustól egészen szeptember 1-jéig játszhatott volna Erzsébetfalván, de a későbbiekben sem a helyi lapokban, sem színlapok formájában nem maradt fent semmi hír társulatának helyi szerepléséről.²⁴¹ Könyves Jenő színigazgató Erzsébetfalva nagyközségben, illetve a ráckevei járásban tartandó előadásaihoz kért engedélyt, de Halász Alfréd miatt őt elutasították.²⁴² Peterdy Sándor és Kiss János színigazgatók már rögtön a járás főbírájának áprilistól október 1-jéig terjedő rendőrhatósági engedélyével érkeztek, és a Korona vendéglőben kívánták előadásait megrendezni. A helyhatósági engedélyt április 8-tól május 31-ig kapták csak meg. Előre kellett befizetniük a község pénztárába öt előadásonként öt koronát a szegényalap javára.²⁴³ Kiss Jánosról azonban tudjuk, hogy hamar elhagyta a nagyközséget, mivel a nyári szezonban már ott játszó két társulat teljesen elvonta a közönséget. Végül a régi Műszínikör épületébe miniszteri engedéllyel rendelkező, egész estés előadásokat tartó színigazgatóként Kelemen Klassohn Gyula nyerte el a játszási jogot (róla a következő fejezetben részletesen szó is esik). Mellette Sziklai jobbnak látta, ha

²⁴⁰ BFL, Ef. tü., 1908–1914., 1911. február 11. ülés jegyzőkönyve, 13/911 tü, 154. o.

²⁴¹ BFL, Ef. tü., 1908–1914., 1911. március 7. ülés jegyzőkönyve, 24/911 tü, 158. o.

²⁴² Uo.

²⁴³ Uo. 166. o.

kabaréként folytatja erzsébetfalvai működését. Számítása be is jött, még egy darabig megtűrték a nagyközségben.

A helyi lap pletykarovata hüen tükrözi, hogy milyen, eddig még sohasem tapasztalt színházi dömping volt ekkor Erzsébetfalván.

„Telefon-hirmondó. Annyian vannak községünben ez idő szerint Thália papnői, hogy a garzon szobákat is kénytelenek nekik bérbeadni. Egy ismerősöm szobáját is kivette egy csinos kardalos nőcske s a bért fizeti pontosan.”

„Sziklai kabaré társulatának egyik csillaga lebilincselte a helybeli társadalom egyik szimpatikus férfi tagját, az ifju áradozik a gyönyörtől és boldogságtól s megvallotta szerelmét a kabaré gyöngyének. Midőn ezt regisztráljuk megállapítjuk, hogy a kabaré gyöngye kijelentette a lángoló ifjunak, hogy neki is tetszik – más. ...kár”²⁴⁴

Július elejétől központi helyre, a Kossuth Lajos utcában található Uránia mozgó színházba²⁴⁵ tette át székhelyét a Sziklai Kabaré. A költözést nyilván a központi elhelyezkedés motiválta, de nem bizonyult jó választásnak a csere. Mivel itt vásár- és ünnepnapokon délután háromtól este fél kilencig a mozi üzemelt, csupán ez után, fél kilenctől tartották „szigorúan családi” műsorukat Sziklaiék. Így drasztikusan lecsökkent a hétféle előadások száma. 1911 téli szezonjában a kabaré tehát visszaköltözött jól megszokott helyére, a Luneznik-féle vendéglőbe, ahol szeptember végétől tarthatták a megszokott műsorrendjüket.

Sziklai ezen időszakban sűrűn megújította társulatát, kevesebb tagot foglalkoztatott, de mivel alig született híradás a kabaréről, a társulat összetételét és műsorát lehetetlen rekonstruálni.²⁴⁶ Vendégfellépőként megemlíti Vörös Sándort, a Magyar Királyi Operaház énekesét, Ujházi Soma és Lugosi Jenő felléptét. A kabaré nagy attrakciója a nyári szezonban a három napig Erzsébetfalvára látogató, ismert kabaréíró, Szőke Szakáll műsora volt. A Steinhardt-mulató és Folies Caprice házi szerzőjének vendégfellépése hatalmas sikert aratott, mindhárom este tömve volt a terem nézőkkel, és óriási ováció kísérte. A *Közlöny* így nyilatkozik róla:

²⁴⁴ *Ekke*, 1911. augusztus 3., 3. o.

²⁴⁵ Az 1910 és 1911-es Erzsébetfalvai címjegyzék a Kossuth L. u. 29. számot jelöli meg, az 1914-es Budapesti címjegyzék pedig 27-es számot. Az Uránia mozi ekkor Bocskai Antal tulajdonában volt.

²⁴⁶ A társulatban biztosan megfordultak: Vajdafi Jóska parasztkomikus, Révész Kató, Fenyvesi Rózi, Nádasi Oszkár táncos, Fekete Etel sanzonénekes, Szilágyi Juci táncosnő, Gárdai Lajos „conferencier”, Nádasi Miklós rendező, Faludi Kálmán, Kövesi Juliska, Ujvári és Szirmai, Neményi Nusika.

„Szöke Szakáll saját szerzeményű, modernül hangzó kedves apróságait adta elő, gyönyörű szépen, szellemesen, felülmúlhatatlan művészettel, valóban csak elragadtatással beszélhetünk az előadásról. »A postahivatal« című szatirikus darabban ügyes formába helyezett igazságokat mond el a szerző a postai mizériákról. A »Betegsegélyező orvos« című kis bohóságban, a lelkiismeretlen egyleti orvosokat figurázza ki – maró gunynyal – de szellemesen.»²⁴⁷

A helyi sajtó színházi híreit böngészve nem találunk indoklást arra, miért tűnik el Sziklai Kabaré társulatának ismertetése egyik pillanatról a másikra a téli szezon kellős közepén, pedig tudjuk, hogy ezt az idényt még végigjátszották. Sziklai Jenő erzsébetfalvai működésének azonban, úgy tűnik, a téli szezon végeztével egy időre vége szakadt. Az erzsébetfalvai tanácsülési jegyzőkönyvekből tudjuk, a felvidéki színikerületbe való belépés miatt az 1912-es nyári szezonban Mezey Kálmán kapott kizárólagos fellépési jogot a nagyközségben. Sziklait, hiába játszott már évek óta Erzsébetfalván, hiába telepedett le itt, egyszerűen letiltották.²⁴⁸ Hogy mi történt a Sziklai családdal 1912 júniusától 1914 novemberéig, mikor is újra megnyitotta az Erzsébetfalvai Műszínekört, nem lehet tudni.

Bár az állandó színtér lehetősége már adva volt, és a Sziklai család letelepülésével, túlélésre berendezkedett, profil- és helyszínváltásra kész színházvezetési stratégiájával a potenciális közönség ízlésének megfelelő minőségű és mennyiségű műszínköri vagy kabaré-előadásokat lehetett folyamatosan, nyári és téli szezonban egyaránt látogatni Erzsébetfalván, a város vezetőségének egyelőre ez, minőségi okok miatt nem felelt meg. Mindenképpen teljes estés előadásokat és a fővárosi nagyszínházak műsorát adó, miniszteri engedéllyel rendelkező társulatot szerettek volna Erzsébetfalván engedélyezni. Sziklai letiltása tehát megnyitotta a lehetőséget ahhoz, hogy egy ilyen társulat konkurencia nélkül szerepelhessen a nagyközségben. A következő évek (nyarak) tehát annak jegyében teltek, hogy kiderüljön,

²⁴⁷ *EKZ*, 1911. május 7., 3. o.

²⁴⁸ „Sziklai Jenő kabaré társulati igazgató játszhatási engedély iránti kérvénye tban javaslat: a tanácsnak a kért engedély kiadása tekintetében gátló észrevétele nincsen, úgy azonban hogy az engedély a 64573/911 (?) sz. b.üm rendelet 5, s 9 §-ainak (?) korlátai között egyelőre 4 óra adatik ki, s figyelembe vételének azon körülmény is, hogy a f. év. jún.-aug. hónapokban Mezey K. színigazgató is fog előadásokat tartan községünkben.” BFL, Ef. tü., 1908–1914., 1912. jan. 30. ülés jegyzőkönyve, 19/912 tü, 218.o.
„Sziklai Jenő daltársulati igazgató helyhatósági engedélye tban határozat. Nevezett színigazgató dalestélyeinek megtartására helyhatósági engedéllyel nem bír, s mivel a község a felvidéki szini kerületbe lépett be s így Mezey Kálmán színigazgató a folyó évi június 15-én a községben megkezdí a folyó évi augusztus végéig tartóelőadásait, kimondja a tanács, hogy ezen idő alatt Sziklai Jenőnek a cabaret-előadások megtartását nem engedi meg s egyben megbízza a tanács a főbíró és főjegyzőt, hogy a járás főszolgabírájánál hassanak oda, hogy ezen időre Sziklai Jenőnek rendőrhatalósági engedélye is vonassék meg.” BFL, Ef. tü., 1908–1914., 1912. máj. 14. ülés jegyzőkönyve, 136/912 tü, 246–247.o.

a miniszteri engedéllyel rendelkező társulatok állandósulni tudnak-e Erzsébetfalván. A következőkben tehát megvizsgáljuk a kizárólagos koncesszió és a színikerületbe való tagozódás két egymástól teljesen eltérő színi stratégiáját, és megkeressük az okokat, amiért egyik sem vált be. A nagyközség vezetőségének támogatása, a helyi lapok színi bírálati, a közönség figyelme, illetve ezek teljes hiánya, valamint az aktuális gazdasági helyzet együttesen alakították az első világháború kitöréséig a helyi színháztörténet sorsát, teljes széttöredezettségét. (Melléklet 4.)

2. „Kizárólagos koncesszió”-stratégia: Kelemen Klassohn Gyula Erzsébet Színháza

1911 tavaszán végre felcsillant a remény, hogy az Erzsébetfalvai Műszínikör épülete mint a helyi színi kultúra meghonosítására alkalmas, ekkor még egyetlen színtér, végre állandó, minőségi, egész estés darabokat játszó színtársulatot kapjon. A községi vezetőség célja, legalábbis az állandóság megteremtése mellett, a tartalmas színház meghonosítása volt.

Az egyik megoldandó problémát az jelentette, hogy a párhuzamos színterek ezen a nyáron még zavartalanul működtek: dacára annak, hogy koncessziós társulat érkezett a nagyközségbe, a versenytársak nem lettek letiltva. A mozik mellett a Luneznik vendéglőben márciusban (még Kelemen igazgató érkezése előtt) megkezdte működését a már tárgyalt Sziklai Kabaré, és könnyed, olcsó szórakozási alternatívát nyújtott a helyi lakosoknak. Bár az állandó hivatalos színház április végén megnyitotta kapuit, a verseny kiélesedett: június végén a Sziklai Kabaré átköltözött az Uránia mozgóba a főutcára, és az Erzsébet Színháztól pár lépésre megnyílt Erzsébetfalva legnagyobb attrakciója, a Pflum-ház. S mint a későbbiekben rendre kiderül majd, a nagyobb volumenű mozis változások mindig halálra ítélték az aktuális helyi színházat. Kelemen igazgató érkezését tehát hiába előzte meg hatalmas várakozás, hiába voltak ők a „hivatalos társulat”, hiába volt működésük nagyon jól beharangozott a helyi sajtóban, akik minden erejükkel támogatták a komolyabb színházi vállalkozást, hiába állt rendelkezésre állandó szín-tér, állandó társulat, a párhuzamos színterek, a kulturális választék és elsősorban a könnyedebb műfajok kínálkozó lehetősége megosztotta a közönséget. De vajon a konkurencia volt az egyetlen oka az Erzsébet Színház kudarcának? A társulat, a műsor és az igazgató személyének, a közönség és a városi vezetőség reakcióinak vizsgálata közelebb visz ennek feltárásához.

Kelemen Klassohn Gyula, aki majdnem épített egy színházat

Az új színigazgató, Kelemen Klassohn Gyula²⁴⁹ nem volt ismeretlen a nagyközségben, még 1908-ban egy fővárosi kabarétársulat élén a Jószív vendéglőben fellépett már a helyi közönség előtt. Akkor úgy mutatták be, mint aki vígszínházi működéséről ismeretes. Személyéről elég keveset lehet tudni, valószínűleg azért, mert korán elhagyta a pályát.²⁵⁰ Az Országos Színészegyesület színésziskolájában végzett, és egyidejűleg igazgatói kérvénye benyújtásával kérte felvételét az egyesületbe is,²⁵¹ hiszen ebben az időszakban már csak az lehetett koncesszióval rendelkező színigazgató, aki egyesületi tag volt.

Klassohn Gyula egy ismert bélyegzőgyáros-családból érkezett.²⁵² A Budapest Főváros Levéltára 1911-ből egyezségeket őriz a családtagok és a színigazgató között, amelyeknek keletkezése megegyezik az erzsébetfalvai színházi vállalkozás szervezésének kezdetével. Ezekből az iratokból kiderül, a direktor megegyezett édesanyjával, hogy az kifizeti neki azt a húszezer koronát, ami halála után mint örökség neki járna. Kikötötték azonban, hogy ezt az összeget, amennyiben valóban felveszi, kizárólag színigazgatói önállósítására fordíthatja.²⁵³ Hogy Kelemen Klassohn Gyula örökségéből mennyit emésztett fel az „Erzsébetfalvai Színház” nevű pénznyelő, az persze kérdés marad.

Klassohn Gyula színházi vállalkozását előkészítendő az 1911. február 6-án nyélbe ütött családi egyezséget követően először Erzsébetfalva nagyközség előljárásihoz fordult kérvényével.²⁵⁴ Első híradásában a *Közlöny* 1911 tavaszán arról értesít, hogy az Országos Színészegyesület koncessziót szavazott Kelemen igazgatónak, hogy egész éven át színtársulatot tarthasson Erzsébetfalván.²⁵⁵ És valóban, az Országos Színészegyesület február 7-én és 8-án tartott havi tanácsülésén Kelemen igazgató kérvényének, miszerint

²⁴⁹ Kelemen Classohn Gyula, színész, színigazgató (Budapest, 1883. május 8. – Budapest, 1945. december 18.)

²⁵⁰ *Magyar Színművészeti Lexikon 1929–31.*, http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/II/szin_II.0533.pdf
utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 19.

²⁵¹ *Színészek lapja*, 1911. február 20., 7. o., Jegyzőkönyv, III. kérvények, 589. pont

²⁵² A Budapest Főváros Levéltárában őrzött iratok alapján kinyomozható, hogy Kelemen színigazgató ez idő tájt Budapesten a VIII. kerületben a Futó utca 7. szám alatt lakott, ami viszont a Budapesti cím- és lakásjegyzékben Klassohn Aurél és neje, illetve özvegy Klassohn Antalné gyáros neve alatt található. Ez a cím ekkor már az Első Magyar Bélyegzőgyár címe volt, amelyet anya és fia igazgattak. Özvegy Klassohn Antalné loetzeni Seutter Emiliának két fia közül Aurél, az 1882-es születésű, elsőszülött fiú vitte tovább a családi vállalkozást társtulajdonosként édesanyjával, míg öccse, Gyula a színi pályát választotta.

²⁵³ HUBFL.VII.171.1911.0075, Hedry Aladár közjegyző iratai, özv. Klassohn Antalné, Klassohn Antal és Klassohn Gyula egyezsége

²⁵⁴ „Kelemen Klassohn Gyula kérvénye az erzsébetfalvai műszínikörben tartandó előadásokra engedély tban. A kért engedély megadása tekintetében a tanácsnak elvi kifogása nincsen, azonban az érdemleges határozat meghozatal előtt felhívja a tanács folyamodót, hogy színigazgatói jogosultságát igazolja és a műszínikör átalakítására vonatkozó építési engedélyt a járás főszoigabírójától szerezze be.” BFL, Ef. tü., 1908–1914., 1911. febr. 11. tanácsülés jegyzőkönyve, 17/911 tü, 1243/911 ké, 155. o.

²⁵⁵ *EKZ*, 1911. március 26., 3. o.

Erzsébetfalván kizárólagos színigazgatói koncessziót kér, helyt adtak, melyhez a minisztérium is hozzájárult.²⁵⁶ Az Országos Színészegyesület hivatalos közlönye be is számol aktuális jegyzőkönyvében az igazgató kérvényéről, és jelzi, hogy a koncessziót azzal a feltétellel szavazták meg neki, hogy a színházépítési tervet és a vidéki tanácsosok véleményét beküldi.²⁵⁷ Erzsébetfalván február 19-én meg is kezdődött a bejárás, amelyen egy nyolc tagból álló bizottság vett részt, és állandó színház felépítésére alkalmas helyet kerestek. Találtak is öt-hat megfelelő telket.²⁵⁸

A terv tehát grandiózusnak indult, a telekvásárlás és színházépítés nagyszabású ötletével. A *Közérdek* későbbi beszámolója szerint Kelemen igazgató végül is a műszinkör nyári helyiségének telkét „minden felszerelésével együtt örök áron megvette és arra még ez év folyamán egy díszes színházat fog építeni”.⁹⁹ Az adásvételről a *Népszava* is beszámol, de egészen más színezettel. A cikk szerint ugyanis a Műszinkör tulajdonosához (Pomekács Samuhoz) március 6-án beállított az új színigazgató, a ruggyanta gyár művezetője és Roboz úr, az Országos Színészegyesület fő embere, és elhitették az egyszerű falusi emberrel, hogy Kelemen már kizárólagos játszási engedélyt kapott Erzsébetfalvára. Az igazgató felszólította a tulajdonost, hogy adja el neki a szinkör telkét, mert az értéktelenné válik, ha ő megérkezik társulatával, mert az ott működő kabaré engedélyét bevonják. A megfélemlített ember azonnal eladta a telket. Kelemen két nappal később így tudta igazolni a Színészegyesületnél, hogy van saját színháza, és csak ekkor kapta meg az engedélyt. Az újság felháborítónak tartja az eljárást, főleg mert Halász Alfréd már koncessziót nyert korábban a területre.²⁵⁹ A *Közlöny* április elején beszámol róla, hogy a miniszteri engedéllyel rendelkező igazgató a Török Flóris utca 78. szám alatt megkezdte az átalakítási munkálatokat²⁶⁰, és egy szerény vászonfelirat hirdette az épületen, hogy itt nyílik meg majd az Erzsébet Színház.²⁶¹ Ehhez képest Kelemen helyhatósági engedélyét hivatalosan csak egy április végén megtartott tanácsülésen hagyták jóvá.²⁶²

²⁵⁶ *Kdek*, 1911. február 18., 4. o.

²⁵⁷ *Színészek Lapja*, 1911. március 15., 2. o. – Jegyzőkönyv, III. kérvények, 657. pont

²⁵⁸ „Katzer József műépítész, (a nagykárolyi és újvidéki színház tervezője) Kárpáti Sándor mérnök (műszaki szakértő) valamint az Országos Színészegyesület három megbízottja úgy vélekedtek, hogy ebben az igen fontos kérdésben nem fognak rögtön dönteni, hanem egy másik összejövetelen meghallgatják Erzsébetfalva előljáráóságának tagjait, hogy város szépítési szempontokat is figyelembe vehessenek.” „Az erzsébetfalvai állandó színház elhelyezése”, *Kdek*, 1911. február 25., 2. o.

⁹⁹ *Kdek*, 1911. március 11., 2. o.

²⁵⁹ „Az erzsébetfalvai új színigazgató”, *Népszava*, 1911. április 4., 8. o.

²⁶⁰ *EKZ*, 1911. április 9., 2. o.

²⁶¹ *Kdek*, 1911. április 8., 2. o.

²⁶² „Kelemen Klassohn Gyula kérvénye, színielőadások tartása tban. Miután nevezett a tanács 14/911 tü. sz. határozata értelmében Erzsébetfalva községre szóló miniszteri engedélyt bemutatja a tanács nevezett részére a játszási engedélyt a f. évi április hó 27-től 1911 évi szeptember hó 1-ig megadja azon feltétellel azonban hogy

A *Közlöny* bevezető kritikájában dicsérik, milyen ízlésesen alakították át a színházat, kiemelik a fényes világítást és a remek virágdíszítést, ami „megkapja az embert beléptekor”.²⁶³ Tudjuk azt is, hogy az igazgató sok új díszletet és több láda új ruhát hozatott a színházhoz. „Kelemen igazgató kénytelen volt a szomszédos bazár épületében két nagy helyiséget bérelni, hogy egyelőre a ruha- és kelléktárát itt rendezze be. A rengeteg díszlet pedig a színház hátsó udvarán épített ideiglenes díszletházba helyezte el.”²⁶⁴

Mindebből arra következtethetünk, hogy Kelemen igazgató végül lemondott a telekvásárlással egybekötött színházépítésről, valószínűleg csak kicsit felújította az egyéves Műszínikört. A grandiózus terv tehát jóval szerényebb keretek között valósult meg.

Elitszínházból szegényszínház

A sajtó munkatársainak és a helyi prominens személyeknek, azaz a meghívott vendégeknek április 26-án tartották meg a jelmezes főpróbát, amelyről a kritika nagyon kedvezően nyilatkozott, fővárosi színvonalon álló társulatról és díszletekről beszéltek. A *Közérdek* még címdalán hozott vezércikket is ír az eseményről, ami talán még sohasem fordult elő Erzsébetfalván, ez is mutatja a felfokozott elvárásokat és az esemény jelentőségét.

A főpróbán megjelentek névsora igazán impozáns. Eljött az előadást megtekinteni az Országos Színészegyesület részéről Roboz Elek és Ország Lajos. Jelen volt Turl Wiener, a híres bécsi komikus, aki éppen Budapesten vendégszerepelt. Külön kiemelték Kovács István posta-takarékpénztári tisztviselőt, jeles író és fordítót. A fővárosi újságok részéről jelen volt Ivánovics Jenő. A községi előjáróságot Viola Antal községi bíró, Botos István községi pénztárnok, Unrein Lajos közgyám, Pázmándy József és Kohn Sámuel előjárók, Matkovich Aladár és Nánay Károly képviselők, Bögre Károly, Kaszap Gyula, Oberlander Jakab, Szekrényessy Lajos és Béla, Somogyi Vilmos községi tisztviselők képviselték.

A *Közérdek* elragadtatott cikket közölt a nyilvános főpróba ünnepi hangulatáról:

tartozik a kérvényező a járás főszolgabírójának az ezen épületre szóló 3542/910 sz. véghatározatában foglalt rendelkezéseket betartani, valamint mindazon rendelkezéseket, melyeket a községi mérnök, tűzoltóparancsnok és rendőrbiztosból álló bizottság az e célból megtartott szemlén elrendelni szükségesnek tartott. Ezen betartandó rendelkezésekről szóló előjárósági határozat valamint a fent idézett főszolgabírói véghatározat a tanács engedélyezési határozatával kapcsolatban kérvényezőnek kézbesítendő.

Tartozik azonban kérvényező minden színelőadás után esetenként 1 (egy) koronát a szegény alap javára befizetni a község pénztárába és pedig akként hogy mindenkor 10 előadás után a 10 Kor. díj előzetesen fizetendő be a község pénztárába. Egyben nevezett által a szegényalapra befizetett 100 Kor. a tanács tudomásul veszi.” BFL, Ef. tü., 1908–1914., 1911. ápr. 25. tanácsülés jegyzőkönyve, 56/911 tü

²⁶³ *EKZ*, 1911. április 30., 6. o.

²⁶⁴ *Kdek*, 1911. április 8., 2. o.

„A színház előtt felállított két hatalmas árbócon lengő nemzeti lobogó büszkén hirdette, hogy Thália temploma ünnepre virradt. A színház teljesen átalakítva várja a művészetért rajongókat. A nézőtér modern, ízléses berendezése mindenkit meglepett. A terem közepén hatalmas villanyos csillár csüng le a mennyezetről, fényesen bevilágítva a termet. Az oldalfalon gyönyörű villanyégők és gazdag virágdísz ékesíti a művészet hajlékát. Igazán csinos, ízléses minden. Meglátszik, hogy avatott kezek munkája dolgozik itt.”²⁶⁵

A színház ünnepélyes megnyitására végül 1911. április 29-én került sor. A *Közérdek* beszámol róla, hogy az első előadás bevételét a szegényalap javára ajánlották fel. A megnyitó előadáson *Az elvált asszony* című operettet adták elő. Az igazgató és a nagyközség is nagy gondot fordított a színház nyitásának alapos beharangozására, grandiózus, dupla oldalas hirdetéssel hívták fel a figyelmet az első bemutatott színdarabra. Az *Erzsébetfalvai Közlönyben* és a *Közérdekben* is közölték a színlapot. A *Közlönyben* köszöntötték a színházat, és a prolog szövegét is közlik, melyet Szegedy Lili adott elő.²⁶⁶

Kelemen igazgató tehát komoly színházi vállalkozást készült Erzsébetfalván kiépíteni, leginkább egész estét betöltő darabokat kívánt játszani a színműirodalom minden fajtájából összeválogatva. Ígérték ennek megfelelően drámát, színműveket, vígjátékokat, bohózatokat, operettet és revüt is. A *Közlönyben* kinyomtatott beharangozó szövegben előre is bocsátották, hogy az „igazgatóság fő célja lesz, hogy fegyelmezett, precíz előadások legyenek kellő kiállításban, díszletek és ruhák tekintetében, hogy Erzsébetfalva intelligens közönsége műélvezetet találjon itt helyben, anélkül, hogy kénytelen lenne bemenni a fővárosba”. Színlapjain még azt is meghirdette, hogy az előadások után „rendes színházi villamos közlekedik a fővárosba”, amivel azt sugallta, lesznek nézők, akik a fővárosból érkeznek majd az erzsébetfalvai színházba.

A vállalkozás kockázatos voltát a fővárosi lapok már igen korán beharangozták. A *Pesti Hírlapban* felhívták rá a figyelmet, hogy Kelemen igazgató a Színészegyesület alapszabályaival ellentétben egész évre leszerződttette színháza tagjait. A legnagyobb problémát abban látták, hogy a vidéki hatóságok országszerte megnehezítik a rendes színtársulatok helyzetét. „Mióta Erzsébetfalván állandó színház van, a szolgabíróóság léptenyomon engedélyt ad különféle mutatványosoknak, cirkuszoknak, kabaréknak, dacára annak, hogy ezt egy miniszteri rendelet határozottan megtiltja”.²⁶⁷ Tehát pár héttel a

²⁶⁵ *Kdek*, 1911. április 29., 1. o.

²⁶⁶ *EKZ*, 1911. április 30., 5–6. o.

²⁶⁷ „Az erzsébetfalvai színház”, *Pesti Hírlap*, 1911. május 14., 5. o.

megnyitás után már a konkurenciát és a döntéshozó szervek engedélyeztetési eljárását okolják a kialakult érdektelenség miatt.

Nagyratörő terveket mutat az is, hogy az igazgató öttagú zenekart is szerződötetett társulata mellé. A zenészek a *Közérdek* tanúsága szerint gyönyörűen játszottak, és hamar megnyerték a közönség tetszését. A karmester először Horti Sándor volt, aztán június végétől a színlapokon már Csomafáy Sándor nevét tüntették föl. A váltás okát megtaláljuk az *Erzsébetfalvai Közlöny* egyik érdekes beszámolójában, amiből az is kiderül, hogy Kelemen igazgató beruházása már igen korán, két hónapnyi játék után megingott.

„A Vig özvegy hétfői előadását egy sajnálatos és részünkről határozottan elítélendő incidens zavarta meg. Az történt ugyanis, hogy a zenekar tagjai helyüket elhagyták és kivonultak a színházból, otthagya színészt, közönséget egyaránt. Nem tudjuk, mi indította őket e tapintatlan eljárásra. Ha bajuk van az igazgatóval, akkor haragjukat éreztessék azzal s ne a közönséggel, mert illetlen volt tőlük az az eljárás, hogy a sztrájkot éppen előadás alatt provokálták. Különbén napról-napra olyan hírek szállingóznak a levegőben, mintha a színház végleg megszűnne. Ily alaptalan hírek csak ártalmára vannak a színháznak és bizonyára nem a színház jóbarátaitól származnak. A dolog úgy áll, hogy Kelemen igazgató színházát nem bezárni, hanem igenis felépíteni szándékozik már a közel jövőben.”²⁶⁸

A színház villanyvilágítással is el volt látva, de előfordult, hogy ez bosszúságot okozott nézőknek és fellépőknek egyaránt. Történt ugyanis a pünkösdi esti előadás során, hogy este nyolc órakor kialudtak a lámpák, hirtelen sötétség borult a nézőtérre és a színpadra. Az igazgatóság rögtön el is küldte emberét a villanytelepre, ahol azonban segítséget nem kaptak, mert a mérnök úr az ünnepre való tekintettel minden szakembert szabadságot. Egy véletlenül előbukkanó villanyszerelő mégis megmentette a helyzetet, és fél tíz tájékán újra visszatért a világosság. Az aznap esti előadás nyilván elmaradt.²⁶⁹

A legnagyobb probléma a vállalkozással az volt, hogy a jegyárak meglehetősen drágák voltak kezdetben, hiszen az igazgató elsősorban a kvalifikáltabb, gazdagabb réteg megjelenésére számított.²⁷⁰ Azonban már június közepére kiderült, hogy fel kell duzzasztani a széksorokat tizenegyről tizenhétre, valamint fél helyárrakkal is árulni kell a hátsó sorokban ülőhelyeket, az állóhelyek árát pedig szintén megfelelni. A hivatalos indoklás szerint mindezt azért kellett megtenni, hogy „a szegények is mehessenek a színházba”, valójában

²⁶⁸ *EKZ*, 1911. június 25., 2. o.

²⁶⁹ *EKZ*, 1911. június 11., 3–4. o.

²⁷⁰ Az I-II. sorokban 1,66 korona, a III-V. sorokban 1,24 korona, a VI-XI. sorokban 1,04 korona, a zártszék I-III. sorában 84 fillér, IV-VII. sorában 64 fillér, valamint az állóhely 40 fillérbe került.

azonban azért, hogy Kelemen igazgató a csődhelyzetből a szegényebb rétegek becsalogatásával és kiszolgálásával kilábalhasson.

Eddigre már az is kiderült, hogy a látogatottság meglehetősen gyér. Két hónapnyi játék után megjelent az első hír a közönség nélküli színházról:

„Elszorul az ember szíve, ha az Erzsébet színház nézőterét látja. Napról-napra kevesebb a nézők száma. Azon a helyen, ahol tavaly brettli mókákön és kisebb-nagyobb trágárságokon telt ház kacagott, most komoly, hivatásukat átérző színészek üres háznak játszanak. A hiba a közönségünkben van. (...) A társulat komoly munkát végez, (...) és mégis közönségünk, különösen az intelligencia, teljesen távol tartja magát a színháztól, merő előítéletből. Pedig Erzsébetfalva közönségére szomorú árnyékot vet a főváros és az ország előtt az a tény, hogy 32000 lakosával nem tud egy jó szintársulatnak megélhetést biztosítani. Csak egyszer fáradjon el a mi műértő és színészkedvelő publikumunk a színházba, megjósolhatjuk, hogy a látogatást szaporán fogja követni az utána következő is. Tegyük meg a saját jó hírnevünk érdekében.”²⁷¹

Fiatal társulat, elavult műsor

A színészekről eleinte csupa jót nyilatkoznak a helyi lapok. A *Közérdek* viszont már május közepén jelzi, hogy Kelemen társulatának férfi színészei általában nem tudják szerepeiket, kivételként csak Szakács Antalt említik. Nem is tudósítanak többet a színházról június közepéig, mikor is végre úgy érzik, emelkedett a színház nívója, a színészek jobban igyekeznek. A színházi rovat szerint Kelemen társulata csak operetteket tud elfogadhatóan játszani, de július közepére ez a probléma is megszűnt. Tudjuk, hogy az igazgató ekkortájt új színészekkel frissítette fel társulatát, ezúttal tehát jobban ügyelt a prózai személyzet összetételére.

Kelemen társulata meglepően nagy volt, körülbelül 17-23 állandó taggal működött, ha a színlapokon fel nem tüntetett segédszínészeket, kardalosokat, illetve a vendégművészeket nem számoljuk. A kezdeti időszakban két primadonnája is volt a színháznak. Az egyik Ragányi Iza szubrett, aki elismert vidéki színésznőként, operett- és népszínmű-énekesként ekkorra már hírnevet szerzett magának. Fellépéseit a helyi kritika fővárosi színpadokon látható precizitással, rutinossággal írta körül, biztos hangkezelését, jókedvét, élénk temperamentumát és könnyed mozdulatait dicsérték. A másik primadonna Sz. Sándor Aranka, akinek remek énektudását és kellemes megjelenését emelték ki.

²⁷¹ *Ekke*, 1911. június 29., 3. o.

A társulati tagok közül kiemelkedett Szakács Antal, akit legelső megjelenésekor mint régi ismerőst tapssal fogadott a helyi közönség, hiszen korábban, Sziklai társulatával már járt a nagyközségben, sőt 1908-ban Kiss Ferenc helyi társulatának is tagja volt egy darabig. Szakács nemcsak színészként, hanem rendezőként is közreműködött a színházban. Az énekes bonviván Kereszti Sándor volt. Ő ismert figurája a színháztörténetnek rövid és tragikus élete miatt, az erzsébetfalvai helytörténetnek pedig azért, mert állítólag itt kezdte pályafutását: az ekkor már tüdőbeteg, fiatal színész 1910 októberében Erzsébetfalván lépett először színpadra. Erős drámai játékát méltatják a későbbiekben.

Érdekes megemlíteni a Tóváry színészcsalád jelenlétét a színházban, mert volt olyan időszak, mikor egyszerre öt Tóváry is játszott Kelemen igazgatónál. Az ő nevük jól ismert a korszak színháztörténetében, a família nagyon jól dokumentált a színházi lexikonokban. Tóváryné, akit a különböző színlapok eltérő megnevezéseit összeszedve Tóváry Antalné Földvári Marinak (Mária) hívtak, és leánya, Tóváry Margit egész idő alatt a társulat tagjai voltak. A negyvenes évei közepén járó komika a vidék egyik legjobbjának számított, leánya ekkor még nem volt 20 éves. Mária férje, Tóváry Antal a két fiúval, Tóváry Bélával és Tóváry Palival valószínűleg csak később, június közepén csatlakozott a társulathoz, mert nevük csak innentől olvasható a színlapokon, színi közleményekben. Tóváry már húsz éve volt a pályán, és jó hangú baritonistaként bejárta az ország vidéki színpadjait, még színigazgatóként is működött. A két fiú közül Béla Margit ikertestvére volt, Pali pedig még csak 12 éves.²⁷² Volt olyan előadás, például június végén a *János vitéz*, ahol az egész család szerepelt a darabban. Margit játszotta Iluska szerepét, Tóváryné volt a gonosz mostoha, Tóváry Béla a kamarás, Tóváry Antal pedig egy huszár, de még sorolhatnánk azokat a színműveket, ahol az egész család színpadon állt. Tóváry Bélát egy évvel később még viszontlátjuk Mezey Kálmán társulatában is erzsébetfalvai nyári szezonzuk alkalmával mint segédszínészt.²⁷³

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy kevésbé ismert, javarészt pályakezdő színészekből álló gárdát hozott össze Kelemen igazgató. A színvonalbeli probléma, a szerepek nem tudása

²⁷² *Magyar Színművészeti Lexikon*, 1929–1931., http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/IV/szin_IV.0477.pdf és http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/IV/szin_IV.0478.pdf utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 19.

²⁷³ Társulat tagjai még: Szemere Gyula, Sz. Özhegyi Mancsi, Szegedy Lili, Endrődy Miklós, Semjén Rezső, Leszkay Dezső, Szabó Irma, Országhegyi K. Ilona, Somossy René, Csizsár Sándor, Lóránt Vilmos, Bajor Gyurka. Rövidebb időszakokra vagy vendégművészként számos más színész is megfordult a színháznál: Csillag Margit, Füzes Annus, Sz. Kolozsvári Berta, Hariss Győző, Horváth Sándor, Hegyi János, Pajor Gyurka, Major Ida, Forgács Sándor, Barna József, Lévai János, L. Varga Ilona, Vitéz Róbert, Darvas Ernő, vagy László L. Jenő.

pedig minden vidéki társulatra, akik szinte naponta különböző darabokat játszottak, igaz volt.

Az Erzsébet Színház műsorának több mint hetven százaléka a könnyed műfajt képviselte: az operettek, vígjátékok, bohózatok, népszínművek játssza biztos bevételnek tűnt már Kiss igazgató idejében, 1908-ban is, de neki is rá kellett döbennie, hogy néhány hónapnál tovább még ezek sem tudják az erzsébetfalvai közönség figyelmét fenntartani. Kelemen igazgató műsorszerkezetén is látszik a folyamatos változás, ahogy valószínűleg kifogyott forrásaiból, lejjebb adta a színvonalat. Míg májusban és júniusban az operettek domináltak műsorában, és azt keverte néhány komolyabb lélegzetű művel, júliusra ez az arány teljesen eltűnt. Ekkor már a népszínmű dominálta a műsort néhány bohózattal tarkítva. Megkezdődött a nagy kabaréestek időszaka is, a hónapban hetente egy-két alkalommal tartottak már kabaréműsort is.

Összességében a műsor nem volt túlságosan friss, alig akadt teljesen új bemutató, ilyenek voltak például *Az ezred apja* című francia énekes bohózat, vagy az *Utánam* című Bernstein-dráma, amiket ez év tavaszán mutattak be a Vígszínházban. Viszont, ha nem is hozott igazi újdonságokat Erzsébetfalvára az igazgató, az operettrepertoár az elmúlt pár év budapesti műsorából lett összeválogatva. A komolyabb hangvételű művek közül meglepetés például a *Forradalmi nász* című dán dráma, vagy *A kuruzsló* című, Földes Imre-színarab a Magyar Színház 1909-es repertoárjából. (Melléklet 5.)

Községi tisztviselő mint drámaíró

Egyetlen helyi színházi vállalkozás sem mulaszthatja el bevonni időről időre a helyi műkedvelőket munkájába, vagy rendezni egy-egy jótékonyági színelőadást. Kelemen igazgató is igyekezett kedvében járni a helyi lakosoknak és községi vezetőknek: júliusban előadták az *Elnémult harangokat*, amelynek bevételét a református egyházközség harangjának beszerzési költségeibe ajánlotta fel.

Amiről viszont hosszabban is meg kell emlékezni, az a július végén színre kerülő, a helyi községi tisztviselő és drámaíró, Somogyi Vilmos tollából származó új, háromfelvonásos szociális színmű: *A forradalmár*, amelyben a munkás dalárda is közreműködött. Az egyetlen kontrollt a helyi lapok színházi rovata jelenthette, amelyek ez esetben meglehetősen alaposan jártak el. Megtudjuk, hogy a főbb szerepekben a fennmaradt színlap alapján a következők játszottak: Halász Zoltán főszolgabíró szerepében Kereszti Sándor, Kőváry

Kálmán intéző szerepében Barna József, Kőváry Etel szerepében Somossy René, illetve Kertész László a jegyző szerepében Lóránt Vilmos lépett színpadra. A *Közlöny* első beszámolója szerint az előadás nem sikerült kitűnően, de a lelkes közönség többször kihívta és megtapsolta a szerzőt. A színház meglepő módon teljesen megtelt. A főszereplők viszont gyengén működtek, mert szerepüket nem tudták és nem gondolták át eléggé. A színdarab pedig kisebb átdolgozás után akár igazán jó alkotás is lehetne. Röviden össze is foglalja a meglehetősen hatásvadász és klisés történetet:

„Láttuk a jegyzőt, ki modern eszméivel a népet zászlója alá gyűjti, a lelkipásztort, ki a vallásáért vele nyíltan síkra száll, a gőgös urat, ki fanatikus gyűlölettel van a dolgozó munkásnéppel szemben eltelve, az elnyomott parasztot, kiből a régi elfojtott keserűség tör elő – és láttuk jól megrajzolva egy úri leányt, ki szerelméért megtagadja a szülei házat.”²⁷⁴

Az *Erzsébetfalva és környéke* hetilap színházi rovata hosszú helyet szentel a bemutató előadás méltatására. Ott a teljes történet is elolvasható, melyből érdemes kiemelni, hogy a főszereplő községi jegyző, aki „véletlenül zsidó vallású”, és aki „szembe helyezkedik az egész községi intelligenciával”, mert a nép jogos kívánságait felismerve népboldogító eszméket hirdet a belészerelmesedett despota intéző leányával, Etellel együtt. Azonban egy ráfogott sikkasztási ügy miatt egy évre börtönbe kerül. Eddig még rendben is volna a színdarab a maga egyszerű kimódoltságával, de ahogy a színházi rovat is kiemeli, az utolsó felvonás, melyben a frissen szabadult jegyző, a helyi intelligencia további üldözése miatt elkeseredésében egyszerűen fejbe lövi magát, közvetlenül azelőtt, hogy a büszke intéző mégis neki akarná adni leánya kezét, érthetetlenül tragikusra sikerült.

„A szerző, egész őszintén kissé szigorúan bánt el ezzel a jobb sorsra érdemes nótáriussal. Olyan nagy tragikai vétséget el nem követett, amelyért halált érdemelt volna. Valami megnyugtatóbb megoldást kellett volna a szerzőnek előteremteni. Azt hiszem, hogy nem is került volna neki nagy nehézségébe, mert hiszen aki olyan rutinnal tud írni, mint a szerző, arról joggal feltételezhetjük, hogy a darab egyetlen nagyobb hibáját könnyen meg is tudta volna szüntetni.”²⁷⁵

A színdarabot végül háromszor adták elő, ami azt bizonyítja, hogy igen nagy volt rá az érdeklődés. Mivel Somogyi egyetlen darabja sem maradt fenn, sohasem tudhatjuk meg, hogy a minden szintársulat életében felbukkanó, szinte kötelező jelleggel előadott műkedvelő

²⁷⁴ *EKZ*, 1911. július 23., 4. o.

²⁷⁵ *Ekke*, 1911. augusztus 3., 3. o.

színdarabok valójában milyen értéket képviseltek, hiszen az aktuális színigazgatók és a hivatalnok kölcsönös függőségi viszonya miatt fel sem merülhetett a darab esetleges visszautasítása.

Hevesi Mihály társulatának vendégszereplése

Bár Kelemen Klassohn Gyula társulata feloszlott, és Hevesi Mihály társulata kezdte meg vendégszereplését augusztus 12-én az Erzsébet Színházban, a színlapokon továbbra is Kelemen neve volt feltüntetve mint igazgatóé. Hevesi társulata 1909-ben már játszott helyben, és 1911 augusztusában nagyjából két hétre visszatér, egy vendégszereplés erejére. Működésükről alig maradt fent beszámoló a helyi lapokban, a társulat összetételét és a repertoárt is csak sejtethetjük a nyolc fellelhető színlapból.²⁷⁶

A rekonstruált műsor nem volt különösebben imponáló, semmiben sem különbözött elődje műsor-összeállításától, és a társulat tagjai sem voltak igazán ismert nevek. A helyi lapok természetesen feldicsérték az újonnan érkezőket, de úgy tűnik, utalnak valamiféle ismeretlen konfliktusra, valószínűleg minőségi problémákra, mert Kelemen igazgatónak nem felejtenek el kicsit odaszúrni: „Ha a többi előadások is ily szép siker mellett fognak előttünk lejátszódni, akkor Hevesi direktornak községünkben nyert ügye van. Mert községünk szívesen eljár színházba, ha látja, hogy pénzért bizonyos ellenszolgálatot kap.”²⁷⁷

Ez a cikk közvetlenül azután született, hogy Hevesi színre vitte Erzsébetfalván repertoárjából az egyetlen komolyabb lélegzetű művet, a *Bánk bánt*. Hevesi rövid vendégszereplése alatt erről az egy előadásról érdemes csak szót ejteni. Színlapja fennmaradt az OSZK Színlaptárában, bár némiképp hiányosan, mert kinyomtatásakor még nem osztottak ki minden szerepet. II. Endre alakját Kelemen igazgató formálta, Gertrudis királynét Beke Ilona. Ottó szerepében Csiszár Sándor lépett fel, Bánk bánt Simon Jenő, Melindát Abonyi Júlia, Simon bánt pedig a társulati igazgató, Hevesi Mihály alakította. Petúr bán szerepében 19-én Székely Sándort, a Pozsony Színház „hösszerelmes” színészét láthatták a nézők, viszont a 21-én tartott előadáson ismét feltűnik az ismert helyi közszereplő, Somogyi Vilmos, akit a színlapon mint helybeli segédszerkesztőt jelenítenek meg, így valószínű, hogy ekkor már bedolgozhatott valamelyik helyi lap színházrovatába is hivatalnoki munkája

²⁷⁶ Kelemen igazgató régi társulatából öt tag maradt a színháznál és játszotta végig az augusztust is: Csiszár Sándor, Tóváry Béla és Margit, Kereszti Sándor és Bajor Gyurka. Hevesi társulatának főbb erői: Beke Ilona, Abonyi Júlia, K. Pálóczi Kató, Simon Jenő, Fehér Ö. László. Rajtuk kívül huszonhét színész neve tűnik fel a színlapokon egy-egy szerep erejéig.

²⁷⁷ EKZ, 1911. augusztus 20., 2–3. o.

mellett. A bemutató, nagy díszelőadás a helybeli református egyház harangfelszentelési ünnepélyének javára lett meghirdetve. (Melléklet 6.)

A színigazgatóból lett detektív

Hevesi Mihály társulatának vendégszereplését követően véget ért a nyári évad Kelemen igazgató Erzsébet Színházában. A helyi lapok kritikája, majd elnémulása, Kelemen Klassohn Gyula saját társulatának július végi hirtelen feloszlása, majd Hevesi társulatának rövid vendégszereplése után a teljes elnémulás mind-mind megválaszolatlan kérdéseket von maga után, annak tükrében, hogy mennyi pénzt és energiát fektetett vállalkozása felépítésébe az igazgató. Bár az utolsó fellelhető színlapon, amelyen Kelemen igazgató neve van feltüntetve, és Hevesi társulati vendégszereplésének utolsó napját hirdetik, a következők állnak: „A nagyérdemű közönség szíves figyelmét felhívjuk, hogy előadásaink a társulat újjászervezése miatt a jövő héten szünetelni fognak.” Egyúttal meghirdetik szeptember 1-jére a nagy megnyitó előadást, amelyen *Az ártatlan Zsuzsit* adták volna elő, erre az előadásra sohasem került már sor. Augusztus végén az igazgató már be is jelentette az Országos Színészegyesületnek, hogy lemond a színigazgatásról.²⁷⁸ Valószínűleg az erzsébetfalvai elöljárósággal folytatott sikertelen tanácskozások alapján már korábban megtudta a helyi döntést, hogy nem tarthat többet Erzsébetfalván színelőadásokat. Mégis, az a tanácsülésen elhangzott utasítás, hogy Kelemen Gyula többé ne kapjon engedélyt Erzsébetfalván színelőadásra, egy a háttérben lezajlott nagyobb konfliktust sejtet.²⁷⁹

Kelemen Klassohn Gyula további sorsáról csak keveset lehet tudni. Hogy pontosan mikor, az erzsébetfalvai sikertelenséget követően rögtön, vagy csak újabb színházi próbálkozások után állt detektívnek, nem tudjuk. Az biztos azonban, hogy 1918-ban a fővárosi lapokban vezető hír volt a Király Színházban eltűnt briliánsok utáni bravúros nyomozása²⁸⁰, és a Tanácsköztársaság idején folytatott tevékenységének későbbi kivizsgálása, melyről a Budapest Főváros Levéltárában őrzött magánlaksértési büntetőügyének iratai fennmaradtak.

²⁷⁸ *Színészek lapja*, 1911. augusztus 31., 2. o., Jegyzőkönyv, I. Jelentések, 4601. pont

²⁷⁹ „Kelemen Klassohn Gyula színigazgató kérvénye hatósági eng. meghosszabbítása tban.

Az orsz. színházegyesület 5064/911 sz. átirata szerint Kelemen Gyula már nem színházigazgató s Pestvm. területén egyedül Fehér Vilmos színigazgató van feljogosítva rendes színelőadások tartására a tanács a 4142/911 sz. hatósági engedély meghosszabbítását nem javasolja. Egyben utasítja tanács az elöljáróságot, hogy nevezett volt színigazgatónak a helyhatósági engedélyt a színelőadások megtartására többé ne adjon ki.” BFL, Ef. tü., 1908–1914., 1911. szept. 12. ülés jegyzőkönyve, 137/911 tü, 22342/911, 21436/911, 21262/911, 187. o.

²⁸⁰ „A Király-Színház öltözőjében eltűnt briliánsok. Az áruló cigaretták”, 8 *Órai Újság*, 1918. március 12., 2. o.

Ekkor detektív felügyelőként hivatalból részt vett egy „burzsoá” család éjszakai rajtaütésén, amelyről 1921-ben részletes vallomássorozat és bírósági ügy lett, majd pár nap börtön, aztán felmentés. Bár életének ez a korszaka nem áll semmilyen kapcsolatban Erzsébetfalva színház történetével, azért érdekességképpen megjegyezhető, hogy személyét még Szabó Magda is megemlíti egyik munkájában, mikor visszaemlékszik arra, hogy 1919-ben, mikor megkezdte elemi iskolai tanulmányait, cipője csak neki és egyik osztálytársának, Klassohn Antalnak volt, kinek apja detektívként dolgozott.²⁸¹ Ez a detektív volt a mi korábbi színházigazgatónk, akinek új szakmája ezek szerint jövedelmezőbb volt, mint a színházcsinálás.

Kelemen direktor bukása egyáltalán nem meglepő fordulat. Az Erzsébetfalvára szerzett kizárólagos koncesszió ötlete 1911-ben még túl korai volt, a körülmények pedig nem kedvezőek. Az egy hónapnál tovább működő, egész estés darabokat adó vállalkozások a két-három előadást megérő, folyamatosan változó repertoárjukkal hamar kifulladásra, minőségi szempontból vállalhatatlanná váltak. A községi vezetőség, bár megadta a lehetőséget a „hivatalos” társulatnak, a konkurenciát ekkor még nem állította le. A közönség igényei és anyagi lehetőségei a műszínpör, kabaré és mozi szintjén rekednek meg, a változás pedig még messze volt. Összességében az egész estés darabokat játszó társulatoknak más stratégiát kellett választaniuk, az állandó színház ideje még nem jött el: gazdasági és szociokulturális szinten is teljesen megalapozatlan volt.

3. Színikerület-stratégia: Mezey Kálmán és a felvidéki színikerület

Az eddigi, vezetőség által is támogatott, de elhaló, illetve a megtúrt, de burjánzó erzsébetfalvai színházi próbálkozások nem mutattak mindenki által elfogadható irányba, ezért új utakat kellett keresni. Kelemen igazgató kudarcra egyértelművé tette, nem érett meg a helyzet az egész évben működő, egész estés színházhoz. Kérdés, hogy milyen más lehetőség adódott, hogy egy színtársulat sikerre vigye helyi működését.

Még 1911 év végén a közgyűlés elé került Mezey Kálmán színigazgató javaslata, hogy Erzsébetfalva lépjen be a felvidéki színikerületbe.²⁸² Ezt a kezdeményezést a helyi vezetőség pártolta, és ennek a döntésnek az értelmében, a korábbi mulasztásukat pótolva, Sziklai Jenő

²⁸¹ Szabó Magda: „Első szerelmeim egyike”, in uő: *Megmaradt Szobotkának*, http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/SZABO/szabo00007/szabo00007_o/szabo00007_o.html utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.

²⁸² BFL, Ef. tü., 1908–1914., 1911. október 24. ülés jegyzőkönyve, 184/911 tü, 198. o.

kabarétársulatát leállították a nyári évadra. Így 1912 nyarán egy teljesen új, „elsőrendűen szervezett” színtársulat próbálta megvetni a lábát a nagyközségben.

Mezey Kálmán²⁸³ a felvidéki színikerülethez beosztott színtársulat „országos hírű” igazgatója egy 31 tagból álló (14 nő és 17 férfi színész) és Jatzkó Rezső karnagy vezetésével mellett egy 12 tagú, saját zenekarral bíró színtársulattal érkezett, amelyre eddig még sohasem volt példa a nagyközségben. Mezey működéséről sok adattal rendelkezik a színháztörténet, társulatának állomáshelyein rendszeresen megörökítették tevékenységét a helyi lapok. Beszámolt munkájáról az Országos Színészegyesület hivatalos lapja is, kéthetente jelezve a színikerületi igazgatók között aktuális állomáshelyét.

A színikerületi rendszer lényege az volt, hogy „a színtársulatok egymással és egymástól megférve működjenek”²⁸⁴, így a színészegyesületi tagokból álló társulat élén a miniszteri engedéllyel rendelkező igazgatóval úgy lettek az ország teljes területére beosztva, hogy állomáshelyeik ne ütközzenek. 1912-ben Mezey színikerülete meglehetősen sok állomáshelyből állt, így pár havonta utaznia kellett a társulatnak. Januárban még Sátoraljaújhelyen léptek fel, februárban már Rozsnyón, márciusban Ózdon, áprilisban Beregszászon, májusban Eperjesen, júniusban Nagymihályon, és végül június végén megérkeztek új állomáshelyükre, Erzsébetfalvára. Itt két hónapot maradtak, és mentek tovább augusztus végén Székelyhídra.

Az új stratégia tehát arra, hogy az erzsébetfalvai közönség helyben egész estés, minőségi színházi élményhez jusson, a színikerületi rendszerbe való betagozódás volt. Ezzel a módszerrel kihasználhatták az állandó szín-helyek adta lehetőséget, és profi társulatot fogadtak bennük. A fellépési idő csupán a nyári évad egy részére korlátozódott, tehát jelentősen beszűkült, de a legjobb időszakot használta ki. Valamint letiltották a versenytársakat is, ami korábban még nem fordult elő. Minden adott volt tehát a sikerhez. Lássuk tehát, hogy a változó gazdasági helyzetben, 1912 és 1913 nyarán mindez elegendő volt-e ahhoz, hogy két-két hónapig nyereségesen működjön a színtársulat!

²⁸³ Mezey (Mezei) Kálmán színigazgató (Nagyvárad, 1857. április 12. – Kézdivásárhely, 1928. október 9.) Pályaképét ld. *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994. <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz15/342.html> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.

²⁸⁴ *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1929–1931., http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/IV/szin_IV.0373.pdf utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.

Mezey direktor a Pflum-házban

Az első előadást Erzsébetfalván a Pflum-féle moziban 1912. június 22-én tartották, és augusztus végéig maradtak. A hatalmas, impozáns nagytermet színháznak rendezték be erre az időszakra, és a hely magasabb bérleti díjához igazodva a kvalifikáltabb közönség pénztárcájához és igényeihez szabták előadásaik jegyárát. Mezey első megjelenésekor tehát még hitt abban, hogy a fényűzőbb állandó szín-tér, fővárosi színvonalat megközelítő előadások egy két hónapos időnyben elegendőek lesznek a közönség becsalogatásához.

A kezdeti rideg fogadtatás után hétről hétre nagyobb lett a látogatottság, július közepére hétvégén még telt házat is tudtak produkálni. „A rendkívül rokonszenves, ősz fejű Mezey director, ugyan esténként még összevont szemöldökkel figyeli a közönség gyülekezését, de amint a széksorok kezdenek megtelni, egy-egy ránc tűnik el érdekes homlokáról”, jegyzi meg humorosan a *Közérdek* július elején.²⁸⁵ A *Közlöny* dicsérte a kitűnő előadásokat, az elsőrangú összjátékot, a változatos műsort, a kifogástalan rendezést, és a fővárosi színházakhoz hasonlította a vidéki színészet legjobbjaiból összeállított társulat „művészies” játékát. A közönség növekvő figyelmét a színházi rovat vezetője azzal indokolta, hogy Erzsébetfalva publikuma megérett a kultúrára, és felismeri, „hogy a színpadon nem kontárok, de művészek adják elő számú(n)kra az irodalom legszebb termékeit”.²⁸⁶ A látogatottság növekedéséhez azonban valószínűleg hozzájárulhatott az is, hogy egy héttel a bemutató előadás után az igazgató tetemesen leszállította, sőt a munkásszervezeti tagok részére még kedvezményesebben biztosította a belépőjegyeket.

Hiába növekedett azonban eleinte a látogatottság, úgy tűnik, Mezey direktornak mégsem érte meg az erzsébetfalvai nyári szezon, pedig társulatát az eddigiekhez képest kiemelkedően támogatta a nagyközség. Amellett, hogy biztosították számukra a színházi konkurencia nélküli nyári évadot, augusztus elején az igazgató kérvényére 500 korona segélyt is megszavaztak a társulat számára.²⁸⁷ Ennek ellenére augusztusban igencsak visszaesett a színház színvonala, Mezey direktor távozásakor emiatt (is) kemény kritikát kapott, és valószínűleg csekély anyagi haszonnal hagyta el a nagyközséget.

²⁸⁵ *Kdek*, V. évf., 1912. július 6., 2. o.

²⁸⁶ *EKZ*, 1912. július 21., 4. o.

²⁸⁷ BFL, Ef. tü., 1908–1914., 1912. augusztus 6. ülés jegyzőkönyve, 235/912, 273. o.

Fogyatkozó társulat, kiüresedő műsor

Mezey Kálmán igazgató erzsébetfalvai szerepléséről, bár az eddigi társulatokhoz képest elsőrendű színházat hoztak el a nagyközségbe, nem sok valóban informatív cikk jelent meg az *Erzsébetfalvai Közlönyben* és a *Közérdekekben*, repertoárjukat, társulati tagjaikat alig ismerhetjük meg belőlük, viszont szokás szerint eleinte nagyon pozitív képet festenek a társulatról.²⁸⁸ A legelső színlapon feltüntetett névsorból kitűnik, hogy a színház valóban felvonultatott néhány ismertebb vidéki színészt, de igazi húzóneveket csak néhány vendégszerepléssel tudtak biztosítani. Ráadásul a társulat egysége is hamar megbomlott, mert több tagot másfelé szólított a szerződése, így még ezt a két hónapot sem játszotta végig mindenki. Az igazgató pedig állítólag nem pótolta a más színházakhoz távozott tagokat, így az előadások minősége egy idő után romlani kezdett.

A társulat szubrett-primadonnája a fiatal és már ekkor elismert Gróf Csákyiné Barna Mancsi volt.²⁸⁹ Korábban Nagyváradon és Pozsonyban játszott, majd miután 1912 nyarat Erzsébetfalván töltötte, már várta is a szerződés a brassói színháznál.²⁹⁰ Erzsébetfalvai fellépéseiről csak annyit tudunk, hogy nagyon dicsérték, rengeteg tapsot kapott, kiemelték fenomenális tolettjeit, temperamentumos játékát, bájos hangját, tüzes táncát. Távozása után Sz. Végh Gizi ugyan átvette szerepkörét, de mivel a nyári évad befejezése előtt elhagyta a társulatot, igazi húzónév nélkül maradt a színház.

A prózai személyzetből érdemes kiemelni Nagy Sándor „hösszerelmes” nevét, aki erzsébetfalvai szereplését megelőzően már jónevű vidéki színész volt. Dicsérték hatalmas orgánusát, művészi tudással átgondolt játékát. Utolsó föllépése *A takácsokban* volt, ami azt is jelentette, hogy július végi távozásával „a drámák és vígjátékok aránylag kisebb, de annál inkább disztिंगvált, intelligens közönsége” tulajdonképpen prózai darabok nélkül maradt. Valószínűleg ezeket a hiányosságokat rótták fel később Mezey direktornak.

Mezey igazgató műsorát meglehetősen jól ismerjük a rengeteg fennmaradt színlap alapján. Erzsébetfalvai fellépésük két hónapja alatt összesen 67 előadást tartottak, melyek közül kb.

²⁸⁸ Az első színlap alapján a társulat női tagjai: Gróf Csákyiné Barna Mancsi soubrette-primadonna, Szécsi Emma coloratura énekesnő, Kovács Margit drámai színésznő, H. Reviczky Etel anya és komika, Horváth Mariska naiva, Fodor Marica segédénekesnő, Nemes Bella táncosnő, Thomay Masa táncosnő, valamint hat kardalosnő és segédszínésznő. A férfi tagok: Mezey Kálmán jellemszínész, Áldori László komikus és buffó, Derenghy István kedélyes apa és buffó, Deák Kornél komikus buffó, Nagy Sándor hösszerelmes, Korda Sándor bariton, Nagy Gyula tenorista, Hajduczka László siheder, Földes Mihály lyrai szerelmes, Harsányi József drámai apa, Márkus Sándor segédkomikus, valamint hat kardalos és segédszínész.

²⁸⁹ A színésznő, lánykori nevén Barna Mariska, 1909-ben lett Csáky Gábor gróf felesége Budapesten.

²⁹⁰ *Színházi Hét*, 1912/24., 31. o.

54-55 volt bemutató, a többi ismétlés. Már ennyiből is látható, milyen hatalmas repertoárt kellett a társulati tagoknak tudni, nem is csoda, ha ekkora anyag mozgatása mellett nem voltak megfelelő színvonalúak az előadások, és sűrűn előfordult, hogy a színészek nem tudták szerepeiket.

Mindezek ellenére Mezey repertoárjáról elmondható, hogy az eddigi társulatokhoz képest meglepően friss volt. Tartózkodásuk alatt legalább 14, egészen új, az előző téli szezonban, nagyrészt a fővárosban bemutatott darabról tudunk. Ilyenek voltak például a *Frankfurtiak* (Rössler), a *Rablólovag* (Bíró) és *Az élő halott* (Tolsztoj) a Magyar Színház repertoárjából, a *Gyöngyike, drága gyermek* (Szomory), a *Csitri* (Veber–de Grosse) és *A hölgyek öröme* (Hennequin) a Vígszínházból, a *Leányvásár* (Martos–Bródy–Jacobi) és *A kis gróf* (Martos–Rényi) a Király Színház bemutatói közül, az *Éva boszorkány* (Herczeg) a Nemzeti Színház színpadáról, vagy *Az asszonyfaló* (Stein–Lindau–Eysler) és *Bál az udvarnál* (Sterk–Ziehrer) operettek a Budapest Színház műsorából. Összességében a repertoár fele egy-két éves, vagy teljesen új darabokból állt, amelyeknek nagy részét Mezey már erzsébetfalvai tartózkodásának első felében lejátszotta, így jobb híján augusztusban már régebbi darabokat adott.

A bemutatott darabok műfaji aránya teljesen a megszokott módon volt összeállítva, több mint a felük operett vagy más zenés darab, amelyhez ha hozzáadjuk a vígjátékokat, bohózatokat, akkor a vidám, szórakoztató műfajok az egész nyári évad műsorának nyolcvan százalékát tették ki. A színház a szezon végére már teljesen kifulladt, csak operetteket vagy elvétele népszínműveket adott, ráadásul nem nagy újdonságokat. Többek között ezt is felróják majd az igazgatónak távozását követően.

A prózai darabok általában vígjátékok és bohózatok voltak. Érdekes kiemelni közülük a Vígszínház év elején bemutatott francia vígjátékát, a *Csitrit*, amihez vendégfellépőt is hívtak, Lenkeffy Icuka, a Vígszínház új tagjának személyében, aki ekkor még csak 16 éves volt. A színházi rovat hatalmas elismeréssel számol be a bemutatóról:

„Akik látták az ő bájosan temperamentumos játékát, az elragadtatás őszintén megérdemelt tapsaival honorálták a közeljövő egyik sok szépet ígérő kis művésznőjét. Mert Icuka már »Csitri« korában is joggal foglalhat helyet az elsők között s így természetesen nem is szorul e sorok elismerésére, ha ezt mégis tesszük, az önzésnek és irigységnek bennünk el nem némítható szavára hallgatunk, mely azt mondja, miért nem dirigálja a derék Mezey igazgatónk a Vígszínházat s benne Icuát, hogy így gyakrabban lehetne alkalmunk róla e helyen megemlékeznünk!»²⁹¹

²⁹¹ EKZ, 1912. július 14., 4. o.

Bár nem a fiatal színésznő vitte a Vígszínházban Colette szerepét, Erzsébetfalván alkalma lehetett magát főhősnőként kipróbálni és hatalmas sikert aratni, mert itt fellépései rendre telt házat jelentettek. Fellépett még a helyi színpadon *A kis lord* és a *Sárga liliom* című darabokban is, illetve a *Heidelbergi diákéletben* és *Az utolsó hadjárat* című egyfelvonásos darabban kicsit később.

A másik nagyobb név, akit a szezon végén több alkalommal is vendégszereplésre hívtak, Újvári Miklós, aki fellépett kabaréesten, illetve több operettben, például a *Cigányszerelemben*, *Nebántsvirágban*, vagy népszínművekben, mint a *Viola*, vagy a *Gyimesi vadvirágban*, amit Újvári Miklós jutalomjátékként adtak elő, és Újvári Károly, neves színész fia iránti szívességből lépett fel rajta.

Az elvétve színpadra állított komolyabb előadások közül érdemes megemlíteni *Az élő halott* (Tolsztoj), a *Sárga liliom* (Bíró Lajos), *A takácsok* (Hauptmann), *Elnémult harangok* (Rákosy), illetve a *Taifun* (Lengyel Menyhért) színműveket. Ezek is majdnem mind folyamatosan műsoron lévő darabok voltak a fővárosi színházakban. A Hauptmann-színműben még a helyi munkásdalkör is közreműködött, ami „(a) darab érdekességét nagyban emelte”, az *Elnémult harangokat* pedig mint jótékony célú előadást a helyi református templom javára játszották, így biztosítva volt a telt ház.

Természetesen elmaradhatatlan eleme volt a repertoárnak a fellépéssorozat vége felé (valószínűleg bevételfokozás céljából) kabaréestet is szervezni. Ez volt az utolsó este, amiről a *Közlöny* is beszámolt, és már kritikai hangot is megengedett magának, mert bár a cabaret-műsort dicséri, az esti premiért, Németh Pál *Az utolsó hadjárat* című egyfelvonásos vígjátékát lehúzza: „A darab teljesen értéktelen s a benne szereplő művészek is csak unottan tettek eleget kötelességüknek.”²⁹²

Az *Erzsébetfalvai Közlöny* színházi rovatának vezetője is elismeri a nyári vendégszereplés legvégére tartogatott szigorú kritikájában, hogy a színtársulat az első hetekben remekül megállta a helyét. Ahogy fogalmaz: a nívós előadások „még a mi kényes, a fővárosi színházakhoz szokott közönségünket is kielégítették”. A szezon vége előtt viszont jelentős minőségbeli változást ró fel az igazgatónak.²⁹³ Ennek egyik oka, amit már említettünk, hogy a társulat vezető színészei közül többnek még a nyári szezon vége előtt lejárt a szerződése, és más társulathoz távoztak, helyükre pedig Mezey nem vett fel újakat. A többi színész is érezte, hogy a helyi szereplésük lassan véget ér, és kedvetlenekké váltak, csak pusztán kötelességből játszottak, így a helyi közönség is csalódottan elmaradozott a színháztól.

²⁹² *EKZ*, 1912. augusztus 11., 3–4. o.

²⁹³ *EKZ*, 1912. augusztus 25., 3. o.

Másrészt, ami viszont nagyobb problémát jelentett, hogy a vasárnap délutáni előadásokon a színészek maszkirozás nélkül játszottak, „ledarálták a szerepüket”, és az ünnepi esti előadások sem voltak mentesek a gyorsított játéktól, mivel a Pflumékkal kötött szerződés értelmében este tíz órakor be kell fejezniük a műsort.

A kritika hiányolta továbbá az olyan klasszikus darabokat a repertoárból, mint a *Bánk bán* vagy a *Rómeó és Júlia*, és remélte, hogy ennek oka nem a helyi közönség rossz megítélésében keresendő: „Avagy talán nem látták közönségünket elég érettnak a klasszikusok megértéséhez?” Mezey társulatáról végső soron nagyon rossz képet fest a cikk írója, a felrótt hibáknak se szeri, se száma.²⁹⁴

Az *Erzsébetfalvai Közlöny*től szokatlanul erős kritika valószínűleg annak tudható be, hogy Áldori László színész, a társulat titkára a saját jutalomjátékán a nyílt színpadon „lefumigálta” a sajtó egyik korábbi kritikáját. Végigtekintve a szinte ömlengve lelkes színházi beszámolókat, egyetlenegy alkalommal engedett meg magának a helyi újság kritikussabb hangvételt, azt is egy mondat erejéig, amire ezek szerint Áldori igen hevesen reagált. A *Közlöny* tehát ezzel a szigorú és meglepően hosszú kritikával zárja Mezey társulatának erzsébetfalvai tartózkodását, Áldorinak végül még megüzeni, hogy „nyugodtan távozhatsz közönségünkől, mert mi kritikánkat akkor is megírjuk ha neki már nem is lesz szerencséje azt végig olvasni. Egyről azonban felvilágosítjuk őt: Erzsébetfalvának a fővárosi színházakhoz szokott közönsége kellő értékére tudja leszállítani egy vidéki színész tapintatlanságát és ízléstelenségét.” A *Közérdek* sem hagyja szó nélkül az esetet, és leszögezi, a helyi sajtó mindig nagy szeretettel foglalkozott Mezey társulatának népszerűsítésével, csak a dicséretre méltó dolgokat írta meg, a hibákat nem említette. Miután Áldori a színpadon kijelentette, a helyi sajtó véleményére nem kíváncsi, a *Közérdek* színházi cikkírója sem állta már meg, hogy Áldori helyi szereplését utólag kritizálja: „minden szerepét igen sok túlzással játszotta és a komikus szerepét rendesen összetévesztette a bohóc szerepével”. (Melléklet 7.)

²⁹⁴ „A színház külső képéről is leríttak a szépség hibák. A függöny oly semmit jelentő, hogy a felvonások között a színházról alkotott minden illúziónk elvész. A sűgő közvetlenül előttünk bújik be rendeltetési helyére akár csak egy vakond, nem egyszer készlet hangos kacajra. A felvonás között a színpadról óriási lármá, zaj hallatszik le, ami kellemetlen hatással van a közönségre. Telt ház alkalmával gyakori eset, hogy a közönséget nem az általa megváltott helyre ültetik. A zenekar tisztelt tagjai nemcsak a szünetek, hanem a felvonások alatt is fesztelenül diskurálnak egymással, egyes jeleneteknél felugrálnak és szemlélik az előadásokat mint a közönség bármely tagja. Ezen cselekedet a jóízlésnek határozottan kárára van.”, *EKZ*, 1912. augusztus 25., 3. o.

Mezey társulata a Műszínikörben

Mezey Kálmánnak, mint minden vidéki színiigazgatónak, időről időre meg kellett újítani koncesszióját. Az előző nyári szezon végeztével, 1912 szeptemberében nyerte meg az új, másodrendű színházi engedélyét az Országos Színészegyesülettől, akik megszerezték az összesen 37 engedélyezett vidéki igazgatónak a kultuszminiszteri koncessziót is.²⁹⁵ A következő évben, 1913 nyarán Mezey igazgató újra ellátogat társulatával Erzsébetfalvára, hogy a nyári szezont ismét itt töltsse. Helyhatósági engedélyét már januárban kérvényezte a nagyközségtől.²⁹⁶ Érkezését megelőzően pontosan ugyanazokat az állomáshelyeket járta végig társulatával, mint előző évben. Az erzsébetfalvai nyári évadot június 17-én kezdte meg, ez alkalommal már a Török Flóris utcai volt Műszínikör épületében, amit erre az alkalomra teljesen átalakítottak, modernizáltak. Tanulva az előző nyári szezonból tehát nem a Pflum-ház impozáns és drága nagytermében kezdték meg a fellépéseket, hanem a jóval kedvezőbb árú, de jóval szerényebb küllemű Műszínikört választották.

A társulata évadkezdéskor valamivel kisebb volt, mint előző évben, 27 tagból állt (13 nő, 14 férfi), és egy 10 tagú zenekarból, amit Papp Barna karnagy vezetett.²⁹⁷ Az évadnyitó előadás ismét a téli szezon újdonsága volt, Kálmán Imre operettje, a *Cigányprimás*, ami a Király Színházban hatalmas sikert aratott, és Erzsébetfalván is telt házat vonzott. Azonban eléggé hamar kiderült, hogy Erzsébetfalva műpártoló lakossága ezen a nyáron (is) meglehetősen „indolens” magatartást tanúsít a társulattal szemben, és már a második előadás, „a prózai személyzet” bemutatója, ami szintén újdonság volt, Molnár Ferenc *A farkas* című vígjátéka, alig fél házat vonzott, aztán pedig estéről estére szinte üres házzal játszottak a színészek. A *Közlöny* ismét megpróbált hatni a lakosság lelkiismeretére:

„És nekünk pirulnunk kell azon, hogy gyengék vagyunk egy kitűnő színtársulatot még hat hétig is fentartani. Ha majd talán néhány nap múlva a Török Flóris-utcai nyári színházban végleg kialusznak a kis izzó-lámpák és Thália templomára ráborul a sötét homály. Gondolkodjunk egy pillanatra és szálljunk magunkba lelkiismeretünk vádjával, hogy ennek a sötétségnek mi magunk vagyunk az okai mert nem volt erőnk, nem volt látogatottságunk, nem volt érzésünk, hogy abban a kis deszkabódében legalább a nyári éjszakákon világosságot gyűjtsünk. Úgy tudjuk, hogy Kispest, Újpest nem a világ

²⁹⁵ *Színházi Hét*, 1912/30., 21. o., Első-, másod-, harmad-, és negyedrangú koncesszió és külön stagione-engedély létezett.

²⁹⁶ BFL, Ef. tü., 1908–1914., 1913. január 21. ülés jegyzőkönyve, 12/913 tü, 300. o.

²⁹⁷ *EKZ*, 1913. június 15., 2. o., valamint az elsődleges színházi jelentés az OSZK Színlaptárában.

végén van, csak közel vagyunk hozzá... És mégis irigyléssel tekintünk feléjük... Ott vidámak, hangosak az emberek a színházban. Ott szeretik, imádják a színészetet. Mi érzéketlenek vagyunk...”²⁹⁸

De ezen a nyáron ez sem segített, teljes volt az érdektelenség, amihez hozzájárult még a júliusi őszi időjárás is. Július közepén már az is előfordult, hogy műsorkezdés előtt az igazgató kénytelen volt a kisszámú közönség előtt megjelenni és lemondani az előadást, mert valószínűleg még a terembér árát, tíz koronát sem tudta volna kifizetni az eladott jegyekből. A hónap végére már azt írja a *Közlöny*, hogy Mezey Soroksárra és Csepelre teszi át székhelyét, mert nem szeretne a tönk szélére jutni. A színlapokon így július 19-től a következő felirat jelent meg: „Felkérem a m. t. szelvénytulajdonosokat, hogy szelvényeiket tömegesen beváltani szíveskedjenek! A közönség részvétlensége miatt, kénytelen vagyok az évadot befejezni.” Mindezek ellenére a direktor végül mégis maradt augusztus végéig.²⁹⁹ Mezey direktor július végén ebben a szezonban is segélyért fordult az erzsébetfalvai tanácshoz, amelyet 300 korona értékben meg is szavaztak neki, ha tartja az elmúlt évi helyárait.³⁰⁰ Valószínűleg ez az összeg marasztalta mégiscsak Erzsébetfalván. A társulat utolsó heteiről és távozásáról nem értesít a *Közlöny*, az utolsó fellelhető színlap augusztus 23-i előadást hirdet, de nem írja, hogy búcsúelőadás lenne, így lehetséges, hogy hónap végéig még adtak néhány darabot, amiről nem tudunk.

Szerényebb társulat, frissebb műsor

A társulat operettprimadonnája ebben a szezonban Beleznay Margit volt, aki korábban, 1910–11-ben Krecsányi társulatánál, aztán 1911–12-ben Debrecenben működött. Az elismert színésznő végigjátszotta Erzsébetfalván a zenés darabok főbb szerepeit, de túl sok mindent nem tudunk meg a helyi sajtóból játékaról. Valószínűleg július végén távozott a társulattól. A drámai személyzet sztárja Saári Margit drámai színésznő volt, akinek „szűkebb hazája Erzsébetfalva”, ahogy a *Közlöny*ből megtudhatjuk. Erőteljes drámai játékát dicséri a színházi rovat, és kiemeli, hogy Saári „(művészetében) a mély érzés, a változó indulatok

²⁹⁸ EKZ, 1913. június 29., 5. o.

²⁹⁹ Csupán érdekességképpen megemlítendő, hogy Mezey Kálmánról a *Debreczeni Szemlé*ben a nyár közepén azt olvashatjuk, hogy a Debreceni Színház igazgatóválasztási mizériájában egyetlen napra őt is megválasztották igazgatónak. A leírás szerint ez a nap valószínűleg 1913. július 16-a lehetett, mikor ő éppen Erzsébetfalván vendégeskedett társulatával, de nem valószínű, hogy lerándult Debrecenbe emiatt, mivel két nappal korábban még fellépett a színházban. *Debreczeni Szemle*, 1913. július 20., 7. o.

³⁰⁰ BFL, Ef. tü., 1908–1914., BFL, Erzsébetfalvai Tanácsülési jegyzőkönyv (1908. október – 1914. december 31.), 1913. július 29. ülés jegyzőkönyve, 122/913, 331. o.

elevenséggel tükröződnek vissza.” Búcsúfellépte augusztus 5-én volt *A farkasban*, tehát ő is hamarabb távozott.³⁰¹

Vendégfellépők tekintetében ez a nyár is érdekes lehetett a közönség számára, mert néhány országosan ismert név is megjelent az erzsébetfalvai Műszínikör színpadán, illetve nézőterén. Az egyik Aranyossy Nusi volt, „a vidék kedves csalogánya”, akiről legutóbb 1912 tavaszán, nagyváradi színésznőként olvashattunk a fővárosi színházi sajtó pletykarovatában,³⁰² de a következő téli szezonban már a Debreceni Színház tagjaként játszott. Erzsébetfalván július végén két zenés előadásban szerepelt vendéglőadóként, *Az obsitosban* és *Az ártatlan Zsuzsiban*. A *Közlöny* színházi rovata szerint „művészete, temperamentuma, eleven, kedves játéka hivatott művész lélekre vall”. A társulatban amúgy is szerepelt már két Aranyossy, az egyik Aranyossyné Bella anyaszínésznő és komika, a másik N. Aranyosi Irma, aki általában mellékszerepekben tűnt fel. Ahogy előző nyáron, most is eljött vendégfellépésre Lenkeffy Ica, a Vígszínház naivája. Szerepelt a *Berg Op Zoom* című vígjátékban, és a *Csitriben* ismét. Érdekességképpen megemlítendő, hogy a helyi lap külön kiemeli azt az eseményt, mikor Mezey igazgató az öreg harangozót kreálta mesteri alakítással a *Quasimodoban*. Ekkor ugyanis eljött megtekinteni az előadást Krecsányi Ignác, a Buda-temesvári Színtársulat híres igazgatójának drámai személyzete, „hogy az öreg művész kollégának ők is tapsoljanak. És Mezey Kálmán az ovációt meg is érdemelte.”³⁰³ Végül az augusztusi műsorban is feltűnt egy vendégfellépő, Herczeg Ferenc „politikailag népszerűtlenné lett” életképében, a *Gyurkovics lányokban* lépett színpadra Miklóssy Gábor, a szomszédos Kispest színiigazgatója. Miklóssy hosszú ideig, 1910-től 1925-ig vezette a Kispesti Kőszínházat, és bizonyára nagy megtiszteltetés lehetett, hogy Szerdahelyi Lajos jutalomjátékán közreműködött. A pompás összjáték ezúttal erősen telt házat vonzott.³⁰⁴

A társulat repertoárjáról ebben az évben nagyon jól informál az *Erzsébetfalvai Közlöny*, és a fennmaradt színlapok segítségével majdnem a teljes kéthavi műsort össze tudjuk állítani. Az Erzsébetfalván lejátszott 67 előadás (legalábbis itt szakad meg a színlapok sora) közül 51 bemutatóról tudunk. Erre a nyári szezonra Mezey az előző évhez képest is sokkal több

³⁰¹ A társulat tagjai az 1913-as nyári szezonban: Belezna Margit operettprimadonna, Szécsi Emma koloratúr énekesnő, Saári Margit drámai színésznő, Aranyossyné Bella anyaszínésznő és komika, Fekete Rózsi naiva, Perényi Sári, N. Aranyosi Irma, Szerdahelyi Lajos, Radványi Dezső bariton, Sólyom Sándor „lyrai szerelmesszínész”, Gömöri Laci tenor, síheder színész, Bakó Lajos „jellem és szerelmes színész”, Nagy Lajos, Szerdahelyi Lajos.

³⁰² „A bankbizományos és a színésznő”, *Színházi Hét*, 1912/17. szám, 12. o.

³⁰³ *EKZ*, 1913. augusztus 3., 3. o.

³⁰⁴ *EKZ*, 1913. augusztus 10., 4–5. o.

újdomsággal készült a budapesti kőszínházak éppen lefutott téli műsorából vagy az előző nyári évadból, így a felhozatal fele egy éven belül bemutatott premierdarab volt, és még jó pár egy-két éves sikerdarab. Így június-júliusban szinte estéről estére újdomságokkal szolgál a színház, aztán július végén, augusztusban már nagyobb számban kerülnek elő a régebbi darabok is.

A repertoár műfaji eloszlása pontosan olyan, mint az előző nyáron: nagyjából ötven százalék operett és zenés darab, harminc százalék vígjáték és bohózat, és csak húsz százalék színmű és dráma. Játstottak operetteket például a Király Színház aktuális műsorából (*Cigányprímás, Limonádé ezredes, Éva, Csókszanatórium, A mexikói lány*), illetve a Népoperaéból (*Aranyeső, A kedves Augusztin, Tengerész Kató*), egy énekes bohózatot a Városligeti Nyári Színkör legfrissebb műsorából (*Samuka*) és két operettet a Budapesti Színház színpadjáról (*Az asszonyfaló, Az éjjeli ügyvéd*). Emellett a legsikeresebb színművekkel, vígjátékokkal és bohózatokkal készültek a Vígszínház aktualitásai közül (*Bella, Az elnöknő, Az ostrom, A telefon, Primrose kisasszony, A gólya, Berg Op Zoom*), és elhozták a Magyar Színház műsorából Molnár Ferenc újdomságát is, *A farkas* című vígjátékot. A komolyabb vonalat az újdomságok terén például a Nemzeti Színház két színműve képviselte, a *Sappho* (Daudet) és *A sarkantyú* (Liptai-Gábor).

Az elmúlt szezon végén az a vád érte az igazgatót a helyi lap színikritikusától, hogy nem játstott klasszikus darabokat, és talán azért, mert nem tartja az erzsébetfalvai nézőket alkalmasnak az ilyen komolyabb művek befogadására, és felvilágosította a direktort, hogy a helyi lakosok igenis fővárosi színpadokhoz szokott, igényes nézők. Meg is fogadta ebben a szezonban Mezey a tanácsot, és bár főleg a nyári tartózkodása vége felé, de olyan klasszikusokat tűzött műsorára, mint a *Karenin Anna*, a *Quasimodo*, a *Vasgyáros*, a *Rómeó és Júlia*, és *Az ember tragédiája*. Az igényes nézők mégis elmaradtak, ahogy azt sejteni lehetett. Íme, egy beszámoló a *Rómeó és Júlia* erzsébetfalvai fogadtatásáról, és egyben válasz arra, miért nem tűztek szívesen műsorukra a direktorok klasszikusokat:

„Vasárnap és hétfőn az esti órákban óriási közönség tolongott a János és Török Flóris-utcák által határolt telektömbön. Magas póznákra kifeszített drótkötélen Wlasston testvérek akrobata mutatványokat végeztek tízezernyi nép előtt. A bevétel a két bátor testvérnek, ugyan a bátorságot némileg csökkentette a drót kötélen alatt kifeszített hatalmas biztonsági háló, közel négyszáz korona volt, mely bronz és niekkel pénzekből folyt be. – Ugyanekkor hétfőn este Mezey Kálmán színházában Shakespeare világhírű darabját, *Rómeó és Júliát* adták 26, mind szóval huszonhat főre menő közönség előtt. Hajt! Nem csoda... Ma a mozik, orfeumok, idegölő mutatványok korszakát éljük. Hátat fordítunk a régi, lelket nemesítő gyönyörű classikusoknak. Hódolunk mindenben a mai kor sok ferdesége előtt.

Üres tartalmú operettek, száz helyről lopott kéjes zenéivel, francia ízű vígjátékok durva pikantériával fűszeretett bohózatok még vonzzák a közönséget, de komoly tárgyú drámák, tragédiák előadása anyagi veszteséget jelentenek a színház direktorának. Pirulnunk kellett hétfőn este, hogy a kötélátancosokat végig élvező tízezer tömegeből mindössze huszonhatan jöttek el élvezni Rómeót és Júliát.”³⁰⁵

Bár sajnos a *Rómeó és Júlia*-előadás színlapja nem maradt fenn, tudjuk a színházi rovatból, hogy Fekete Rózsi adta „átértett szív és lélekkel” Júliát, és méltó partnereként Sólyom Sándor Rómeót. A másik komolyabb mű, amiről szót kell ejteni, Victor Hugo történelmi drámája, a *Quasimodo*, amelyet kétszer is műsorra tűztek. Esmeraldát Saáry Margit, Quasimodót pedig maga a direktor, Mezey alakította. Végül, az utolsó fennmaradt színlap alapján tudjuk, hogy 1913. augusztus 22-én előadták Madách Imre klasszikusát, *Az ember tragédiáját*, melyben Lucifer szerepét a már említett Szerdahelyi Lajos alakította, Ádám és Éva szerepére pedig meghívták Miklósy Aladárt és Lőrincy Erzsit.³⁰⁶ (Melléklet 8.)

Mezey Kálmán 1913-as nyári vendégszereplése, ismerve az előző évek nagyobb társulatainak műsorát és társulatát, messze a legjobb, legfrissebb volt. Az igazgató, úgy tűnik, lehetőségeihez mérten kiszolgálta a helyi közönség óhaját, rengeteg új darabot adott, igyekezett minél több prózai művet vegyíteni az operettfelhozatal közé, és néhány klasszikussal is tarkította a kínálatot a nagyközönségi vezetőség és színházi rovat kedvéért. A társulatban a vidéki színészet jobb erői játszottak, és számos vendégszerepléssel biztosította a nagyobb nevek felléptét is a színházban.

Ennek ellenére ez a nyári szezon nagyobb csalódást jelenthetett az idős direktornak, mint várható volt. Az *Erzsébfalvai Közlöny* Mezey távozását ismét egy hosszabb cikkben kommentálta, amely most nem kritizált, viszont magyarázatot próbált adni a helyi közönség érdektelenségére. Szerinte az ok nem a mozikban vagy a helyiek kulturátlanságában keresendő, hanem Budapest közelségében:

„Az itt járt Mezey színtársulatot nem a mozik tették tönkre, nem azok vonták el a közönséget a színháztól, hanem azon körülmény, hogy nekünk alkalmunk volt már a tél folyamán átélvezni azokat a színműveket, operetteket a fővárosi színházakban elsőrendű előadásban, melyekkel Mezey akart bennünket gyönyörködtetni. Ha esténként kicsiny számú közönség előtt játszottak Thália hű papja, ezért ne vádoljon Mezey Kálmán úr bennünket culturátlansággal, indolentiával, hanem vádolja Budapest fővárosát, mely fényes színházaival és nagynevű művészeivel oly barátságosan, oly melegen fogad

³⁰⁵ Uo.

³⁰⁶ Enyedi Sándor, *A Tragédia a színpadon 125 év*, Budapest, Madách Irodalmi Társaság, 2008., 182. o. – 576. szám. A gyűjteményben hibás dátummal szerepel.

bennünket. És bizony úgy vagyok magma is, embertársaim is, hogy a meleg, barátságos otthonból nem szívesen kívánkozunk barátságtalan hideg hajlékba.»³⁰⁷

Mezey Kálmán, a felvidéki színikerület igazgatója többet nem pályázott az erzsébetfalvai nyári évadra, a háború kitörése után, 1914. október 1-jén nyugdíjba vonult. Erzsébetfalván töltött két nyári szezonja alatt bebizonyította, hogy erős vidéki erőkből összeállított társulattal, javarészt szórakoztató, friss, fővárosi, egész estés sikerdarabokkal és a nagyközség vezetőségének komoly darabokra vonatkozó kérését is teljesítve, valamint a párhozamosan működő színházi vállalkozásokat letiltva sem lehet két-három hónapos nyári szezont veszteség nélkül végigcsinálni. Az újabb kudarc tehát megmutatta, hogy sem a kizárólagos koncesszió, sem a színikerületi rendszerbe való csatlakozás, sem a Pflum-ház impozáns nagyterme, sem a Műszínkör jóval szerényebb helyszíne, a magas vagy alacsonyra leszállított helyárak nem nyújtanak garanciát a gazdaságos működésre. Erzsébetfalva javarészt munkásokból álló, folyamatosan elszegényedő lakossága az első világháborút megelőző időszakban nem kedvezett a színházaknak. A főváros közelségének problémája pedig mindvégig rányomta bélyegét a helyi színházak sikertelenségére. Azt gondolnánk tehát, hogy egy időre alábbhagyott a színházak próbálkozása, hogy megvessék lábukat a nagyközségben. Ezzel szemben a következő nyáron Erzsébetfalván újra elkezdődött a színigazgatók versengése a megüresedett helyszínekért, amelyet csak a háború miatt hozott intézkedések tudtak ideiglenesen lecsillapítani. A legkülönbözőbb színházvezetési stratégiák közül, míg a községi vezetőség által támogatott formák csődöt mondtak, addig a könnyedebb színházi formák, bár működtek volna, le lettek tiltva. Ezen a helyzeten változtatott a háború kitörése.

³⁰⁷ „Színház és mozi”, *EKZ*, 1913. augusztus 31., 2. o.

IV. PÁRHUZAMOS (SZÍN)TEREK: HÁBORÚ ÉS SZÍNHÁZ • AZ I. VILÁGHÁBORÚ ÉVEINEK SZÍNHÁZI ÉLETÉTŐL A VÁROSSÁ ALAKULÁSIG (1914–23)

A boldog békeidőknek már 1912 körül vége szakadt, mikor a munkanélküliek és a szegények tábora már olyan hatalmasra növekedett, hogy az elégedetlenség politikai tömegsztrájkokat eredményezett fővárosszerte. Erzsébetfalva és Csepel munkássága is több ezer fővel vett részt a legjelentősebb megmozdulásban.³⁰⁸ A szomszédságban dúló Balkáni háborúk folyamánaképpen a gazdasági válság fokozódott, a külföldi tőkét kivonták az országból, a kormány hatalmas pénzüsszeget halmozott fel egy lehetséges háború céljára, a lakosság kivette pénzét a pénzintézetekből, pénzválság alakult ki, a termelésben nagy fokú csökkenés állt be, és sok termelő elbukott, mely miatt a munkásosztályt érte a legnagyobb kár: a hosszan tartó munkanélküliség.³⁰⁹ A kereskedők panaszkodtak a gyér forgalomra, az ipari termelés mértéke a kevés megrendelés miatt jelentősen esett, az üzemek vagy csökkentették a termelékenységükön, vagy feladták működésüket. Mivel Erzsébetfalva lakossága nagyrészt kis egzisztenciákból állt, a munkanélküliség és a fokozódó drágaság miatt a lakosság nagyobb hányadának életszínvonala folyamatosan csúszott lefelé. Az 1913-as év igazi mélypontnak számított a nagyközség gazdasági életében és a lakosság tűrőképességében egyaránt.³¹⁰

Az évek óta húzódozó gazdasági válság miatt elkecsereedett erzsébetfalvai lakosság nyár végén lázas izgatottsággal követte a háború kitörésének eseményeit. Július 26-án, vasárnap a fővárosi tanács által kibocsátott plakátokról és a hivatalos értesítőkből már értesültek a mozgósításról; a felhívásnak engedve a hadkötelesek a község háza előtt gyülekeztek. A helyi családapák jó része, munkások az ipartelepekről, tisztviselők bevonultak katonának, a családok kenyérkereső nélkül maradtak.³¹¹ A háború kirobbanása, csakúgy, mint a fővárosét, Erzsébetfalva életét is kettős irányban befolyásolta. Szerencsére a környékbeli gyárak jó része (például fegyvergyár, tölténygyár, jutagyár, konzervgyár) a hadseregnek dolgozott, így Erzsébetfalván nemhogy kevesebb, de a hatványozott termelés miatt több munkalehetőség kínálkozott a hadba nem vonult férfimunkások, a családfenntartó anyák,

³⁰⁸ „Vérvörös csütörtök”, *Népszava*, 1912. május. 25., 4. o.

³⁰⁹ Az első világháborút megelőző gazdasági helyzet elemzését lásd például: „Az elmúlt év”, *Gazdasági Mérnök*, 1914. január 4., 1. o.

³¹⁰ *Ekke*, 1914. január 1., 1. o.

³¹¹ „A háború”, *Ekke*, 1914. július 30., 1–2. o.

nők számára, így rövid leállást követően hamar beindult a gyártás. Az önálló iparosok, kereskedők is a gyárakba vonultak, hogy biztosítva legyen családjuknak az eljövendő nehéz időkben a megélhetés, ha saját üzletükben megcsappan a forgalom.³¹²

Míg tehát a fokozott hadi termelés miatt a fővárosi és a Budapest környéki gyárak nemhogy kevesebb, hanem több munkát tudtak adni a hadba nem vonultaknak, a mezőgazdasági termelés lehetetlensége miatt az élelmiszerhiány és ebből fakadóan a kiszolgáltatottság nőttön-nőtt.³¹³ Az élelmiszerek árát már az első napokban erősen megemelték, a háztulajdonosokat az előljáróság hirdetményben figyelmeztette a lakbértartozást felhalmozó, családfő nélkül maradt családokkal való megértő és emberséges bánásmódra. (Mindeközben a községet a kolera és a tífusz is sújtotta.) 1914 januárjában megnyitották Erzsébetfalván a községi népkonyhát; 1915-ben közéleti bizottságot alakítottak. Az élelmiszerek és iparcikkek drágasága, illetve hiánya lassan elviselhetetlenné fokozódott. 1915-re az alapvető élelmiszerek már 40-50 százalékkal drágultak, minőségük egyre silányodott, virágzott a feketegazdaság.³¹⁴ Lisztínség alakult ki, mivel a kormány ugyan maximálta a liszt árát, de a kereskedők válaszul inkább nem tartottak lisztet, amit a maximált áron nem tudtak beszerezni, drágábban viszont nem mertek árulni.³¹⁵

Nem volt elég a háború okozta károkat elszenvedni, 1916 húsvétján egy hatalmas felhőszakadás következtében iszonyú víztömeg zúdult Erzsébetfalvára, a községen átfolyó Salzlachen-patak is megáradt, az utcák víz alá kerültek, a mélyebben fekvő házak összedőltek.³¹⁶ A község vezetői még a legalapvetőbb élelmiszereket sem tudták biztosítani a lakosok számára: Erzsébetfalván még jegyre sem lehetett hozzájutni liszthez, cukorhoz, zsírhoz, kenyérhez. Az éhező tömeg 1917 nyarán és őszén már a község háza, a főbírói és a számvevő jegyzői lakás előtt tüntetett, kőzapot zúdítva az épületekre.³¹⁷

Háború és színház

A helyi viszonylatban is nagyon nehéz életkörülmények, melyek a háború folyamán szinte az elviselhetetlenségig fokozódtak, azt gondolhatnánk, hogy visszatartották a színiigazgatókat attól, hogy a nagyközségben próbáljanak szerencsét, illetve az amúgy is gyér

³¹² „Gazdasági helyzetünk”, *Ekke*, 1914. augusztus 27., 1. o.

³¹³ Bácskai–Gyáni–Kubinyi, 2000., 209. o.

³¹⁴ „Élelmiszerek drágasága”, *Ekke*, 1915. január 14., 1. o.

³¹⁵ „Lisztínség”, *Ekke*, 1915. február 4., 1. o.

³¹⁶ „Kispest és Erzsébetfalva veszedelme”, *Pesti Napló*, 1916. április 28., 7. o.

³¹⁷ Lásd Bogyirka, 2000., 105. o. és 112–113. o., vagy *Monográfia*, 1936., 70–77. o.

színházlátogatási kedvet teljesen lenullázták. Az erzsébetfalvai színházi élet azonban homlokegyenest másképp alakult.

Ez a kedvező változás nem kelt akkora meglepetést, ha a fővárosi színházak műsorát övező figyelem kontextusában is megvizsgáljuk a színjátszás iránti fokozott érdeklődés alakulását. Ugyanakkor erre még a kortársak is rácsodálkoztak: Ambrus Zoltán háborús jegyzeteiben, melyek a *Nyugat* hasábjain jelentek meg, 1917-ben felhívja a figyelmet egy új jelenségre, a szegények, nélkülözők, szenvedők, gyászolók színházostromlására:

„Észre kellett venni, hogy a színház soha vagy legalább emberemlékezet óta nem volt olyan keresett valami, mint ezekben a zivataros időkben. Hogy az élelmiszereket, a szént és a dohányt kivéve semmiért se ácsorognak annyian, mint a színházjegyekért. Hogy adhatnak bármilyen újdonságot, jó vagy rossz darabot, minden színház estéről-estére megtelik az utolsó helyig, amikor két előadást tart a színház, naponta kétszer is.”³¹⁸

A jelenséget a drága szeszes italt és beszerezhetetlen dohányt helyettesítő ártalmatlanabb narkotikumként, felejtést, vigaszt jelentő pótszerként magyarázza. Ennek az új közönségnek eddig a mozi volt az egyetlen élvezete, melyet most felváltott a színház, melyben minőségtől függetlenül bármit megnéz. A színházi nézőteret igen nagy számban töltik meg lábadozó vagy szabadságolt katonák, illetve a sebesülésük miatt leszereltek.

A másik, amit a kortárs megfigyelők észrevesznek: a műfaji változás. Ifj. Wlassics Gyula 1915-ben a *Budapesti Szemlében* egy hosszabb tanulmányában kifejtette, a közönség „a színházban nem azt kereste, a mivel az élete túlon túl telve volt. Ellenkezőleg, a színháztól azt várta, hogy az elmét más eszmekörbe terelve, a túlcsigázott idegek számára némi nyugalmat hozzon, az általános lidércnyomástól rövid időre megszabadítva, a lelkek rugalmasságát megtartani segítsen.”³¹⁹ Így előtérbe kerültek egyrészt a legkönnyedebb műfajok, a népszínművek új virágzásukat élték, illetve a romantikus darabok iránt is nőtt az érdeklődés. Fontos megemlíteni, hogy míg a háború kezdetén igen sok volt a háborús témájú újdonság, ez a tendencia hamar csökkenni látszott, hiszen az emberek éppen a háború okozta sokktól kívántak a színházba elmenekülni.

A kérdést persze Wlassics nem teszi fel: ha a földszintet is a régi karzati szegény közönség tölti be a nagyobb színpadok nézőterein, nem hat-e ez vissza a műfaji változásokra is? Pedig, ahogy a szegény rétegek színházba járási szokásairól Erzsébetfalva színháztörténetén

³¹⁸ Ambrus Zoltán, „Háborús jegyzetek. A háború és a színház”, *Nyugat*, 1917/4., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00216/06588.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.

³¹⁹ Ifj. Wlassics Gyula, „A színház és a háború”, *Budapesti Szemle*, 163. kötet, 463. szám, 143–152. o.

keresztül már eddig is kirajzolódott, ezek a műfaji jellegzetességek minden időkben bevonzzák a szegényebb rétegeket, akiknek minden napjuk küzdelmes volt háborútól függetlenül is. Így talán meg kellene fordítanunk az okfejtést, miszerint a felhőtlen szórakozást nyújtó témák, műfajok visszaáramlása a nagyszínházakba egyszersmind nagyobb, vegyesebb társadalmi összetételű közönséget vonz, és biztos bevételi forrást jelent a nehéz háborús időkben a színházaknak.

Vizsgáljuk meg Erzsébetfalva eddig kedvezőtlenül alakuló színházi életének nagy fordulatát, a háborús idők helyi színházainak működését! Az I. világháború kitörését megelőző tavasszal, mivel Mezey direktor lemondott a felvidéki színikerület vezetéséről, így az erzsébetfalvai nyári szezont sem vállalta többet, megindult a versengés a megüresedett állomásért. A kultúra és a társadalmi élet fejlesztése volt a megelőző pár évben az utolsó dolog, amire pénzt és időt szántak a helyi lakosok, így az 1913-as évben már nyilvánvalóvá vált, hogy Erzsébetfalva lakossága még egy két hónapos nyári szezonnra sem tud eltartani egy kis hivatásos társulatot.³²⁰ Kérdés tehát, hogy a századforduló alkalmi, szervezetlen és ellenőrizetlen, vendéglői házi színpadokon zajló színházi formáit a tízes évek elején követő központosítási törekvések kudarca után az I. világháború kitörése milyen irányba lendítette tovább az erzsébetfalvai színházi kulturalizáció folyamatát.

De még mielőtt a nagyobb helyi színházi vállalkozások történetére rátérnénk, vessünk egy pillantást olyan műfaji különlegességekre, melyek a háttérben húzódtak meg, és szintén a háború alatt éltek virágkorukat: a mozi és a színház kereszteződéséből kialakult vegyes műfajokra.

Műfajok keresztmetszete – Kinema-szkeccs, kino-varieté, Népmozi Színház

A populáris kultúra jellemzően plurális térhasználata, mely esetünkben a századfordulón vendéglői terekben működő hétfégi orfeumok, varieték és kabarék formájában mutatkozott meg, hamar kiegészült a vetített képekkel. S bár mind a mozi, mind a színház a tízes évekre kialakította helyben önálló tereit, a vegyes műfajú populáris termékek térhasználata továbbra is helyfüggetlen és alkalmazkodó volt, a műfaji sokszínűséget pedig a vetített képek használata is bővítette.

³²⁰ *Ekke*, 1914. január 1., 1. o.

Kialakult tehát néhány különleges színpadi forma, amely az első világháború alatt nagyon népszerűvé vált országszerte: a színház és a mozi keveredéséből származó hibrid műfajok. Ebben az időszakban a mozi helye és megítélése még nagyon képlékeny állapotban volt. Ez az útkeresés, hirtelen jött népszerűség és ennek következtében a színjáték háttérbe szorulása hozott létre olyan kevert műfajokat, mint a kinema-szkeccs, vagy a kino-varieté. Mivel a népszerű szórakoztatás új formái párhuzamosan alakultak ki, és fejlődésük kezdeti szakaszán kölcsönösen függtek egymástól, így gyakran előfordult, hogy a varieté- és moziműsorokat egy helyszínen tartották.³²¹ Nem meglepő tehát, hogy a mozi térnyerésével a populáris színpadi formák útja sok esetben kereszteződött a néma mozgóképekkel, kiegészítő műsorelemként, vagy szervesen beépülve a filmképek közé.

Már igen korán, 1912-ben a Pflum-mozi is helyet biztosított a kinema-szkeccs előadásoknak, ha csak rövid időszakokra is.³²² Összesen három alkalommal adták elő a budapesti Apolló mozgósínház társulatának közreműködésével a Projectograph részvénytársaság alkotását, a *Feleségem hű asszony* című bohózatos mozivázlatot, amit Bródy Miksa és Martos Ferenc írtak. A zeneszámok szerzője Vincze Zsigmond, a darab rendezője pedig Szentirmay Béla volt. Pflumék hihetetlen gyorsasággal „csaptak le” az újdonságra, mivel a darabot (ami egyben a legelső magyar kinema-szkeccs előadás volt) csupán egy hónappal korábban mutatták be Budapesten, és hatalmas kuriózumnak számított. Ugyanakkor annyira feldühítette a fővárosi színiigazgatókat, hogy azok a rendőrkapitányhoz fordultak: tiltsa be ennek a furcsa műfajnak a terjedését.³²³ Ez meg is történt, a főkapitány a színházak javára döntött, és április 1-jéig engedélyezte csak az Apollónak a mozivázlatok bemutatását. A rendeletet viszont hamar eltörölték, így tovább virágozhatott az új műfaj.

A Pflum-ház nagyterme egyaránt alkalmas volt mozi- és színházi előadások tartására, még csak át sem kellett alakítani erre a célra, mint az Apolló mozitermét. Az előadás egyfajta köztes megoldás kívánt lenni a színházi és a mozi világ között, egyaránt tartalmazott mozivetítéseket és élő színpadi jeleneteket is, ami nagyon érdekessé tette az amúgy teljesen átlagos bohózatot. A darab négy „felvonásból” állt: az elsőben a szereplők mutatkoztak be mozgófényképeken, a másodikban a nyílt színen játszódott le a bohózat eleje, a harmadik részben vetített utcai jelenetben folytatódott a történet, végül a színészek nyílt színen fejezték be az előadást.

³²¹ Susanne Korbel: *Zwischen Budapest, Wien und New York, Jüdinnen und („populär“-) kulturelle Transformationen um 1900*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Karl-Franzens-Universität Graz, 2017., 109. o.

³²² *EKZ*, 1912. március 10., 4. o. és 1912. március 24., 3. o.

³²³ *Színházi Hét*, 1912/8., 1–2. o.

Legközelebb 1914 márciusában hirdetik a helyi lapokban hasonló vállalkozást, Arany Salamon³²⁴ fővárosi vállalkozó bérelte ki az Erzsébetfalvai Műszínikör épületét, és kinyitotta az előadásokat tartott. Arany hosszabb tartózkodást tervezett, kérvényét benyújtotta az önkormányzatnak, és megkezdte az átalakítási munkálatokat. Hirdetéseikben mindennapra „kacagtató bohózatok, szóló és színpadi tréfák” előadását ígérték. A varietéműsort vendégfellépők – például a Fővárosi Orfeum egykori táncakrobatáinak – szerepeltetése színesítette.³²⁵ A mozgófényképek vetítése technikai okok miatt végül csak április közepére lett tökéletes, viszont igazi újdonsággal szolgálnak ezek után: helyi felvételeket is készítenek és vetítenek a közönségnek. A beszámoló szerint az első ilyen felvételt a templomtéren és a községház előtt rögzítették.

Ezekről az előadásokról többé nem született semmilyen beszámoló, sőt a hirdetést is megszüntették a helyi lapban. Legközelebb Arany Salamon nevével július végén találkozunk egy tanácsulési jegyzőkönyvben, mikor négyhavi időtartamra kabaré-előadásokra kért engedélyt, amit a háborúra való tekintettel már nem kapott meg.³²⁶

A háború időszakában időnként felbukkan egy-egy érdekes színházi plakát, mely egy erzsébetfalvai illetőségű, rendszeresen és állandó helyszínen játszó „kinema-varieté”-társulatot hirdet. A Török Gyuláné tulajdonában levő Vezér utca és Zrínyi utca sarkán álló Népmoziban időnként műsort adott a Népmozói Színház, mely társulatnak Hajnal Ella volt a vezetője. Nem tudjuk pontosan, milyen gyakorisággal szerepeltek, mert a helyi lapok meg sem említik a társulatot, és csupán néhány színlap maradt fenn tőlük: 1915 és 1917 között egy-egy vasárnapi előadásról, amelyeket délután három órától tartottak folytatólagosan. Az összesen négy fellelhető színlap alapján nem tudunk sokat a műsorról, úgy tűnik, először mindig moziképeket adtak, melyet egy vígjáték vagy zenés darab követett. A társulat tagjai a (később ismertetésre kerülő) Nádasi Színikörből ismert színészek voltak.³²⁷

A társulat vezetője, Hajnal Ella³²⁸ színésznő neve folyamatosan visszatér Erzsébetfalva, majd Pesterzsébet színháztörténetében, így érdemes megállni egy pillanatra és feltárni az ő

³²⁴ Arany Salamon igazgató társulatával legközelebb a Kispesti Műszínikörben találkozunk, ahol 1914. december végétől lépett fel olyan társulati tagokkal, mint Tary Gizi vagy a Kennedy nővérek.

³²⁵ A társulat titkára Ligeti Géza, rendezője Dévai Sándor, karmestere Lotters A. volt. A kabarétársulat tagjai: Borzási Rózsi, Gyöngyösy Micike, Bán Mariska, Nádasy Károly, Dévai Sándor, Ligeti Géza, Darvas Ernő, Sándorfi Lajos.

³²⁶ BFL, Ef. tü. 1908–1914., 1914. július 31. ülés jegyzőkönyve, 114/914 tü, 388. o.

³²⁷ A Népmozói Színház társulatába a fellelhető színlapok alapján különböző időszakokban olyan színészek tartoztak, mint: Hajnal Ella, Hajnal Irén, Beke Ilona, Halász Aladár, Bokor Ernő, László Jenő, Náday János, Földvári Sándor, Szűcs Laci, Szűcs István, Csapláros Ferenc, Láng Mariska, Sáfrány Antal, Rózsa Oszkár, Pesti Sándor, Pulyati Károly, Csepregi Lajos, Havas Ede, Gáspár Irén, Laczkó Mihály, Császár József.

³²⁸ Hajnal Ella (Hoszlinger Gizella) színésznő (Budapest, 1888. április 15. – Budapest, 1964. március 18.)

személyes történetét. A Király Színházban kezdte színészi pályafutását kardalosnőként. Erzsébetfalván, majd Pesterzsébeten rendszeresen feltűnik neve az aktuális műszinköri vagy kabarétársulatok műsorán hűgával, az ekkor még szintén színészként működő Hajnal Irénnel együtt. Korai éveiben rendszeres fellépője volt fővárosi kabaréknak, így látjuk nevét például a Steinhardt-mulató, Sas Kabaré, Grand Kabaré, Modern Kabaré nagyon hiányosan fönmaradt műsorában, utóbbi helyen mint „Fedák-kópia” lépett fel. Bejárta a vidéket is, többek között primadonna volt Temesvár, Pécs, Kassa, Szeged, Debrecen, Kolozsvár színpadain. Ady Endre prózai írásaiban is sok kritika olvasható szerepléseiről. Huszonkét évig játszott a Városligeti Műszinkör, illetve a Népligeti Műszinkör társulatában. 1925-ben még a *Színházi Élet*ben is feltűnik neve a Népligeti Műszinkör aktuális revüjének humoros és kissé parodisztikus beharangozójában, mint a „Népliget tündére” László Jenő direktor oldalán:

„Végre a Népliget tündére, Hajnal Ella, megsokalta a dolgot. Villany ide, villany oda, a közönség türelmetlen, várja a revüt, ő biz kiáll és megkezdi. Hiába kéri őt a szerző-igazgató. – De, édes Ella, még sem lehet a sötét színpadon. A művésznő fölénnyel int: – Itt engem úgyis mindenki ismer. Mindenki igazat adott neki és ezzel megkezdődött a revü. A Népliget tündére, mint olyan, jól megtermett hölgy. Úgy látszik, jól tartották a népligeti faunok.”³²⁹

Idősebb korában már „anyaszínésznőként” működött egészen 1944-ig. Nagyjából negyvenévi színészi működés után nem rendelkezett nyugdíjjal, hiszen sohasem volt tagja egyik színész- vagy artistaegyesületnek sem. Innentől kezdve hűgánál vezette a háztartást Csepelen, majd testvére nyugdíjazásakor, 1961-ban felvették az Ódry Árpád Művésztthonba.³³⁰

Az erzsébetfalvai mozik, szinkörök, műkedvelő színjátszók működése tehát sok szálon kapcsolódott össze. A háborús időkben különösen nagy hangsúlyt kapott a központosított, elit színjáték szétbontása, a párhuzamos színterek működtetése, a helyi lakosú színjátszók előnyben részesítése, a műfaji sokszínűség fenntartása, a szórakoztató műfajok kiaknázása és keverése. Az imént vázolt hibrid műfajok mellett így előtérbe helyeződik a színház háborús idők ellenére való fenntartása, a könnyed szórakozás nyújtása.

³²⁹ „Halló, Népliget!”, *Színházi Élet*, 1925/17., 20–21. o.

³³⁰ Ódry Árpád Művésztthon felvételi iratai, 1961.

Párhuzamos színterek

Az I. világháború kitörésétől a várossá alakulás időszakáig, 1923-ig Erzsébetfalván a helyi, központosított színházi kulturalizáció teljes szétesését figyelhetjük meg, mely párhuzamosan működő színpadokat, a könnyed színjátéktípus visszaáramlását és a színpadi (és egyéb szórakoztató) műfajok keveredését eredményezte. A párhuzamosan és éveken át sikerrel működő színterek természetesen a műszínikör és kabaré műsortípusát mozgósították, illetve a már tárgyalt Népmozi Színház esetében vasárnapi moziképekkel vegyített hibrid műsort adtak. Ezeken a háború teljes időtartama alatt működő színházakon kívül alkalmi jelleggel egész estés, miniszteri engedéllyel működő társulatok is tettek néha villámlátogatásokat a nagyközségben, de jelenlétük nem volt számottevő. A háború időszakában kialakult egyfajta egyensúly a községi (szín)térhasználatban: több színikör működött párhuzamosan, és a mozik, vendéglői nagytermek partnerek voltak a plurális térhasználatban. Így a nagyközségi tér számos kulturális régióra bomlott szét, kizárólag olcsó és szórakoztató lehetőségeket kínálva a munkásközönségnek.

A következő fejezetben az utolsó helyhatósági engedéllyel működő társulat – a háború kitörésének pillanatára eső – rövid, de annál botrányosabb szerepléséről is szót ejtünk. A párhuzamos színpadok működésének egyik aspektusaként megemlítjük a háború időtartama alatt időnként megjelenő egész estés társulatok minden eddiginél rövidebb villámlátogatásait: a vendégszínház-stratégiát. Majd beszámolunk a két helyi színház, az Erzsébetfalvai Műszínikör és a Nádasi Színikör működéséről, soha nem tapasztalt sikeréről, mely kizárólag azért jöhetett létre, mert a nagyközség vezetősége a közéleti problémájával volt elfoglalva a színház-engedélyeztetési ügyek helyett. Végül rátérünk a háború vége, a Tanácsköztársaság beköszönte, Sziklai Jenő halála, valamint a várossá alakulás miatti teljes színházi identitásvesztésre, iránykeresésre, helyszín- és műsorváltásokra, folyamatos átalakulásokra, a helyi színházi élet időszakos felmorzsolódására.

A fejezetben megformálódó kérdések tehát a párhuzamos színterek kialakulását és működését járják körül. Megvizsgáljuk az adott színikörök háború alatt alakuló műsorszerkezetét, keressük a sikert hozó aspektusokat és az esetleges kudarc okait. Rákérdezünk a háborús időket követő viharos változások helyi színjátékra gyakorolt hatásaira, a szétforgácsolódás külső és belső okaira. Végül soron az időszakos sikert követő összeomlás összetevőire, a helyi színházi élet diszkontinuitásának mértékeire. A várossá alakulás végpontjából nézve a tárgyalt időszekekre láthatjuk a központosítás nélküli

színházszervezés problematikáját, és megértjük az időszakos hiányt, ami az elkövetkezendő éveket jellemezte. A húszas évek elejének színháznélkülisége egyfajta elhallgatást is jelenthetett, hiszen éveken át nincs információnk a helyi színházi élet alakulásáról.

1. A megszökött színigazgató: Halász Alfréd és az alföldi II. színikerület

Az 1914-es nyári idényre, Mezey direktor megüresedett helyére két jó nevű vidéki színigazgató is pályázott: Kövessy Albert és Halász Alfréd. A helyhatósági engedélyt végül a június 2-án tartott tanácsülésen Halász Alfrédnak, az alföldi II. színikerület igazgatójának adták meg július 20-ig.³³¹ (Halász 1910-ben és 1911-ben is kapott már engedélyt Erzsébetfalva területére.) Társulata a Pflum-féle teremben tartotta előadásait. Halász Alfréd³³² igen tehetséges színész volt, vígszínházi és vidéki színészkedése után 1910-től kezdve színigazgatóként működött. A háború kitörésekor a fronton harcolt. A háború után pedig, 1918 év végétől a csepeli Weiss Manfréd gyári színházat igazgatta rövid ideig. A Tanácsköztársaság leverése után visszavonult a színésztől és újságíró lett.³³³

Az új társulat megjelenésekor a múltban tapasztalt érdektelenség miatt most sem jósoltak sok sikert a direktornak, mert „hiszen egy 35.000 lakosságú községben vagyunk és nem pedig Bugyin, ahol még nagyobb a színpártolás mint nálunk”, mégis inkább a „komégyiát” kedveli a közönség, nem pedig a „tisztes színházat”.³³⁴ Halász Alfrédot fiatal, ambiciózus, de tapasztalatokban gazdag direktorként írja le két helyi lap is, aki tisztában volt azzal, hogy milyen nehéz feladatot vállalt. A tervezett hathetes tartózkodás alatt meg akarta hódítani a helyi közönséget, és le szeretne volna győzni a közönyt, ami az eddigi szezont jellemezte. A nyári szезon egy részére korlátozódo fellépés időtartama tehát tovább csökkent az előző évekhez képest, mely sikerrel kecsegtető változásnak tűnt, viszont a Pflum-ház mint helyszín épp ellenkezőleg, túl merész vállalást jelentett a korábbi tapasztalatok alapján. A látogatási hajlandóságot fokozandó, az igazgató tervei között szerepelt, hogy a fővárosi színházak legjelesebb művészeit hozza vendéjátékra, és a darabok kiválogatásakor is ügyel majd arra, hogy azok a legkényesebb ízlést is kielégítsék. A konkurencia ismét nem juthatott helyhatósági engedélyhez, a helyi lapok pedig a színházi rovatukban támogatták a

³³¹ BFL, Ef. tü. 1908–1914., 1914. június 2. ülés jegyzőkönyve, 76/914 tü, 378. o.

³³² Halász (Deutsch) Alfréd, színigazgató, színész (Budapest, 1882. július 21. – Budapest, 1963. június 11.)

³³³ Lásd *Magyar Színművészeti Lexikon*, 1929–31.,

<http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/szocikk/w/25/25108.htm> és *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994.

<http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz10/33.html> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.

³³⁴ „Színpártolásunkról”, *Kdek*, 1914. június 5., 1. o.

kezdeményezést – a nagyközség vezetősége mindent megtett a sikerért. Így ismét egy elitszínház képe rajzolódik ki előttünk, melynek megvalósulása a jegyárakon, a közönség színházpártolási kedvén, a repertoáron, a színészgárdán és az előadások minőségén állt vagy bukott.

A bemutatkozó előadáson 1914. június 2-án Heltai Jenőtől *A Tündérlaki lányokat* adták, amelyet az alig több mint három hónapja lezajlott premierje óta műsoron tartott a Vígszínház. Sőt, éppen az erzsébeti bemutató előtti napon és a következő vasárnap is adták a fővárosban Hegedűs Gyula, Haraszthy Hermin, Varsányi Irén, Gombaszögi Ella és Tanay Frigyes főszereplésével. Az *Erzsébetfalva és környéke* színházi rovatának írója meg is jegyzi, hogy a helyi közönség legnagyobb része már látta a darabot az eredeti színészekkel, így nehéz és kényes feladatként tekintett a társulat vállalására.³³⁵ A bemutatkozó előadáson bár korántsem volt zsúfolt ház, szokatlanul nagyszámú „disztingvált” közönség gyűlt össze, akiknek hangulata az elején még hűvös volt, de a színészek olyan jól játszottak, hogy később a nyílt színen is felzúgott a taps. Az *Erzsébetfalvai Közlöny* külön kiemelte, hogy végre a színészek tudták a szerepeiket, és nem kellett a sűgő hangját hallgatni a közönségnek, ami sokat elárul az eddigi helyi színtársulatok színvonaláról.³³⁶

A társulat előadásai csak „mérsékelt házak” mellett zajlottak. Hiába tett meg mindent az igazgató a siker érdekében, a hiányosságok és problémák hamar kiütköztek: a díszletezés például nagyon szegényes volt, a társulatnak ugyanis csak egy szobadíszlete volt, mindent ebben játszottak el, a helyárok pedig tetemesek. A jegyeket 32 fillértől 1 korona 46 fillérig válthatták a nézők a pénztárnál, amit vendégművész felléptetése alkalmával felemeltek (42 fillér – 1 korona 66 fillérre). Az előadások a hét minden napján fél kilenckor kezdődtek, és vasárnap mozis helyárral (22–62 fillér) tartottak egy fél ötkor kezdődő délutáni előadást is.

Érdektelen társulat, fővárosi sztárok, kifulladású műsor

A társulat sztárjai Kovács Lili operettprimadonna és Horváth Irén operett-énekesnő voltak. A prózai darabok főszerepeit Katona Terus vitte (így például ő játszotta Boriska szerepét *A Tündérlaki lányokban*, ami a fővárosban Varsányi Irénnel ment). A társulatban két házaspár is szerepelt, az egyik Halász Alfréd direktor és neje, Halászné Koltay Juliska. Szerepléseiket nemigen emelték ki külön a helyi lapok, míg az igazgató inkább rendezett, és csak ritkán

³³⁵ *Ekke*, 1914. június 4., 5. o.

³³⁶ *EKZ*, 1914. június 7., 3. o.

jelent meg a színpadon mint jellemszínész, felesége kisebb szerepekben lépett föl. A másik házaspár Földessy Vilmos hős- és jellemszínész és felesége, Földessyné Halász Anna „anyaszínésznő” viszont szinte minden darabban a színpadon volt, bár az ő szerepléseiket sem méltatták különösképpen. Földessy, aki sokat rendezett, és elsősorban operettszerepeket vitt, a háború kitörése után, tehát erzsébetfalvai szereplését követően szinte azonnal bevonult, és zászlósként, majd végül főhadnagyként szolgált négy éven keresztül. A titkár Szigeti Miklós, a karmester Turay Mihály volt.³³⁷

A beszámolók és színlapok tanúsága szerint több vendégművészt is hívott Halász Erzsébetfalvára. Az elsődleges színházi jelentés olyan nagy neveket ígért, mint Szoyer Ilonka, Küry Klára, Gombaszögi Frida, K. Solti Hermína, Hegedüs Gyula, Beregi Oszkár, Király Ernő, de végül közülük csak Király és Beregi járt valóban vendégfellépésen Erzsébetfalván. Király Ernő, a Király Színház művészenek érkezésekor például a közönség színültig megtöltötte a termet. Király első alkalommal öt napot vendégszerepelt június közepén, bemutatkozó előadásán Lehár Ferenc operettjében, az *Évában* „ragyogtatta művészetét”, majd a *Limonádé ezredesben* játszott. Mindkét vendégnap hatalmas sikert hozott a direktornak, sikerült a helyi közönséget felrázni közönyösségéből. A harmadik fellépése alkalmával, mikor a *Nemtudomka* operett szerepelt, a Baraksza vendéglő primása, Rác Guszti és fiai kísérték nótázását, a közönség a beszámoló szerint „tombolt a lelkesedéstől”. Ezen a héten a színház végig telt házat tudott produkálni. Király június végén újra fellépett Erzsébetfalván.

A következő igazán nagy név, akit megszerzett az igazgató, Latabár Árpád, a Király Színház jeles művésze volt, aki június végén két napon lépett fel. Az egyik előadás *A postásfiú és a húga*, a másik pedig a *Cigányszerelem* volt. Ezekről a fellépésekről nem maradt fenn színlap. Aztán Beregi Oszkár, a Nemzeti Színház kitűnő művésze érkezett Erzsébetfalvára, és fellépett *A cárnőben*, majd a *Kísértetekben*. A színházi rovatok szerint hatalmas sikerrel, bár utólag kiderült, hogy a *Kísérteteket* alig nézték meg százan, és a direktornak nagy anyagi veszteséget jelentett. Az utolsó két előadás vendégfellépője Rátkay Márton, „Magyarország legjobb komikusa” volt.

³³⁷ A társulati névsor a következőképpen alakult az erzsébetfalvai állomáson: Kovács Lili operettprimadonna, Horváth Irén operett-énekesnő, Heltay Nelli énekesnő, Koltay Lola komika, Katona Terus vígjátéki és drámai szende, Halásznő Koltay Juliska, Földessyné Halász Anna anyaszínésznő, Halász Alfréd, Földessy Vilmos hős- és jellemszínész, Járay Sándor (Ferenc?) operettbonviván, Rábay Tivadar táncoskomikus, Rédey Frigyes operetténekes, Vértes Mihály komikus, Koós Károly lírai szerelmisszínész, Gabányi Jenő apaszínész és Szigeti Miklós segédszínész.

A társulat rövid vendégszereplése alatt nem teljesen azt a műsorösszetételt követte, amit elődei. Egyáltalán nem játszottak népszínművet, viszont az operettek és énekes bohózatok a repertoár 70 százalékát töltötték ki, ami például Mezey Kálmán előző két nyári szezonjához viszonyítva túlságosan sok volt. A 17 operettbemutató mellett (a reprízeket nem számolva) csak 4 bohózat és 3 komolyabb színmű képviselte a prózai vonalat. A korábbi vándortársulatokhoz hasonlóan Halász direktor is a legfrissebb bemutatókkal kezdte az évadot, de amíg az előző nyári szezonokban akár egy hónapig is minden este friss darabokat nézhettek a helyiek, ebben a nyári szezonban már az első két-három hét után kimerült az újdonságok, illetve viszonylag új darabok sorozata. A repertoár egyharmadát az 1913/14-es téli és 1913-as nyári szezon Erzsébetfalván még elő nem adott újdonságai tették ki, szinte kizárólag operettek és énekes bohózatok. Előadták például a Király Színház műsorából *A mozikirály*, a *Nemtudomka* és a *Buksi*, a Népopera aktuális repertoárjából *A kis király* és a *Katonadolog* operetteket, továbbá a Vígszínház színpadáról a *Sztrájkol a gólya* énekes bohózatot és a már említett *A Tündérlaki lányok* Heltai-vígjátékot. A repertoár második egyharmadában az eggyel korábbi téli és nyári évad bemutatói következtek, amelyek szintén az első három hétben mentek le, keverve a friss bemutatókkal. Azonban ezeket a darabokat az előző nyári szezonban Mezey direktor társulata egytől egyig eljátszotta már – akkor újdonságként. Az újdonságok sorát a nyári szezon harmadik hetének végén az első komolyabb, ráadásul alig négy hónapja bemutatott darab zárta le, egy angol-kínai témájú színjáték, *A mandarin*, a Magyar Színház műsorából. Az utolsó másfél hét műsora régebbi operettekből és két prózai darabból állt.

A bérletet váltott közönség, ahogyan majd a későbbiekben szóvá is teszi a helyi lap, igencsak pórul járt, hiszen csak az első két hétben tudta mindennap felhasználni a szelvényeit. A harmadik héttől kezdve Halász igazgató egymás után hozta a vendégszereplőket, amely előadásokra azonban meg kellett vásárolni a bérleteseknek is a megemelt árú jegyeket. Király Ernő a Király Színház korábbi repertoár darabjaival lépett fel, Beregi Oszkár pedig a Nemzeti Színház két komoly színművével. Ez a két prózai darab okozta valószínűleg Halász direktor vesztét, hiszen Bíró Lajos és Lengyel Menyhért színműve, *A cárnő*, valamint a *Kísértetek* című Ibsen-dráma még Beregi Oszkár vendégfelléptével sem vonzott elegendő nézőt. A Nemzeti Színház neves színművészenek fellépti díja pedig valószínűleg elvihette a bevétel jó részét. Halász Alfréd ekkor még visszahívta Király Ernőt néhány vendégjátékra, és elővettek néhány régebbi Király Színház-beli operettet, de a teljes csőd már így sem volt elkerülhető.

A direktor szökése

Az *Erzsébetfalva és környéke* július 2-ai kiadásában számoltak be a világháborút kiváltó merényletről és az azt követő erzsébetfalvai eseményekről. A községházra kitértek a gyászlobogókat, a rendőrség első intézkedése pedig az országosan elrendelt gyász időtartamára a zene betiltása volt. Kiürültek a kávéházak, vendéglők, a táncmultságokat betiltották, azonban a lap nem kis megbotránkozással megemlíti, hogy csak a „felekezeti alapon mulatozók” vigadtak reggelig, ami ellen viszont a rendőrség elfelejtett fellépni.

A legmeglepőbb történet azonban az volt, hogy Halász Alfréd színigazgató június 29-én, hétfő este, négyheti vendégszereplés után hátrahagyva társulatát „ismeretlen helyre távozott”. A lap valóságos „kultúrbotránynak” nevezte az esetet, de nem az igazgatót marasztalta el, hanem a helyi közönséget. Véleményük szerint az erzsébetfalvai lakosság nagy száma, modern gondolkodása, a közjó iránti áldozatkészsége csupán hiú dicsekvés, nézőszámra azonban már teljesen bizonyos, hogy nem váltható. Halász társulatának egy hónaposra rövidült szereplése végén tehát az is kiderült, hogy mégsem volt akkora a siker, mint ahogy azt hétről hétre megírták. Távozását egyértelműen a szokásos sikertelenséggel indokolták, és nem is csodálkoztak rajta, még annak mikéntjén sem.³³⁸ Pedig az igazgató állítólag úgy szökött meg, hogy a társulat negyven tagját „nyomorba döntötte”.

A másik helyi lap Beregi Oszkár csak száz nézőt vonzó fellépését okolta, amit utólag már sikertelennek és Erzsébetfalva lakosságára nézve szégyenletesnek minősített, és egy őszi cirkuszi birkózással állította párhuzamba: „Az ősszel egy cirkusz társaság működött községünkben. Czája Gusztáv birkózott. Hat héten át, ember-ember hátán szorongott a körülményekhez képest tág cirkuszban. Beregi Oszkár nagyszerű művészetének mindössze alig százan örültünk péntek este.”³³⁹ Az erzsébetfalvai közönségnek tehát a lap szerint már teljesen bizonyos, hogy cirkuszra van szüksége, illetve mozira és utána táncre, nem igazi művészetre. Halász direktor szökése előtt kétségbeesetten hozta estéről estére a fővárosi vendégfellépőket (Király Ernő, Latabár Árpád, Beregi Oszkár), a sztárparádétól vélhetőleg nagyobb anyagi hasznot remélt, de annál keservesebben csalódott.

A *Közérdek* volt az egyetlen helyi lap, ami követte a további fejleményeket, és megírta, hogy a direktor egy levélben értesítette az Országos Színészegyesületet külföldre távozásáról,

³³⁸ „Gyász, botrány, szégyen”, *Ekke*, 1914. július 2., 1–2. o.

³³⁹ *EKZ*, 1914. július 5., 3. o.

amire a nyomor vitte rá. A lap beszámolt arról, hogy a feljelentést megtették Halász ellen, mert Király Ernő és Rátkay Márton utolsó fellépéseinek teljes bevételét magával vitte.³⁴⁰

Az esetről a nagyobb országos lapok is megemlékeztek, ezekből a direktor szökésének körülményeit és fejleményeit részletesen megismerhetjük. A *Délmagyarország* című szegedi lap hosszabb cikkben fejtegette az okokat és következményeket, amelyek végül Halász Alfréd letartóztatásához vezettek.

„A pestvidéki ügyészség vizsgálóbírája tegnap letartóztatta Halász Alfréd színigazgatót, az erzsébetfalvai színtársulat igazgatóját. Halász Alfréd a múlt hónap 30-án, mikor az elsején esedékes gázi kifizetése volt soron, hirtelen eltűnt. A rendőrségnél ekkor Gabányi Jenő, a színtársulat pénztárosa, akinek ezer korona óvadéka volt Halásznál, sikkasztás miatt följelentést tett ellene. Halász, akit az anyagi gondok idegbeteggé tettek, Badenbe ment és onnan értesítette feleségét, hogy egy Baden melletti szanatóriumban tartózkodik. Halászné Réti Pál színházi ügynökkel Badenbe utazott és a múlt hét végén Pestre hozta férjét. Gabányi Jenő ekkor följelentést tett a rendőrségnél, hogy Halász Alfréd Budapesten van. A vizsgálóbíró erre elfogatta. Halász Alfréd föllebbezést adott be a letartóztatás ellen, azt vitatta, hogy Gabányi óvadéka csak szeptember 1-én fog lejárni. A vádtanács a napokban dönt ebben a kérdésben.”³⁴¹

A lap az Országos Színészegyesületet is megkérdezte az esetről, akik azt a választ adták, hogy a társulat júniusi erzsébetfalvai működése olyan mostoha körülmények között zajlott, hogy Halász nem tudta fizetni a tagok gázsiját. A szökése után a színészek és színésznők konzorciummá alakultak és együtt maradtak. Erzsébetfalváról Gödöllőre költöztek át, ahol már jól ment soruk.

Az Országos Színészegyesület hivatalos lapjában az 1914-es év első felében sokszor számolnak be Halász állandó bírságairól, jogosulatlan színészműködtetéseiről, nyugdíjhátralékáról, fegyelmi eljárásairól. A Halász szökése előtti utolsó színészegyesületi jegyzőkönyvből kiderül, hogy a végső csapást nem is az erzsébetfalvai közönség érdektelensége jelenthette számára, hanem hogy a koncessziókérvények tárgyalásakor már nem hosszabbították meg az engedélyét:

„Halász Alfréd köteles f. hó 30-ikáig hátralékai fedezésére 450 Koronát készpénzben megfizetni, 1000 Korona kaucióhiány fedezésére egy saját és neje aláírásával ellátott váltó fedezetet adni, azonkívül nyugdíjszállékaira naponta 10 Koronát beküldeni. Ha mindeme feltételeknek eleget nem tesz, jövőre

³⁴⁰ *Kdek*, 1914. július 3., 8. o.

³⁴¹ „Letartóztatott színigazgató”, *Délmagyarország*, 1914. július 15., 9. o., ugyanerről beszámol: *Kdek*, 1914. július 10., 4. o.

a koncesszió részére nem véleményeztetik. Koncesszió kérvénye tárgyalásánál több rendbeli panasz érkezett ellene. Ez ügyben a tanács a fegyelmi eljárás megindítását elrendelte...³⁴²

A hónap végén tehát nem csupán a színészek gázsijának kifizetése terhelte Halász költségvetését, hanem esedékessé vált az elmúlt időszakban felhalmozódott színészegyesületi tartozásainak és bírságainak kiegyenlítése is, amit ha nem tesz meg, nem működhet tovább mint igazgató. Halász tehát érthetetlen módon épp Erzsébetfalván szeretne volna legnagyobb anyagi sikereit elérni, hogy kikerüljön szorongató anyagi helyzetéből. Halász összeomlását így valószínűleg nem kizárólag az erzsébetfalvai közöny okozta, az csupán a végső csapást jelentette amúgy is kilátástalan helyzetében.

Ahogy a színház távozott a községből, a Pflum-moziban ismét megkezdődhettek a mozielőadások. Kapóra jött tehát Pfluméknak Halász távozása, mert így bemutathatták a legújabb szenzációs, aktuális felvételeket, a „Szarajevói tragédia és a Ferenc Ferdinánd utolsó látogatása Budapesten” című képsorokat. Továbbá ígérték, hogy hamarosan látható lesz „A trónörökös pár temetése” is.³⁴³ Elképzelhető tehát, hogy Halász nyilvánvaló csődje mellett, közrejátszott menekülésében az is, hogy a tragédia után amúgy is pár napos kényszerpihenőre lett volna ítélve a társulat a nemzeti gyász miatt, és nagyon valószínű, hogy ezt követően pedig Pflumék ismét vetíteni akartak az előadások helyett, nehogy a konkurencia csapjon le a szenzációs, történelmi dráma képsorainak bemutatására. Nem kizárt, hogy a társulat amúgy is távozásra kényszerült volna.

Azonban, hogy ne kizárólag Halász Alfréd sanyarú helyzetére fókuszáljunk, meg kell említeni, hogy a direktor nemcsak a társulat tagjait ültette fel, hanem a publikumot is. Az eredetileg hathetesre tervezett tartózkodás előtt bérletszelvényeket lehetett váltani, 30 darab szelvény ára 30 korona 60 fillér volt. A négy hétre rövidült előadás-sorozat alatt viszont a bérletszelvényekkel csak elavult, régi darabokat lehetett megnézni, az összes jobb előadásra pedig vendégművészeket hívott az igazgató, amelyeken nem lehetett a bérletszelvényeket beváltani. Így a hirtelen távozás miatt a közönség nyakán maradtak az előre megváltott bérletek. A *Közöny* szerint nem csoda, ha Erzsébetfalváról inkább bejárnak az emberek a fővárosba előadásokat nézni, és a helyi színtársulatokat nem támogatják.³⁴⁴

³⁴² *Színészek Lapja*, 1914. június 30., Jegyzőkönyv a június 24. rendkívüli ülésről, Koncessziókérelmek tárgyalása, 2584. pont.

³⁴³ „Színház helyett mozi”, *Ekke*, 1914. július 9., 4. o.

³⁴⁴ *EKZ*, 1914. július 12., 3. o.

Halász Alfréd nem sokkal később bevonult mint hadapród, majd őrmester frontszolgálatosként harcolt a háborúban, és frontszínészként is működött. Erzsébetfalva, majd Pesterzsébet színháztörténetében többet nem találkozunk nevével. (Melléklet 9.)

2. A vendéjáték-stratégia: Koncessziós társulatok a háború éveiben

A mozgósítást megelőző felbolydult időszakban, mikor a legtöbb vidéki színigazgató szerződést bontott színészeivel a háborús záradéokra hivatkozva, és augusztus elején már teljesen be is szüntette a játékot, mégis akadtak színházigazgatók, akik mindenáron Erzsébetfalván akartak játszani. Halász Alfréd távozását követően nem sokkal újabb jelentkezők akadtak a megüresedett állomáshelyre. 1914. július 25-ére Miklóssy Gábor, az alföldi színikerület igazgatója, akinek társulata nyáron Kispesten játszott, hirdette meg a Pflum-teremben előadását.³⁴⁵ A július 20-i tanácsülési jegyzőkönyvből tudjuk, hogy Miklóssy csak két próbaelőadásra kért engedélyt, és a következő év május-júniusára. Az előadások megtartására ő volt az utolsó, aki a háború kitörése előtt megkapta az engedélyt, a jövő nyári szezonra pedig megkérték, hogy újabb kérvényt nyújtson be majd akkor.³⁴⁶ Miklóssy terveiben az szerepelt, hogy szombatonként Erzsébetfalván fog játszani társulata, amiből végül csak egyetlen előadás lett, július 25-én a *Sybill* című Jacobi-operettet adták elő, amely a Király Színház 150 előadást megélt sikerdarabja volt ekkor. Az előadásra a jegyek helyi viszonylatban meglepően drágák voltak: 42 fillértől 2 korona 60 fillérig árulták őket. A színházi beszámoló szerint Miklóssy szerencsétlenségére az akkor érkező háborús hírek miatt senki sem volt kíváncsi a színházra, bár külön kiemelik a társulat erkölcsi sikerét.³⁴⁷ A másik jelentkező, Kövessy Albert sem sokat tétlenkedett Halász távozását követően, bejelentette július 18-i érkezését az előljárásnál.³⁴⁸ Valószínűleg úgy gondolta, hogy bár korábban elutasították jelentkezését, Halász engedélyének lejártá után mégiscsak játszhat még egy hónapot. Ügyét csak szeptember 2-án tárgyalták, mikor is egyhangúan kijelentette a tanács, hogy a háború alatt újabb játszási engedélyt már nem adnak ki. Az indoklásban két fontos szempontot fogalmaz meg az előljáróság. Az egyik, hogy szeretnék arra ösztönözni a helyi lakosokat, hogy keresményük feleslegét ne elkerülhető szórakozásra költsék, hanem tartalékolják a várható nehéz időkre. A másik indok, hogy Erzsébetfalván eddigre már

³⁴⁵ *Ekke*, 1914. július 23., 2. o.

³⁴⁶ BFL, Ef. tü. 1908–1914., 1914. július 20. ülés jegyzőkönyve, 109/914 tü., 386. o.

³⁴⁷ *Ekke*, 1914. július 30., 2–3. o.

³⁴⁸ *Ekke*, 1914. július 16., 3. o.

nyilvánvalóvá vált: a főváros közelsége miatt a helyi színtársulatok pártolásban nem részesülnek, még akkor sem, ha fővárosi színészeket hívnak vendégszerepelni. Így a színtársulatok segélyezése mindig a község feladata, amit jelen helyzetben nyilván az előljáróság nem szívesen vállalt volna. Továbbá nem szeretné az előljáróság, hogy a bérletet váltó közönség megkárosodjon a színtársulat csődje miatt.³⁴⁹

Innentől kezdve a háború végéig hivatásos, egész estés darabokat játszó színtársulat csak igen ritkán és rövid időre jelent meg a nagyközségben, teljes évadra vagy szezonról szezonra való visszatérésre senki sem gondolt. Mégis fontos ez a néhány próbálkozás, mivel így kirajzolódik a különbség a vidéki hivatásos társulatok és a helyi műszínikör-, kabarétársulat műsora, összetétele, minősége között, hozzátevé, hogy a vidéki társulatok színvonala, műsorösszetételének minősége is jócskán elmaradt a fővárosi társulatokhoz képest.

Érthető módon a háború idejére megszűntek a színház pártolási ügyeivel foglalkozó cikkek, senkit sem érdekelt, látogatja-e közönség a helyi társulatokat, vagy sem, moziba járnak inkább, kabaréba vagy a műszínikörbe. Nem marasztalták el ez idő alatt sem a színházi vállalkozásokat, sem a műpártoló közönséget, sem azért, mert nem jártak színielőadásokra, sem azért mert a háborús ínség ellenére mégis jártak. Az előadások hirdetései és rövid beszámolóit folyamatosan megjelentek a helyi lapokban, rengeteg színlap maradt fenn, így meglehetősen részletességgel ismerjük a helyi színtársulatok működését az elkövetkezendő négy évben.

Miklóssy Gábor és Kövessy Albert, a nagy visszatérők

A nagyközség szigora a játszási engedélyek megtagadásában hamar enyhülni látszott, és 1915-től kezdve a korábbi évekhez képest jóval kevesebb érdeklődő színigazgatónak újra megnyílt a lehetőség a játékokra. A két, telt házzal működő, könnyed és olcsó műsort adó színikör (melyeket a későbbiekben tárgyalunk), a töretlenül népszerű mozik mellett, a háborús ínségben és a helyiek igényeit már jól ismerve, nem volt túl sok értelme Erzsébetfalván állomásolni, pláne egy teljes szezont végigjátszani.

Az első színigazgató, aki a háború kezdetekor megjelent Erzsébetfalván társulatával, az alföldi színtársulat vezetője, Miklóssy Gábor volt. Az előző évi sikertelen próbálkozása ellenére és a helyi viszonyok ismeretében mégsem adta fel tervét, hogy Erzsébetfalván is szerepeljen társulatával. Miután befejezte a színi évadot Kispesten, ahol 1915. szeptember

³⁴⁹ BFL, Ef. tü. 1908–1914., 1914. szeptember 2., ülés jegyzőkönyve, 124/914 tü, 391. o.

30-ig játszottak a Flóra Mozgóban, néhány vendégjátékra átjött Erzsébetfalvára is társulatával, ahogy azt az előző évben is tervezte. 1915. október 4-től kezdve játszott a társulat a Pflum-féle teremben október 14-ig, és az évad legnagyobb újdonságait tűzték műsorukra.³⁵⁰ A társulat rendezője Miklóssy Gábor és Miklósy Aladár volt, karnagya Papp Barna.³⁵¹ A 10 szelvényes bérlet ára 6,12–10,20 koronába került. Bemutató előadásként Bródy *Lyon Leáját* adták, amely valóban nagy újdonságnak számított, hiszen pont egy hónapja mutatta be a Magyar Színház. A társulat összesen 10 fellépése alkalmával négyszer operettet adtak (*Mozitiündér, Lengyelvér, Tiszavirág, Zsuzsi kisasszony*), melyek mind az előző, téli szezon fővárosi sikerdarabjai voltak. Két külföldi bohózat mellett egy bűnügyi dráma és egy alkalmi játék ment, amelyek mind kedvelt darabjai voltak a 1914/15-ös szezonnak. (Melléklet 10.)

A következő évben Kövessy Albert érkezett Erzsébetfalvára „elsőrendű dráma-, vígjáték-, népszínmű- és operett”-társulatával egy rövid vendégszereplésre. Az igazgató kérvényét már januárban beadta az előljáróságához játszási engedélyért.³⁵² A *Színházi Élet* egyik áprilisi számában egy kis színes rövidhírből kiderül, hogy Kövessy – a zsidó darabok fordításának specialistája, aki ez idő tájt éppen egy bécsi vígjátékot fordított a Magyar Színház részére – már akkor úgy írta alá levelét Beöthy Lászlónak, a Magyar Színház igazgatójának mint Kövessy Albert, a selmecebányai, késmárki, iglói, löcsei, liptószentmiklósi, rózsahegy, poprádi, korombai és erzsébetfalvai színházak igazgatója.³⁵³ Állítólag ebből a kishírből értesültek Erzsébetfalván a társulat érkezéséről, és nem sok jövőt jósoltak nekik:

„Úgy látszik, még mindig akad merész igazgató, ki azt hiszi, hogy ő majd képes lesz a mi községünket kik a fővárosi nagy színházak előadásait élvezhetik, megnyerni a műzsája számára. Mi részünkről, a múltak tapasztalataink okulva ezt előre is kétségbe vonjuk, már most megjósoljuk, hogy az előadások üres házak előtt folynak le, a mi pedig nem ambicionáljuk a tagokat arra, hogy művésziest produkáljanak.”³⁵⁴

³⁵⁰ *Ekke*, 1915. szeptember 30., 2. o. és október 14., 2. o.

³⁵¹ A társulat tagjai: Miklóssyné Kovács Terus, Budai Ilona, Medgyesi Erzsi, Erdős Jolán, Dóczy Emma, Lőrinczy Erzsi, Fászkerti Maca, Szigeti Irén, Felekiné, Fehér Berta, Huszti Ibolyka, Török Ilona, Kállai Rózi, Ürményiné, Miklóssy Gábor, Miklósy Aladár, Ágothai Ferenc komikus, Bartos Ernő titkár, énekes bonviván, Feleki László, Garai Béla, Virág Imre, Virág Lajos, Inke Rezső, Fehérvári József, Kiss, Soós, Huszti M., König Kálmán, Kalocsai, Ürményi Zoltán, Ürményi E., Ürményi Töhötöm, Kiss Kálmán, Dózsa László.

³⁵² *Ekke*, 1916. január 20., 3. o.

³⁵³ *Színházi élet*, 1916/16., 15. o.

³⁵⁴ *Ekke*, 1916. április 27., 2. o.

Az előzetes beharangozó (vagy inkább a társulat előadásaitól eltántorító) cikkben rámutatnak még arra is, hogy a helyi közönség nagy részét elvonják a mozik és a kabarék, így valószínűleg az a kevés ember, aki ellátogat majd az előadásokra, a társulat tagjaival együtt csalódni fog. Kövessy társulata³⁵⁵ végül Poprádról érkezett Erzsébetfalvára, és 1916. május 20-tól lépett fel a Nádasi Színkör helyiségében a Luneznik vendéglőben, amelyet alkalmasabb helyszín híján választottak maguknak. Terveik szerint a nyári szünetidőig szándékoztak maradni. A bérletet 20 előadásra hirdették meg 20 koronáért.

Bár a műsorról szinte semmit sem tudunk, a helyi lap néhány színházi cikkéből értesülhetünk egy töredékéről. A társulat érkezésekor már hangnemet váltott a színházi rovat, és megpróbálta látogatásra sarkallni a helyieket, és ha az elsőrendű színészek ígérete nem is lehetett akkora hatással a közönségre, úgy vélték, a bérlet olcsóságának érve meghozza hatását. Mindezek ellenére a szintársulatnak ismét csalódni kellett, egyrészt mert a Luneznik szokatlanul kis színpada, kis közönsége nem hatott rájuk túl inspirálóan, másrészt a szokásos erzsébetfalvai közönnyel találkoztak ismételten. Bár szép és összevágó előadásokat produkáltak mindezek ellenére, betegség is nehezítette a dolgukat, mely miatt előadást is el kellett halasztaniuk.

Előadásait csupán június 1-jéig követhetjük nyomon a helyi lapból, nem tudjuk, valójában meddig maradtak és milyen sikerrel szerepeltek. Az előadott darabok, amelyekről tudomásunk van, nagyrészt fővárosi újdonságok. A *Mágnás Miska* és a *Legénybúcsú* a Király Színház, a *Vagy ő, vagy senki* című Eysler-operett pedig a Népopera szezón eleji operettbemutatója. A *Ciklámen* című Gábor Andor-színjátékot a Vígszínház, a Földes Imre által írt *Grün Lili* vígjátékot pedig a Magyar Színház mutatta be még ebben az évadban. (Melléklet 11.)

Több, egész estés darabokat játszó, koncesszióval rendelkező szintársulatról nincs tudomásunk a háború időszaka alatt. A korábbi helyi sikertelenségek, a könnyen elérhető fővárosi színházak, az egyre dráguló jegyárakat kifizetni képtelen, mozikhoz, műszínkörhöz,

³⁵⁵ A társulat műsorából egyetlen színlap, az elsődleges színházi jelentés maradt fenn, amely viszont tartalmazta a teljes társulati névsort: Balázs Rózsi operette-soubrette-primadonna, Kelen Rózsi operette-koloratur énekesnő, Szőke Gizi énekesnő, vígjátéki soubrette, Huzella Irén hősnő, Komor Emma anya és komika, Nagy Margit segédénekesnő naiva, Déri Béla szerelmes jellemszínész, Timár Béla operette-buffókomikus, Sáfár Sándor népszínmű, operette-énekes, Marosi Sándor apaszínész, énekes, Gábor Tibor síheder operett színész, Jenőfy Jenő operett-buffó komikus, Varga Ferenc énekes bonvivan, Kövessy Albert jellemkomikus. A karszemélyzet: Koltai Lola, Friedrich Etel, Pál Vilma, Frankó Julianna, Timár Aranka, Riskó Ilona, Abay Ilona, Nagy Sándor, Iglói Károly, Czinkey József, Nagy Ottó, Csabay Károly. A karnagy Csiki Endre, a főruhátáros Marsa Antal, a sűgő H. Szőnyi Emma, a pénztáros Lábas Cecil volt.

kabaréhoz szokott helyi közönség egy időre teljesen eltántorította a komolyabb színházi vállalkozásokat a nagyközségtől.

3. Családi vállalkozás: Erzsébetfalvai Műszínikör a háború időszakában

Azt gondolhatnánk, hogy a békeidőben is gyér látogatottság a háborús időkben teljesen lenullázódott, ahogy az egész estés társulatok esetében láthattuk, és hogy ennek hatására nem volt ezekben az években nagyobb színházi vállalkozás a nagyközségben. Azonban minden nehézség ellenére, dacolva ínséggel, újabb és újabb mozgósításokkal, halálhírekkel, két párhuzamosan működő, könnyedebb színházi élményt nyújtó társulat is telt házzal játszott Erzsébetfalván. Az egyik a már korábbról ismert Sziklai Jenő Erzsébetfalvai Műszíniköre, a másik egy új (bár Erzsébetfalván nem ismeretlen) direktor, Nádasai Károly kabarétársulata volt. Bár Sziklainak konkurenciát jelentett Nádasai megjelenése, mégis, úgy tűnik, hogy a két társulat mindvégig egymás mellett, – a helyi lapokból vett értesülések alapján feltételezve – teljes békekességben, igen jól megélt a helyi közönség lelkes támogatásából. A két színikör között sok esetben ingáztak a színészek, és az igazgató sem mindig ugyanaz a személy volt, annak ellenére, hogy a színházak neve évekig változatlan maradt. Így a háború nagy túlélői helyben egyértelműen a kabaré-, illetve a műszíniköri műsorok lettek, a korábban többször letiltott, eltanácsolt, legolcsóbb, legrugalmasabb, legváltozékonyabb színházi formák.

Sziklai Jenő társulatáról az utolsó hír Erzsébetfalván 1912 májusából származik, mikor nem kapta meg a játszási engedélyt nyárra Mezey direktor érkezése miatt. Valószínűleg ez történhetett 1913 és 1914 nyarán is, hiszen Mezey, majd Halász koncesszióval rendelkező színtársulatai előnyt élveztek a helyi kabaréval szemben. Sajnos azonban sem színlapok, sem újságcikkek nem maradtak fent a köztes időszakokról, így nem tudhatjuk, hogy a következő két téli szezonban továbbra is játszott-e Sziklai Erzsébetfalván, vagy máshová tette át székhelyét. A háború kezdetekor, 1914. nyár végén viszont újra feltűnik a direktor neve a helyi sajtóban. Valószínűleg Sziklai Jenő is bevonult az első mozgósítás alkalmával katonának, mivel egy hónap múlva, egy 1914. augusztus 27-ei újságcikk szerint már haza is tért a harcterről. Első dolga az volt, hogy az „ittthon maradottak” részére jótékony célú

kabaré-előadást rendezzen a Műszínikörben, amelyre fővárosi vendégművészeket is hívott fellépni.³⁵⁶

Legközelebb ismét egy jótékonyági műkedvelő előadás kapcsán számolnak be jelenlétéről, amelyet október 24-én tartottak a Pflum-féle díszteremben a háborúban harcoló katonák családtagjainak segélyezésére. Az előadást egy „Mindnyájunknak el kell menni” feliratú plakáttal hirdették. A fehér (azaz családias műsorú) kabaré-előadás nagyon nagy siker volt, összegyűlt 106,8 korona bevétel a jótékony célra. A prologot magánszámok követték, majd színre került Sziklai Jenő betanításával a *Limonádé ezredes*. A címszerepet Sziklai játszotta, a többi szerepeket műkedvelők és a színikör néhány tagja, mint például Sziklainé.³⁵⁷ Sziklai végül átvette az Erzsébetfalvai Műszínikör irányítását, és 1914. november 29-én megkezdte előadásait. A szezon kezdetét hirdető cikkben utalnak arra, hogy a műszínikörben távollétében is tartották az előadásokat, mert dicsérik, hogy mióta ő vette át a vezetést, a műsor ismét kacagató, szórakoztató és decens.

Ifj. Békefi Lajos feltűnése Erzsébetfalván

A Sziklai Jenő igazgatása alatt működő Erzsébetfalvai Műszínikör közvetlenül a háború kitörése után indult első téli szezonjától kezdve egy új név is feltűnik a társulatban. Ifj. Békefi Lajos,³⁵⁸ akinek valódi kilétét soha egyetlen helyi újságcikk sem fedte fel, hosszú éveken keresztül állandó tagja és egy idő után rendezője volt az aktuális helyi színházi vállalkozásoknak. A legelső kritika, melyben szerepelt, sokat sejtetően megemlíti, hogy látszik rajta a színészsér, de ennél többet nem árul el róla.³⁵⁹ A háború kitörésekor még csak 19 éves fiatal színésznek valószínűleg ez lehetett az első helyi fellépése, de tudjuk, hogy a következő években Erzsébetfalva, majd Pesterzsébet egyik legmeghatározóbb színészévé és rendezőjévé vált. Fontos kitérni személyére, hogy ki is volt ő valójában, hiszen a korszak egyik helyi színész telepéseként a vidéki és külföldi időszakokat leszámítva 1910-től egészen haláláig, tehát 60 évig Pesterzsébeten lakott. Mielőtt tehát rátérnénk Sziklai Jenő Erzsébetfalvai Műszínikörének tárgyalására, egy kis kitérőt kell tenni.

Az első kritikát leszámítva a helyi színlapokon és cikkekben már soha többet nem teszük Békefi neve elé az ifjabb jelzõt, ami okozhat némi kavargást, mivel ebből az idõszakból két

³⁵⁶ *Ekke*, 1914. augusztus 27., 4. o.

³⁵⁷ *Ekke*, 1914. október 22., 2. o., október 29., 2. o.

³⁵⁸ Ifj. Békefi (Friedmann) Lajos, színész, rendező (Budapest, 1895. április 2. – Budapest, 1970. szeptember 7.)

³⁵⁹ *EKZ*, 1914. október 18., 2. o.

Békefi Lajos színészt is ismerünk. Az idősebb Békefi Lajos³⁶⁰ színész, tenorista és felesége Békefi Lajosné Koppán Margit énekesnő igen jól ismert alakjai a színháztörténetnek, de ifj. Békefi Lajosról már sokkal kevesebbet tudhatunk meg. Az egyik színészlexikonban ugyan megemlítik születési idejét, de pályakezdésének évét a valósánál jóval későbbre, 1928-ra teszik.³⁶¹ A lexikon nem jelöli az idősebb Békefivel és feleségével való rokonsági viszonyát. Hogy közelebb jussunk az igazsághoz, Sziklainé Havasi Emma, a helyi direktor feleségének életútját kell ismét elővonnunk és feltárni a már említett első házasságának körülményeit. Korábban nem ismert tény, hogy id. Békefi Lajos első felesége éppen az Erzsébetfalván megismert Havasi Emma színésznő volt. Az idősebb Békefi 23 éves fiatalemberként 1894–95-ben a Solymosi-féle Színésziskolába járt, mikor megismerkedett a pályáját éppen megkezdő, valószínűleg már akkor valamelyik városligeti kisszínházban játszó 16 éves Havasi Emmával, azaz eredeti nevén Haczl Emiliával. Mivel gyermekük, Friedmann Lajos Gyula születésekor nem voltak házasok, sőt Emma még csak 17 éves volt, így a születendő gyermek édesanyja után római katolikus vallás szerint lett megkeresztelve, törvénytelen gyermekként, amelyet egy évvel későbbi polgári esküvőjükkel módosítottak, utólag feljegyezve az apa 1908-as névváltoztatását is.³⁶²

Friedmann Lajosné Haczl Emilia első házasságáról szinte semmit sem tudunk, viszont a fellelhető dokumentumok és címjegyzékek alapján, úgy tűnik, 1898-tól kezdve a válásáig minden vele kapcsolatos dokumentumon egy Aréna út 36. szám alatti lakás van megjelölve. Igen valószínű tehát, hogy amíg a feleség Budapesten játszott, férje a vidéket járta, és nem éltek együtt. Az anyakönyvekből kiderül az is, hogy Friedmann (Békefi) Lajosnak még Haczl Emiliával való házassága idején született fia Koppán Margittól Zomborban: Friedmann (Békefi) Mihály³⁶³, aki később karmesterként lett ismert.

Ifjabb Békefi Lajos édesanyjával és mostohaapjával, Sziklai Jenővel 15 éves korában költözött Erzsébetfalvára. A négy polgári (reál)iskola befejezése után színiiskolát végzett. Pályakezdését tehát a valóságban 1914-re tehetjük, mikor gyakorlatosként megkezdte működését mostohaapja erzsébetfalvai színházában. A *Színészek Lapjában* is megemlítik

³⁶⁰ Békefi (Friedmann Joel) Lajos, színész, tenorista (Mátészalka, 1871. január 13. – Budapest, 1954)

³⁶¹ *Magyar Színművészeti Lexikon 1929–31.*, http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/I/szin_I.0176.pdf és http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/I/szin_I.0177.pdf utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.

³⁶² Haczl Emilia (Havasi Emma) színésznő és Friedmann Joel Lajos (Békefi Lajos) színész házasságkötése 1896. április 1-jén történt Budapesten, válásuk pedig 1903. április 24-én lett följegyezve. (Házassági anyakönyv, Budapest (IX. ker.) 1903/478.) Érdekesség, hogy az egyik házassági tanú Szalkai Sándor, aki a városligeti Magyar Műszínpör egyik alapító igazgatója volt (szintén mátészalkai születésű, így még az is elképzelhető, hogy Békefi rokona) és Havasi Emma színigazgatója ebben az időszakban. Friedmann Joel Lajos névváltoztatása Békefi Lajosra 1908-ban történt. Az engedélyt tartalmazó BM-rendelet száma: 101543/1908, Forrás: Névváltoztatási kimutatások 1908. év. II. félév, 8. old. 8. sor

³⁶³ Friedmann (Békefi) Mihály, karmester (Zombor, 1900. november 30. – Bród, 1942. december)

nevét 1914 júniusában a színészegyesületi vizsgák jegyzőkönyvében, ahol három év gyakorlatra utasították felvétele előtt, de mivel közbeszólt a háború, csupán 1921-ben vették fel a vizsga elengedésével az egyesület tagjai közé.³⁶⁴

Mivel gyakorlati ideje a háború kitörésével egy időben kezdődött meg, óhatatlanul megszakítódott a bevonulásával. A helyi újságcikkek alapján tudjuk, hogy valamikor 1916. január végén vonulhatott be katonának, és ősszel már újra fellépett Erzsébetfalván. A *Színművészeti Lexikon* első világháborúban szolgálatot teljesítő színész katonáiról szóló szócikkében meg is említik a nevét. Innen ismert, hogy honvéd gyalogosként, frontszolgálatosként harcolt, elnyerte a Károly-csapatkeresztet, és Sebesülési Érmét is kapott.³⁶⁵ Sebesüléséről a bécsi Hadilevéltárban a veszteségi anyagban fennmaradt egy kis feljegyzés, ami szerint ifj. Friedmann Lajos a m. kir. 1. honv. gyalogezred 1. századában szolgált honvédként, majd 1916. nyár végén a bal alkarján lövési sérülést szenvedett. Kezelését 1916. okt. 30-áig a m. kir. honvédség soroksári úti kórházában végezték, majd átadták az 1. honvéd gyalogezred lábadozó osztagának. Egy későbbi személyzeti anyagban katonai szolgálatának időpontja 1916–1918-ig lett meghatározva, és ott említik meg, hogy mint tartalékos őrmester szerelt le.³⁶⁶ A család visszaemlékezése szerint a lövedék az óráját találta el, onnan pattant tovább, és a karjába fúródott.

Tehát Békefi Lajos 1914–1928-ig kisebb megszakításokkal Erzsébetfalván, majd Pesterzsébeten játszott a helyi színházban, mely tevékenységéről a későbbiekben részletesen is szó lesz. Ez alatt az időszak alatt többször is eltűnik a neve a helyi színpadról, illetve megjelenik más budapesti vagy vidéki színházakban, kabarékban.

Pesterzsébeten kívüli színpadi működéséről nagyon keveset tudunk. A háború után játszott a Soproni Színházban, Szombathelyen. 1922-ben előbb a nyíregyházi Modern Kabaré nyári kerthelyiségében tűnik fel a neve egy fővárosi művészekből álló kabarétársulatban mint Békefi Lajos előadóművész, az Intim Kabaré tagja, majd decemberben a nyíregyházi Városi Színházban előadott *Mozgó cserebogár sárga cserebogár* című szkeccsében harangozzák be mint a soproni színház volt táncoskomikusát.³⁶⁷ 1923-ban a Colosseum színházban (a Sziklay Béla tulajdonában lévő volt Kis Színkörben, amelynek egyetlen színlapja maradt csak fent) Békefi Lajos volt a rendező, a táncok betanítója, és színészként is fellépett.

³⁶⁴ *Színészek Lapja*, 1914. június 15., 4. o., Jegyzőkönyv, III. Új kérvényezők és 1921. júl. 1., 4. o., Felvételek, Jegyzőkönyv.

³⁶⁵ *Magyar Színművészeti Lexikon 1929–1931.*, http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/IV/szin_IV.0558.pdf utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.

³⁶⁶ BFL, XXIX, 2001. Csepel Művek személyzeti iratainak gyűjteménye, Békefi Lajos személyzeti dossziéja.

³⁶⁷ *Nyírvidék*, 1922. május 31-étől év végéig több lapszámban.

Féltestvére Békefi Mihály pedig a karmester. A színház csak néhány hónapig működött, és 1924-ben lebontották.³⁶⁸ 1925–28-ig a pesterzsébeti Erzsébet Színház rendezője és színésze volt Kulinyi Ferenc igazgatása alatt. 1928 után, mikor Pesterzsébeten többet már nem lépett fel, a B. Caffy Band néven létrehozott együttesel járta a világot, aminek alapítója és dobosa volt. 1932-ben feltűnik a Békefi Lajos név a Clarus kertkabaré műsorában.³⁶⁹ A harmincas évek elején társulati tagként szerepel a Bethlen téri Színpadon, Tamás Benővel együtt, sőt időnként a féltestvére által alapított Békeffy Vocal Quartett is fellép a műsoron a legújabb slágerekkel. Békefi Lajos neve leginkább Vadnai László Hacsek és Sajó jeleneteiben tűnik fel.³⁷⁰

A pesterzsébeti színházból való távozását követően, 1928 után valamikor áttért a tisztviselői pályára. Elvégezte a Gabelsberger Gép- és Gyorsíró Szakiskolát, és előbb a Kőbányai Polgári Serfözde Rt., majd a Fuvarlevél Felülvizsgáló Rt. alkalmazásában állt. 1935. január 19-től belépett a Weiss Manfréd Acél- és Fémművek Rt.-hez, és előbb a hegesztőüzem bérelszámolójaként dolgozott, majd többször áthelyezték a cég különböző részlegeibe. Innentől kezdve nyugdíjazásáig az üzem alkalmazottja maradt, és még a II. világháború időszakában is, majd egészen haláláig Pesterzsébeten az Iskola utca 21. szám alatti házban lakott feleségével és édesanyjával.³⁷¹

Miközben hivatalnokként dolgozott Csepelen, továbbra sem hagyta abba a színészkedést, rendezést. A Csepel Művek színtársulatának rendezője volt nyugdíjba vonulásáig. Békefi Lajos 1970-ben halt meg, harmadik szívrohama éppen a CSILI épülete előtt érte postára menet. Az Iskola utcai házak szanálásakor bontották le a házukat és költözött az özvegy Csepelre. Ifj. Békefi Lajos és felesége sírja a pesterzsébeti temetőben található.³⁷²

Sziklai Jenő társulata és műsora

A háború éveinek első, 1914/15-ös téli szezónja 1914. november 29-én indult Sziklai Jenő igazgatása alatt. Továbbra is a Török Flóris utca 78. szám alatt található, fából készült kis színházat vették bérbe, és ismét Erzsébetfalvai Műszínikör néven hirdették. A színlapok

³⁶⁸ Alpár, 2001., 45. o.

³⁶⁹ „Kabaré-bemutató”, *Budapesti Hírlap*, 1932. június 21., 8. o.

³⁷⁰ Bethlen téri Színpad bemutatói 1919–1937, adatgyűjtők: Alpár Ágnes, Farkas Alexandra, Gajdó Tamás, Szögi Csaba, <http://www.bethlenszinhaz.hu/wp-content/uploads/2014/11/Bethlen-t%C3%A9ri-Sz%C3%ADnh%C3%A1z-bemutatok-1929-37-teljes.pdf> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.

³⁷¹ Házassági anyakönyv, Kispest, 1931/380., 1931. szeptember 19. Felesége Békefi Lajosné Vargyai Ilona Aranka (1907–1982). Gyermeük nem született, de 1947-ben örökbe fogadtak egy elárvult kislányt, Erzsébetet, aki érdekes módon éppen Tamás Benő (így Sziklai Jenőnek is!) egyik lánytestvérének unokája.

³⁷² Pesterzsébeti temető, 56. parc. 4. szakasz, 1. sor, 27. sírhely

fejlécén már feltüntetik a tulajdonos Pomekács Samu nevét is. A műszínikör épülete ekkorra már fűtéssel lett felszerelve, két hatalmas kályhával tartották melegen, így a téli hónapokban is lehetett játszani benne. Az előadásokon karmester és egy kis zenekar is közreműködött. 1914–1916-ig csak vasár- és ünnepnapokon tartották az előadásokat folytatólagosan délután három órától este fél tizenegyig, ami négy családi díszelőadást jelentett, melyre bármikor be lehetett lépni. Csupán 1916 év végén iktattak be szombati előadásokat is a műsorrendbe. A jegyek ára a háború időszakában (az általunk ismert a szezonokban) változatlanul 20 fillértől 1 koronáig voltak megválthatóak. A nehéz idők ellenére tódult a közönség a Műszínikörbe, mert olcsón és kellemesen szórakozott, és kis időre elfeledtették a nézőkkel az idő komolyságát. Nyaranta, mikor a párhuzamosan működő Nádasi Színikör szünetet tartott, Sziklai társulata továbbra is játszott. A színikör jól szellőztethető volt, így a hőségben is szívesen látogatták a színházat a helyiek.

A második téli szezon kezdetekor Sziklai némileg átalakította a színikört. A hírek arról szóltak, hogy a nagy látogatottság arra ösztönözte a tulajdonosokat, hogy kőszínházzá építsék át a nyári színházépületet. Valójában azonban csak egy várócsarnokkal toldották meg az épület bejáratát, hogy kényelmesebben várakozhassanak a téli szezonban a látogatók. Mivel állandó volt a panasz a színikörre, hogy akkora tömeg jár az előadásokra, hogy helyet sohasem lehet kapni, akkor sem, ha már megváltották a jegyet, beszámolták az I. és II. kategóriájú helyeket. A beszámolók szerint akkora népszerűségnek örvendett a színikör, hogy a számozatlan helyek miatt szinte életveszélyes volt a színházba való bejutás műsorkezdéskor. Az 1916-os nyári szezonban a Műszínikör továbbra is zsúfolt ház mellett működik. Annyira divatos helynek számított, hogy a tágas színházhelyiségbe nem fért el a publikum. Hogy segítsenek a helyszűkén, nyáron az előcsarnokot is hozzávették a teremhez. A háború ideje alatt az 1916/17-es téli szezon az utolsó, amelyről színlap, illetve újságcikk fellelhető. A színház népszerűsége a háborús idők ellenére egyre nőtt, 1916. november végétől a nagy látogatottság miatt már szombatonként is tartottak előadást. 1916. december elején, a Ferenc József császár halála miatt elrendelt országos gyász alatt ugyan szüneteltek az előadások, de mikor újra megkezdődtek, a közönség tömegesen kereste fel kedvenc szórakozóhelyeit, a színiköröket és mozikat, amelyek meg tudták őrizni olcsó helyáraikat. A helyi lapok jóslata szerint a drágaság miatt a vendéglők törzsközönsége is át fog szokni a színikörökbe, mert ott olcsóbban szórakozhat.

A Műszínikör társulata³⁷³ ismét harmadvonalbeli kabarészínészekből és táncoskomikusokból állt, de évről évre folyamatosan változó színészgárdával. A vendégművészek között időnként megcsillant egy-egy ismertebb név is, például a Siménfalvy és a Kennedy család tagjainak fellépései alkalmával. Természetesen a Sziklai család is teljes létszámban képviseltette magát, kivéve, mikor Békefi Lajos a fronton volt. Sziklai Benő (később Tamás Benő) táncoskomikus, a direktor öccse is, aki ekkor már a Steinhardt mulató tagja volt, rendszeresen eljár Erzsébetfalvára vendégszerepelni. De a háború időszakában a család több tagja is megfordult a Műszínikör deszkáin, 1915 karácsonyán például együtt lépett fel a három Sziklai fiú: Benő, Jenő és Miklós. 1916 tavaszán pedig rövid ideig Sziklai Benőné is szerepelt a Műszínikörben.

Jubileumokból sem volt hiány, Sziklai Jenő 1915. május 1-jén, az Erzsébetfalvai Műszínikör deszkáin ünnepelte 20 éves színpadi jubileumát a *Gyári leányok* című színműben, ahol a gyáros szerepét adta. 1916 februárjában tartották Sz. Havasi Emma 20 éves színpadi jubileumát, mely alkalommal a *Cigányprimás* operett kivonatát vitték színre.

Mivel a Sziklai-féle társulat továbbra sem miniszteri engedéllyel és Erzsébetfalvára szóló koncesszióval rendelkező színház volt, ennek megfelelően nem a drámairodalom színejavából válogatott egész estés előadásokat tartottak. A „helyi színpadra alkalmazott”, azaz egyfelvonásosra rövidített operettek, bohózatok mellett általában házi szerzőktől származó szórakoztató darabocskákat adtak, melyeket szólószámok követtek: népszerű táncok, népdal, kuplé, kabarészművek. Ismét előtérbe kerültek a népszínművek is, melyeket a kevésbé kvalifikált réteg továbbra is igencsak kedvelt.

A háborúra való tekintettel kezdetben még népszerűek voltak az aktuális, háborús témájú, kacagtató bohózatok, mint például: *A hadifogoly*, *Blau, a népfölkelő*, *A sabáci hős*, *Regruta kiképzés*, *Katonák a ligetbe* aktuális bohózatok. *A Fűjják a riadót* aktuális életkép, *Éljen a haza* énekes aktualitás, *A két orosz* aktuális darab, *A tábornok fia* hazafias színmű, *A 3 Grünhut* aktuális katonadarab, *Beszállásolás* aktuális katonai tréfa, *Bizonytalan talajon* katonai dráma. Ez a műsorréteg azonban csak a háború első téli szezonjában volt igazán

³⁷³ A társulatban megfordultak a háború alatt: Arday Endre, Árvai Rezső humorista, Baróti Jenő burleszk komikus, Békefi Lajos táncoskomikus-rendező, Boross Géza, Cziráki Mariska primadonna, Deák Árpád, Dévai Sándor komikus, Dezső Vilmos, Fekete Béla, Földvári Sándor, Földvári Sándorné, Gara Ernő, Garami Jolán, Gárdonyi Imre, Harmat Ilona, Kárpáti Nándor, Kennedy Dezső, Kennedy Pirokska és Rózsika táncosnők, László Jenő, Makai Elemér, Márkus József, Marosfi Sándor, Náday Jolán, Neményi Nusika, Pogány Klári, Radnóti Mancika, Rákosi Dezső, Révész Ernő, Révész Manó, Rozsá (Roseé) Jenő, Sándorfői Lajos, Siménfalvy Gyula, Sándor és Vilma, Sziklai Jenő, Sziklainé Havasi Emma, Téglási Vilmos, Tímár Béla, Váradai Lajos, Vérey Dezső.

népszerű, utána hamar kikopott a repertoárból, csakúgy, mint a fővárosi színházakból. A háború iránti kezdeti lelkesedést és kíváncsiságot egyre inkább a szomorúság, tragédia, nélkülözés váltotta fel, mely helyzetben inkább enyhülésre, önfeledt szórakozásra vágyott a közönség.

Az első nyáron a műszínikör, az érdeklődésre való tekintettel némileg megváltoztatta műsorösszetételét: már operettkivonatok is műsorra kerültek, amelyeket Békefi Lajos dolgozott át a helyi színpadra. Előadták például *A mozikirály*, *Az obsitos*, *János Vitéz*, *A kis király*, *A vén rabbinus* operetteket. Sziklai nagyon jó üzleti érzékkel csak igen lassan, évadról évadra emelte a színikör színvonalát, így megtarthatta törzsközönségét, akiknek egyre színvonalasabb előadásokkal folyamatosan formálta az ízlését. A második téli szezon kezdetekor arról számol be az egyik helyi lap, hogy egész operettszínházzá alakult át a színikör, egymást követik a műsoron a legújabb operettek, és tódul a közönség, ostromolja a pénztárt. A siker titka az eddig is jól bevált műsorösszetétel volt: minden egész estés darabot egyfelvonásossá sűrítettek össze, amit szólóműsorról együttléttel adtak. Ezek a helyi színpadra átdolgozott operettek annyira nagy sikert hoztak, hogy sokszor *reprise*-t is adni kellett belőlük. A szezonban játszottak Kálmán Imre-operettkivonatokat, mint például a *Tatárjárás*, *Cigányprímás*, *Az obsitos*, vagy az alig fél éve a Vígszínházban bemutatott *Zsuzsi kisasszonyt*, továbbá Huszka-operetteket, mint a *Gül Baba* vagy az *Aranyvirág*. Igazi helyi újdonságnak számított az alig néhány hónapja a Király Színházban bemutatott *Mágnás Miska* színre vitele. Az operettek mellett kevésbé ismert zenés népszínművekkel is tarkították a műsort.

A szezon bohózatai és vígjátékai a korábban már megszokott magyar műszínikörös hagyományt követték, viszont érdekesség, hogy megszerezték egy Steinhart-bohózatot, a *Jajj!! a razzia!* címűt, és előadtak néhány korábbi fővárosi slágervígjátékot is, mint például *Mit járkálsz meztelenül?* című Feydeau-bohózatot, amelyet Heltai Jenő fordításában 1914 nyarán mutattak be a Király Színházban, vagy a *Gólya* című Mayo-vígjátékot, amely a Vígszínház repertoár-darabja volt 1912-ben, illetve egy egészen új Földes Imre-vígjátékot, a *Grün Lilit*, amit még csak két hónapja mutattak be a Magyar Színházban.

Csak 1915 decemberében mutatkoztak be mint drámai *ensemble*. Persze a prózai előadásokra sem választottak nagyobb lélegzetű műveket, maradtak a kisvárosi igényeknél, és ez esetben is mindent rövidítettek. Prózai bemutatkozásukkor Földvári Sándorral a főszerepben előadtak egy Sherlock Holmes-történetet, a *Rejtélyes házat*. A komolyabb prózai vonalat csak néhány darab képviselte, például két Kazaliczky Antal-dráma: *A kard becsülete* és *A harang*, illetve Bródy Sándor e szezon elején a Magyar Színházban bemutatott

színműve a *Lyon Lea*. Valószínűleg a komolyabb művek bevezetése egyelőre nem vált be, mert hamar törölték ezt a műsorréteget.

1916 nyarán kiemeli a helyi lap, hogy az előadók „a régi ízléstelen kopott kültelki kabarék viccei helyett tartalmas nívós dolgokat adnak elő” a színházban.³⁷⁴ A nyári szezon repertoárja valójában nem sok újdonsággal szolgált, megismételték néhány operettet a téli szezonból, és elővettek néhány korábbi Huszka-operettet, mint például a *Bob herceget* és a *Nemtudomkát*. A bohózatok közül a *Sztrájkol a gólya* című Kottow-darabot érdemes megemlíteni a Vígszínház műsorából.

A harmadik téli szezon repertoárja ismét nagyrészt operettkivonatokból állt, néhány népszínműből és jóval kevesebb bohózatból, színműből. Bár szinte az egész évről elmondható, hogy meg sem próbált újdonságokkal szolgálni, akad néhány darab, ami érdekesség lehetett a helyi színpadon. Például négy Oscar Strauss-operettet is műsorra tűztek: a *Varázskeringőt*, *A csokoládékatonát*, a *Legénybúcsút*, és a *Csodacsókot*. Ezek közül néhány egészen aktuális volt a fővárosban, a *Csodacsókot* nyáron mutatta be a Király Színház, *A csokoládékatonával* nyílt meg az új Népopera októberben, és a *Legénybúcsúnak* is csak egyéves múltja volt a fővárosban. Ezeken kívül csak egy újdonságról van tudomásunk, a *Csárdáskirálynő* operettet fővárosi bemutatójához képest szintén fél éven belül adták Erzsébetfalván. A műsorról elmondhatjuk tehát, hogy nagyon óvatos volt, gyorsan alkalmazkodott a közönség mindenkori igényeihez, és megtartotta jól bevált műszinköri összetételét, vigyázva arra, hogy a helyi közönség számára befogadható legyen, és mindig tartalmazzon könnyed szórakoztató elemeket. (Melléklet 12.)

A háború utolsó másfél évében Sziklai Jenő Erzsébetfalvai Műszinköréről ismét megszakadnak a híradások, és legközelebb csak az 1918-as év őszi szezonkezdésekor találkozunk vele és immár megújult színházi vállalkozásával. A köztes időszakban csupán feltételezhetjük, hogy megszakítás nélkül folytatták tevékenységüket. Az állandó helyszín, a műszinkör épülete és az egész évben működő színház élménye egészen újszerű volt Erzsébetfalván. Sziklai sikerének titka pedig továbbra is a műszinköri rövidített, szórakoztató műsortípus, a gyors alkalmazkodóképesség, az elsősorban családi vállalkozásként működő, folyamatosan változó, kevés tagot számláló társulat működtetésében, a jegyek olcsóságában és a munkás nézők célközönségként kezelésében rejlett. Mint a párhuzamos színterek közötti egyik lehetséges alternatíva igen sikeres volt:

³⁷⁴ *Ekke*, 1916. június 1., 2. o.

eltartott néhány színészcsaládot, a helyi lakosok, sebesültek, szabadságolt katonák pedig olcsó, könnyed szórakozási lehetőséghez jutottak.

4. Kabaré saját hetilappal: Nádasi Színkör

Míg tehát Erzsébetfalván a háború éveiben alig fordultak meg egész estés darabokat játszó, művészileg és repertoár tekintetében is magasabb szintű koncessziós társulatok, minden eddiginél nagyobb népszerűségnek örvendett a műszínkörbe és kabaréba járás. A helyi lakosok többsége sem korábban, sem akkor nem tudta megfizetni a drága színházjegyeket, és nem érdekelték őket a hosszabb-komolyabb színházi előadások, viszont szívesen néztek meg hétvégén olcsó és szórakoztató műsorokat, amelyeket kifejezetten az ő igényeikre szabtak. Így történhetett, hogy a háború alatt két könnyed szórakozást nyújtó társulat is tömegeket vonzott a színkörökbe. A már tárgyalt Sziklai Jenő Erzsébetfalvai Műszínköre mellett párhuzamosan egy másik, nagyon jól szervezett társulat, a Nádasi Színkör is megjelent.

A Nádasi Színkör Erzsébetfalván a Luneznik-féle vendéglőben működött a Nagy Sándor u. 34. szám alatt, amely bár nem a központban volt, de még könnyen elérhető távolságban. A vendéglői színpad ugyan visszalépésnek számított a Műszínkör és főleg a Pflum-ház színpadaihoz képest, de a kisebb méret, az állandó, már korábban jól bejáratott fellépőhely lehetősége, a már kialakult törzsközönség mind előnyt jelentettek egy új kabarétársulat megtelepedéséhez. Az eddig Erzsébetfalván ismeretlen színkör a háború alatt négy téli szezont élt meg folyamatosan változó tagokkal, rendezőkkel, de ellentétben a Sziklai Műszínkörrel, a nyári szünetek alatt nem játszottak.

A színkör igazgatója Nádasi Károly³⁷⁵ komikus, humorista volt, aki többnyire maga igazgatta az erzsébetfalvai színházi vállalkozását. Nádasi pályájáról nagyon keveset tudunk, semmilyen színészeti lexikonban nem szerepel. Ennek legfontosabb oka, hogy nem színészként működött, hanem a magyarországi Artista Egyesület tagjaként leginkább kabarékban, varietékben, kino-varieté-társulatokban lépett fel komikusként.

A direktor színpadi működésének 10 éves jubileumát 1916-ban ünnepelte Erzsébetfalván, így pályakezdését nagyjából 1906-ra tehetjük. A későbbiekben majd bővebben tárgyalt László Jenő – aki színészként, rendezőként is sokszor feltűnt Nádasinál (és Sziklainál is), majd a háború után át is vette a színkör vezetését – önéletrajzában megemlíti, hogy a háborús

³⁷⁵ Nádasi (Nestor) Károly, komikus, humorista (Budapest, 1890. szeptember 22. – Budapest, 1970. január 29.)

idők előtt „gomba módra elszaporodó” Kino-varieték egyikében ismerte meg későbbi igazgatóját, ahol Nádasi igen nagy sikereket aratott. A háborút megelőző években valóban rengeteg újságcikkben feltűnik a neve, mindenféle jótékony célú előadásokon, multságokon, ahol olyan Erzsébetfalváról ismerős nevekkal harkított együtt, mint Halász Aladár, László Jenő vagy Hajnal Ella. Így láthatjuk szerepelni például a rákosszentmihályi izraelita templom javára tartott esten, az államvasúti poggyászshordók és ideiglenes alkalmazottak betegsegélyező és temetkezési egyesületének kabaréjában, a Központi Katolikus Kör fehér kabaréjában, az Ébredés Társaság művészmatinéjában, a cipész és csizmadia munkások I. sz. csoportjának rendezvényein.³⁷⁶ 1911-ben részt vett egy Országos Komikusversenyen, ahol ezüstérmes lett.³⁷⁷

Bár a háború éveiben Erzsébetfalván (és rövid ideig Kispesten is) játszó Nádasi Színkörrel meglehetősen gazdag anyaggal rendelkezünk, Nádasi személyéről ezekből a beszámolókból is keveset tudunk meg. Életrajzát még a Nádasi Színkör népszerűsítésére létrehozott lapban sem vázolták fel értékelhető módon, ahol viszont a színkör vezető színészeinek portréit közölték:

„Nádasi Károly. Nem is kell sokat róla beszélni. Hiszen a neve egy kész fogalom. Játszik, rendez, diszit és minden, amihez hozzáfog a tökéletesség színvonalára emelkedett. Nádasi Károly. Egészen fiatal ember és egy múlt, egy szép, meleg, sikerekben gazdag múlt van a háta mögött. Mint színészt a babérkoszorúk hatalmas tömege dicsérik az utódok előtt és mint direktort a közönség lelkes tapsai hívják a lámpák elé. Ha nevét leírom mindig azt képzelem, az ideális Muzsa áll előttem, hogy bebizonyítsa a XX. század blazirt egoistái előtt, hogy van romantika, van lelkesedés és hogy az ideális lelkek keresztül törnek magukat a hétköznapi szürke sártengerén.” (u. gy.)³⁷⁸

A háború végeztével neve szinte teljesen eltűnik a helyi színpadokról, csupán László Jenő hívja meg vendégszereplésre egy-egy alkalommal. A '20-as évek elején még olvashatjuk nevét az Intim Kabaréban, a Modern Kabaré társulatában, a Simplicissimus mulató műsorán, a Meszlény és Aequator Kávéház művészeti vezetőjeként, a pécsi Jardik Varieté egyik vezetőjeként.³⁷⁹ 1922–27-ig azonban leginkább kislánya, Nádassy Magda gyerekszínész pályáját egyengeti. 1927 márciusában ünnepli 20 éves jubileumát az Aréna út 17. szám alatti

³⁷⁶ Fellépéseivel kapcsolatban említik például: *Budapesti Hírlap*, 1910. július 13., 18. o., *Népszava*, 1911. március 10., 11. o., *Pesti Hírlap*, 1911. április 2., 6. o., *Az Újság*, 1913. december 12., 16. o.

³⁷⁷ *Az Újság*, 1911. április 5., 10. o.

³⁷⁸ *Művész-Világ* (későbbiekben MűV), 1917/1., 1. o.

³⁷⁹ Működésével kapcsolatos említéseket lásd például: *Pécsi Lapok*, 1922. szeptember 10., 5. o., *Színházi Élet*, 1923/42., 62. o., *Budapesti Hírlap*, 1923. szeptember 16., 16. o., *Magyarország*, 1924. október 26., 12. o., *Esti Kurir*, 1926. február 7., 2. o.

Polgári Kaszinóban. 1941-ben engedélyt kapott artista- és zenészügynökség nyitására, melyet 1945-ben a Király utcában, 1947-ben az Erzsébet körúton működtetett.³⁸⁰ 1942-ben a Művészügynökök Egyesületének alelnöke,³⁸¹ kiadóhivatali igazgató az *Artisták Lapjánál*.

Népvándorlás a Nádasi Színkör tájékán

Nádasi Károly „elsőrendű kabaré-társulata” 1914. október 31-től kezdte meg első téli szezonját a Luneznik-féle vendéglőben. A megnyitás után csakhamar egész kis törzspublikum járt az előadásokra. A kabaréban olcsó helyárák mellett mulattató előadásokat láthatott a közönség, amelyet a fővárosi kabarék nivójához hasonlítottak a helyi orgánumok, és mivel meglehetősen kicsi helyiségről volt szó (a színpadon szinte mozogni sem tudtak a szereplők), intim színkörnek nevezték. A háború okozta sok gond és keserűség miatt, hogy eltereljék a figyelmüket a helyiek, igen nagy számban látogatták ezt a színkört is: az egész első szezon alatt a színkör tájékán kialakuló „népvándorlás”-ról, helyhiányról számolnak be a helyi lapok. Nádasi nagyon értett a színkör népszerűsítéséhez, helyben teljesen szokatlan, fővárosi léptékű marketingmódszerekkel hirdette magát. Hogy visszacsábítsa a nyáron Sziklaihoz és a mozikhoz átpártolt közönségét, nagyobb összeget fektetett be évadnyitásainak népszerűsítésébe: saját fényképével ellátott plakátjaival és hirdetéseivel harangozta be az új szezonok kezdetét.

Az előadások, csakúgy, mint Sziklainál, általában vasárnap és ünnepnapokon 3 órakor kezdődtek, és folytatólagosan tartották meg a 3, 5, 7 és 9 órás műsorokat (az utolsóban más műsort adtak). A második szezonban már szombati előadásokat is beiktattak három előadással. A jegyárak az első két téli szezonban ugyanúgy alakultak, mint a másik színkörben, 20 fillértől 1 koronáig voltak megválthatóak. A díszleteket Broschán József festette, a reflektorvilágítást Detky János tervezte, a karmester Kiss János volt. A színkör mindig nyári szünetet tartott, mely alatt nem tudjuk, hol működött Nádasi. A második szezonban már Gruber Lipót volt a karmester. A fellépő művészek között nagy volt a jövedelem.³⁸² Igazán nagy névvel természetesen nem találkozhatunk, sok volt viszont a meghívott vendégszereplő.

³⁸⁰ „Artistából – Artistaügynök”, *Az Újság*, 1941. október 25., 8. o.

³⁸¹ *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*, 1942. május 20., 6. o.

³⁸² Az első, 1914/15-ös téli szezonban fellépő művészek: Beke Ilona, Cziráki Mariska primadonna, Dániel Nándor, Detky Jani, Ecker Gyula, Enyves Béla, Fazekas Gyula, Füzess Lenke, Gárdonyi József, Hajnal Ella, Hajnal Irén, Halász Aladár, Kállai Mici, László Jenő rendező, kabarészerző, Magyar Mancsi, Mányai László, Meiszler Rózsika, Neményi Nusi primadonna, Papp Ili, Pogány Klárka, Szentés János, Török Rezső.

A műsorrend nagyon hasonlított a műszinköri összeállításokhoz: az előadásokon általában adtak egy egyfelvonásos népszínmű-, vagy operettkivonatot, illetve aktuális bohózatot, és ezt szólószámok követték. Az igazgatónak a műsor összeállításakor két fő törekvése volt: egyfelől, hogy a publikumot állandóan meglepje a legújabb aktuális darabokkal, másfelől, hogy rég elfeledett népszínműveket adjon elő. Az aktualitások vonalát kezdetben szinte kizárólag házi szerzője, László Jenő bohózatai képviselték, például az *Eulália és Leokádia*, *Borcsa*, *Tóbiás keservei* címűek, de szép számmal akadnak a repertoárban ismeretlen szerzőjű egyfelvonásos vígjátékok is. A szólószámok is – a hirdetések állítása szerint – a kabaréirodalom legújabb termékei közül kerültek ki. A háború kezdetén (csakúgy, mint a másik szinkörben) aktuális, háborús tematikájú darabokkal is szórakoztatták a közönséget, de nem ez volt jellemző a szinkörre, ez a műsorréteg hamar kikopott, évadonként csak két-három katonai témájú aktualitást adtak. Ilyen darabok voltak például a *Dörögnek az ágyúk* című László Jenő-revü, a *Fegyverre, Magyar!* aktuális színmű, a *Vörös ördögök* című nagy látványos háborús színjáték, a *Fricike* dráma a katonaeletről, *A gályarab* színmű a katonaeletről vagy például a *Sorozás Kutya bogason* bohózat.

A repertoár a kezdeti, háború iránti lelkesedés után országszerte tendenciózusan a múltba tekintés fele fordult: „az alkalmi csinálmányok tiszavirágai helyett lepréselt régi hagyományok is életre keltek”.³⁸³ Ez annyit tesz, hogy a közönség kérésére népszínművek sorozatát iktatták műsorukba, amelyeket ugyancsak kivonatos formában adtak elő, mégis nagyon kedvező fogadtatásra találtak, hihetetlen módon vonzották a közönséget. Sorra játszották a legismertebb népszínműveket, amelyek a műkedvelő munkások legkedveltebb darabjai voltak, mint például *A betyár kendője*, *Tündérlak Magyarhonban*, *Vén bakancsos és fia*, *a huszár*, *Gyimesi vadvirág*, *Cigány*, *Náni*, *A falu rossza*, *A sárga csikó*, *Felhő Klári*, *Goldstein Számi*, *Tolonc*, *A sárga rózsza*, *Az orgonakészítő leánya*, *Szökött katona*, *Piros bugyelláris* című népszerű és régi színműveket. Nem csoda hát, hogy ekkora népszerűségnek örvendett a szinkör. A beszámoló szerint a közönség annyira lelkesedett a népszínművek iránt, hogy minden előadást táblás ház előtt tartottak, és az előadásokat meg kellett ismételni. Sokszor a helyhiány miatt nem is fért be mindenki a terembe.

A második, 1915/16-os téli szezonban fellépő művészek: B. Kertész Melitta drámai és anyaszínésznő, Bágyoni (Sz.) Dávid és Bágyoniné, Beregi László titkár, jellem komikus, Bojár Gizi koloratúr énekesnő, előadó-művésznő, Boros Géza intrikus, Dénes Jenő, Deréki Ferenc (II. Duci bácsi) komikus, Enyedi Gyula, Hegyi János baritonista, népdalénekes, rendező, Kozma Ferenc, László Jenő, Lítikai Ilus, Lónyai Jenő, Magvasi Margit, Magyar Mancsi táncosnő, Német Herminka, Német Mincus, Pápai Emil humorista, fűtyművész, Perényi József, Perényi Sári szubrett-primadonna, kabaréművésznő, Pogány Klárka naiva, Rózsza Aladár szerelmesszínész, Sándor Péter, a Magyar Műszinkör tagja, Sugár Lajos, a Magyar Műszinkör tagja, Tóth Kálmán, Varju István.

³⁸³ Ifj. Wlassics Gyula: „A színház és a háború”, *Budapesti Szemle*, 163. kötet, 463. szám, 148. o.

A repertoárban a népszínművek sorozatát operettek törték meg, melyek szintén régről jól ismert művek rövidített, „jelen színre” átírt változatai voltak. Érdekes kiemelni az *Erzsébetfalvai lányok* című egyfelvonásos táncos operettet, amelyről csak annyit tudunk, hogy zenéjét Fehér Imre szerezte. Mielőtt azonban megörülnénk az első erzsébetfalvai témájú színműnek, amely a színlapon közölt leírás alapján Erzsébetfalván, egy vendéglő kerthelyiségében játszódik, szemügyre kell venni Nádasi valamivel későbbi kispesti színlapjait, ahol rögtön feltűnik a *Kispesti lányok* című operett, amely nagy valószínűséggel ugyanez a darab volt, csak a címét szabták át az adott településre.

Összességében elmondható, hogy a Nádasi Színkör műsorösszetétele csupán annyiban hasonlított egy kabaréra, hogy az előadott, ismeretlen bohózatokat gyaníthatóan a házi szerzőikkel írták, ugyanis a fővárosi kabarék fennmaradt műsorában biztosan nem szerepelnek. Ennek megfelelően nem valószínű, hogy irodalmi igényű műsor ment volna. A népszínmű-operett túlsúly pedig a műszinköri színpadtípus erős jelenlétét mutatja, bár a Luneznik vendéglő apró színpada aligha tett lehetővé komolyabb előadást. Mindennek megfelelően valószínűleg a helyi igényekre szabott műszinköri-kabaré öszvér műsort adtak saját magánszámokkal megtűzdelve.

A kispesti és erzsébetfalvai Nádasi Színkör és saját hetilapjuk: a Művész-Világ

Nádasi Károly, az erzsébetfalvai Nádasi Színkör igazgatója az eddigieknél sokkal nagyratörőbb tervekkel kezdte meg 1916/17-es, harmadik erzsébetfalvai téli szezonját. Már korábban szó volt róla, hogy Erzsébetfalva mellett Kispesten is megnyitja saját színkörét, de a színlapok és az újságcikkek tanúsága szerint ez csak ebben a téli szezonban valósult meg. Mivel az erzsébetfalvai mellett a kispesti színlapok egy része is fennmaradt, és sűrűn hirdettek a helyi lapokban, és egy közös, erzsébetfalvai-kispesti kulturális hetilap is megindult *Művész-Világ* címmel, a Nádasi Színkörök programjáról meglehetősen pontos képet kaphatunk ebből az időszakból.

Nyáron ugyan átalakítási munkálatokat végeztek az erzsébetfalvai színkörben, de az előző szezon végén beharangozott színházzá alakításról, kibővítésről egyetlen szó sem esik. Nádasi Károly és aktuális társulata 1916. szeptember 2-án megkezdte harmadik téli szezonját az erzsébetfalvai Nádasi Színkörben a szokott helyen. Eleinte heti háromszor tartottak előadásokat, kedden egy intim estet *Folies Caprice* lila műsorral (melyben sikamlós témákat is érintettek), szombaton három népszerű előadást, vasárnap és ünnepnapokon négy családi előadást, de elég hamar kibővítették csütörtöki fellépésekkel is a heti műsort.

Kezdetben arról számol be a helyi lap, hogy a kísérletképpen tartott hétköznapi előadások beváltak, zsúfolásig telik a színkör hétköznapi is, aztán igen hamar le kell mondaniuk a beiktatott plusz-előadásinapról, valószínűleg az érdektelenség miatt. A jegyárakat a korábbi évekhez hasonlóan alacsonyan tartották. Az első hónapban Barna József volt a rendező, aztán szerződtették Szentes Jánost.

A fellépő művészek nagyon sűrűn váltakoztak³⁸⁴, és a meghívottak között volt már néhány fővárosi kabaréból ismert név is: Kompóthy Gyula például ebben az időszakban a Modern Kabarében játszott, Perényi József a Royal Sörkabarében, majd a Modern Kabarében, Beregi László pedig szintén a Royal Sörkabarében. Bán Mariska énekesnő, Kürthy Teréz és Dévai Sándor rendszeresen felléptek együtt hadikórházak színházi estjein. Kürthy Teréz ez idő tájt a Budapesti Színház tagja volt. Elmondhatjuk tehát, hogy a Nádasi Színkör harmadik szezonjában folyamatosan emelkedett a színvonal, és kezdett fővárosi nivójú lenni a hely. A Folies Caprice intim esteken kívül más kabaréból is átvettek műsorokat, például az Apolló Kabaré újdonságait: Harmath Imre énekes játékát *Fújja a szél fújja!* címmel, ami a legkedvesebb bakanótákból lett összeállítva, vagy a *Nefelejts* című Zerkovitz-operettet.

Újdonság, hogy a névtelen házi szerzők mellett sok esetben már felkérik ismertebb írókat is, hogy külön a Nádasi Színkör részére írjanak darabokat: így láthatták a nézők Gömöry Jenőtől a *Lövészárokban* című aktuális bohózatot vagy a *Véres bosszú* című apacs drámát. Árvay Rezsőtől, aki ebben az időszakban a Kedélyes Kabaré főrendezője volt, több darabot is vettek: *A bűvös szék*, *Lujza nem akar*, *A huszadik század gyermekei*, *Utazás egy gyerek körül* című bohózatokat.

A színkörben komolyabb témájú prózai darabokat csak elvétve adtak, ha mégis, akkor inkább a meghökkentés volt a cél, például *A hajótöröttek* című, csak felnőtteknek ajánlott közegészségügyi színdarab (Brieux) előadása esetében, amely az 1915. szeptemberi bemutatója óta a Budapesti Színház óriási sikerének számított. Mire Erzsébetfalván is bemutatták, a fővárosban már túl voltak a 100. előadáson. A színlapra a következőt írták: „Figyelem! Ezen komoly színjátéknak a tárgya egy betegség s annak hatása a házasságra.

³⁸⁴ Az erzsébetfalvai társulatban a harmadik, 1916/17-es szezonban meglehetősen nagy volt a társulati fluktuáció: Andor Piroska, B. Jámor Ilona, Bán Mariska énekesnő, Barna József rendező, recitátor, Baróti Rezső, Beke Ilona, Beregi László komikus, Boháty Lajos művezető-rendező, Budai Géza cabaré-művész, Csaplár Mici, Dénes Jenő, Dévai Sándor rendező, komikus színész, Dévainé, Fehér Erzszi, Fehér Lajos, Fehér Tica, Fekete Lajosné, Garai Béla, Garai Irén, Gyöngyösi Sándor tánckomikus, Haraszi Dezső tenorista, Katona Terus szubrett-primadonna, Keleti János, Kompóthy Gyuszi baritonista, Koncz István, Kürthy Teréz előadó-művész, László Jenő, Magyar Imre, Marosi Péter, Nádasi Károly igazgató, rendező, színész, Nagy Magda, Németh Ibolyka, Nyitrai Gizi, Öriné Cecil, P. Sugár Ilus énekesnő, Pap Imre recitátor, Perényi József, Perényi Sári, Perényiné, Pogány Klári cabaré művész, Rajnai Zsazsa recitátor, komika, Révész Ilonka énekesnő, Révész Mici táncosnő, Rónainé Mici, Sáfrány Antal szalon humorista, Simon Gizi, Szabó Tessa cabaré-művész, Szántó József, Szentes János színművész-rendező, Várdai Tódor.

Nincsen benne semmi botrányos dolog, sem olyasmi, ami bántó vagy visszataszító volna, sőt egy árva szó sem, amely a jó ízlést sértené.”

Szentes János rendező működésének időszakában azonban valóban megpróbálkoztak néhány komolyabb színdarab előadásával is, mint például *A kaméliás hölgy* (Dumas) vagy a *Kísértetek* (Ibsen) című színművekkel. Ő rendezte a szezon egyetlen Molnár Ferenc-vígjátékát is, *Az ördögöt*, mely alkalommal a díszleteket Talpas József a Király Színház díszletfestője készítette.

Miután beindult a harmadik erzsébetfalvai szezon, Nádasi november közepén végre megnyithatta a régóta tervezett kispesti Nádasi Színkört is az Üllői úton, Csillag utca felőli bejárattal, a Magyar Király Szálló színházhelyiségében. A megnyitóról 1916. november 18-án, a *Művész-Világ* első lapszámában számoltak be. A rövid ismertető alapján nem volt túl nagy a siker, a társulat lassan melegegett össze, a közönség pedig bár jóindulatú volt, „idegenkedett az újtól”.³⁸⁵ A kispesti színkörben rögtön heti négy napon (kedd, csütörtök, szombat, vasár- és ünnepnapokon) tartották az előadásokat, heti kétszer volt premier. Az előadásokat este fél kilenckor kezdték, vasárnap és ünnepnapokon viszont három előadást adtak. A két színházban nem ugyanaz a műsor ment. A társulat ugyan eltért az erzsébetfalvaitól, de sok esetben cserélődtek a színészek.³⁸⁶

Külön érdemes kitérni Kispeszt és Erzsébetfalva első és egyetlen színházi és mozihetilapjára, a *Művész-Világra*, amely 1916. november 18-án jelent meg először, és egyedülálló próbálkozásnak számított, mint Pest környéki kulturális folyóirat. Első évfolyamában, 1916-ban mindössze 3 szám került kiadásra, és második évfolyama sem ért meg többet 5 számnál, 1917. február 25-ével valószínűleg megszűnt. A lap tulajdonosa Úr György, „a millió ügyességű újságíró” volt, a szerkesztőség pedig Budapesten a Szövetség utca 26.-ban működött. A lap annyiba került, mint a legolcsóbb színházjegy, 20 fillért kellett érte fizetni. Bár a műsorújság úgy hirdette magát, mint a két település programmagazinja, a Nádasi Színkörökön kívül mégis alig találunk benne más színház- vagy moziműsort. Így teljesen nyilvánvalóvá válik a kispesti Nádasi Színkör megnyitójával egybeeső lapindítás és az egyoldalú programkínálat miatt, hogy a lap valójában Nádasi Károly saját kezdeményezése

³⁸⁵ „Megnyitó a Nádasi Színkörben”, *MűV*, 1916. november 18–25., 8. o.

³⁸⁶ A kispesti Nádasi Színkör műsorában a következő színészek nevei tűnnek fel: Balázs Rózsi, Anday Ella, Balogh Mancsi, Máté László, Beregi László, Sárosi Hugó, Sasváry Lola, Takács Ilyke, Máté László (rendező), Fehér Lajos, Szabó Tessa, Poór Miklós, Hegyi János (titkár), Perényi Sári, Sáfrány Antal, Fűzy Barna, Rajnai Zsazsa, Komlósy Emma, Vincze Károly, Baróti Rezső, Ács Margit, Várkonyi Böske stb. Vendég: Bojár Gizi, R. Tóth József, Mester Carola.

lehetett. Mivel kizárólag kispesti hirdetéseket tartalmazott (a Nádasi Színkörökön kívül néha a Stefánia Nagymozgó műsorát), elsősorban az ottani közönség érdeklődésére tarthatott számot. A lapban színházi, mozis vagy háborús tárcák, címlapfotóval ellátott szubjektív színészportrék, kritikának nem nevezhető színházi beszámolók és ezen kívül a két Nádasi Színkörrel kapcsolatos saját gyártású, így mérsékelt szórakoztató pletykák, hírek szerepeltek. Ezek közül szemezgessünk néhány erzsébetfalvai vonatkozású kis színezt, amelyek nem minden esetben olyan humorosak, mint amilyenek szánták őket:

„Félreértés. Az erzsébetfalvai színkörnek tagjai között van egy házaspár. A feleség nappal – a háziuteendőket végzi – este játszik – és így tovább, szóval alaposan elfoglalt, s bizony kissé türelmetlen – még férjével szemben is, akinek – hogy-hogy nem, minden szabad idejére szüksége van, házon kívül. Előadás közben csevegnek nők, férfiak, külön-külön csoportban. A hölgyek a drágasági viszonyokat mosdatják, s arra, hogy egy tojás már két hatos – dühösen kiszól a fentemlített menyecske: – Hogy döngöljön meg minden tyúk!! – A férj gyámoltalan ijedtséggel fordul neje felé, s szánalmas szelídséggel könyörög: – Már megint féltékeny vagy fiacskám?” (s. b.)³⁸⁷

„Miért...? Két elhagyatott, bús suhanc beszélget Erzsébeten, az egyik utcasarkon. – Te, pajtás, melyikkel kezdenél ki, ha úgy tehetnéd – ? A Katona Terussal – vagy a Révész Mariskával – ? – A Révésszel. – ? ? – Barátom, mióta egy zugsführer felpofozott, azóta nem merek »katoná«-val kikezdeni.”³⁸⁸

„Az Erzsébeti Samuka ... A Nádasy-Színkör Éva előadásán folyton nyugtalankodik egy kis szemfüles, erzsébetfalvai gyerkőc. Az anyját ezer kérdéssel ostromolja, s úgy érdeklődik minden után, hogy a híres Samuka elbújhatik mellette. A mama – hol felel, hol nem. Ahogy tud. Különösen Garai Irén imponál a kis műélvezőnek, ki – mikor megtudja, hogy Garai személyesíti Évát, durcásan panaszkodik: – Anyuka, odamegyek a hol játszanak, mert nem látom Évának a szőlőleveleit ...”³⁸⁹

„Sáfráynak nagyszerű garderoberja van. Ez a szerencséje Dénesnek. (Ha meg nem haragszik az indiszkrécióért.) Azt hiszem Dénes részéről a ragaszkodó barátságot Sáfránnyal szemben ez az állapot is öregbíti. Egyszer Dénes arra kérte Sáfrányt a próbán, hogy este zsaketben jöjjön, mert neki – tudniillik Dénesnek – este zsakéto szerepe vagyon. Sáfrány valamelyes nőügyből kifolyólag véletlenül kék zakóban érkezett, de midőn Dénes haragtól villámló szeméit meglátta, könyörgőre fogta a dolgot: »Bocsáss meg, édes barátom, hogy nem zsaketben jöttem, egészen elfelejttem...!«”³⁹⁰

³⁸⁷ *MűV*, 1916. november 18–25., 10. o.

³⁸⁸ *MűV*, 1916/2., 9. o.

³⁸⁹ *MűV*, 1916/2., 10. o.

³⁹⁰ *MűV*, 1917/1., 10. o.

„Erzsébeten most telik az egyik magyarnak 14 napos harcéri szabadsága. Végig próbál minden szórakoztató alkalmatosságot. Ha csak előadás van, ott látni a Nádasi színekörben. Egyik este megszólítják a jegy ellenőrzésnél: – Vitéz úr! Ez a jegy nem jó! A mi katonánk oda se neki. Sokszor hajtogatják, duruzsolják, hogy nem jó a jegye. Végre kijő türelméből a magyar s éktelen haragra lobbanva dörghi: – Az istenét neki, – egész héten jó volt, csak éppen ma nem jó!”³⁹¹

„Erzsébetfalván Dénes Jenő a színház kitűnő parasztkomikusa, aki erőnek erejével Lyon Leában Konstantint akarja eljátszani, erősen kurizál Révész Micikének a színház még tisztességes és fiatal tagjának. A nő részéről oly nagy a szerelem, hogy kénytelen felejteni menni messzire. Konstantinápolyba vágyik a művésznő. Táncolni fog. Jó, hogy Törökországban nincs már a szultánnak háreme, mert így legalább reméljük, hogy vissza is fog térni.”³⁹²

„A »Sztrájkol a gólya« erzsébetfalvai előadása után az egész társulat együtt ült a villamoson. Nagyon jó hangulat uralkodott közöttük. Az okát senki sem tudta megfejteni, míg egyszer csak megszólal Boháti Lajos a kitűnő direktor. – Azért van mindenkinek jó kedve, mert Perényiék ma nem verekedtek.”³⁹³

Nádasi terjeszkedése, bár nagy reménnyel kecsegtetett, és a saját programújság ötlete is egyedülálló volt, hosszú távon mégsem volt kivitelezhető, mert az elhúzódó háborús időszak alatt elszegényedett települések már nem tudtak eltartani ekkora színházi vállalkozást. Nádasi valószínűleg az előző két erzsébetfalvai szezon sikerére alapozta terjeszkedésének ötletét, de alaposan túlvállalta magát. Mivel több időt töltött a kispesti színház felvirágoztatásával, az erzsébetfalvai vállalkozását már nem bírta egymaga irányítani, ezért művezetőt vett fel maga helyett. 1916. november 23-tól az erzsébetfalvai színház művezető-rendezője Boháty Lajos lett, kinek nevét a színlapokon is feltüntették. Az igazgatótulajdonos továbbra is Nádasi maradt.

Boháty Lajos³⁹⁴ neve nem ismeretlen a színházi szakirodalomban: bár 1911-ben lépett a színi pályára,³⁹⁵ de csak 1918 októberében látjuk nevét – az Országos Színészegyesületi vizsgára bocsátása után – mint rendes egyesületi tagnak. Erzsébetfalvai rövid, alig három hónapos tevékenysége nem volt sikeresnek mondható. Az előadások számát elég hamar vissza kellett állítani heti háromra, és javarészt elavult bohózatokat, operetteket adtak. Két újdonságot lehet csak kiemelni ebben az időszakban: Kálmán Imre fővárosi újdonságát, a *Csárdáskirálynő* című operettet és *A gölem* című zsidó daljátékot, amelyet éppen egy

³⁹¹ *MűV*, 1917/1., 10. o.

³⁹² *MűV*, 1917/2., 8. o.

³⁹³ *MűV*, 1917/2., 9. o.

³⁹⁴ Boháty (Brzoboháti) Lajos, színész (Sopron, 1890. október 23. – Budapest, 1937)

³⁹⁵ *Magyar Színművészeti Lexikon*, 1929–1931. http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/I/szin_I.0258.pdf utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.

hónapja mutatott be a Népopera. Az ilyen produkciókat párhuzamosan Kispesten is adták. Boháty erzsébetfalvai rövid színházvezetői, rendezői tevékenységét követően, a háború után a városligeti Magyar Színpad, majd Jókai Színkör rendezője lett, ahol már a felesége (az Erzsébetfalváról szintén ismert), B. Jámbor Ilona volt a karnagy. Személyét mégis inkább mint az első magyar némafilmek sokat foglalkoztatott szereplőjét tartják számon.³⁹⁶ Február végére már be is zárt a kispesti színház és megszűnt a *Művész-Világ* is. 1917. február 11-én tartották Boháty Lajos és Jámbor Ilona búcsúfellépését. Meghirdették, hogy Nádasi Károly 1917. február 17-től személyesen veszi át az erzsébetfalvai színkör vezetését. Egy későbbi hirdetésben már az állt, hogy március 10-én megkezdí előadásait a színkör. Az újság annyit árul csak el, hogy majd' három hétig tartó kénytelen szünet után ismét megnyílik a színkör, teljesen új tagokkal. A szünet oka egy miniszteri rendelet volt, amely 1917. február 19-től március 8-ig a fővárosi és vidéki színházakat, szórakozóhelyeket szénhiány miatt bezáratta.³⁹⁷ A szünet alatt a színészek szétszéledtek. Az erzsébetfalvai Nádasi Színkör ugyan újra kinyitott, és még három hónapig működött Nádasi vezetése alatt, de sem a kispesti színházról, sem a *Művész-Világról* nem hallunk többet. Nádasi kültelki színházkomplexumának nagyvonalú, de igen rosszul időzített terve tehát elég hamar, bő negyedév alatt kimerült.

László Jenő „Böskefalván”

László Jenő kabarészínész, táncoskomikus, színpadi író és rendező már a háború kezdete óta fellépett időnként a Nádasi Színkörben, sőt előfordult, hogy a Sziklai Műszínkörben is. Személye ugyan nem ismeretlen a színháztörténetben, de mivel csakúgy, mint Nádasi, nem színészként, hanem artistaként, komikusként szerepelt, ráadásul elsősorban a perifériákon, életéről és színpadi munkásságáról a színházi lexikonokból, monográfiákból nem értesülhetünk. Elképesztő mennyiségű színpadi műve, tréfája, komédiája, operettje sajnos már nem fellelhető. Erzsébetfalván töltött első tizenkét évéről viszont meglehetősen pontos adataink vannak egyrészt a helyi színi beszámolókból, színlapokból, másrészt nyomtatásban fennmaradt rövid önéletírásából.

³⁹⁶ Néhány némafilm, amiben szerepelt: *Bolond Istók* (1921), *Őfelsége inkognitóban* (filmszkeccs, 1922), *János vitéz* (1924), *Mónika rózsája* (filmszkeccs, 1928)

³⁹⁷ Az m. kir. minisztériumnak 669/1917. M. E. számú rendelete, *Belügyi Közlöny* (XXII. évf. 9. szám) 1917. február 21., 262. o., Rendeleték 75., A tüzelőanyagokkal való takarékoságról szóló rendeletek módosítása.

László Jenő³⁹⁸ apja üzemeltette a Három Holló elnevezésű hírhedt fővárosi kocsmát, ami egy ideig Ady Endre törzshelye is volt. Az artisták kedvelt találkozóponyján felnövő fiú így nem véletlen, hogy rögtön érettségi után ahelyett, hogy egy napidíjas állást vállalt volna egy állami intézménynél, a színészetet választotta. „Nem állíthatom egy szóval sem, hogy a múzsa agyoncsókolta volna homlokomat, dehát istenem, rögeszméi néha a fiataloknak is vannak. Szüleim persze halálra rémültek és kígyót-békát kiabáltak arra a művészpályára, melyt reményteljes csemetéjük kenyérkereseti forrásul választott” – írja önéletrajzában.³⁹⁹ Az 1900-as évek elején Pesten elvégzett egy pár hónapos német színiiskolát, amit egy idős, „panzionált” német színművésznő tartott fenn. „8 macskája, 7 kutyája, 4 papagája és 4 és fél növendéke közé” felvette új tanítványát is, aki magyar fiú lévén törte-zúzta a német nyelvet. A tanfolyam után leszerződött egy német mezővárosba, ahol hiányos német nyelvtudása miatt kevés gázsit és annál több gorombaságot kapott. Ezután leszerződött egy kabaréigazgató, akinek társulatával már Abbázia, Fiume, Karlsbad, Merán „internacionális közönsége” előtt lépett fel mint Eugen von László „Gesang und Tanzhumorist”. A külföldiek előtt, akik ugyanolyan rosszul beszéltek németül, mint ő, már sikerei is voltak. Kétévi vándorlás után mégis napidíjas díjnok lett a Magyar Királyi Zálogházban.

Ezek után egy budai műkedvelő előadáson felhívták rá Krecsányi Ignác direktor figyelmét, aki leszerződött a Budai Színkörbe. Mivel itt meg túl németesnek találták a kiejtését, innen is távoznia kellett. Ezután a háború előtt annyira népszerű kino-varieték tagja lett, ahol együtt játszott Vidos Jenővel, Perényi Józseffel és Nádaszi Károllyal. 1914-ben Óbudára, a Kisfaludi Színházba került, ahol végre sikeres lehetett a félig németes, félig magyaros kiejtésével a „braunhaxler”, azaz őslakos, német származású óbudai közönség előtt. A nyári szezonban önállósította magát a Népligetben, de a téli szezon kezdetekor áttette székhelyét Erzsébetfalvára. Innentől kezdve tizenkét évig télen „Böskefalván”, nyáron pedig a Népligetben működött (a Karpfenstein utca és Elnök utca környékéről került ki közönsége). Erzsébetfalván 1914-től 1927-ig találkozhatunk folyamatosan László Jenő nevével különböző színházi vállalkozásokban mint társulati tag, rendező, színpadi szerző, meghívott előadó vagy éppen színházigazgató. Erről az időszakról részletes képet adnak a fennmaradt korabeli sajtó- és színlapanyagok.

A kérdés viszont továbbra is fennáll, hogy mi történt László Jenővel helyi működése után. A műszínkör lebontását követő évekről annyit ír önéletrajzában, hogy a Váci úton, a Szív utcában, Kőbányán és Zuglóban voltak nem éppen jól menő színházi vállalkozásai. Nevével

³⁹⁸ László (Löffelmann) Jenő, színész, rendező, színpadi szerző (Budapest, 1885. július 10. – ?)

³⁹⁹ László Jenő: *35 év a kulisszák világában*, Budapest, magánkiadás, [1941 k.].

innentől kezdve csak szórványosan találkozunk különböző színpadokon, leginkább szerzőként. A húszas években rendszeresen feltűnik különböző pesterzsébeti és fővárosi mozikban kabaré-előadásokban, 1925-ben előadja például a pesterzsébeti Urániában a *Halló, Pesterzsébet* című énekes-táncos revüjét. Szerzőként feltűnik a Nagykomédia egyik 1928-as műsorában is, *Anyós sorozás* című egyfelvonásos bohózatával.⁴⁰⁰ 1932-ben ünnepli 25 éves színészi jubileumát.⁴⁰¹

Önéletírása szerint szíve visszahúzta Pestszenterzsébetre, ahol megalapította a Vidám Színpadot. Pesterzsébeten természetesen nehéz körülmények és érdektelenség közepette próbálta felvirágoztatni színházát, melyről semmit sem tudunk. Egyetlenegy utalást találunk 1941-es helyi tevékenységével kapcsolatban, hogy minden vasárnap gyermekelőadásokat szervezett Pestszenterzsébeten.⁴⁰² A városligeti Jókai Színkör műsorában viszont 1943–49 között folyamatosan feltűntetik nevét, sok háromfelvonásos, mára már elfeledett operettet írt a színház számára.⁴⁰³ Összességében látható, hogy László Jenő pályája ezer szálon kapcsolódik a korszak pesterzsébeti színháztörténetéhez.

A Nádasi Színkör utolsó szezonya László Jenő vezetése alatt

Nádasi Károly az előző szezón kudarcait követően tehát átadta az erzsébetfalvai színkör irányítását László Jenő kabaréművésznek. A nyári szünetet követően 1917. augusztus 18-án újra megnyílt a Nádasi Színkör és megkezdte negyedik téli szezóját. László a „legjobb erőkből” állította össze társulatát, és rendszeresen fővárosi vendégművészeket hívott szerepelni.⁴⁰⁴ Szeptember végén már állandó telt házról számolnak be. A műsorszám jelentősen lecsökkent: szombaton egy, vasárnap három családi díszelőadást tartottak, szerdánként pedig általában egy intim estet. A helyárák viszont felemelkedtek, a fenntartott

⁴⁰⁰ Alpár, 1978., 515. o.

⁴⁰¹ *Esti Kurir*, 1932. március 31., 6. o.

⁴⁰² „Hogy a gyerekek milyen kegyetlenek”, *Az Újság*, 1941. január 26., 11. o.

⁴⁰³ Alpár, 2001., 106–114. o. A színkörben adott darabjai például: *Ne sírj, anyám!*, *Egy régi nótát hoz a szél*, *Szeress mindhalálig*, *Bolond a szívünk, de mindig remélünk*, *Asszony lesz a lányból*.

⁴⁰⁴ A társulat tagjai és fellépői az 1917/18 téli és 1918 nyári szezón folyamán: Acsay Rezső, Baumann Károly, Beliczay Böske kabaréművésznő, Beregi László, Boháty Lajos, Bojár Maca, Bokor Ernő, a Népmozi volt kitűnő dalénekes, Cziráki Mariska primadonna, Csiszér Arthur, a Magyar Színház művésze, Deák nővérek táncoktató, Dobi Jóska, Dussy Angéla primadonna, Fekete Kató, Gonda József recitátor, Hajnal Ella, a Népmozi volt primadonnája, kabaréművésznő, Halász Aladár, Jámbor Ilonka primadonna, Jancsi, a leghíresebb magyar éneklő bohóc, a Beketow cirkusz művésze, Kompóthy Gyuszi, az Intim Kabaré tagja, Kompothy József, László Jenő, Nádasi Károly, Perényi József, a Royal Orfeum művésze, Iréne Rocking táncművésznő, Sándor Franciska, Somossy René, a Kristálypalota művésznője, Sugár Ilus, Szalai Oszkár hírlapíró, a Budapesti Gyermekvilág kedvenc mesemondója, Szende Lajos, a Kristálypalota művésze, Szentes János, a kecskeméti színház művésze, Szerényi Rózsi komika, Váradi Ferike női bariton énekesnő, Vasvári Adolf komikus, Zsolnai Nelli.

helytől a karzati állóhelyig 1 korona 30 fillértől 60 fillérig alakultak, de pár hónap leforgása alatt felkúszott 1 korona 80 fillérré a legjobb helyek ára, újévre pedig már 2 koronába került a fenntartott hely. Ezzel párhuzamosan azonban elkezdtek olcsó helyáras népies és gyermekelőadásokat is hirdetni. Nagyon kevés és inkább hirdetésjellegű beszámolók jelennek meg a helyi újságban, így erről a szezonról már alig tudunk valamit.

A szezon repertoárja egyrészt népszínművekből, néhány operettből és egyéb zenés-táncos előadásból állt, másrészt könnyed bohózatokat adtak. A hetente megrendezett intim esteken olyan tréfák kerültek színre, mint Szőke Szakáll kabarészerző *Az anyjuk váltója*, vagy *A hadi-bank* című aktuális bohózata, vagy olyan Folies Caprice-bohózatok, mint az *Egy rosszul sikerült pásztoróra*, *A titokzatos udvarló*, vagy az *Oh, azok a gyerekek!*, illetve Royal Orfeum-bohózatokat is adtak, mint például a *Pesti erkölcsök*. Ezekon kívül a könnyedebb egyfelvonásos darabokat képviselte az igazgató László Jenő néhány bohózata is, például az *Egy óbudai család*, a *Szorulsz Náci!*, vagy a helyi színpadon már sokszor előadott *Eulália és Leokádia* tragikomédia.

Néhány komolyabb darabot is műsorra tűztek, amelyek mind a vidéki színpadok kedvelt klasszikusai voltak: a *Dolovai nábob leánya* (Herceg Ferenc), *Vasgyáros* (Ohnet), *A kuruzsló* (Földes Imre), *A harang* (Kazaliczky Antal) vagy a *Rang és Mód* (Szigeti József). Nagyon kevés aktualitással szolgált a színikör: leadták Bródy Sándor új drámáját, *A szeretőt* három hónappal a Magyar Színház-beli bemutatót követően, és Bisson drámáját, *A névtelen asszonyt* a Magyar Színház 1916 nyári szezonjából. Továbbá műsorra tűzték *Az asszony és a bábu* című Pierre Louys-vígjátékot a Vígsház aktuális műsorából alig egy hónappal annak bemutatóját követően. Az óbudai Kisfaludi Színház tagjai több alkalommal is tartottak vendégjátékot.

1918 nyarán most először a Nádasi Színikör nem tartott nyári szünetet, hanem folytatta működését a nyári hónapokban is. Köszönhető volt ez annak, hogy László Jenő, a társulat vezetője hatalmas energiákat fektetett a színikör irányításába. Augusztus elejétől már mint igazgató is fel lett tüntetve a színlapok fejlécén. Az előadásokat továbbra is szerdán, szombaton, vasárnap és ünnepnapokon tartották. A helyárak nyáron ismét tovább emelkedtek, a fenntartott helyek ára felkúszott 2 korona 40 fillérig, és az állóhely is már 70 fillérbe került, a gyerekjegy pedig 40 fillérbe. A nyári repertoár nagyrészt népszínművekből és operettekből állt, amelyeket bohózatok váltottak. Egyetlen előadást fontos megemlíteni, a *Kőműves Kelemen* népies játékot, amelyet Kárpáti Aurél és Vajda László feldolgozásában a Nemzeti Színház mutatott be még 1917 év elején. (Melléklet 13.)

Erzsébetfalva színházi élete az I. világháború időszakában – igazodva az országszerte, de főként a fővárosban tapasztalható tendenciához – igencsak fellendült. Ez a kivételes állapot annak volt köszönhető elsősorban, hogy a nagyközségi vezetőség a tárgyalt időszakban egyáltalán nem foglalkozott színházpártolási ügyekkel, illetve nem támasztott minőségi elvárásokat a társulatokkal szemben. Ennek eredményeképpen évekig ugyanazok a színek működtek a településen, és stabilizálódott a színtársulatok színtérhasználata is: végre volt ideje a közönségnek megszokni a műszínpörben és a Luneznik vendéglőben működő állandó társulatok jelenlétét. A szegény munkásközönség, akinek a helyzete a háború folyamán egyre csak romlott, korábban is, de a háború miatt fokozottan csak a könnyű, olcsó szórakozási formákra volt kíváncsi: virágzott a mozi, műszínpör, kabaré, kino-varieté.

Mégis mutatkoztak különbségek a két legnagyobb színházi vállalkozás, az Erzsébetfalvai Műszínpör és a Nádasi Színpör vezetési stratégiájában: az előbbi az olcsó helyárak megtartása mellett a vasárnap és ünnepnap műsorrendbe csak szombati műsornapot iktatott be, míg Nádasi a terjeszkedési tervei miatt túlzásba vitte a műsornapok számát, a hétköznapi műsorokra egyszerűen nem volt kellő számú érdeklődő. Figyelembe kell azonban venni, hogy míg a műszínpör több száz fő befogadóképességű színház volt, a Luneznik nagyterme jóval szerényebb számú közönséget bírt el, így nem egyenlő arányban termelték a bevételt. László Jenő a színpör átvételekor csak a játszási napok hétvégére korlátozásával és a jegyárak tetemes megemelésével tudott még ideig-óráig fennmaradni.

A háború végével Erzsébetfalva színházi élete látszólag teljesen átalakult. Nádasi Károly elhagyta Erzsébetfalvát, és átadta színpörének vezetését László Jenőnek. Sziklai Jenő valószínűleg töretlenül működteti az Erzsébetfalvai Műszínpört, bár egy időre nincs róluk híradás. A háború lezárását követő felbolydult időszakban a folyamatos politikai változások mellett a helyi színházi élet is kibillen nyugalmi pozíciójából.

5. Az urbanizáció küszöbén: színházi és politikai útkeresés a várossá alakulásig

1918 nyarán a Monarchia felbomlása, a néptömegek háborúellenes forradalmi mozgalmainak erősödése országszerte megváltoztatták a közhangulatot. Az erzsébetfalvai munkások a hosszú nyúló háború, a közéleti problémák, a feszült politikai légkör miatt egyre több sztrájkban vettek részt. Az őszirózsás forradalmat megelőző időszak utolsó

nagy megmozdulása az 1918. augusztusi jutagári munkásnők sztrájkja volt. Bérkövetelésük benyújtása után két héttel a nő- és gyermekmunkások tiltakozásba kezdtek és nem hagyták el a gyár területét. A kikerkező rendőrség kilökdöste őket az utcára, és kardot rántott ellenük.⁴⁰⁵ Az 1918. októberi békesztrájkokban részt vett például a Fegyvergyár is, melyben számos erzsébetfalvai munkás dolgozott.

Az őszi forradalom azonban Erzsébetfalva területén néhány fosztogatástól eltekintve eseménytelenül zajlott. A Nemzeti Tanácsok megalakulásakor Erzsébetfalván nem történt nagy változás, a helyi képviselő-testület tulajdonképpen néhány szociáldemokrata vezetővel kiegészülve újraválasztotta saját magát, de nem kezdte meg tényleges működését. Az 1919 februárjában összehívott ülésen feloszlatták az erzsébetfalvai Nemzeti Tanácsot és megalakították a Néptanácsot, mely ezen egyetlen alkalommal ülésezett. Tagjai között ismét a régi községi előljáróság tagjai foglaltak helyet, néhány munkásképviselővel kiegészülve. A Tanácsköztársaság kikiáltása után Erzsébetfalván március 22-én megalakult a munkástanács tagjaiból választott direktórium és hozzákezdett a proletárdiktatúra helyi kiépítéséhez. Erzsébetfalva nevét Leninvárosra változtatták.⁴⁰⁶

Míg az őszi forradalom időszaka semmiben sem befolyásolta a két helyi színház működését, a Tanácsköztársaság alaposan felforgatott mindent. A direktórium március 28-án minden kulturális intézményt a felügyelete alá rendelt, és megalakította a „proletárszínházat”,⁴⁰⁷ melynek gyakorlati megvalósulásáról semmit sem tudunk. Ez idő alatt Leninváros színházi élete néma csöndbe burkolózott, 1919 nyarának színházi eseményeiről egyetlen újságcikk vagy színlap sem maradt fenn: május 1-jén megszűnik minden híradás, és október végén olvashatunk újra a helyi színház műsoráról.

Újrakezdések színháza: Színpadi törekvések a Tanácsköztársaság előtt

Sziklai Jenő Műszíniköréről legutoljára az 1916/17-es téli szezon végéről maradtak fenn adatok. Hogy az ezt követő hosszú időszakban Erzsébetfalván játszottak-e, nem tudjuk. Legközelebb már megújult színházi vállalkozása, az Erzsébetfalvai Népszínház élén, 1918 szeptemberében találkozunk vele. Az új néven bevezetett színház a megszokott helyen, a műszínikör faépületében kezdte meg működését. Vele párhuzamosan László Jenő vezetése

⁴⁰⁵ „Az erzsébetfalvai jutagári munkásnők mozgalma”, *Népszava*, 1918. augusztus 27., 9. o.

⁴⁰⁶ A polgári demokratikus forradalom és a tanácsköztársaság helyi eseményeiről bővebben lásd: Bogyrka, 2000, 113–119. o., *Monográfia*, 1972., 191–194. és 197–211. o.

⁴⁰⁷ BFL Erzsébetfalva nagyközség (Leninváros) Direktóriumának iratai, 1919. március 28 (80. sz.), április 30. (424. sz.), máj. 9. (471. sz.), május 13. (482. sz.), május 14. (489. sz.)

alatt a Nádas Színkör is feléled, és még a szezon folyamán felveszi a Modern Színpad nevet. László tevékenységéről nagyon keveset tudunk, de úgy tűnik, mintha a Luneznik vendéglő színpadán megállt volna az idő: intim estek lila műsorral és családi előadások fehér bohózatokkal, operettkivonatok népszínművekkel váltják egymást, és a színészgárdában sincs különösebb változás.⁴⁰⁸ László színházának üzemelését így csak érdekesebb momentumaiban idézhetjük föl.

A Sziklai-féle Erzsébetfalvai Népszínház névváltoztatása viszont annál érdekesebb, hiszen már önmagában is az őszi forrongó eseményekre való reakciónak tekinthető: állásfoglalás egy olyan színház részéről, ami egész fennállása alatt a munkások igényeit szolgálta ki, bár repertoár tekintetében magát a munkásideát, proletár eszmeiséget egyáltalán nem tükrözte. A változtatás egyben okos üzleti döntésnek is bizonyult. A színház így az állandó színterét megtartotta ugyan, de ismét alkalmazkodott az aktuális elvárásokhoz. A név változása egyben a műszinköri színpadtípustól való szabadulás tényét is rögzíti, elérkezett az idő, hogy Sziklai a saját maga számára kinevelt közönségnek valódi színházi élményt nyújtson. A lassú, megfontolt színházvezetési stratégia végre beérett, adva volt a jól bejáratott állandó színtér, a rövidített népszínműveken, operetteken, bohózatokon színházba járáshoz szoktatott nézőközönség, és a repertoárban maximálisan a munkások valódi igényeit tartották szem előtt, az „elit-színház” eddig teljes mértékben utópisztikus víziói helyett. Elérkezett tehát az idő a változtatásra, a szintlépésre.

Az egyik helyi lapban örömmel tudatták a közönséggel, hogy végre van színháza Erzsébetfalvának, és a régi színházépületet a modern igényeknek megfelelően alakították át és nyitották meg ismét. A hír írója ugyanakkor szkeptikus a színház minőségével kapcsolatban, és attól tart, hogy a jól megszokott „jelen színre alkalmazta” módszerrel megkurtított műszinköri stílust fogják a továbbiakban is követni, különben vasárnaponként nem férne három előadás is a műsorrendbe.⁴⁰⁹

Sziklai pontosan tudta, hogy bár a háború egész időtartama alatt türelmi időt kaptak a helyi színházi vállalkozások, és senki nem tiltotta le a műszinköri és kabaréműsorokat, a békeidő beálltával ez a helyzet újra meg fog változni. Hogy beelőzze az erzsébetfalvai állomáshelyre pályázó miniszteri engedéllyel rendelkező direktorokat, inkább saját magának kívánta

⁴⁰⁸ A Modern Színpad társulata és vendégei 1918–1920-ig a fellelhető színlapok alapján: Barna József, a Nemzeti Színház művésze, Bokor Ernő, Buday Gusztáv, Cziráki Mariska, Dénes József, Dobi József, Faragó Vili, Budapest legjobb groteszkkomikusa, Hajnal Ella, Havas Ede színművész, Kompóthy Gyuszi, a Kis Komédia művésze, László Jenő, Nádas Károly, Rossée Jenő humorista, Rózsa Oszkár dalénekes, Somlai Gyula, Szerényi Rózsi.

⁴⁰⁹ *Ekke*, 1918. szeptember 5., 2. o.

megszerezni ezt a pozíciót. Ennek érdekében 1919 kezdetén kérte felvételét az Országos Színészegyesületbe, ahová diplomája alapján fel is vették, hiszen csak egyesületi tagként tarthatott egész estés előadásokat.⁴¹⁰ Érdekes módon, bár már szeptember óta „rendes” színházként üzemel az Erzsébetfalvai Népszínház, február közepén értesülünk csak arról, hogy Sziklai kérvényt nyújtott be a Belügyminisztériumhoz, hogy Erzsébetfalván engedélyt kapjon állandó színház vezetésére, ahol színészegyesületi tagokból álló társulattal játszáná a fővárosi színházak műsorát. A beszámoló szerint a színészegyesület a kérvényt pártolólágg terjesztette fel a miniszterhez, és örömeiket fejezték ki, hogy végre jól szervezett társulat fog a községben állandóan játszani.⁴¹¹

Az előadásokat kedd, csütörtök, szombat, vasárnap és ünnepnapokon tartották, nyolcórái kezdettel, és csak vasárnap adtak három előadást. Az árak viszonylag kedvezően, 1 korona 70 fillértől 4 korona 60 fillérig, lettek meghatározva. A társulat vezetése egész évadban állandó volt: az igazgató továbbra is Sziklai Jenő, a tulajdonos Pomekács Samu, a rendező Békefi Lajos, a karmester Gárdonyi Bözsi, és a társulatban is a jól megszokott nevek szerepeltek.⁴¹² A díszleteket a színház számára Schlang Gyula, a Népszínház díszletfestője készítette.

A színház működéséről alig tudunk valamit. Az évad folyamán fellépő társulati tagokat is csak nagyon ritkán említik meg, a színlapok is inkább műcímekre szorítkoznak. A szezon fellelhető műsora teljesen átlagos volt, legnagyobbbrészt régebbi népszerű műsorokra korlátozódott. Körülbelül a repertoár egyharmadát operettek, zenés darabok töltötték ki: Farkas Imre-, Lehár-, Huszka-, Gilbert-, Hervé-, Kálmán Imre-darabokat adtak. Csupán néhány előadás számított újdonságnak, például *A csavargólány* című Gilbert-operett, amit alig két hónapja mutattak be a Budapesti Színházban. A műsor további egyharmadát népszerű vígjátékok, bohózatok töltötték ki. Közülük kitűnik Gábor Andor *Majd a Vica* című bohózata, amit körülbelül két hónapja adtak a Magyar Színházban. Természetesen elmaradhatatlan eleme volt a színház műsorának időnként egy jó kis kabaré, így előkerülnek a Sziklai színházára régóta jellemző könnyed és poros egyfelvonásos bohózatok is. A háború befejezésével együtt a népszínművek népszerűsége is lecsökkent, ekkorra már elenyésző részét képezték a műsorrendnek.

⁴¹⁰ *Színészek Lapja*, 1919/5. szám, 12. o., Jegyzőkönyv 328. pont

⁴¹¹ *Ekke*, 1919. február 13., 2. o.

⁴¹² Az Erzsébetfalvai Népszínház társulata és vendégművészei az 1918/19-es téli szezonban: Acsai Rezső, Békefi Lajos, Gábor Ernő, Horváth Irma, Kardos Vilmos, Keleti Manci, Molnár Kató soubrette-primadonna, Perényi, Siménfalvy Vilma, Sziklai Jenő, Sziklai Jenőné, Tamás (Sziklai) Benő, V. Márkus Duci, a Buda-temesvári színház tagja, Verebi Végh Erzsébet, Vérey Dezső.

Végül, meglepően nagy számban adnak komolyabb hangvételű prózai műveket az új színházban. Bekerült a repertoárba Molnár Ferencről a *Liliom* életkép, Bródy Sándor színművei a *Tanítónő* és a *Timár Liza* vagy Gárdonyitól *A bor* és a *Fehér Anna*. Nem meglepő módon játszanak régebbi Földes Imre-darabokat (*Hivatalnok urak*, *Császár katonái*), illetve Kazaliczky Antal-színműveket (*A harang*, *A tetemrehívás*, *Katona becsülete*). A külföldi klasszikusok közül műsorra kerül Tolsztojtól *Az élő halott* vagy Dumas drámája *A kaméliás hölgy*. Adnak két Bernstein-drámát, *A tolvajt* és a *Baccaratot*. A prózai művek között is nagyon kevés az újdonság, például *Az asszony és a bábu*, Pierre Louys színműve a Vígszínház tavaszi műsorából.

S hogy mi szűrődött át a folyamatosan változó politikai, társadalmi változásokból, történelmi fordulatokból a színház műsorán? Az évad nagy részében semmi. Sziklai legnagyobb attrakciója ősszel a *Túl a nagy Krivánon* című amerikai milliárdosokról és szegény felvidékiekről szóló, szövevényes szerelmi szálakkal megtűzdelt operett volt, melyet rekordmennyiségben, a fellelhető színlapok alapján hét alkalommal adtak a szezonban Erzsébetfalván, javarészt éppen ősszel. Farkas Imre énekes-táncos operettje a Budai Színkör kasszadarabja volt nyár végén, és erzsébetfalvai bemutatásakor érte meg századik előadását a fővárosban. Hogy volt-e bármi célzatosság a New York-i jachtklubban, majd egy szepességi kis faluban játszódó „kivándorlós-hazatérős” operett műsorra tűzésében, nehéz lenne megmondani. Nagyobb motivációt jelentett valószínűleg az üzleti szempont a fővárosi sikerdarab előadásában, meg hogy a Budai Színkörben éppen Tamás Benő játszotta az egyik főszerepet a darabban, akit rendszeresen meg is hívtak vendégszereplésre Erzsébetfalvára is. A *Kőszívű ember fiai* helyi bemutatója is a forradalmi időszakra esett, így gondolhatnánk az áthallás lehetőségére, hiszen Jókai az 1848–49-es forradalomnak állít emléket a darabban, de a Hevesi Sándor által átdolgozott kétrészes darab bemutatóját szintén nyáron tartották a Magyar Színházban, így még újdonságnak számított szezonkezdetkor, ezért logikus volt műsorra tűzni ősszel. Az *Aranyember* színpadi változatának márciusi négy előadása viszont közvetlenül megelőzte a Tanácsköztársaság kikiáltását, de a darab műsorra tűzésének igazi oka az lehetett, hogy februárban kezdték el játszani a fővárosi mozik a regény Korda-féle filmadaptációját, ami hatalmas siker volt.

László Jenő párhuzamosan működő Modern Színpadának is megvolt a maga reakciója a fővárosi aktuális sikerdarabokra és Sziklai repertoárjára: műsorra tűzte saját új darabját, a *Túl a nagy Sigánon* című énekes-táncos bohóságot, melynek első képe *A lágyszívű ember fiai*, második képe a *Hejehuja báró pacsirtája* volt, így egyetlen paródiában letudott a maga részéről három színpadi sikerdarabot.

A Tanácsköztársaság időszakából csak a március-áprilisi műsort ismerjük, május elsejével eltűnnek a híradások, színlapok. Az erzsébetfalvai direktórium megalakulásának estéjén az Erzsébetfalvai Népszínház színpadán a *Vasgyáros* című, helyben már agyonjátszott Ohnet-darabot adják, és még márciusban színre kerül az orosz Arcübasev *Szenvedély* című drámája, melynek vígszínházi bemutatóját az őszirózsás forradalom alatt tartották. Azonban a darab egyetlen forradalmi hangulathoz köthető momentuma, hogy orosz. Ezen kívül csupán egy szenvedélyekkel, csábításokkal telített szerelmi, féltékenységi drámát láthattak a nézők, melynek témájában a világon semmi köze sincs a politikai eseményekhez. Az egyetlen mű, amely tartalmilag aktuálisnak mondható, az Erzsébetfalván korábban már többször műsorra tűzött *Polyp* című társadalmi színmű volt Gyagyovszky Emiltől, mely a „burzsoá-morál” százkarú szörnyének embertípusait mutatja be.

A színpadi műsorok, színlapok sora a Népszínház esetében április végén megszakad, László Jenő színpadáról pedig május 1-jén hallunk utoljára, *A vörös hajnal* című Dobi József-életképpel búcsúzik. Nem tudjuk, hogy az államosítás, illetve a proletárszínházzá alakulás miképp valósult meg helyben. A *Színházi Életben* Bálint Lajos, a „kollektív színház” igazgatója ugyan megemlíti júniusban, hogy Kispest és Erzsébetfalva területére külön társulatot óhajt szervezni, de később erről már nem esik szó.⁴¹³ Nem tudjuk, hogy vajon az elkövetkezendő két hónapban beszüntették-e működésüket, vagy a szakszervezet árulta a helyi színházjegyeket is, mint a fővárosban. Mindenesetre Sziklai színházát eddig sem érthette az a vád, hogy a gazdagok kiváltsága lett volna, így Lukács György közoktatásügyi helyettes népbiztos víziója, ha a repertoár tekintetében nem is maradéktalanul, de a célközönség szempontjából eddig is megvalósult Erzsébetfalván: „Mikor a színházat kommunizáltuk, azt elsősorban azért tettük, hogy a kultúrhelyek nézőtereit megnyissuk a proletárság, a dolgozók tömegei előtt: a mi színházunk nem lesz a jómódúak monopóliuma.”⁴¹⁴ Erzsébetfalván eddig is a szegényebb közönség látogatta vagy nem látogatta a színházat, de nagyon valószínű, hogy a Tanácsköztársaság rövid időszakában sem válhatott tömegessé színházi jelenlétük. Ezzel szemben Csepelen már működött az első proletárszínház a háború elején balszerencséről megismert Halász Alfréd vezetésével a csepeli gyári színházban, ahol a leírás szerint megvalósult minden színigazgatók álma: a

⁴¹³ „A kollektív színtársulat működése (Bálint Lajos a kollektív színtársulat igazgatójának nyilatkozata)”, *Színházi Élet*, 1919/23., 16. o.

⁴¹⁴ Kalotai László: „Lukács György közoktatásügyi helyettes népbiztos a kommunizált színházak jövőjéről”, *Színházi Élet*, 1919/13., 1. o.

munkások és vöröskatonák minden előadáson megtöltötték a 600 főt befogadni képes színháztermet.⁴¹⁵ (Melléklet 14.)

Az összerendeződés színháza: Színpadi próbálkozások a Tanácsköztársaság után

A Tanácsköztársaság bukását követően augusztus elején bevonult a román hadsereg Budapestre. A színházak már július eleje óta kényszerszünetet tartottak. Az október végéről fennmaradt első helyi színlapokon megjelenik a „Cenzurat: Subloc Stanescu” vagy a „Cenzurat: Locot. Mihaiescu” felirat, amely a cenzúrát elvégző román alhadnagy vagy hadnagy nevét jelölte. Mint nyomdai termékeket, a színlapokat is be kellett ugyanis mutatni a budapesti román cenzúrahivatalban, ahol megadták az engedélyt a megjelenéshez. Ezek a feliratok november közepéig szerepeltek a színlapok fejlécén.

Egy októberi újságcikkből visszamenőleg értesülünk róla, hogy augusztus elején Sziklai Jenő a Posta utcai Munkásotthon telkén épült színpadon, Vígszínház néven kezdte meg új szezonját. Hogy miért kellett távozni Sziklainak megszokott helyéről, a Műszínpadra, azt nem tudjuk. Mivel Pomekács Samu nyugalmazott fegyvergyári művezető, a Műszínpad tulajdonosa, nem sokkal a szezon kezdete után, 1919. október 17-én meghalt, elképzelhető, hogy betegsége miatt nem tudta meghosszabbítani szerződésüket, így Sziklainak lépni kellett. Lehetséges viszont az is, hogy a műszínpad épületét elvette tőle a direktórium, Sziklai pedig nem játszhatott ott.

A váltás azonban nem bizonyult jó megoldásnak: az új helyen sokkal kevésbé látogatta a színházat a közönség.⁴¹⁶ A jegyek ára 3–9 korona volt, tehát meglehetősen drága, köszönhetően a nyilvánvalóan kisebb befogadóképességű teremnek. November elejétől már fűtött színháztermet hirdettek, ami barátságosabbá varázsolta a zord, rögtönzött színházat, majd a villanyvilágítás rövid időre felmondta a szolgálatot, helyette acetilénvilágítást voltak kénytelenek használni. Talán ez volt a végső csapás az új helyen kevésbé sikeresen működő Sziklainak, mivel alig négyhavi szereplés után végül otthagya társulatával a Munkásotthont és visszaköltözött a Műszínpadra.⁴¹⁷ A színház nevét visszaváltoztatták Erzsébetfalvai Népszínházra, és ismét négy hónapig működtek ebben a felállásban. Az árak egy darabig olcsóbbak lettek: 2,50–7,50 korona, aztán 1920 márciusára felkúsztak 4–10 koronáig. Az új helyiséget a közönség fokozottabb mértékben támogatta, amit a megszokással és kedvezőbb

⁴¹⁵ „Látogatás a csepeli gyári színházban”, uo. 11. o.

⁴¹⁶ *Ekke*, 1919. október 9., 3. o.

⁴¹⁷ *Ekke*, 1919. november 27., 3. o.

központi fekvéssel magyarítottak. Azonban egyre inkább ritkultak a színházi beszámolók a helyi lapokban, az a kevés színlap pedig, ami fennmaradt, ismét nem tartalmazta a teljes szereposztásokat. Így sem a műsorról, sem a társulat tagjairól nem kapunk teljes képet ebben a rövid időszakban. A fellelhető színlapokon és beszámolókból javarészt a megszokott neveket találjuk.⁴¹⁸

A vígszínházak hónapokban a műsor nem sokban változott az előző évadhoz képest, az alig rekonstruálható repertoár alapján nagyrészt az előző szezonból áthozott ismétlésekből, illetve a korábban Erzsébetfalvai színpadon már játszott művekből állt. Az új bemutatók közül érdemes kiemelni Vitéz Miklós háborús élményeiből íródott *Akiknek egy a sorsuk* című szomorújátékát, illetve Földes Imre új színjátékát, a *Terikét*, melyeket pár hónapja mutattak be a fővárosban. A *Terike* ráadásul a Belvárosi Színház első őszi bemutatója volt a színházak újraindítását követően. A műszínikörbe való visszaköltözés utáni megnyitó előadáson Sziklai Tamás Benő vendégszereplésével a szintén újdonság *Gróf Rinaldo* című operettet adták, valamint néhány Vígszínházból átvett darabot, mint például az 1917-es *Vengerkák* című Góth–Pásztor-drámát, az 1918-as *A princ* című Gábor Andor-komédiát, illetve két egészen friss, 1919 végén bemutatott darabot, az *Amikor az asszony ideges* című vígjátékot és a *Szerelem vására* című amerikai bűnügyi történetet, amelyet Vajda Ernő írt Sydney Garrick álnéven. Ezekon kívül kizárólag erzsébetfalvai színpadon már játszott régebbi darabok kerültek színre. (Melléklet 15.)

1920 januárjában kisebb pengeváltásra került sor egy *Erzsébetfalvai Közlöny*-ben megjelent rágalmozó cikk miatt, amelyre Sziklai Jenő tőle szokatlan módon az *Erzsébetfalva és környéke* című lapban válaszolt. A *Közlöny* – összemosva – a Népszínház és a Modern Színpad plakátjait kifogásolta: szerintük Sziklai színházában olyan erkölcsrontó darabokat adnak, mint például a most műsorra tűzött „Gólya, vagy a néni savanyút akar” című színdarab. Sziklai Jenő ezen felháborodva írta meg válaszcikkét, melyben felhívja a névtelen rágalmozó figyelmét tévedésére. A Népszínházban *A gólya* című, a Vígszínház műsorából átvett fehér vígjáték megy, míg a Modern Színpadon adják *A néni savanyút akar* című

⁴¹⁸ A társulati tagok és vendégelőadók a Vígszínházban és Erzsébetfalvai Népszínházban az 1919/20-as téli szezonban a fennmaradt színlapok és cikkek alapján: Arany Olga, Baranyai Mancsi, Békefi Lajos, Beliczay Böske, a Kecskeméti Színház coloratura énekesnője, Berényi Gábor, Debreceni Árpád ügyes műkedvelő, Décsey Zoltán, Dinda Gyula, Dobos Árpád, Galetta Ferenc a Városi Színház énekes bonvivánja, Kállay Mancsi, Kardos Vilmos, Lökös Sándor, Makainé Lenke, Mészáros Aranka, a kolozsvári Nemzeti Színház volt szubrett-primadonnája, Nagyiván István, az aradi színház tagja, Rónaiék, Sarkadi Béla, Sebestyén Rózsai, Sugár Lajos, Szabó Tessa, Szemlér Józsa, Sziklai Jenő, Tamás Benő, a Király Színház tagja, Ujvári János, Virányi Aranka, Záborszky Mariska.

egyfelvonásos bohózatot, amelyek két különböző plakáton szerepelnek. Sziklai felhívja a cikkíró figyelmét arra, hogy ő már 10 éve játszik Erzsébetfalván, és kezében van egy előjárósági bizonyítvány arról, hogy előadásai mindenkor családias, fehér műsort tartalmaznak.⁴¹⁹

László Jenő Modern Színpada ebben az időszakban már teljesen visszasüllyedt egy kültelki kis poros kabaré szintjére, és nem sokáig tudta fenntartani ebben a formában. 1920. március végére sem László Jenő, sem a párhuzamosan működő Népszínház ekkorra már folyamatosan betegeskedő igazgatója, Sziklai Jenő sem tudta önállóan folytatni munkáját. A kommün bukása utáni visszarendeződés a háború évei alatt oly sikeres színházi formákra lehetetlennek bizonyult. A formák és lehetőségek kiüresedtek, a lakosság anyagi helyzete egyre csak romlott, a párhuzamos színterek fenntarthatósága megkérdőjeleződött. (Melléklet 16.)

A Sziklai-féle Népszínház és a László Jenő által vezetett Modern Színpad 1920. március végén Erzsébetfalvai Műszínikör név alatt egyesül a Török Flóris utca 78. szám alatti Műszínikör épületében, igazgatója az ekkor már betegeskedő Sziklai Jenő lett. Május 13-án ünnepelte Sziklai Jenő színpadra lépésének 25. évfordulóját a *Bob herceg* című operettel. Valószínűleg egészségi állapota nem engedte, hogy tovább vezesse a színikört, mert ez év augusztus 12-től már László Jenő vette át az igazgatást. Az Erzsébetfalvai Műszínikörrel nem sok adat maradt fent, néhány színlap június végéig, és nagyon kevés cikk, amely alapján megállapíthatjuk, hogy 1921 márciusáig még biztosan e név alatt működött a színikör, 1921 októberében viszont már Szigligeti Színikör lett a neve. A köztes időszakról semmilyen információ nem áll rendelkezésre. Az összeverődött társulatról szintén nagyon kevés adat maradt fenn.⁴²⁰ (Melléklet 17.)

A Műszínikör épületében tehát a következő színházi vállalkozás a Szigligeti Színikör volt, amiről szintén alig tudunk valamit. Valószínűleg az őszi szezontól kezdettől, de akár már a nyári szezontól kezdhetette meg működését. A Szigligeti Színikört már kezdetektől fogva László Jenő vezette. Sziklai Jenő állapota a téli szezontól kezdve súlyosbodott, 1921

⁴¹⁹ „Erkölcsontrók”, *Ekke*, 1920. január 15., 3. o.

⁴²⁰ Az Erzsébetfalvai Műszínikörben felléptek 1920/21-ben például: Baróthy Rezső, Baumann Károly, a Fővárosi Orfeum volt tagja, C. Nemes Gyula, Cziráki Mariska, Dobi Jóska komikus, Dunai Árpád, Farkas Sándor, Hajnal Ella, Hajnal Irén, Horváth Győző, Kardos Vilmos, László Jenő, Makkainé, Miklósi Tusi, a Kedélyes Kabaré tagja, Nádasi Károly, Ormai Vilmos, Pataki Berta, Perényi József, a Royal Orfeum művésze, Regős Béla, Rózsa Oszkár, Solti Hermin, a Royal Orfeum művésznője, Sente Károly, a Budapesti Színház tagja, Szentés J., Sziklai Jenő, Sziklai Jenőné, V. Márkus Duci, Varga Jucika, Vérey Dezső, Vidos Jenő, a Revü Színház tagja.

októberében még fellép a helyi színpadon, de november 30-án már műkedvelő előadást rendeznek a direktor gyógykezelése javára Arányi (Goldberger) Alfréd rendezésével az ETC (Erzsébetfalvai Torna Club) tagjai segédletével. 1922. március végén már nagy és hosszú betegségét említik, ami miatt nem állhatott színpadra. Április 20-án pedig jutalomestet rendeztek egészsége helyreállítása céljából. 1922. május 29-én Sziklai (Tisch) Jenő, Erzsébetfalva első és egyetlen, több mint tíz éven át a nagyközség színházi kultúrájáért dolgozó színigazgatója meghalt. Haláláról csupán egyetlen rövid gyászír jelent meg az egyik helyi lapban:

„Sziklai Jenő a Műszínikör volt igazgatója, hosszú kínos szenvedés után a kórház rideg falai közt meghalt. Sziklai egy évtizednél tovább rajongó hittel, szeretettel, soha nem csüggedő munkakedvvel végezte nehéz, hálátlan feladatát, melyet községünk lakosai szórakoztatása céljából magára vállalt. Becsülettel megállta helyét mind addig míg betegsége onnét el nem sodorta, hogy azután elfeledve végezte küzdelmes életét. Temetése szerdán délután fél 4 órakor lesz a rákosi izr. temető halottas házából.”⁴²¹

Sziklai Jenő sírja ma is megtalálható a Kozma utcai temetőben.⁴²²

A színikör 5000. nagy ünnepi díszelőadását 1922 áprilisában tartották Parlagi Kornélia és Pintér Imre közreműködésével. A társulat tagjairól és a műsorról szinte semmit sem tudunk, hiszen alig említik őket a helyi újságok. 1922 júliusában hirdették például a *Tyúkketrec* című, csak felnőtteknek szóló előadást, a Renaissance Színház újdonságát, amelyben a szereposztás szerint a tyúkokat Cziráki Mariska, Kaposiné Elza, Hajnal Ella, Kovács Böske és Szerényi Rózsi játszották, a kakas pedig Békefi Lajos volt. Ennyiből is láthatjuk tehát, hogy a társulat csupa, Erzsébetfalván jól ismert névből állt.⁴²³

1923 tavaszán csupán néhány cikk foglalkozik a színházzal, mikor fővárosi művészek közreműködésével művészmatinékat rendeznek, vagy a Babaszínházat hívják meg vendégjátékra. A művészmatinékon olyan neveket ígértek, mint Nádor Jenő, Salamon Béla, Törzs Jenő, Tamás Benő, Gábor Ernő, Gallay Nándor, Komlós Vilmos, Perényi József, Füzess Anna, Szalontai Ferike, de nem tudjuk, valójában mennyi fellépés valósult meg

⁴²¹ *Ekke*, 1922. június 1., 3. o.

⁴²² Kozma utcai izraelita temető, 41. parcella, 24. sor, 6. sír.

⁴²³ A Szigligeti Színikör hirdetéseiben a következő nevekkel találkozunk: Békefi Lajos, Cziráki Mariska, Dénes József, Hajnal Ella, Hajnal Irén, Jozeffi Miksa, Kaposiné Elza, Kardos Vilmos, Kennedy Piroska, Kovács Böske, László Jenő, Perényi József, Perényi Margit, Salgó Ilonka, Siménfalvy Gyula, Szerényi Rózsi, Sziklainé, Tóth Mihály, Vérey Dezső.

ebből. A Budapesti Babaszínház vendéjátékaira pedig akkora volt az érdeklődés, hogy egy talpalatnyi hely sem maradt az előadásokon, sokan kívül rekedtek. Az előadásokon gyerekszínészek léptek fel: Dessewffy Flórika, Nádas Magda, Szécsi Ferkó, Édes Rózsi, Bársony Rózsi, Babos Évi, Lenkei Györgyi. Közülük Nádas Magdika az egykori Erzsébetfalvai színi direktor, Nádas Károly kislánya volt. László Jenő a Szigligeti Színkör népszerű igazgatója a színkör bővítésének költségeit kívánta matinékkal rendezni.⁴²⁴ (Melléklet 18.)

Láthatjuk tehát, hogy a háború utáni időszak egymást gyorsan követő, szélsőséges politikai változásai végérvényesen lezártak egy sikeres színházi korszakot Erzsébetfalván. A háborús szintéren zajló borzalmak (az országos és) a helyi színházi életben, azaz a párhuzamos szintereken egyfajta kifordított nyugalmi állapotot eredményeztek, mely 1918-ban megszűnt. Megkezdődtek a hely- és névváltoztatások, az útkeresés és egy másfajta túlélésért folytatott küzdelem. A háború utáni újramezítés, a Tanácsköztársaságot követő visszarendeződés, majd a gazdasági és személyügyi kényszer okozta összerendeződés tulajdonképpen évadról évadra teljesen új működési stratégiát kényszerít a helyi színházvezetésekre. A népszínházzá válás tükrözni kívánta egyrészt a célközönség összetételét, másrészt az egész estés színházi formára való áttérést, valamint egybeesett az őszirozás forradalom időszakával, így politikai állásfoglalásnak is tekinthető. A Tanácsköztársaság utáni villámgyors névváltoztatás lehetett csupán az új helyszín bevezetését szolgáló üzleti fogás, de akár a Népszínház névtől való megválás hirtelen és kényszerű alternatívája. A helyszínváltás pedig elképzelhető, hogy politikai nyomás alatt történt. A háború alatti „nyugalmi helyzet” után a helyi színházi vállalkozásokra a teljes káosz és bizonytalanság várt, a fizetőképes kereslet szinte teljesen megszűnt.

Sziklai Jenő ugyan tovább kívánta fejleszteni színházi vállalkozását, a háború végével stratégiát váltott és vezető szerepet akart betölteni a helyi színházi életben, ám sikertelenségét a szegény munkás közönség háború utáni riasztó anyagi helyzete, a politikai változások és saját betegsége determinálta. Mire megtörtént a Nádas Színkörből Modern Színpaddá váló László Jenő-féle színházzal való fúzió, ő már nagyon rossz egészségi állapotban volt. László Jenő, bár rutinos volt a kültelki, elsősorban népligeti olcsó szórakoztatásban, egészen biztos, hogy nem tett jót az Erzsébetfalvai Műszínkörből Szigligeti Színkörré váló közös vállalkozásnak. Csökkenő bevételeket tükröznek a húszas

⁴²⁴ *Ekke*, 1923. április 14., 3. o.

évek elejének színházvezetési döntései: szinte semmilyen hír nem jelent meg a helyi lapokban, alig maradt fenn színlap, a társulat létszáma igen szerénynek tűnik, és csupán néhány régről már unásig ismert helyi színészt mozgósít. A vendégjátékok is láthatóan megcsappantak.

Sziklai Jenő halálával lezárult egy fontos korszak Erzsébetfalva színház történetében. Megszakad a műszinköri műsortípus tizenhárom éves története, a nagyközségi keretek átalakultak, a szórakozás területén újfajta versenytársakkal kellett felvenni a versenyt, a fellendülő gazdasági helyzetben teljesen új színházvezetési stratégiákra volt szükség. A megváltozott helyi viszonyokkal való küzdelemben a húszas évek második felében már új szereplők tűnnek fel, hogy a helyi színházi életet újra kiépítsék.

Az 1923-as év minden tekintetben fordulópont volt Erzsébetfalva és a helyi színjátszás történetében is. Év elejétől kezdve az egész nagyközség a várossá alakulás lázában égett. Egymást követték a lehetőségeket, terveket latolgató cikkek a helyi lapokban. Végül ez év októberében Erzsébetfalva Pesterzsébet néven elnyerte a rendezett tanácsú város címet. Mindemellett fontos változás történt 1923. június 14-én a helyi szórakoztatás történetében is, hiszen ekkor nyílt meg a Pflum Kertmozgó, a körülbelül 3000 személyt befogadó nyári kertmozi is,⁴²⁵ ami valószínűleg alapjaiban rengette meg a helyi színházi vállalkozások nyári működését.

A Szigligeti Színkörről az utolsó megjelent sajtóközlemény két nappal a kertmozi megnyitása előttről való. Ez nem jelenti azt, hogy ekkor vagy ennek hatására bezárt a színkör, csupán annyit, hogy 1923. június 12-től majdnem két évig semmilyen hír nem jelent meg sem a Szigligeti Színkörről, sem más színházi kezdeményezésről. De eléggé valószínű, hogy 1923 nyarán átmenetileg megszakadt a helyi műszínkör folyamatos küzdelme a fennmaradásért. Sziklai Jenő halála után, az ő kitartó, fáradhatatlan közreműködése nélkül nem húzta sokáig a társulat. A várossá alakulás új korszakot nyitott a helyi színjáték történetében.

⁴²⁵ *Ekke*, 1923. június 16., 2. o.

V. VÁROSI (SZÍN)TÉR: ERZSÉBET SZÍNHÁZ • A PESTERZSÉBETI VÁROSI SZÍNHÁZ HARCA A FENNMARADÁSÉRT (1925–28)

Ahogy az előző fejezetekből már kiderült, az erzsébetfalvai színjáték hullámzó kudarctörténete a helyi színházi élet hiátusai közötti rövidebb-hosszabb próbálkozásokról szól. A legfontosabb aspektusok, melyek felől megközelítettük ezeket a színháztörténet-töredékeket: az eltérő színtérfelhasználási módozatok, a kudarcot kiváltó vélt vagy valós hiányosságok, a fennmaradáshoz szükséges színházvezetési stratégiaváltások. A folyamatosan változó körülmények vizsgálata: aktuális politikai, gazdasági viszonyok, a nagyközségi vezetőség hozzáállása, a helyi lapok támogatása-elutasítása, a műsorszerkezet összeállítása és a közönség műfaji-színvonalbeli igényei, látogatottságban megnyilvánuló véleménye ugyancsak fontos iránymutatóul szolgáltak. Mindent alapul véve, a helyi színháztörténet folyamatait megfigyelve megállapíthatjuk, hogy eddig nem alakult ki olyan kedvező helyzet, ahol minden lényeges összetevő megfelelő arányban és egyszerre lett volna jelen a helyi színházi élet fejlődésében ahhoz, hogy minőségi, fenntartható, egész estés darabokat játszó hivatásos színtársulat hosszabb időn keresztül működhessen a nagyközségben.

A színtér fejlődését és használatát alapul véve tehát a századforduló színhelykeresésének átmeneti időszakát felváltotta a tízes évek kezdetének színház-/színpadépítési hulláma, majd az első világháború alatt üzemeltetett párhuzamos fellépőhelyek meglepően sikeres, de rövid egymásmellettiége. A háború alatti felvirágzást követően azonban a nagyközségben (is) bekövetkező politikai pálfordulások és a háború okozta teljes elszegényedés egy időre ismét megakasztotta a fejlődés lehetőségét. Kérdésként merül fel tehát, hogy a várossá alakulással egy időben a szín-terek felhasználásában milyen újabb változás következik be. Vajon meddig lesz létjogosultsága a helyi deszkaszínháznak a városi tér átalakulásában, a városi tér fejlődésével felmerül-e az igény a szín-tér-váltásra, egy kőszínház létesítésére is? A város öndefiníciójába beletartozik-e egyáltalán a színház megléte, állandósítása és minősége?

A helyi színikultúra kudarctörténetét minden korszakban a hiány más-más aspektusából közelítettük meg. Míg kezdetben tehát elsősorban a színhely hiányát lehetett kiemelni mint a fejlődés legfontosabb gátját, aztán az igényesebb közönség hiányát, ezt követően pedig a műfaji, színvonalbeli hiányosságokat, kérdésként merül fel, hogy a várossá alakulást követő években milyen hiányosságokra fókuszál majd a közvélemény, mikor a helyi színház

elkerülhetetlen kudarca elemzésre kerül, illetve milyen hiányosságokra hivatkozik a városvezetőség, mikor a városi szín-tér minőségi és fenntarthatósági problémái elemzésre kerülnek.

Elmondható, hogy sok korábbi hiányosságot ekkorra már leküzdött a város: az 1925-ös újrakezdéskor az állandó színházépület már bejáratott volt, a város lakossága folyamatosan nőtt, és anyagi helyzete önmagához képest javulni látszott (egészen a nagy gazdasági világválságig), a helyi lapok színházi rovatot indítottak, megérett az idő tehát az éveken át folyamatosan működő, egész estés, naponta játszó, állandó igazgatású és társulatú színház fenntartásához. A kérdés csupán az volt, hogy az új igazgató, az új társulat alkalmas lesz-e arra, hogy végre állandósítsa Pesterzsébet színházi érdeklődését, és hogy a városi képviselő-testület mennyire kívánja támogatni az új kulturális vállalkozást. Vajon a háború alatt többfelé irányuló, majd a húszas évek elején regresszívvé vált színházi befogadói gyakorlatot képes lesz-e az új társulat feltámasztani és az állandó színház irányában egyesíteni, miközben a szórakozás más formái egyre erőteljesebb konkurenciát támasztanak? A fejlődő városi térben az állandósuló színház helyszíne, a deszkaszínház mikor és miért definiálódik hiányként, szégyellnivalóként, eltörlendőként? Mikor válik a városi szín-tér ismét hiányossággá?

Urbanizáció/kulturalizáció

A tízes évek kezdetének rövid fellendülése, építkezési hajlandósága, központosított területi feltérképezése, átszámozása óta a nagyközségi tér tulajdonképpen semmilyen változáson, fejlődésen, városiasodáson, szociális javuláson nem ment keresztül. Ez az elmaradottság a városi rang elnyerését követően komoly nehézségeket okozott, hiszen a fővárosi agglomerációban kifejlődött nagyközség 1923-ban semmiképpen sem rendelkezhetett azokkal a jellemzőkkel, melyek egy önálló város minden kritériumának megfeleltek volna. Egyedül a település népességszáma adott okot arra, hogy 1923 novemberében városi rangot kapjon akkor már Pesterzsébet néven,⁴²⁶ hiszen 1920-ban már 40 545 fő lakott itt, ami 1930-ra 67 871 főre duzzadt. Az 1930-as népszámlálási adatok alapján Pesterzsébet volt a legtöbb lakosú megyei város az országban, és az összes város tekintetében az ötödik legnépesebb: Budapest mellett csak Szeged, Debrecen és Kecskemét haladta meg lakosság szám

⁴²⁶ A magyar királyi belügyminiszter 164 483/1923. IV. számú rendelete alapján.

tekintetében.⁴²⁷ Pesterzsébet várossá alakulása 1923-ban tehát kizárólag a lélekszámnak köszönhető, de városiasodás szempontjából messze alatta maradt minden kritériumnak: az utak burkolása, a csatornázás, a vízhálózat kiépítése, a közegészségügy elmaradottsága tekintetében sem felelt meg a városoktól elvárható minimális követelményeknek: a modern településfejlesztés hatalmas munkája várt tehát a városvezetőségre, aminél talán még fontosabb volt a szegénység felszámolása és a katasztrofális egészségügyi helyzet rendezése. De vajon mitől tekinthető ténylegesen városnak egy lélekszámban megfelelő méretű település? Gyáni Gábor összefoglalása szerint a városiasság nélkülözhetetlen kellékének számít a kereskedelem, a szolgáltatás, az ipar (kivált a nagyipar), a szellemi élet fajsúlyos jelenléte a városlakók megélhetési forrásai között, valamint „ahogy kinéz” az adott város.⁴²⁸ Az utóbbi két szempont az, ami nagymértékben kapcsolódik a színházi kulturalizáció témaköréhez is, így érdemes áttekinteni, hogy a húszas évek második felében milyen volt a szellemi élet Pesterzsébeten, és hogyan nézett ki maga a város.

Vizsgáljuk meg tehát, hogy 1923-tól Pesterzsébet vezetősége, mikor a városban zajló szellemi életet kell részletezni, hogyan vélekedik saját magáról! Mit is tekinthetünk ebben az időszakban szellemi életnek? Probléma, hogy a '20-as évek nagy városfejlesztő munkájában még nem készültek monográfiák, így ilyenfajta önértelmezés nem áll rendelkezésre. Még 1929-ben is a *Tolnai Új Világlexikona* egyéb büszkélkednivaló híján Pesterzsébet szócikkében az oktatási intézményeket sorolja: „A város szellemi szükségletének ellátására új reálgimnáziuma, polgári fiú- és leányiskolája, tíznél több elemi iskolája stb. gondoskodik.”⁴²⁹

Bár időben jóval későbbi, de az eltelt időszakra jó kitekintést nyújt az 1936-os Magyar Városok Monográfiája-sorozat pestszenterzsébeti kötete, melyben már külön részt szentelnek a kulturális és szociális intézmények részletezésére. Egyfajta lezárása ez egy hosszabb folyamatnak, amely a várossá alakulásnak immár kulturális vetületét is megkísérli összegezni. A fókuszba a kulturális szükségletek kielégítésének tárgyalásakor ismét a közoktatásügy részletezése kerül. De immár külön megemlékeznek a helyi irodalom és művészet helyzetéről, kiemelve, hogy a „főváros a maga fejlett kultúréletének hatóerejével

⁴²⁷ A M. Kir. Kormány 1830. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló kormányjelentés és statisztikai évkönyv, C. Statisztikai évkönyv – 1930., II. Terület, népesség és közegészségügy, A. Terület és álló népesség, 3. A városok és a 10 000-nél több lakossal bíró községek népessége a két utolsó népszámlálás szerint, Budapest, Athenaeum, 1932., 8. o.

⁴²⁸ Gyáni, 2012., 29–30. o.

⁴²⁹ *Tolnai Új Világlexikona* 14., „Pesterzsébet” szócikk, Budapest, 1929., 163. o.

magához vonzza, valósággal elnyeli a környék ígéretképes szellemi munkásait”.⁴³⁰ A helyi kulturális élet nevesített alakjai országos szinten kevésbé vagy egyáltalán nem ismert zeneszerzők, dalköltők, a helyi „dalosélet” vezetői, illetve képzőművészek. Hosszabban bemutatásra kerül a helyi színházi élet sanyarú helyzete is, ahol tárgyalt időszakunkban Kulinyi igazgató sikeres, telt házas, fővárosi művészeket foglalkoztató vállalkozásának gátjaként egyedül a gazdasági válságot említi meg.

Ebben az összegzésben kitérnek a város társadalmának részletezésére az 1930-as népszámlálás adatait alapul véve. Itt látható, hogy a 30 000 lélekszámot meghaladó 26 magyar város közül bár lakosság tekintetében az ötödik helyet foglalja el, az értelmiségnek a lakosság számához viszonyított aránya szerint már csak a tizenkilencedik helyre sorolható Pesterzsébet. Szemben az ipari munkássággal, ami számarányát nézve a második helyre sorolja a települést. Az értelmiségiek (tisztviselők és szabad foglalkozásúak) helyi aránya tehát nagyon gyenge, jóval alatta marad a főváros, a vidéki nagyvárosok, sőt még a hasonló helyzetben lévő Újpestének is. Ipari munkásság tekintetében épp fordított ez az arány.⁴³¹

Mindez azonban csupán a polgári kultúra irányából lényeges elem. A munkásság szemszögéből nézve az úgynevezett „munkáskultúra” aspektusát ezek az összefoglalók korábban már részletezett indokokból teljesen megkerülik. A helyi szellemi életet a többségi társadalom, a szervezett munkásság irányából szemlélve nagyon is gazdag kulturális élet jellemezte. Például a Posta utcai Munkásotthonban működő EMVG (Erzsébetfalvai Munkás Vigalmi Gárda) éppen a húszas években működött a legtevékenyebben és a leginkább dokumentáltan. A Csillag utcai Munkásotthonban pedig színvonalas rendezvények, ismeretterjesztő előadások, sokrétű művelődési lehetőségek várták az ifjómunkásokat. Hogy csak egy példát említsünk, 1931-ben a pesterzsébeti ifjómunkások kultúrdélutánján szavalókórussal adták elő Szakasits és Kassák verseit.

Az urbanizáció tárgyalásának másik, kultúrával összefüggő szelete a város kinézetének vizsgálata egy esetleges kőszínház realitásának tükrében. Valószínűleg hiteles képet kapunk az új város külleméről és legjellemzőbb vonásairól, ha a korabeli sajtómegjelenéseket figyeljük: a *Népszava* 1924-ben a következő leírást adja Pesterzsébet, Kispest és Pestszentlőrinc tipikus munkásvárosairól:

⁴³⁰ Bagdy István: „Irodalom, művésze”, in *Monográfia*, 1936., 126–139. o.

⁴³¹ Pécsi Illés: „Közlekedés, kereskedelem, bankügy”, in *uo.*, 145. o.

„A városokban alig vannak kövezett utcák, csatornázásnak nyoma sincs és a vízvezeték-hálózat kiépítése a kezdet kezdetén van, a közkutak száma pedig nevetségesen csekély. A poros, piszkos, öntözetlen utcák fertőző szennye, aminek legnagyobb része ganajhulladék, beférkőzik a tüdőbe és valóban ezekben a városokban minden harmadik ember tuberkulózisban pusztul el. Az elégtelen köztisztaságnak tudható be, hogy a nyílt piacok portengerben úsznak, a szemét kihordás csak a legutóbbi időben történik rendszeresen, eddig az utcákon és udvarokon rohadt. (...) Nincsenek parkok, fasorok, hosszú évekig a levegő megjavítása érdekében semmi sem történt.”⁴³²

A szennyvízelvezetés, a köztisztaság, az útburkolás hiányosságaiból fakadó állandó fertőzöttség a legtöbb leírásban az általános városképről a közegészségügy égető problémáira tereli át a figyelmet – joggal. A „porváros” címet még évekkel később sem tudja levetkőzni magáról, még 1928-ban is úgy írnak róla, mint ahol mindent homoktenger borít:

„A talaj nehéz homok Pesterzsébeten, nincs csatornázva, nincs utcai kövezete, még a gyalogjáró is homoktenger. Nincs befásítva, összevissza épül, a belső részeken 2-3 holdnyi vad területek várnak parcellázásra. (...) Fialat munkások százai kerékpároznak – a gyalogjárón, mert a kocsúton meg se tudnak a homoktengerben mozdulni. Még a főbb utcákon is porfelhőbe vesz a táj, merre a villamos elrobog.”⁴³³

A hiányosságokat számba véve a várossá alakuláskor Pesterzsébet első polgármestere, dr. ilinyi Chikán Béla beköszönő beszédében kiemelte, hogy a javarészt munkások lakta városban elsősorban a szociális kérdéseket kell megoldani.⁴³⁴ A helyi fejlesztések fedezetéül a több alkalommal felvett amerikai kölcsönök és a fővárosi segélyek szolgáltak, melyből az elodázhatatlan beruházásokat végre megkezdhette a város. A fontossági sorrendben a városi tér rendezése nyilvánvalóan nem volt elsőrendű feladat, viszont a köztisztasági és egészségügyi kérdésekkel kapcsolatban mégis szerepet játszott. A városiasodás ugyan még váratott magára, viszont elkezdtek a közmunkák szervezését, a szegényházak építését, az utak rendezését, burkolását, a villanyhálózat fejlesztését, a vízvezeték-hálózat és a közkutak kiépítését, a parkosítást és legfőképpen: számos egészségügyi fejlesztést, így a tüdőgondozó létrehozását.

A városkép is terítékre került, de a település alakulásakor elkövetett parcellázási hibák és az építésügyi szabályozás teljes hiánya miatt olyan utcaszerkezet keletkezett a hepehupás nagyközségben, amelynek orvoslása igencsak nagy kihívás volt. Rendezték, parkosították

⁴³² „A abbahagyott pesterzsébeti fő gyűjtőcsatorna”, *Népszava*, 1924. december 5., 6. o.

⁴³³ „Pesterzsébet szép és egészséges várossá akar fejlődni”, *Kis Újság*, 1928. március 6., 3. o.

⁴³⁴ Bogyirka, 2000., 216. o.

viszont a katolikus templom körüli teret, áthelyezték onnan a piacot, majd 1925-ben vásárcsarnokot építettek. Megkezdték a szemétszállítás, útlocsolás szervezését, az utcák fásítását. Chikán polgármester dr. Szalai Jenő tüdőgyógyász főorvossal közösen saját szabályrendeletet alakított ki a katasztrofális helyi tüdővész fertőzöttség megállítására, és pár év leforgása alatt nagyszerű eredményeket értek el. Mivel Chikán elkötelezett volt a szegény- és a közegészségügy javításának kérdésében, érthető módon a legutolsó helyre került a városkép alakításának, a helyi kulturalizáció támogatásának, pláne a kőszínház építésének a terve. Gyagyovszky Emil 1928-ban „Úton az igazi város felé” című cikkében sorolja a városfejlesztés eredményeit, és megjegyzi, hogy „a város külső képe is előnyösen és sokban megváltozott. (...) nem kétséges, hogy Pesterzsébet nemsokára joggal nevezheti majd magát városnak.”⁴³⁵

1929-ben a *Tolnai Új Világlexikona* „Pesterzsébet” szócikkében a város leírásakor bevallja: „városias berendezkedése jelenleg folyamatban van”.⁴³⁶ Mindez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a fellendülő éveket, a városiasodást, a kulturalizáció megkezdését erőteljesen megzavarta az 1929-es nagy gazdasági világválság, mely ismét súlyos helyzetet teremtett Magyarországon. A gazdasági világválság miatt a községfejlesztés ismét teljesen megszűnt.

Történetünk végpontján, 1931-ben Pesterzsébet még mindig az államsegélyből épülő csatornahálózat fejlesztésével és a tizenkétezer éhező munkanélküli és családtagjaik ínségakciójával volt elfoglalva, míg ugyanekkor például a sokkal kisebb lélekszámú Győr saját kőszínházának elkészült terveit akarta megvalósítani (melyben azonban a világgazdasági válság őket is megakadályozta).⁴³⁷

Összefoglalva, Pesterzsébet városa társadalmi igény tekintetében még nagyon messze volt a kőszínház mint a városi tér és szellemi élet lényegi elemének létesítésétől. A városiasodás szempontjából a kőszínház fontosságát kevésbé, de a deszkaszínház városhoz méltatlan voltát nagyon is kommunikálták. A polgári művelődés kultúrája megrekedt, a szellemi élet az értelmiségi foglalkozásúak kis száma miatt nem válhatott az urbanizáció lényegi elemévé. Azonban a munkáskultúra fejlődése nagyon is fajsúlyos helyet foglalt el a városlakók életében, a Csillag utcai Vasas Otthon és a Posta utcai Munkásotthon kőépületei rendkívül

⁴³⁵ Gyagyovszky Emil: „Pesterzsébet. Négy esztendő jelentős eredményei – Úton az igazi város felé”, *Népszava*, 56. évf., 228. szám, 1928. október 7., 8–9. o.

⁴³⁶ *Tolnai Új Világlexikona* 14., „Pesterzsébet” szócikk, Budapest, 1929., 163. o.

⁴³⁷ *Városok Lapja*, 1931. január 5., 32. o.

fontos szerepet játszottak a helyi művelődés történetében, a munkásdalkörök és munkásszínjátékosok az önművelés lényegi elemévé váltak.

Jelen színháztörténeti fejezet ismét a helyi hivatásos színjáték kudarcba fulladó próbálkozásainak egy szeletét mutatja be, mely az urbanizáció hamis ígéretében, de valójában változatlan körülmények között próbált gyökeret eresztetni. Az új színházi törekvés annyiban különbözött elődjeitől, hogy sokkal komolyabb vállalkozásként és sokkal hosszabb ideig képes volt fönntartani magát. Az elkerülhetetlen kudarc okai sokrétűen tapadtak rá az évek során a társulat működésére: személyes ellentétekből fakadó sértettség, érdektelenség, mellőzöttség és egyre súlyosbodó anyagi problémák gátolták a fennmaradást. A város vezetésének véleménye és lehetőségei a szubvenció alkalmi, majd folyamatos megítélésében, majd elmaradásában mutatkozott meg. A közönség és a helyi lapok véleménye a társulat elsősorban téli szezonjának látogatásában, majd a társulat bojkottálásában, végül a teljes érdektelenségben nyilvánult meg. Végző soron az amúgy is szegény lakosság pénztárcája és a városi kassa a gazdasági világválság erősödésével teljesen kiapadt. A húszas évek második felének helyi színháztörténete tehát egy röviden felívelő, majd hosszan vergődő színházi kezdeményezés működési problémáinak sorozataként írható le a helyi és fővárosi sajtó beszámolóinak, a társulati összetétel és a műsorszerkezet alakulásának tükrében. Fontos, talán az eddigieknél is hangsúlyosabb momentuma a fejezetnek az ebben az időszakban feltűnő helyi, országos színháztörténetből kevésbé ismert színészek és színészcsaládok pályaképek felvázolása. A rövid, nehezen rekonstruálható pályaképek, általában polgári pályára lépéssel lezáruló színészsorsok mint mikrotörténeti látletelek rakódnak rá a pesterzsébeti színháztörténet meghatározó szakaszaira.

1. A Műszínikör újraindítása: Kulinyi Ferenc és G. Kövi Juliska társulata

Pesterzsébet városának színházi élete 1923-ban megtorpanni látszott. Sziklai Jenő előző évi halálával, László Jenő egyre silányabb minőségű műsorával, úgy tűnik, a Török Flóris utcai kis fából készült színikör társulata feladta a küzdelmet. Legalábbis 1923 júniusától, a Pflum kertmozi megnyitásától majdnem két éven át semmilyen hír nem látott napvilágot a színikör sorsáról. Sem színlap, sem újságcikk nem számol be arról, hogy bezárta-e kapuit a Szigligeti Színikör, vagy szép csendesen tovább működött és szórakoztatta valószínűleg igen alacsony

színvonalú műsoraival a helyi közönséget. Mindenesetre ebben az időszakban más társulatok is elkerülték a frissen avatott várost. Tartósan senki sem próbálkozott a helyi színjátszás újraélesztésével.

A változást 1925 tavaszán hozták meg a pesterzsébeti közönség számára G. Kövi Juliska és Kulinyi Ferenc igazgatók, akik újra felvállalták ezt a nehéz feladatot, ráadásul a korábbi műszinkörös hagyománnyal szakítva minőségi szintársulatot kívántak létrehozni, akik egész estés darabokat játszanak a hét majd' minden napján. A fővárosi sajtó is üdvözölte a kezdeményezést, és kiemelte, hogy a főváros környéki településeknek hiába van számottevő intelligens, színházba járó közönsége, a közlekedés nehézségei és a rossz gazdasági viszonyok miatt nem jutnak el a budapesti színházakba, és be kell érniük a helyi műkedvelők és tizedrangú daltársulatok műsorával. A legelhanyagoltabb körülmények a Pest környéki települések között Pesterzsébeten vannak. A város a problémát azzal oldja meg, hogy a színház átszervezésére megfelelő szakembert szerzett.⁴³⁸

Kulinyi Ferenc a Budapesti Színészek Szövetségének tagjaként 1925 márciusában kérte felvételét az Országos Színészegyesületbe és benyújtotta kérvényét színigazgatói koncesszióra Pesterzsébet városának területére. Engedélyt kért, és kapott, hogy addig is tarthasson előadásokat, míg koncessziókérvényét elbírálják: „A tanács a kért engedélyt megadja, tekintettel arra, hogy Pest-Erzsébet kerületbe beosztva nincs, ott eddig minden igazgató tönkrement, de Kulinyi reméli, hogy kitartó munkával állandósítani fogja Pest-Erzsébeten a színészetet.”⁴³⁹ Pesterzsébet így újra csatlakozott a vidéki színikerületi rendszerhez, ezúttal egyetlen állomáshelyből álló, önálló kerületként.

A Műszinkör eredetileg 1925. március 14-ére tervezett megnyitójának előzetes színházi jelentésében úgy vezetik fel az új színházat mint a teljesen újjáalakított, volt Szigligeti Színkört. A helyszín tehát változatlanul a Török Flóris utca 78. számon található deszkaszínház épülete. *A közlöny* be is számol a semmilyen költséget nem kímélő átalakításokról: „úgy külsőleg, mint a nézőtérén és színpadon nagyarányú javítások eszközöltettek: kényelmes ülőhelyek, tiszta világos terem, teljesen új színpadi felszerelés, zenekar stb.”⁴⁴⁰ A színház ekkor 350 nézőt volt képes befogadni. Hatalmas energiával vágtak bele az előadások sorozatába, amelyekről minden eddigi helyi színházi vállalkozásokat meghaladó mennyiségű színlap maradt fent.

⁴³⁸ „Állandó színház nyílik Pesterzsébeten”, *Világ*, 1925. március 1., 19. o.

⁴³⁹ *Színészek Lapja*, 1925. március 15., 9. o., III. Kérvények. 655.

⁴⁴⁰ *A közlöny* (későbbiekben: A Kz), 1925. február 28., 4. o.

Első plakátjukon mindjárt meg is fogalmazták azon törekvésüket, amelyet előtűk társulatok hosszú sora kívánt megvalósítani, sikertelenül: „Pesterzsébet kultúrájának szüksége van egy rendes mindennapos előadásokat tartó színtársulatra, miért is kérjük a n. é. közönség kegyes pártfogását, amikor is arról biztosítjuk, hogy nem leszünk rá érdemtelenek.” Előadásaikat márciusban még csak kedd, csütörtök és szombat este, valamint vasárnap három alkalommal tartották, utána áprilistól kezdve mindennap játszottak. A rendes előadások előtt a fővárosi kabarék legújabb magánszámaival szórakoztatták a közönséget. A helyárok a legutolsó színházi kezdeményezés óta alaposan megváltoztak: 4000 koronától 16 000 koronáig voltak megválthatóak.⁴⁴¹ A karmester S. Gárdonyi Erzsébet volt. A társulat előadásait Kulinyi Ferenc és Békefi Lajos felváltva rendezték.

A színház neve elég hamar, 1925 szeptemberében Műszínikörről Erzsébet Színházra változott, amit bezárásáig meg is tartottak. G. Kövi Juliska és Kulinyi Ferenc majdnem két éven keresztül közösen irányították a színházat, majd 1926 decemberében már csak Kulinyi neve szerepel a színlapok fejlécén egészen 1928 júniusáig. A helyi lap szerint Kulinyi 1928. augusztus végén tartotta meg búcsúestjét, tehát összesen majdnem három és fél éven keresztül vezette a pesterzsébeti színházat.

A megnyitó előadáson a *Cigányszerelem* című Lehár-operettet adták Békefi Lajos rendezésében, Kulinyi Ferenc, Méry Lici, Szenczi Aliz, Békefi Lajos, Sziklai Jenőné, Vérey Dezső, Faragó Vilmos és Fenyő Elly főszereplésével. Azonban a helyi sajtóból kiderül, hogy az előadást a hideg idő miatt el kellett halasztani március 21-re, mikor is már kellemesen fűtött teremmel várták a közönséget. A táblás ház előtt megtartott előadásról azonban csak szűkszavúan nyilatkoznak, dicsérik az „átvarázsolt” Műszínikört, de kritikába nem bocsátkoznak, inkább bizalmat szavaznak a társulatnak.⁴⁴² A fővárosi sajtó a megnyitó után nagyon kedvező kritikát fogalmaz meg, méltatják Fenyő Elly fiatal szubrett ügyességét, a színház házi készítésű, de kiváló díszletezését, melyet a tehetséges dilettáns, Dunay bácsi (Tomy néven becézett majomember) festett. Kiemelik, hogy „Pesterzsébeten nem a business a fontos, ott a lelkesedés és a művészet igaz és lelkes szeretete és szolgálata a fődolog.”⁴⁴³ Azonban nem sokáig vártak a helyi lapok, hogy valódi kritikát is közöljenek az előadásokról, április elejétől már felhozták a hiányosságokat is. Így kiderül például, hogy a szereplők túl

⁴⁴¹ Összehasonlításképpen, ekkor a „Hangya” Szövetkezet árjegyzéke szerint 1 kg kristálycukor ára 17 500 koronába, 1 kg asztali só pedig 5200 koronába került, amelyek valamennyire megközelítették a legdrágább és legolcsóbb helyárok árát.

⁴⁴² *A Kz*, 1925. március 28., 5. o.

⁴⁴³ „Művészet a periferiákon”, *Az Újság*, 1925. március 24., 8. o.

sokat kémelelték a sűgolyukat, Szenczi Aliznak és Véreynek javasolják, hogy „ne kutassanak kincs után a sűgolyuk felől”, és arra intik a sűgót, hogy több önmérsékletet tanúsítson, mert senki sem kíváncsi a szónoki képességeire. A zenekart túl hangosnak találják, és kéri a karmesternőt, hogy jobban idomuljon az énekesek orgánumához. A szereplők egyenként is megkapják a magukét. A szezon kezdetén Békefi Lajost bár biztos, sőt fölényesen biztos fellépésű, jó erőnek tartják, modorában erőltetettséget, hidegséget vélnek felfedezni. Méry Lici hangját és felkészültségét dicsérik, de megjegyzik, hogy sajnos nem tud táncolni, és az öltözködése sem megfelelő. Torday Ica táncstudását rendben találják, de ezen kívül semmi jót nem tudnak mondani róla. A legrosszabb véleményel azonban Fenyő Ellyről vannak, akiről semmi jót nem tudnak elmondani: teljesen készületlen, akinek így nem volna szabad színpadra lépni, „vidéki módra állandóan a közönség soraiból választottján legelteti szemeit”. Bár később már nem találja *A közlöny* kritikusa olyan „ellenszenvesnek”, de nagyon kezdőnek tartja. Még a szezon állandó meghívott vendége sem üti meg a pesterzsébeti mércét, Szakáts Zoltán, a Király Színház művésze, bár ízig-vérig színész, a „lelki motívumok mestere”, hangja csupán „kis hangterjedelmű szobahang”. A társulat legerősebb tagjának a két igazgatón kívül Faragó Vilmost tartották, akit mindig első helyen emeltek ki. Az elsőrangú komikus játékában dicsérik a természetességet, az erőltetettségtől mentes, közvetlen játékmodort, és külön kiemelik, hogy még hangja is van.

A készületlenségre természetesen magyarázatul szolgált a heti négy-öt premier és a naponkénti, állandó fárasztó munka, amely hatalmas teher volt a javarészt valóban kezdő színészeknek. A helyi lap kíméletlen hangneme azonban nemhogy türelmi időt adott volna a társulatnak, biztatta volna az új színivállalkozást, látogatásra sarkallta volna a közönséget, hanem inkább eltántorította őket a színháztól.

A sikeres, telt házas megnyitó után így nagyon hamar bekövetkezett a Pesterzsébeten szokásos érdektelenség. Már pár hét után teljes közönyről, fél házokról cikkeznek. A helyi sajtó újra megállapítja ugyanazokat az evidenciákat, amiket az előző évtizedek alatt már többször megtett, felsorolja a főleg hétköznapokon gyér látogatottság okait. A felsőbb réteg, akik fővárosi színházakhoz vannak szokva, de többnyire nem műértők, egyáltalán nem járnak helyi színházba. Ők a régi tradíciókhoz híven a deszkabódészínházat restellik felkeresni. A középosztály színházba járási szokásain rengeteget rontott László Jenő, az előző színházigazgató munkássága. Az alsóbb népréteg pedig pénzhiány és laikus volta miatt nem teszi tiszteletét, „neki nem konveniál egy magasabb színvonalú népszínmű, dráma vagy operett, sokkal jobban élvezi egy detektívdráma lelket-szívet gyönyörködtető s eredményeiben is szép sikereket elért borzalmait”. S míg Kispesten és Újpesten a város

vezetősége felkarolja a színházat és korlátozza a műkedvelők és a máshonnan érkező csoportok tevékenységét, addig Pesterzsébeten kifejezetten elvonják a közönséget engedélyezéseikkel a színháztól.

Így nem jöhetett jókor a társulatnak például a Nemzeti Színház tagjainak háromnapos vendégszereplése sem a Pflum-mozgóban. Az előadások bevételét nemes célra, a háborúban elrekvirált harangok pótlására ajánlották fel. A telt házas előadásokon olyan színészek léptek fel, mint Bakó László, Cs. Alszeghy Irma a Nemzeti Színház örökös tagjai, és Bakó Lászlóné, Szőke Lajos, Jónás Etelka, Széll József, Oláh Zoltán, Szatmári Lajos, Danner Margit, valamint a kis Bakó Márta. *A becstelének* című Rovetta-színművel léptek fel április 16-án, az *Öregesen-rangosan* című Vitéz Miklós-egyfelvonásossal és *A házmester* című Gabányi Árpád-magánjelenettel május 1-jén, valamint a *Rang és mód*ot adták május 15-én. Így gyéribb lett a Műszinkör látogatottsága éppen akkor, mikor a *Taifunt* adták elő Kulinyi és G. Kövi igazgatók főszereplésével, és a Sziklai Jenő síremléke javára rendezett díszelőadásnak is komoly konkurenciája lett. A Nemzeti Színház előadásáról szóló fővárosi beszámolók sem reagáltak kedvezően az éppen csak kibontakozó helyi társulat működésére. Galamb Sándor színházi szemléjében egyszerre torkolja le a Nemzeti Színházat kiváló művészeinek mellözése, jelenlegi sztárszínészeinek fiatalsága és unalmassága miatt, és ócsárolja a vidéki társulatokat:

„Május 15-én este kivillamosoztunk Pesterzsébetre, hogy a Pflum-mozgó színpadán megnézzük Szigeti József *Rang és mód*ját. Ne méltóztassanak megrettenni! Nem akarjuk a közönséget valami nivótlan vidéki előadás ismertetéséven untatni. A színészek a Nemzeti Színháznak részben elbocsátott, részben mellözött művészei voltak.”⁴⁴⁴

Ráadásul elvonta a közönséget a május 16-án újranyíló Pflum kertmozi is, ahol innentől kezdve kabaré-előadásokat is adtak: például május 20-án majdnem Medgyaszai Vilma felléptével (aki mikor meglátta a plakáton a nevét kisbetűvel, annyira dühös lett, hogy hazarohant).⁴⁴⁵ A „Hungária” Cirkusz is április végén állította fel sátrát a János utca és Erzsébet utca sarkán. Ennyi konkurencia egy éppen csak beindult színháznak hatalmas terhet jelentett, így a komolyabb előadások, mint például a *Trilby*, a *Gésák*, *A trónörökös* kongó házak előtt mentek. A *Gésák* bemutatójáról szóló, fővárosi lapban megjelent beszámoló szerint a helyi társulat tagjai „küzdenek a nyári esték varázsa ellen, mely inkább a szabadba,

⁴⁴⁴ Galamb Sándor: „Színházi szemle”, *Napkelet*, 1925. június 1., 81–82. o.

⁴⁴⁵ *Nemzeti Újság*, 1925. május 20., 10. o.

lombos fák szellős árnyékába hívogatja a közönséget és az általános pénztelenséggel”.⁴⁴⁶ A helyi lap szerint viszont mindez csupán „korhű kép Pesterzsébetről”.

A helyi újság a folyamatosan fennálló közönyt újra és újra szóvá teszi, egy alkalommal elemzés alá veszi a környező városok színházi életét. Kispest, Újpest és Csepel ekkorra már saját kőszínházzal rendelkeztek, és valóban szégyenletes, hogy Pesterzsébet még mindig egy fabódében tartja előadásait. *A közlöny* szerkesztője megemlíti, hogy ígéretük van arra, hogy Pesterzsébet kőszínháza a jövő évi költségvetésben szerepelni fog, ahogy a helyi stadion felépítését is tervbe vették már.⁴⁴⁷

A nehéz kezdet ellenére az előadások színvonala egyre emelkedett, a színészek játéka egyre több dicséretet kapott. Az első nagy siker *A nótás kapitány* előadása volt, amelyre még a szigorú *Közlöny*-kritikus is azt mondta, hogy tökéletes. A közönség még harmadik alkalommal is megtöltötte a nézőteret. Alakításával végre kiemelkedett Békefi is, dicsérték Siménfalvy, Vérey, Torday Ica játékát, Kulinyi igazgató ugyan „elvesztette komolyságát szemtől szemben Faragóval”, de ez nem csoda. Április végére már úgy írtak a színházról, mint ami méltó Pesterzsébet városához, és *A közlöny* felkarolta a társulatot, és külön rovatban, az ettől kezdve életre keltett „Színház és sport”-rovatban (amelyet dr. Kacsóh Sándor és Andriska Ödön szerkesztettek) propagálta az aktuális műsort, kritikákat közölt a bemutatókról. Végre belátta tehát a helyi sajtó, hogy támogatása nélkül aligha lehet sikeres a helyi vállalkozás. A direktor célját ekkor még így fogalmazzák meg: „nemcsak a könnyű, súly nélküli operettekkel ideig-óráig való mulattatást szerezni, hanem a nagy élettapasztalatokat tartalmazó művészi értékű színdarabokat is előadni”.⁴⁴⁸ Azonban a nyári szezon folyamán ezt még nem sikerült megvalósítani. A kritikarovat viszont egyre bővült, már egy-másfél oldalt is elfoglalt. A kritika és a heti műsor mellett néhány bemutatóról tartalmi kivonatot is közöltek, ahogy színházi újságokban is szokás. Június végén már riportot is csináltak Kulinyi igazgatóval:

„– Hogyan került ide director úr közénk? Hogyan tette meg az első nehéz lépéseket? Miből merített bizalmat és reményt, hogy itt sikeresen fog működni?

– Mikor Fedákkal hazaérkeztem Amerikából, azt ajánlották Pesten, hogy itt a főváros szomszédságában sikerrel lehetne dolgozni. Kijöttem ide az egyik nap és s meglepetve tapasztaltam, hogy ilyen szép városnak, ahol annyi ezer és ezer ember lakik s amelynek oly szép üzletei, főutcája, városháza van, nincsen színháza. Elhatároztam, hogy szerencsét próbálok. Az itt talált bódét nagy áldozatokkal

⁴⁴⁶ „A Gésák Erzsébetfalván”, *Az Újság*, 1925. május 29., 9. o.

⁴⁴⁷ *A Kz*, 1925. július 19., 4. o.

⁴⁴⁸ *A Kz*, 1925. április 25., 3. o.

helyrehoztam, kellemessé és csinosá varázsoltam és nagy ambícióval megszervezett kis társulatommal ráléptem a göröngyös útra és iparkodtam egy megértő, hűséges publikumot nevelni magunknak.

– Nem csökkent-e a munkakedv a nehézségek közepette?

– Nem, nem! Az ambícióm a régi! Színészeimmel megfeszített munkával dolgozunk s nívós, Magyar művészi irodalmat akarunk a közönségnek produkálni. A legkedvesebb zenés, énekes darabokat adjuk elő s mélyen fáj nekünk, hogy a közönség nem méltányolja törekvéseinket. Alig páran látogatják kis színházunkat, amely pedig igazán művészi előadásban hozza a magyar irodalom jeleseit.

– Mondjon valamit magáról és társulatáról!

– Magamról semmit. Társulatom jó erőkből álló kedves művész gárda. Végtelenül drága kollégák, akik kicsi gázsijukért egész szívvel lélekkel dolgoznak reggeltől-estig. Megértő hűséges partnerek, akik osztoznak küzdelmes munkánkban s iparkodnak egy közönséget nevelni színházunknak, ahol igazi művészi játékkal, teljes odaadással elégti ki a szórakozni vágyó, kevés számú publikumot.

– Mi a programja a jövőre nézve?

– Programot sajnos, nem tudok adni. Napról napra tengődünk és sokszor korgó gyomorral áldozunk a művészet istenasszonyának. Mint eddig is, ezentúl is nagy lelkesedéssel dolgozunk, amíg csak bírjuk. Ha megbukunk, nem rajtunk múlik, hanem a közönségen...

Az előadás megkezdését jelző csengő végigberreg az öltözők folyosóján. Bent a nézőtéren 25-30-an üldögélnek. Hirtelen szétlebben a függöny. Méry Lici ajkán egy csodaszép Magyar dal fenséges akkordjai zendülnek meg. Elmerengve hallgatom kívülről. A director könnyezik. Művészsors...⁴⁴⁹

S míg a párhuzamosan működő helyi lapban (valószínűleg az Erzsébetfalva és Környékében) erős kritika jelenik meg a művészi színvonal hiányáról és a komoly drámairodalom remekeinek mellőzéséről Enczi Endre tollából, *A közlöny* újságírója, Ifj. Csondor K. István szenvedélyes cikkben védi meg a pesterzsébeti színházat. Szerinte inkább felkarolni kell a színházat, amely az „ázsiai műszínkörben” kénytelen fellépni, heti két-három bemutatóval adja a fővárosi színházak kasszadarabjait, és a közönség közömbössége miatt nem tud Ibsent, Csehovot, Wedekindet játszani.⁴⁵⁰

Az új igazgatók: Kulinyi Ferenc és G. Kövi Juliska

Az ambiciózus színházi vállalkozás élén álló Kulinyi Ferenc tisztviselői és színházi titkári múltja és egy darabig a társigazgató segítsége jelenthette az állandó színház éveken át tartó, megszakítás nélküli fennállásának egyik kulcsát, hiszen Kulinyi nem csupán a színház művészeti vezetéséhez értett, hanem a háttérmunkához is. Kezdetben az igazgató rengeteget

⁴⁴⁹ „Pesterzsébet kultúrája, Beszélgetés Kulinyi direktorral”, *A közlöny*, 1925. június 28., 3–4. o.

⁴⁵⁰ Ifj. Csondor K. István: „Egy reflexió margójára”, *A közlöny*, 1925. augusztus 16., 5. o.

rendezett és rendkívül sokat lépett fel maga is a színpadon, Békefi Lajossal együtt kézben tartotta a színház művészeti vezetését. Kövi Juliskát viszont csak ritkán láthatták a nézők, de ha mégis fellépett, mindig válogatott, igényes szerepekben, ami arra enged következtetni, hogy több időt töltött az igazgatással járó feladatok ellátásával. Mindez persze nem jelentette azt, hogy Kulinyiék végre telt házas, anyagilag is sikeres (vagy csak deficitmentes) színházat tudtak üzemeltetni ott, ahol ez eddig még senkinek sem sikerült, hanem csupán annyit, hogy hatalmas küzdelmek árán ugyan, de viszonylag hosszú ideig tudták fönntartani egész estés darabokat mindennap játszó, koncesszióval rendelkező színházukat Pesterzsébeten. Ez a közös munka kicsit több mint másfél évig tartott, utána Kulinyi egyedül vitte tovább a színházat. Majdnem három és fél éves munkája alatt élte a helyi állandó színház, ha nem is a leghosszabb, de mindenképpen a legigényesebb igazgatói időszakát.

Kulinyi Ferenc⁴⁵¹ színész és színházi titkár ismert név a színháztörténetben. Ő a harmadik szíinigazgató (Sziklai Jenő és László Jenő után) a Műszínikör húszéves fennállásának történetében, aki hosszabb időre felvállalta a helyi színházi kultúra vezetésének nehéz terhét, viszont egyértelműen ő az első, aki alkalmas lett volna egy városi kőszínház elvezetésére is. Bár ő is a könnyedebb operetteket és vígjátékokat preferálta, de minőségi, egész estés előadásokat hozott létre, állandó társulatot, zenekart szerződtetett.

Bár elődeivel ellentétben ismert név volt színházi körökben, a színházi lexikon mégis nagyon keveset ír róla. A szakirodalomban színpadra lépését 1903-ra teszik, és csupán annyit említenek meg, hogy hosszabb ideig szíinigazgató volt vidéken.⁴⁵² Így érdemes röviden összefoglalni, ki is volt valójában Kulinyi Ferenc, hogy jobban lássuk, honnan vezetett útja éppen Pesterzsébetre, ebbe a színházi berkekben igencsak rosszhírű városba.

Kulinyi Ferenc színészcsaládból származott, édesapja Kulinyi Márton színész, édesanyja Bíró Anna (később Nyárai Antalné) színésznő volt. Testvérével, Vincze Zsigmondné Kulinyi Mariskával együtt édesapjuk nagyon korai halála után Nyárai Antal színész fogadott gyermekeiként nevelkedtek. Már 1903-tól jegyzik mint színészt, de erről a korai időszakról meglehetősen kevés adat áll rendelkezésre. Nevét 1908–09-ben megtaláljuk a Teréz körúti Bonbonnière kabaréműsorában. 1912-ben vette el első feleségét, Ladányi Irén kardalosnőt, ebben az időszakban teljesen eltűnik neve a színpadokról, és valószínűleg mint

⁴⁵¹ Kulinyi Ferenc, színész, szíinigazgató (Nagyszében, 1883. október 4. – Budapest, 1952. november 30.)

⁴⁵² *Magyar Színművészeti Lexikon*, 1929–1831., http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/III/szin_III.0062.pdf utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 21.

magánhivatalnok működik. 1919-ben elvált, hogy elvehesse második feleségét, Balázs Irént.⁴⁵³

1919-ben a Revü Színházban játszott, és színházi titkárként működött, 1920-ban a Scala Színházban lép fel, majd az Eskü téri Színházban Bródy István igazgatása alatt. Az 1919-től 1923-ig tartó időszakban valamikor a városligeti Magyar Színpad rendezője is volt, majd ezt követően 1924-ben biztosan a szintén ugyanott található Jókai Színkör rendezője. Még 1924-ben mint színész és rendező Fedák Sárival és néhány színésszel együtt rövidebb amerikai turnéra indult.⁴⁵⁴ Ezt követően érkezett meg Pesterzsébetre, ahol 1925 márciusától 1928. augusztus végéig igazgatta a helyi színházat. Ezen hosszú időszak alatt viszont továbbra is a belvárosban lakott, a VII. kerületből járt ki Pesterzsébetre. Huszonöt éves színészi jubileumát 1926. november 6-án tartotta az Erzsébet Színházban, és a *Rang és mód*-ban alakította Bannai Gerő szerepét. (Ennek az adatnak az alapján viszont korábbra, 1901-re tehető színészi pályakezdésének éve.)

Pesterzsébeti működését követően eltűnik a színpadokról, és valószínűleg tisztviselőként dolgozik tovább. Azonban nevével szórványosan találkozhatunk, például 1929-ben a Zeneakadémián tartott Enczi Endre szerzői estjének fellépői között,⁴⁵⁵ vagy 1932-ben egy pesterzsébeti irredenta előadás rendezőjeként.⁴⁵⁶ 1952-ben, 69 éves korában halt meg, sírja a Rákoskeresztúri temetőben volt, míg fel nem számolták.

Egy 1938-ban készült fekete-fehér magyar játékfilm, a Vajda László rendezésében Zsoldos Andor írásait megfilmesítő *Döntő pillanat* mintha Kulinyi Ferenc pesterzsébeti hányattatásait vinné filmre. A kerettörténet szerint a Kabos Gyula által játszott főhős, Kulinyi igazgató korábban budapesti színházi titkárként dolgozott, majd egy vidéki színház igazgatója lesz. Kilátástalan küzdelmet folytat a részeges, elfásult színészekkel, az igénytelen közönséggel, a tehetségtelen hozzátartozóik felléptetésével, a hitelezőkkel. A törvényszerű kudarc után visszatér Pestre titkári állásába. Ám mivel ez a történet a korszakban mindennapos volt, a vidéki szízigazgatók rendre csódba mentek, nem állíthatjuk, hogy a névazonosság és a történet megegyezése miatt valóban Kulinyi Ferenc történetét írta meg Zsoldos Andor. A forgatókönyv több Zsoldos-színarabból lett összeállítva, ezek

⁴⁵³ Házassági anyakönyvek: Kulinyi József Ferenc és Ladányi Irén Erzsébet, Budapest (VII. ker.), 1912/1165, 1912. augusztus 12., válás 1919. június 25., Kulinyi József Ferenc és Balázs Irén, Budapest (V. ker.), 1919/1393, 1919. július. 26.

⁴⁵⁴ Lásd például: *Színházi Élet*, 1924. augusztus 14–20., 49. o., „Kifosztották-e Fedákot Amerikában?”, *Magyarország*, 1924. december 5., 13. o., Incze Sándor, „Fedák Sári igazsága”, *Színházi Élet*, 1924/ 48., 1–4. o.

⁴⁵⁵ *Budapesti Hírlap*, 1929. október 30., 11. o.

⁴⁵⁶ *Friss Újság*, 1932. november 19., 6. o.

felkutatása adhat némi támpontot. A történet magját képező színész házaspár kálváriáját a *Házi főpróba* című jelenetből emelték át a forgatókönyvbe, ezt eredetileg 1923-ban mutatták be a Művész Színpadon, azonban a Kulinyi-féle téma ebben a darabban nem jelenik meg, eredetét nem ismerjük.

A társigazgató, G. Kövi Juliska⁴⁵⁷ társalgási színésznő csak az első másfél évben vállalta az igazgatási feladatokat Pesterzsébeten. Miután 1926. december végével leköszönt igazgatói posztjáról, már csak vendégként tűnt fel időnként a pesterzsébeti színpadon 1927. októberi nyugdíjazásáig. A színésznő életéről meglehetősen keveset olvashatunk a színházi lexikonokban.⁴⁵⁸ 1896-ban lépett először színpadra, Lukácsy Aladár színtársulatában működött apjával, Kövi Edével és anyjával, Köviné Szakács Júliával együtt. Pályája folyamán több vidéki színtársulat tagja volt, melyek közül a legfontosabb, testvére, Kövi Kornélia színésznő férjének, Kiss Árpád igazgatónak társulata volt. 1914 júliusában ment feleségül Grünfeld Ignác földbirtokoshoz,⁴⁵⁹ 1920-ban özvegyült meg. Pesterzsébeti igazgatónői tevékenysége mellett csak ritkán állt színpadra, ilyenkor nehezebb drámai alakításokban láthatták a nézők; mindig első helyen emelték ki alakításait a helyi lapokban, nagy készültségét, képzettségét, rátermettségét dicsérték.

Pesterzsébeti színészek

Az Erzsébet Színház első társulatában⁴⁶⁰ sok volt a régi ismerős, pesterzsébeti születésű vagy helyben lakó színész, de szívesen foglalkoztatták az olcsó, gyorsan cserélődő, kezdő színészeket is. Fontos eleme tehát ennek a színházi vállalkozásnak is, hogy nagy számban foglalkoztatott helyi erőket, helyi színészcsaládokat, melyből számos előnye és hátránya is származott. Nyilván szerették a nézők, ha a helyi színészeket láthatták a színpadon, nem is beszélve arról, hogy számos színészcsaládnak nyújtott szűkös megélhetést ezekben az években a színház. Azonban a helyiek szinte kötelező szerepeltetése sokszor színvonalbeli

⁴⁵⁷ Grünfeld Ignácné Kövi Juliska, színésznő (Losonc, 1879. november 6. – ?)

⁴⁵⁸ *Magyar Színművészeti Lexikon*, 1929–1931.,

<http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/szocikk/w/27/27677.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 21.

⁴⁵⁹ Házassági anyakönyv: Budapest (II. ker.) 1914/614., 1914. július 29., Grünfeld Ignác földbirtokos és Kövi Amália Julianna,

⁴⁶⁰ A Műszínikör társulata az 1925. nyári szezonban (igazgatók: G. Kövi Juliska, Kulinyi Ferenc): G. Kövi Juliska, Méry Lici, Torday Ica, Fenyő Elly, Sziklai Jenőné, Somos Erzsé, Szenczi Aliz, Siménfalvyné (Lakó) Kató, Moldoványi Ica, Mattyasovszky Teri, Kertész Kató, Radnóthy Irén, Vérey Terus, Szabó Ilus, Szabadi Ilus, Sallai Ilus, Horváth Mancsi, Kiss Annuska/Mancsi/Mici, Bánky Vera, Oroszi Ili, Kulinyi Ferenc, Siménfalvy, Békefi Lajos, Faragó Vilmos, Vérey Dezső, Ihász László, Leviczky Aladár, Ajtai, Gold, Nagy, Kardos, Szalay, Jakab, Rákos, Gállai, Zólyom, Nemes, Dunai, Bársony.

problémákat és összezördüléseket okozott. Vessünk tehát egy pillantást a társulatra, és emeljük ki azoknak a művészeknek a nevét, akik pesterzsébeti születésük, letelepedésük miatt helyi színészeknek számítottak, de hivatásosként, nem műkedvelőként működtek!

A színház énekes színésze, aki prózai darabok kisebb szerepeiben is feltűnt, Vérey Dezső⁴⁶¹ volt. Neve nem ismeretlen a színháztörténetben, és izgalmas adatokra bukkanunk vele kapcsolatban, ha helytörténeti és családtörténeti múltját is feltárjuk. A színházi lexikonban fellelhető rövid életrajza egyértelműen jelzi, hogy pályáját Pesterzsébeten kezdte, hiszen „tizennyolc éves korában leszerződött a pesterzsébeti állandó színházhoz, ahol bonviván szerepkörben 1926-ig játszott”.⁴⁶² A lexikonban Békefi társulataként említik első állomáshelyét, ahol 1917/18-tól kezdett el játszani kisebb szerepeket. A valójában nem Békefi, hanem Sziklai Jenő igazgatása alatt álló társulatban tényleg felbukkan Vérey neve 1916-tól az Erzsébetfalvai Műszínpályán, 1918-tól az Erzsébetfalvai Népszínházban, majd a Szigligeti Színpályai társulatában is egészen 1923-ig, Kulinyiék Erzsébet Színházában pedig 1925 nyári szezonjától egészen 1926 februárjáig. Tehát nagyjából nyolc éven át volt az erzsébetfalvai, majd pesterzsébeti társulatok tagja, de később is feltűnik a neve valószínűleg már csak vendégművészként. Az apróbb szerepek után bonviváni kiugrásaként *A kis kadét* címszerepét említik.

Vérey Dezsőt nem csupán azért érdemes kiemelni, mert tartósan játszott a helyi társulatban, hanem mert erzsébetfalvai/pesterzsébeti lakos is volt. Édesanyja, Wilhelm Margit erzsébetfalvai szülésznő egyedül nevelte, apja ismeretlen. Nagyapja Wilhelm János háztulajdonos volt, és mindannyian nála, az erzsébetfalvai Csoma u. 46. szám alatt laktak. Az Erzsébetfalvai Népszínház frissen szerződött 18 éves színésze Vérey néven kezdte meg pályáját, és 1918. augusztus 7-én, 19. születésnapján kötötte meg első házasságát Horváth Teréziával, aki szintén ugyanabban az utcában lakott. Született négy gyerekük, de közülük csak két lány maradt életben.⁴⁶³ Egyetlen alkalommal feltűnik a Vérey Terus név is egy helyi színlapon, de nem valószínű, hogy a feleség gyakorló színésznő volt. Vérey Dezső 1926 márciusától otthagyta az erzsébetfalvai társulatot (és családját), és vidékre szerződött. A lexikon megemlíti, hogy 1926 után megnősült, és elvette Tóth Joly primadonnát, akivel Tóváry Pál vidéki társulatához szerződtek. Azonban első feleségével kötött házasságuk

⁴⁶¹ Vérey (Wilhelm) Dezső, énekes színész (Budapest, 1899. augusztus 7. – Dunaújváros, 1960. szeptember 4.) Lásd Születési anyakönyv: Budapest (VII. ker.) 1899/2678. és Halotti anyakönyv, Sztálinváros, 1960/144.

⁴⁶² *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994., <http://mek.niif.hu/02100/02139/html/sz28/229.html> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 21.

⁴⁶³ Házassági anyakönyv, Budapest (XX. ker.) Erzsébetfalva, 1918/271., 1918. augusztus 7.

anyakönyvében található egy bejegyzés, ami alapján valószínűsíthető, hogy csak 1928-ban váltak el. Így bár Vérey valóban vidéki társulathoz szerződött 1926 tavaszán, ezt még nem Tóth Joly férjeként tette. Azonban Vérey Dezső második felesége a szintén fellelhető házassági anyakönyv szerint Léhner Jolán elvált színésznő volt, így tisztázni kell, ki is volt valójában Tóth Joly és Léhner Jolán.

Bár Tóth Jolyról nem, de Léhner Jolánról⁴⁶⁴ megemlékezik az egyik színészlexikon. Eszerint a színésznő az Országos Színészegyesület színiiskolájának elvégzése után 1926-ban kezdte pályáját Komáromban Tóváry Pálnál. Az életrajz továbbá megerősíti, hogy 1926-tól '36-ig férjével, Vérey Dezsővel járták a vidéki színpadokat, ami ezek szerint csak részben igaz.⁴⁶⁵ A nevekkal kapcsolatos kavarodás megoldása, hogy Léhner Jolán színésznő valójában megegyezik Tóth Jolánnal. Bár születésekor Léhner név alatt anyakönyvezték, hiszen édesanyja férjét így hívták, de ekkor már hét éve nem lehetett tudni, hol él a névleges apa. Édesanyja ekkor már Jolán vér szerinti apjával élt együtt, így ő később nem az anyakönyvezett nevét, hanem valódi apja neve után a Tóth Joly művésznevet használta.⁴⁶⁶ Első házasságát 1921-ben kötötte Vérey Dezső első feleségének öccsével, Horváth Ferencsel, aki ekkor szállodai portásként dolgozott.⁴⁶⁷ Jolán ekkor szintén Erzsébetfalván, a Zobor u. 9. szám alatt lakott; a szabótelepi műkedvelő gárda legtehetségesebb tagja volt.⁴⁶⁸ Valójában tehát nem mint férj és feleség hagyták el Pesterzsébetet 1926-ban: mikor Jolán elvégezte a színiiskolát és leszerződött Tóváry Pálhoz, sógora, Vérey Dezső is vele tartott. 1927 nyarán még feltűnik mindkettőjük neve néhány színlapon, de ez csak hazalátogatásuk alkalmával egy kis vendégszínház lehetett. Végül mindkettőjük kapcsolatából válás lett, Vérey 1928-ban, Tóth Joly pedig 1929-ben vált el. Házasságukat 1932 karácsonyán kötötték Pestszenterzsébeten, ami az anyakönyv alapján Vérey lakhelye.⁴⁶⁹

Mindkettőjük még gyakorlatos színészként működött egészen 1929 júliusáig, ekkor vették fel őket a felvételi vizsga teljesítése után a Színészegyesületbe.⁴⁷⁰ 1929-ben Tóth Joly neve ismét feltűnik Pestszenterzsébeten, a később tárgyalásra kerülő Muhoray Elemér direktor színházának társulatában. Vérey Dezső és Tóth Joly a vidéki társulatokat 1936-ban Budapestre cserélték és letelepedtek. Vérey életrajza szerint feleségével együtt polgári

⁴⁶⁴ Léhner (Tóth) Jolán, színésznő (Mezőörs, 1902. július 3. – Kanada, Winnipeg, 1992. ?)

⁴⁶⁵ *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994., <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz14/125.html> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 21.

⁴⁶⁶ Léhner Jolán és testvére születési anyakönyve alapján: Mezőörs, 1902/30. és 1904/66.

⁴⁶⁷ Házassági anyakönyv, Budapest (XX. ker.) Erzsébetfalva, 1921/424., 1921. december 3.

⁴⁶⁸ *Bpkke*, 1929. november 3., 4. o.

⁴⁶⁹ Házassági anyakönyv, Budapest (XX. ker.) Pestszenterzsébet, 1932/589., 1932. december 24.

⁴⁷⁰ *Színészek Lapja*, 1929. július 1., 9.o. Jegyzőkönyv, I. Felvétettek a rendes tagok sorába

pályára léptek, azonban Léhner Jolán életrajzában kisebb szerepekről, filmszerepekről, kabaré-előadásokról tesznek említést. És neve a későbbiekben is sűrűn felbukkan mint Vérey Dezsőné Tóth Joly, például a *Mindenki mást szeret* című 1940-es Balogh Béla-filmben egy mellékszerepben, illetve a második világháború alatt mint primadonna a Budapesti Munkásjátékszín tagjainak vendégfellépéseinél. Vérey Dezső és Tóth Joly végül 1958-ban elváltak, rá egy évre Jolán „kivándorolt Kanadába, Winnipegbe, ahol magyar nyelvű műkedvelő társulatot létesített és negyedszázadon át, 1992-ig vezette a csoportot”. Vérey Dezső 1960-ban halt meg Dunaújvárosban, inkasszóellenőrként.

A Siménfalvy színészcsalád tagjai szintén 1916-tól szerepelnek a helyi színlapokon szinte az összes színházi vállalkozásban. Az ismert színészházaspár, Siménfalvy Gyula és Ligeti Dernői Vilma gyerekei közül néhányan pályájuk korai szakaszában rendszeres fellépői voltak a kis deszkaszínháznak, és helyben is laktak. A később országosan ismertté vált Siménfalvy Sándor neve csak 1916-ban, testvére Siménfalvy Vilma 1917–18-ban, ifj. Siménfalvy Gyula viszont 1916–1927-ig nem folyamatosan, de rendszeresen feltűnik a helyi szereposztásokban. Gyula és Vilma pályájuk kezdetén valószínűleg Erzsébetfalván is laktak. Vilma korán otthagyta a színészi pályát, 1927-ben Pesterzsébeten férjhez ment egy őrnagyhoz. Ifjabb Siménfalvy Gyula⁴⁷¹ és felesége, Lakó Katalin (aki szintén sokszor feltűnik a helyi színpadon, bár nem volt színésznő) 1919-ben kötöttek házasságot Erzsébetfalván.⁴⁷² Házassága idején ifjabb Siménfalvy a Csillag utca 36.-ban lakott, és foglalkozásaként posta-takarékpénztári köztisztviselő volt feltüntetve. Működési engedélyét a Színészegyesülettől 1920-ban kapta meg.⁴⁷³ Ifjabb Siménfalvy Gyuláról egyik színészlexikonban sem olvashatunk, ennek oka, hogy hamar tisztviselői pályára váltott, például a Budapest Székesfőváros Gázműveinél vállalt állást.

A Siménfalvy és a Tóváry színészcsalád (akik egy időben valószínűleg a szomszédos Soroksárpéterin laktak) több házasság révén is összekapcsolódik. Nagyon valószínű, hogy Békefi, Siménfalvy és Vérey jó barátok voltak, családjaik pedig szoros kapcsolatot ápoltak.

⁴⁷¹ Ifj. Siménfalvy Gyula, színész (Újfehértó, 1894. január 27. – Budapest, 1981. április 16.) Lásd Születési anyakönyv Újfehértó 1894/16., halotti anyakönyvi adat a családtól.

⁴⁷² Házassági anyakönyvek, Budapest (XX. ker.) Erzsébetfalva, 1919/23., 1919. január 27.

⁴⁷³ *Színészek Lapja*, 1920. július 15., 6. o.

Népszerű műsor helyi rendezvényekkel

A Műszínikör, később Erzsébet Színház műsorát szinte teljes részletességgel ismerjük, rengeteg színlap maradt fent az OSZK Színháztörténeti Tárában, és a helyi lapok is beszámoltak tevékenységükről.

Az első nyári szezon repertoárja nagyrészt operettekre és egész estés vagy egyfelvonásos vígjátékokra épült. Ezek a darabok nagyjából egyenlő arányban fedték le a repertoár nyolcvan százalékát. Ehhez képest elenyésző mennyiségű népszínművet vettek elő, és szintén nagyon kevés komolyabb színművet. Utóbbiakat ráadásul inkább a régebbi, jól bevált, mondhatni, népszerűbb darabok közül válogatták össze: előadták a *Lyon Leát* (Bródy Sándor), a *Fehér Annát* és *A bort* (Gárdonyi Géza), a *Taifunt* (Lengyel Menyhért), és természetesen nem maradhatott ki a *Rang és mód* sem (Szigeti József). A külföldi drámairodalom egyetlen darabbal, Potter *Trilbyjével* képviseltette magát. Az egyetlen meglepetés a viszonylag új, a Renaissance Színházban 1923-ban bemutatott Vajda Ernő-darab volt, *A trónörökös*.

Az operettrepertoár javarészt régi, népszerű Lehár-, Farkas Imre-, Kálmán Imre- és Vincze Zsigmond-darabokból állt össze (utóbbi szerző darabjainak nagyszámú előadása a családi kötelékre vezethető vissza). A legújabb darabok leginkább 1923-as bemutatójúak voltak, és néhány kivételtől eltekintve főként az Operettszínház vagy Várszínház repertoárjából valók: *A három grácia* (Lehár), *Asszonyok bolondja* (Lajthay), *Mézeskalács* (Szirmai), *Levendula* (Friedl), *A kék postakocsi* (Budai) és *A pompadour* (Fall), illetve egyetlenegy darabot, Farkas Imrétől *A nótás kapitányt* 1924 októberében mutatták be az Operettszínházban. A vígjátékok, bohózatok tekintetében inkább az egy estére bezúfolt egyfelvonásosok domináltak. Ezekre az estékre válogattak régi és új darabokat is a legkülönfélébb műfajokból és a legkülönösebb pesti kabarék műsorából. Az egész estés, régről ismert vígjátékok mellett ki kell emelni néhány darabot, amely igazi meglepetés lehetett a helyi színpadon. A Belvárosi Színház aktuális műsorából több darabot is előadtak: például a *Ki volt a szeretőm?* és a *Ki babája vagyok én?* című francia vígjátékokat (Gandera), illetve *A nagyhercegnő és a pincér* című Savoir-vígjátékot. Hoztak két Vajda Ernő-vígjátékot *A hárem* címmel a Renaissance Színház 1924-es műsorából, *A válóperes hölgyet* a Magyar Színház 1923-as bemutatói közül, és előadták Lengyel Menyhért *Antónia* című vígjátékát is a Vígszínház aktuális programjából.

Kulinyi bemutatkozó szezonjának repertoárjáról elmondható tehát, hogy rendkívül sok darabot forgattak, a hangsúlyt egyértelműen a szórakoztatásra helyezték, nagyrészt a régebbi

darabok közül válogattak, viszont igyekeztek leginkább a vígjátékok terén éppen lefutott fővárosi darabokat is színre vinni.

Kulinyi igazgató megpróbálta bevonni a színház életébe a helyi iparosokat, kereskedőket, polgárokat, vezetőket, így sűrűn találkoztunk helyi hirdetőkkal, jótékonysági előadásokkal. *A trónörökös* című dráma bemutatójához például a színpadi bútorokat és berendezéseket Jútkovics kárpitos Kossuth Lajos utcai műhelyéből kölcsönözték, a villanyfelszerelési tárgyakat és csillárokat pedig a Halmos cég szállította a Kossuth téri üzletükből. A *Rang és mód* című Szigeti-színművet a „Hősök szobra” javára adták elő ünnepi díszelőadás keretén belül, ahol a prológot Bagdy István mondta el. (Egy hónappal később a Pflum-mozgóban éppen a *Rang és módot* játszották a Nemzeti Színház tagjai egy vendégjáték keretében, amelyet a Római Katolikus Egyházközség szervezett a háborúba elvitt harangok beszerzési költségeinek fedezésére.) Vagy például 1925. július 3-án tartották az Erzsébetfalvai Polgári Dalkör estélyét, ahol énekelt a dalkör, és a *Heje-huja bárót* adta a társulat. Július 20-án a Pesterzsébeti Tüdőgondozó Intézet javára adtak nagy műsoros estet dr. ilinyi Chikán Béla polgármester védnöksége alatt. Eredetileg úgy hirdették, hogy az előadás után a színház feldíszített udvarán nagy kerti ünnepélyt tartanak majd. Szépségverseny, virág- és szerpentincsata, szabadkabaré, díjak kiosztása, tűzijáték volt a kísérőprogram. Sorsjegyet adtak a belépőhöz – a díjak egy 6 személyes gyümölcsszervizkészlet, 6 személyes mokkakészlet, illetve egy virágváza voltak. A jó hangulatot cigányzene és büfé biztosította. A teljes jövedelmet pedig felajánlották a Tüdőgondozó javára. Az est azonban nem sikerült túl fényesen. A borús, esős idő miatt a közönség java távol maradt, hiába jelent meg a polgármester, Dubrovitzky rendőrtanácsos és dr. Parragh Vilmos is.

1925. május 14-én nagy díszelőadást tartottak Sziklai Jenő a „pesterzsébeti színészet megalkotójának síremléke javára”. Ez alkalommal előadták utolsó kedves operettjét, a régebben a helyi színpadon nagy sikerrel és sokszor játszott *Túl a nagy Krivánont*. A színpadon közreműködött testvére Tamás (Sziklai) Benő, Szakáts Zoltán vendégművész, Kulinyi és G. Kövi Juliska igazgatók, özvegye, Sziklai Jenőné és nevelt fia, Békefi Lajos is. Ünnepi alkalom volt még Faragó Vilmos 25 éves színészi jubileuma, amit június 4-én tartottak *A hamburgi menyasszony* színrevitelével.

1925. június 10-én már a 100. előadást ünnepelték, mikor is rendes szereposztásban adták *A nótás kapitány* II. felvonását, és fordított szereposztásban a *Sybill* II. felvonását. Minden látogató dedikált fényképet kapott a társulat tagjairól. *A közlöny* méltatta mind az előadást, mind a kulturális szerepet, amelyet a kis színház betöltött Pesterzsébeten: „Hogy hasonlalt

éljük, az eke nehéz munkáját vette a kezébe ez a nemes érzésekkel áthatott színtársulat, amely a magyar kultúra terjesztése érdekében felszántja a pesterzsébeti nemes, hazaszerető, Magyar lelkek jó termő földjét.”⁴⁷⁴. (Melléklet 19.)

2. Rendkívüli városi szubvenció: az egyéves működés mérlege

Kulinyi színháza a kezdeti kritikus hangokat követően működése első nagyjából fél éve alatt teljes bizalmat ébresztett a városvezetés és a sajtó körében. Ez a bizalom azonban nem eredményezett automatikusan teljes körű támogatottságot a lakosság részéről, így Kulinyi igazgató sem a látogatottság, sem az anyagiak terén nem élvezett sokkal nagyobb figyelmet, mint elődei, csupán erkölcsi támogatottságuk mutatkozott jelentősebbnek. Ennél fogva egyre többször felmerült a várossá alakulás óta, de kiváltképp Kulinyi megjelenésével az állandó kőszínház építésének kérdése. Az 1925/26-os téli évad kezdetekor *A közlöny* cikkírója fel is vetette, ha lenne Pesterzsébetnek állandó színházépülete, amelyben egy ilyen társulat játszana, sokan lemondának arról, hogy Pestre járjanak színházba. Ráadásul még egy tehetős családnak is sokba kerül bejutni, hiszen egy négyfős családnak a villamos költsége 28 000 koronába kerül. Bár a frissen alakult város nagyon szegény volt, így az újságíró sem gondolt először díszes kőszínház építtetésére, csupán a mostani Műszínikör megnagyobbítására pár száz millió koronából.⁴⁷⁵ Másik alkalommal pedig egyenesen arról írnak, hogy a nagy távolság és a rossz közlekedési viszonyok miatt nemigen látogatják a helyiek a fővárosi színházakat, és nem értik, hogy akkor a helyi magas színvonalú színházat miért nem.⁴⁷⁶

Kulinyi igazgató anyagi problémái már az 1925/26-os téli szezon kezdetén kiütköztek. A színészegyesület hivatalos lapjában pesterzsébeti éve alatt újra és újra felbukkannak fegyelmi ügyei. 1925 októberében hivatalos vádat emelt az egyesület ellene, hátralékok be nem fizetése miatt. Tartozásait felszámolt kauciójából fedezték, de kérdőre vonták, amiért többszöri felszólításra sem válaszolt az egyesület megkereséseire. Az egyesület bírósága figyelembe véve Kulinyi helyzetét csak megdorgálásra ítélte, és kötelezte 263 050 korona eljárási költség megfizetésére.⁴⁷⁷ Szorult helyzetéből végül Pesterzsébet városa mentette ki

⁴⁷⁴ *A Kz*, 1925. június 14., 3. o.

⁴⁷⁵ „Színházat Pesterzsébetnek!”, *A Kz*, 1925. szeptember 13., 2. o.

⁴⁷⁶ *A Kz*, 1926. február 28., 3. o.

⁴⁷⁷ *Színészek Lapja*, 1925. október 15., 1. o.; 3143. hivatalos vád Kulinyi Ferenc és Kormos Ferenc ellen, hátralékok be nem fizetése miatt.

segély folyósításával.⁴⁷⁸ Kulinyi nyílt levelet tett közzé *A közlőny* hasábjain, hogy ezt megköszönje:

„Mélyen tisztelt főszerkesztő úr! Nagyon kérem, kegyeskedjék jelen soraimnak b. lapjában helyet adni. Mély hálámat és köszönetemet fejezem ki dr. Chikán Béla polgármester úrnak, a városi tanácsnak és a közgyűlés minden egyes tagjának azért, hogy kérelmem megértésre talált. A Magyar színészet nevében is ígéretet teszek, hogy kitüntető bizalmukra mindenkor érdemes leszek. Köszönöm továbbá azt, hogy lehetővé tették, hogy 16 színész családot megmentettek a téli nélkülözésektől. A szívembe zárom végtelen jószágukat és arra kérem, ne hagyjanak el továbbra sem és gondoljanak arra, hogy milyen kétségbeesítő viszonyokkal harcolok én is Pesterzsébet kultúrájáért.”⁴⁷⁹

A közlőny nem adta fel a harcot, november végén újabb közleményt adott ki, melyben közadakozásra biztatta a lakosokat, hogy legalább egy megfelelő „kultúrszínházat” építhessenek a jóra való színtársulatnak, mert hiába nevezik már hangzatosan a jelenlegi sufnit Erzsébet Színháznak, megérdemelnének egy megfelelő hajlékot és kellő látogatottságot cserébe a változatos műsorért.⁴⁸⁰

Kulinyi a nehézségek miatt nem csüggedt, decemberben újra beadta koncessziókérvényét az Országos Színészegyesülethez, akik pártolólag terjesztették fel a kultuskormányhoz „tekintettel arra, hogy Pesterzsébeten eddig minden koncesszionált színigazgató tönkrement, ő pedig már egy év óta tartja fenn a társulatát, habár küzdelmekkel is”. Kötelezték egyúttal az 5 millió korona kaució letétbe helyezésére.⁴⁸¹ Az év végi zárszámadáson a színészegyesület kasszájában ugyanis 6 millió 29 ezer 600 korona jegypótdíja, de semmiféle letétje nem volt Kulinyinak.

A színigazgató anyagi problémái azonban ebben a szezonban kiegészültek a vidéki társulatoknál szokásos személyes ügyekkel is. 1926 áprilisában Kulinyi szerződészegéssel vádolta meg Nagy Vilmos bonvivánt, aki személyesen jelent meg a Színészegyesületnél, és előadta saját verzióját. Eszerint Kulinyi saját maga bontotta fel a szerződését Nagy Vilmostal a köztük fennálló ellentétekre hivatkozva, és visszakérte a nála lévő szöveggönyveket. Stella számvizsgáló felszólította ezután Nagy Vilmost, hogy térjen vissza

⁴⁷⁸ Budapest Főváros Levéltára, Pesterzsébet város Képviselő-testületi jegyzőkönyve (későbbiekben: BFL, Pe.K) 1926., 246/1926 kgy. sz. Kulinyi Ferenc színigazgató segélyezése tárgyában hozott megyei határozat kihirdetése. A kérvényre hozott 482/1925. kgy. számú képviselő-testületi határozata az 1925-ös jegyzőkönyv hiányában nem fellelhető, ahogy a város 570/1925. kgy. számú nyilvános színi és más előadásokra vonatkozó saját szabályrendelete sem.

⁴⁷⁹ „Kulinyi Ferenc az Erzsébet Színház igazgatójának nyílt köszönete”, *A Kz*, 1925. november 29., 1. o.

⁴⁸⁰ „Műszínikör-Erzsébet-színház”, *A Kz*, 1925. november 29., 3–4. o.

⁴⁸¹ *Színészek Lapja*, 1925. december 1., 3. o.; 3665. Kulinyi Ferenc koncesszió kérvénye.

társulatához, és játsszon tovább. Kulinyi azonban kijelentette, hogy már betöltötte Nagy helyét, és kéri, hogy tiltsák meg Nagynak, hogy a pesterzsébeti műkedvelőknél lépjen fel. Bár a bíróság felmentette Nagy Vilmost a szerződészegés vádja alól, felszólították, ha a műkedvelőknél akarja érvényesíteni munkásságát, akkor mondjon le a színészetéről.⁴⁸²

Erre az évadra is jutott néhány jutalomjáték és jubileum. A szezon elején, 1925 szeptemberében tartották Békefi Lajos jutalomjátékát, amely „zsúfolt ház, tomboló hangulat” mellett zajlott le. A *Mágnás Miskában* alakította Miska lovász szerepét. Ahogy az eseményről ír a helyi lap: „A jegyszedők lázban vannak, hiába, nincs egy gombostűnyi hely, még a fal mellett is állnak. Régi nóta az, hogy kicsi Pesterzsébetnek ez a színház.”⁴⁸³ Vendégművészként fellépett ezen az estén Szakáts Zoltán, Hajnal Ella és Váradi Elza, az újpesti Blaha Lujza színház primadonnája is.

Fontos ünnepet ült a színház 1925. október 1-jén is: Sziklai Jenőné 30 éves színészi jubileumát. *A közlöny* újságírója a következő meghatódott, ugyanakkor semmitmondó cikkben emlékezik meg a Pesterzsébeten immár 15 éve játszó művésznőről:

„Megakad egy pillanatra a toll a kezemben... mit írjak? Elmerengek a messze múltba s látok királynét a világot jelentő deszkákra lépni, harminc év – Istenem, de sok kimondani, még az Élet szomorú színpadán is nagy idő és a kulisszák világában még több. Talán a családanyáról írjak, vagy a színésznőről. Nem! Az emberről, aki szívünkbe lopta a kacajt, a könnyet ott a színpadon s az életben tovább játszotta a valóságban az ő nagy tragédiáját. Láttam az obsitos nagyasszonyát a fiáért síró, remegő anyát Sziklayné alakításában, az ünneplést, a közönség szeretetét s harminc év munkájának elismerését.”⁴⁸⁴

Az előadáson tehát *Az obsitost* adták, amelyet fia, Békefi Lajos rendezett, és egyben ő játszotta Tihamér szerepét is.

Bár Kulinyi színházi vállalkozása mindent megtett az anyagi siker érdekében, éppen hogy csak fenn tudták tartani magukat. Kulinyi ebben a szezonban is bevetett mindent a közönség becsábítására, rendeztek féláras ifjúsági előadásokat, igyekeztek a helyi életbe belefolyni, egyesületek javára esteket rendezni, helyi eseményeken részt venni. Vendégjátéokra legtöbbször ebben a szezonban is Szakáts Zoltán érkezett, de műkedvelő főszereplőket is

⁴⁸² *Színészek Lapja*, 1926. április 15., 3. o., 6559. Kulinyi Ferenc szerződészegéssel vádolja Nagy Vilmost.

⁴⁸³ *A Kz*, 1925. szeptember 20., 3. o.

⁴⁸⁴ *A Kz*, 1925. október 4., 4. o.

meghívtak, például *A falu rosszában*, vagy *A gályarabban* Dvorszky Antalt léptették fel, Stepanek Margitkát pedig *A névtelen asszonyban*, *A cárnőben* és az *Aranyemberben* is megtapsolhatták a nézők. Rendeztek estet a Polgári Dalkör részére. December 5-én nagy Mikulás-estet adtak, a *János vitéz*-előadás jegyeit beszámolták, és ajándékokat sorsoltak ki. Karácsonykor három nap alatt kilenc operettet adtak elő. Szilveszterkor nagy kabarét tartottak, és a sorsjegyekre ismét olyan nyereményeket osztottak ki, mint: I. díj 10 kg nullás liszt, II. díj 5 kg kristálycukor, III. díj 1 kg Maul étcsokoládé. A „malac sorsjegy” ára pedig 3000 korona volt. Januárban az ETC (Erzsébetfalvai Torna Club) kabaréval egybekötött nagy sportestélyét rendezték meg helyi fellépőkkel, illetve a színház tagjainak közreműködésével. Februárban minden belépőjegy mellé sorsjegyet adtak ingyen, és egyik alkalommal egy női ruhára való anyagot sorsoltak ki a Schmelcer áruházból, máskor pedig egy női ezüstórát.

1926 februárjában tartották *A közlöny* bálját, ami a helybeli keresztény sajtó ünnepe volt. Természetesen a helyi színház tagjai sem maradtak távol az eseménytől, nagy összeggel felülfizetett például Békefi Lajos és Kulinyi Ferenc is. A lányok között rész vettek az eseményen a helyi színésznők is: Holdy Terike, Mattyasovszky Teri, Stepanek Margit és húga, Klementin, Sipos Nelly, valamint az asszonyok között Siménfalvyné.

Nem mondhatjuk tehát, hogy Kulinyi igazgató nem ragadott meg minden alkalmat, hogy a helyi lakosság, a helyi vezetőség és a katolikus egyház kedvére tegyen, hogy beépüljön a helyi „intelligencia” mindennapjaiba. Kulinyi Ferenc hatalmas energiát fektetett abba, hogy a helyi színészek, műkedvelők, dalkörök, egyesületek, iparosok, kereskedők, újságok, városatyák kedvében járjon, mely taktika eleinte nem is maradt visszhang nélkül. Alapvetően tehát a helyi polgári, kispolgári réteg kegyeit kereste, igyekezett megnyerni magának egy disztíngáltabb, fizetőképes közönséget a polgári ízlést kiszolgáló igényes, de szórakoztató darabokat játszó színházi vállalkozása számára.

1926. március 22-én tartotta az Erzsébet Színház működésének első jubileumát dr. Chikán Béla polgármester védnökségével. A bevételt az állandó kőszínház alapja javára ajánlotta fel az igazgató. „Mindenki fedélzetre! Mindenki tehetsége szerint adakozzon! Fel kell építeni ezt a házat a kultúrának és Kulinyi igazgatónak, aki olyan energiával és tisztességes munkával dolgozott egy esztendőn keresztül, hogy megérdemel minden támogatást. Már itt

is az ideje, hogy mihamarább Pesterzsébeten állandó színház legyen”⁴⁸⁵ – buzdított a színházat olyan nagy mértékben támogató lap, *A közlöny*.

Az esemény plakátja ugyan nem maradt fenn, de a helyi sajtó beszámolója szerint az est fényét a társulat színészein kívül helyi és fővárosi fellépők is emelték. Szerepelt a Természetbarátok Egyesületének huszonegy tagú zenekara Stern János karmester vezényletével; a *Hunyadi nyitányt*, a *Tituszt* és a *Magyar Egyveleget* adták elő. Ezután a színészgárda elénekelt a *Himnusz*t. A Polgári Dalkör a *Magyar Hiszekegyet*, a *Nem, Nem, Sohát* adta elő dr. Kacsó Sándor dirigálásával. Kulinyi igazgató összegezte az első év történéseit, nehézségeit. Stella Gyula az Országos Színészegyesület elnöke gyönyörű beszédet tartott, és a kőszínház felállítása mellett érvelt. Stepanek Margit műkedvelő művésznő két költeményt szavalt. Bagdy István iskolaigazgató-tanító, költő három háborús versét olvasta fel. Fellépett még Lokey Béla operaénekes (aki a fővárosban ez idő tájt rendszeresen szerepelt a Szittyák (Magyar Fasiszták) kultúrestjein, és elképzelhető, hogy civilben Csepel község dalos kedvű főjegyzője volt), és Fáy Béla melodramát adott elő. Az énekszámokat Gruber Lipót kísérte zongorán. Az előadás fénypontja a *Magyar palotás* volt, amelyet Sipos Nelly, Holdy Teréz, Mattyasovszky Teri és az „utolérhetetlen” Békefi adtak elő.

A közlöny újságírója őszintén reménykedett a kőszínház mielőbbi felépülésében, hiszen pont azért nem jár a kultúraszerető helyiek többsége ide, mert „röstelkedve kerüli el a Múzsá eme szegényes hajlékát”.⁴⁸⁶

A lendület azonban valamiért a téli szezon vége felé megszakad, hiábavaló volt a kőszínház iránti fokozott küzdelem, a lelkesedés. Az *Esti Kurír* március végén már arról tudósít, hogy Pesterzsébeten annyira rossz a színigazgató helyzete, hogy az Erzsébet Színház plakátjain számosabb pártfogásért könyörög, hogy „néhány magyar színész-munkásnak állandó kenyere legyen”, valamint a belépőjegyekhez sorsjegyeket osztogat a színházlátogatási kedv serkentésére.⁴⁸⁷ Mindezzel párhuzamosan *A közlöny* egyre kevesebb színházi beszámolót közölt, leginkább csak a színházi műsort tették be az újságba. Május elején még sajnálkozásukat fejezték ki, hogy Kulinyi igazgatónak 12 millió korona koncessziót kell fizetnie ismét, amit nem tudni, honnan fog előteremteni, aztán utolsó cikkükben megrótták a színházat, amiért állandóan fél-egy óra késéssel kezdik előadásaikat. Ezután elnémult a lap

⁴⁸⁵ *A Kz*, 1926. március 14., 3. o.

⁴⁸⁶ „Jubileumi előadás”, *A Kz*, 1926. március 28., 3. o.

⁴⁸⁷ „A függöny mögött”, *Esti Kurír*, 1926. március 30., 13. o.

színházi rovata, se műsor, se kritika egész nyáron. Utoljára még júliusban közöltek egy kis gúnyverset a színházról a „Heti sirám” rovatban:

„Jó városunk sorvadt népe
Nem vesz hízó kurát.
Míg Erzsébet-Színház terjeszt
Vérszegény kultúrát.
Fabódéban illúziót
Ront a kisdéd színpad,
A közönség bus arcának
Halottsárga színt ad.”

Nem tudni, miért történt ez a nagy pálfordulás, a társulatot egy éven át oly nagy mértékben támogató lap miért fordult el Kulinyitól, de gyanítható, hogy Nagy Vilmos helyi bonvivánnal történt áprilisi afférja okozhatta a konfliktust, hiszen ezt követően ritkultak meg a színházi cikkek, és tudvalevő, hogy a helyiek nagyon kedvelték fodrász bonvivánjukat. A nyári szezonról így szinte semmit sem tudunk. Összesen két fennmaradt színlap tanúsítja, hogy június–júliusban is játszottak. A társulatban több személyes probléma és katasztrófa is nyáron ütött be. A színház leszálló ágba kerülése tehát nagyon valószínű, hogy a társulat egységének megbomlása, személyi problémáinak kiütkezése miatt történhetett meg.

Öngyilkos szubrett, fodrász bonviván, műkedvelő színésznők

Bár a karmesterek sűrűn váltották egymást ebben a szezonban: szeptembertől Mauthner Gusztáv, decembertől Gruber Lipót és június végétől Bógner Antal neve tűnik fel a színlapokon, a megszokott színészneveket továbbra is megtaláljuk a híradásokban. Kulinyi igazgató színészi kvalitására a helyi lapok ebben a szezonban elsősorban a komolyabb darabok alkalmával térnek ki. Ilyen előadás volt Csepreghy Ferenc *A gályarab* című ötfelvonásos drámafordítása, melyben Renó szerepét alakította, és „a klasszikus művészek szuggesztív erejével döbbenetesen megrázó alakítást nyújtott. Az érzések költőien finom rezzenéseitől az elementáris kitörésekig menő skáláját csurrantotta ki magából.”⁴⁸⁸ A színház igazgatásán kívül meglepően sokat volt színpadon, ellentétben G. Kövi Juliskával, aki alig szerepelt, ám ha mégis, akkor válogatott prózai főszerepekben. A színészgárda helyi magja változatlan volt: Békefi Lali, a „tánc és a vidámság nagymestere” játszott és rendezett,

⁴⁸⁸ *A Kz*, 1926. február 28., 3. o.

édesanyja, Sziklainé rengeteget állt a színpadon anyaszínésznőként. Ebben a szezonban is fellépett a régiiek közül Siménfalvy és Siménfalvyné, valamint Vérey. Rajtuk kívül, mondhatni, az egész társulat megújult.⁴⁸⁹

A színház őszi szezonjának kezdetétől folyamatosan érkeztek az új szerződötetett tagok a társulatba. A két legfontosabb színész, akik meglehetősen sokáig játszottak a helyi színpadon: Mattyasovszky Teri és Holdy Teréz voltak. Mattyasovszky Teri⁴⁹⁰ 1925. augusztus 29-én mutatkozott be a helyi színpadon szubrett-ként a *Lengyelvér* című operett Vanda táncosnőjének szerepében. Ezt megelőzően 1925 tavaszán a városligeti Műszínikörben tűnik fel neve. Pesterzsébeti működése alatt már jelentkezett a Színészegyesület vizsgájára, de 1925 októberében kiderül a hivatalos közlönyből, hogy nem jelent meg a pótvizsgán, így csupán 1927 novemberében vették fel a rendes tagok közé.⁴⁹¹ Pesterzsébeten meglehetősen sokáig, 1928 áprilisáig játszott, valószínűleg kisebb megszakításokkal. Később nevével a Kecskeméti Színház társulatában, majd Deák Ferenc és Károlyi János színtársulatában találkozhatunk.

A társulat másik szubrett-je, Holdy Teréz⁴⁹² pályájáról nem sokat tudunk, annyi biztos, hogy pesterzsébeti éveit megelőzően a városligeti Jókai Színikörben játszott. Pesterzsébeten 1925 szeptemberétől szerepelt 1927 júniusáig szubrett-ként, de később is feltűnik mint vendégelőadó. 1926 júliusában vették fel a Színészegyesületbe. A helyi színházban általában operettek mellékszereplőjeként, táncosnőként tűnt fel, illetve népszínművek fontosabb szerepeiben. Az országos sajtóban akkor kapott nagyobb nyilvánosságot, mikor 1926 júliusában a pesterzsébeti Erzsébet Színház udvarán előadás közben összeesett. A hírlapokból kiderül, hogy nagy adag aszpirinnel mérgezte meg magát az előadás kezdete előtt. A mentők ezután a lakására vitték, ahol csak másnap reggel tért magához. Az életunt színésznő a *Budapesti Hírlap* szerint családi viszálykodás miatt akart öngyilkos lenni, a *Pesti Hírlap* pedig úgy tudja, nagy szegénysége és, hogy hatéves kislányát nem tudja maga

⁴⁸⁹ A Műszínikör/Erzsébet Színház társulata az 1925/26 téli szezonban (igazgatók: G. Kövi Juliska, Kulinyi Ferenc): G. Kövi Juliska, Moldoványi Ica, Holdy Teréz, Mattyasovszky Teri, Sziklai Jenőné, Siménfalvyné/Siménfalvy Kató, Torday Ica, Váradi Elza, Hargithay Sári, Sipos Nelly, Horváth Mancsi, Kovács Milike, Székely Antónia, Kiss Mancsi/Nusi, Kiss Ilike, Kertész Boriska, Dobó Milike, Fenyő Elly, Kovács Nusi, Kulinyi Ferenc, Békefi Lajos, Vérey Dezső, Nemes, Bársony László, Siménfalvy, Nagy Vilmos, Vértes, Gál, Kardos, Rákos, Jákó, Bódi, Báró Gyula, Sándor József, Hessz, Bartos, Garai, Vihari. Az Erzsébet Színház társulata az 1926. nyári szezonban (igazgatók: G. Kövi Juliska, Kulinyi Ferenc): G. Kövi Juliska, Sziklai Jenőné, Mattyasovszky Teri, Sipos Nelly, Holdy Teréz, Balázsi Ica, Kovács Nusi, Dobó Milike, Radnóthy Irén, Tamássyné, Siposné, Kulinyi Ferenc, Békefi Lajos, Fáy, Nagy, Nemes, Bársony, Vihary, Gold, Dunai, Balogh.

⁴⁹⁰ Mattyasovszky Teri szubrett, színész, (Marosújvár, 1897. október 8. – ?)

⁴⁹¹ Színészek Lapja, 1925. október 15., 5. o. Pótvizsgajegyzőkönyv

⁴⁹² Holdy (Halmi) Teréz, színész, (Nagyvárad, 1900. október 31. – ?)

nevelni, készítette tettére.⁴⁹³ Elvált asszonyként, akinek gazdag vidéki vendéglős volt a férje, nem tudta eltartani a kislányát. Gyermekeit anyósa nevelte, akinek havonta fizetett, viszont az nem engedte látni többet gyermekét. Havi egymillió-kétszáz ezer koronányi színházi fizetéséből nem tudott megélni, ezért fél napokat varrt. Végso elkeseredésében kísérelte meg az öngyilkosságot. Drámája meglepő érzékenységgel bontakozik ki az *Esti Kurir* hasábjain.⁴⁹⁴ További pályájáról semmit sem tudunk, 1929-ben törölték az Országos Színészegyesület soraiból.⁴⁹⁵ Ekkor kötötte második házasságát Pesterzsébeten Noske Vilmos kertésszel.⁴⁹⁶ Elképzelhető, hogy ez a házasság szakította ki sanyarú színészsorsából.

Szeptember végén tomboló sikerről számolnak be a helyi lapok, ekkor volt a *Marica grófnő* bemutatója Pesterzsébeten. A társulat új primadonnája, Várad Elza, Hargittay Sári, a szubrett, és Nagy Vilmos, az új bonviván ekkor mutatkoztak be. Közülük Nagy Vilmos személyével érdemes foglalkozni, egyrészt mert helyi erő volt, másrészt mert ő váltotta ki a közönség ellenszenvét Kulinyi igazgatóval szemben.

Nagy Vilmos⁴⁹⁷ bariton bonviván, színművész Pesterzsébet színháztörténetének egy újabb tagja, aki nemcsak tartósan szerepelt a helyi társulatban, hanem helyi lakos is volt. Kolozsváron végzett színiiskolát, és Krasznay Ernőnél kezdte meg színi működését, majd több városban volt énekes bonviván. 1925-ben telepedett le Pesterzsébeten, kitanulta az úri és hölgyfodrászatot, s 1932-től kezdve önálló iparos lett. A világháborúban az orosz, olasz és román fronton harcolt, és megsebesült.⁴⁹⁸ A helyi színházban Kulinyi igazgatása alatt kezdte meg fellépéseit 1925-ben, és többé-kevésbé folyamatosan (csak az 1926/27. téli és 1927. nyári szezonjában nem játszott az Erzsébet Színházban Kulinyi igazgatóval támadt nézeteltérések miatt). A társulat egyik legfontosabb ereje volt a Műszínikör bezárásáig. Bemutatkozó fellépésétől kezdve a helyi közönség nagy kedvence lett: „játékban, hangban egyaránt kiváló. Minden ízében tökéletes művészi alakítást nyújtott a tisztartó szerepében,

⁴⁹³ „Életunt színésznő”, *Budapesti Hírlap*, 1926. július 30., 7. o. és „Életunt színésznő”, *Pesti Hírlap*, 1926. július 30., 13. o.

⁴⁹⁴ Rózsahelyi László: „A pesterzsébeti szubrett szomorú élete és öngyilkossága, Holdy Teréz, Pesterzsébet kedvelt szubrettje, tegnap előadás előtt megmérgezte magát - pedig »szép ház« volt aznap”, *Esti Kurir*, 1926. július 30., 5. o.

⁴⁹⁵ *Színészek Lapja*, 1929. október 1., 16. o., Kimutatás

⁴⁹⁶ Házassági anyakönyv, Budapest (XX. ker.) Pesterzsébet, 1929/189, 1929. május 19.

⁴⁹⁷ Nagy Vilmos színész, bonviván (Medgyes, 1899–)

⁴⁹⁸ *Monográfia*, 1936., 265. o.

szerződés nyereség számunkra.”⁴⁹⁹ Leginkább operettfőszerepekben láthatták a nézők. (Elképzelhető, hogy felesége, Kiss Mária szintén fellépett a társulatnál.)

A helyi műkedvelőkből is feltornászta magát néhány fiatal színész a társulat tagjai vagy állandó vendégművészei közé. Kulinyinak megérte őket szerepeltetni, egyrészt mert bevonzották a helyi nézőket, erősítette a színház helyi közösségben való szerepvállalását, másrészt pedig nagyon olcsó megoldás volt. Stepanek Margit⁵⁰⁰ kezdő szavaló művésznő, színésznő 1925 szeptemberében debütált a pesterzsébeti műszínház színpadán *A névtelen asszony* című darabban Jaqueline alakjával, és igen nagy reménységnek tartották. Sorra kapta a nagy prózai hősnőalakokat, így *A cárnőben* is nagy átérzéssel játszott. Nem volt a társulat tagja, meghívott vendégként szerepelt, viszont nevét külön kiemelték a színlapokon. 1922-től kezdve nemcsak Pesterzsébeten, hanem számos budapesti és vidéki műsoros esten is megjelenik a neve, amely alkalmakon hazafias költeményeket, verseket szavalt. Családja tősgyökeres pesterzsébeti volt, a Csillag utca 3. szám alatt voltak bérlakásaik, apja Stepanek János 1880-ban telepedett le Erzsébetfalván, egyike volt az első mészárosmestereknek.⁵⁰¹ Margitka sajnos igen korán, 31 évesen, hosszas betegeskedés, influenza okozta mellhártyagyulladás miatt halt meg.⁵⁰² A helyi katolikus egyesületek gyászolták, sokat segített nekik jótékonyásával. Halálával egy ígéretes színészi pálya szakadt meg.

A másik említésre méltó, ifjú feltörekvő helyi színésznő Dobó Milike⁵⁰³ volt. Színésziskolájáról, színészegyesületi tagságáról semmit sem tudunk, színészlexikonokban nem szerepel. Azért érdemes mégis megemlíteni, mert 1926 februárjától 1929 márciusáig tulajdonképpen folyamatosan színpadon volt Kulinyi, majd az őt követő igazgató működése alatt, és nem csupán kis szerepekben. Kisebbségi szerepek után már 1926 februárjában népszínműfőszerepet kapott, ő alakította *A régi szeretőben* Esztikét. 1927 januárjában az akkor állítólag 14 éves pesterzsébeti hajadon szerepléséről *A Noszty fiú* pesterzsébeti premierje kapcsán még a *Színházi Élet* is beszámolt röviden: „Az ötödik felvonásban egy kis cselédlányt játszik Dobó Milike, 14 éves pesterzsébeti hajadon. Havi fizetése kétszázezer korona. De azt mondja: jönne ingyen is ezer örömmel komédiázni.”⁵⁰⁴ Majd 1929 márciusában Erdélyi Rezső direktorsága alatt az akkor 16 éves szubrett eljátszotta a *Miss Európa* főszerepét, melynek kapcsán fényképével együtt ismét bekerült a fővárosi színházi

⁴⁹⁹ *A Kz*, 1925. szeptember 27., 3. o.

⁵⁰⁰ Stepanek Margit, szavalóművész (Erzsébetfalva, kb. 1898. – Budapest, 1929. május 5.)

⁵⁰¹ Lásd még: *Monográfia*, 1936., 278. o.

⁵⁰² Halotti anyakönyv, Budapest (IX. ker), 1929/1827., 1929. május 5.

⁵⁰³ Dobó Milly (Sloboda Emilia), szubrett, színésznő (Kiskunlacháza, 1910. április 24. – ?)

⁵⁰⁴ „Ötvened magammal végignézttem a »Noszty fiú« premierjét Pesterzsébeten”, *Színházi Élet*, 1927/4., 40–41. o.

lapba, amely némi iróniával fűszerezve így mutatta be a színésznőt: „Dobó Milike tizenhat éves, élénk, alacsony termetű, barna csinos leány. Természetesen Pesterzsébeten lakik a mamájánál, akinek csinos földszintes háza van. Ha a mama házához hozzácsapja a harminckettes ezüst »bestekket«, nagyon jó parti lesz a legkényesebb házasulandó fiatal emberek számára is.”⁵⁰⁵

Ahogy később majd kitérünk rá, az 1928/29-es téli szezonban az Erzsébet Színház művezetője Miklóssy Aladár volt, aki 1929 márciusától kibérelte az óbudai Kisfaludy Színházat, és a pesterzsébeti társulat néhány tagját átvitte ottani alakuló társulatába, így került el Pesterzsébetről Dinda Gyula, Császár Teri, Kelemen Gyula és Dobó Mili is.⁵⁰⁶

Mili családjának tagjai helyi pékmesterek voltak. Miután anyja házát és sütődéjét a Gólya u. 9. szám alatt 1932-ben elárverezték, valószínűleg elhagyták Pesterzsébetet.⁵⁰⁷ 1935-ben a Pécsi Nemzeti Színház társulatában találjuk Fodor Oszkár igazgatása idején Dobó Milly néven, mint szubrett-primadonnát.⁵⁰⁸ Itt hamar megismerkedik a színház szomszédságában működő híres Corso kávéház tulajdonosának fiával, ifj. Littke Lőrincsel, aki kalandos és botrányos életű apja öngyilkossága után két hónappal feleségül is veszi.⁵⁰⁹ Az éppen Nagykanizsán játszó színésznő ekkor elhagyja a színészi pályát.⁵¹⁰ További életéről semmit sem tudunk.

Lefutott műsor

Az újabb téli szezon műsora is hatalmas repertoárt ölelt fel. Szinte elképzelhetetlen, hogyan voltak képesek estéről estére állandóan más darabokat előadni, ahogy időnként utalások is vannak rá a színikritikákban, alaposan megdolgoztatták a sűgöt. Nem újdonság, hogy a színre vitt darabok majdnem fele operett, illetve valamely zenés műfaj volt, negyede vígjáték, bohózat, és a maradék egynegyedén osztoztak a népszínművek és a komolyabb prózai darabok.

Az újdonságok terén sem volt túl jó az arány, az összes ismert színdarabból csupán 11 friss (nem több mint egyéves) fővárosi bemutatóról tudunk, ami a (természetesen nem

⁵⁰⁵ „Miss Európa Pesterzsébeten”, *Színházi Élet*, 1929/11., 51. o.

⁵⁰⁶ *Óbudai Kisfaludy Színház (1892–1934)*, Színháztörténeti Füzetek 80., Budapest, OSZMI, 1991., 199. o.

⁵⁰⁷ „Árverés, Özv. Szloboda Istvánné sz. Klein Karolin”, *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*, 1932. október 22., 5. o.

⁵⁰⁸ *A Pécsi Nemzeti Színház műsorának repertóriumai bibliográfiával (1895–1949)* Első rész, Budapest, OSZMI, 1992., 399. o.

⁵⁰⁹ Házassági anyakönyv, Nagykanizsa 1935/141., 1935. július 8., Littke Lőrincz kávé és Szloboda Emília színésznő

⁵¹⁰ *Zalai Közlöny*, 1935. július 7., 4. o.

maradéktalanul) rekonstruált repertoár körülbelül 10 százaléka, ebből egyetlen kivétellel mind operett. Ez a kivétel a *Pántlika* című Földes Imre-vígjáték, amit alig két hónappal a Belvárosi Színház-beli bemutató után tűzött műsorra az Erzsébet Színház. A friss fővárosi operettek közül előadták a *Marica grófnőt* (Kálmán Imre) majd egy évvel a Király Színház-beli bemutatója után. Ugyaninnen még adták az *Anna-bál* című Vincze Zsigmond-operettet négy hónappal a fővárosi bemutató után, az *Alexandra* című Szirmai-darabot szintén 4 hónappal később, illetve *A királyné rózsája* című Farkas Imre-operettet csupán két hónappal a bemutatót követően. Három Zerkovitz-darabot is műsorra tűztek a Budai Színház színpadáról: az *Árvácskát* több mint egy évvel a bemutató, *A nóta végét* nagyjából négy hónappal az ősbemutatója, illetve a *Postás Katicát* több mint fél évvel a színre vitele után. Bemutatták még a Városi Színház friss repertoárjából a *Dolly (Bocikám)* című német operettet, illetve a *Juhászlegény, szegény juhászlegény* című énekes magyar színjátékot Török Rezsőtől, aminek csupán két héttel korábban volt az ősbemutatója. Nagy szenzáció volt, hogy majd egy évvel a hazai bemutató után műsorra tűztek egy francia sikerdarabot is, a *Gyere be rózsám* című operettet a Blaha Lujza Színházból, amit több zeneszerző alkotott. Ezek a darabok a megszokottaktól eltérően általában kettő-három, vagy akár négy napos bemutató időszakot követően akár tízszer is műsorra lettek tűzve a szezonban, de mindez eltörpült a jól bevált, régi, szórakoztató műsorösszetétel mellett, amivel Kulinyi biztosra akart menni.

A vígjáték-repertoár javát a kabaréestek egyfelvonásosai tették ki, amelyek semmilyen újdonságot nem vonultattak fel, viszont a tréfák és bohózatok javarészt irodalmi értékű alkotások voltak, például Hervay Frigyes, Karinthy Frigyes, Harmath Imre, Szenes Béla könnyed darabjai, és teljesen visszaszorult a korábbi időkre oly jellemző olcsó és pikáns humor.

A prózai darabok csekély száma ugyan nem meglepő, de az igen, hogy semmi újdonsággal nem kívánt az igazgató szolgálni ezen a téren. Előadtak természetesen két Jókai-drámát, a *Fekete gyémántokat* és az *Aranyembert*, ezen kívül nyilván műsorra kellett tűzni egy Molnár Ferencet is, ez volt ebben a szezonban a *Liliom*, továbbá adtak két Herczeg Ferenc-klasszikust, a *Kék rókát* és a *Dolovai nábob leányát*, valamint mint mindig, most is beillesztettek egy Lengyel Menyhért-színművet, *A cárnőt*. Színre kerültek az elmaradhatatlan *Molnár és gyermeke* és a *Vasgyáros* is.

A nyári szezon műsorát a meglepően kevés színlap és *A közlöny* színházi rovatának teljes megszűnése miatt csak kis részben sikerült rekonstruálni. Ez alapján nem lehet túl sokat

elmondani róla. Az biztos, hogy rögtön június elején két friss bemutatót is tartottak: a *Csókos asszony* című Zerkovitz-operettet három hónappal a Városi Színház-beli bemutató után, illetve a *Dr. Szabó Juci* című Fodor László-vígjátékot, amelyet még nem egészen öt hónapja mutatott be és tartott folyamatosan műsoron a Magyar Színház. A darab hatalmas sikert aratott a fővárosban, a pesterzsébeti bemutatót megelőzően egy hónappal volt a színmű berlini premierje, Bécsben pedig két héttel az Erzsébet Színház után tűzték műsorra. Kulinyi tehát nagyon hamar lecsapott a darabra, amely a helyi sajtóban teljesen visszhang nélkül maradt. A nyári szezon elején a társulat vendégjátékot tartott Csepelen, amelyből a következő szezonban rendszeres előadások lettek. (Melléklet 20.)

3. Állandó városi szubvenció: a kétéves színház életben tartása

A következő téli szezon kezdetekor, 1926 szeptemberében Nagy Vilmos bonviván, Pesterzsébet „dédelgetett kedvence” elhagyta az Erzsébet Színházat. Kulinyival való áprilisi nézeteltérése után még végigjátszotta a nyarat (amelyhez valószínűleg szerződés kötötte), majd távozott, annak ellenére is, hogy így szerződés nélkül maradt. *A közlöny* nem rejtette véka alá felháborodását, hogy „bizonyos okból” a mindinkább meggyengülő társulat legértékesebb színésze, akit nemcsak ajándékokkal, virággal, tapssal halmoztak el a nézők, de még egy babérkoszorúval is megajándékozták, végül mégiscsak elhagyta a színházat.⁵¹¹ Azonban szezonkezdetkor nem csak Nagy Vilmostól búcsúztak a nézők, egy másik népszerű színész is távozott a helyi színpadról, sok év játék után elment Mattyasovszky Teri szubrett is. Kulinyi Ferenc igazgató *A közlöny* szerint „kicsinyes személyi okokból kifolyólag” elengedett két remek színészt, akiket újra szerződtetnie kellett volna. A nézők aláírásgyűjtésbe kezdtek kedvenceik érdekében, és megpendítették, hogy bojkottálni fogják a színházat, hogy meggyőzzék a makacs igazgatót.

Nem jött jól a színháznak a konkurencia sem, hiszen szeptemberben Krasznay Ernő erdélyi színházigazgató társulata érkezett Soroksárra, ahol egy régi ismerős, Somogyi René volt a primadonna, és immár ezt a társulatot erősítette Mattyasovszky Teri is. *A közlöny* látványosan átpártolt a Soroksáron időző társulathoz, és míg az erzsébeti csak korholásban részesült, műsorát sem közölték, a soroksári igazgatót és előadásait nagyon dicsérték. Krasznay vendégjátéka azonban csak néhány hétig tartott.

⁵¹¹ „Nagy Vilmos távozása”, *A Kz*, 1926. szeptember 12., 3. o.

Novemberben már békülékeny hangot ütött meg a helyi újság, hosszú cikkben köszönték meg Kulinyi Ferenc majd két éve tartó működését, küzdelmét. Az apropó Kulinyi direktor 25 éves színházi jubileuma volt. A műszínekörből Erzsébet Színházat teremtő igazgatót, aki az olcsó kis rémdrámák helyett csengő operetteket játszik a semmiből is szépet alkotó kis színházában, forró tapsok köszöntötték az ünnepi előadáson. Az 1926. november 6-án megtartott díszelőadáson a *Rang és mód*-ban játszotta Bannai Gerő szerepét. Az újság biztosította a direktort mind a közönség, mind a sajtó és a város vezetésének teljes elismeréséről, támogatásáról, és kívánták neki, hogy „annyi borús téli nap után” jöjjön el végre a „siker melegsugarú tavasza is”.⁵¹² Az eseményről a *Pesti Napló* is beszámolt, bár érdemei között tévesen kiemelték, hogy igazgatása alatt vált a színház fabódéból kőépületté.⁵¹³

Mindezek ellenére év végéig *A közlöny* színházi híreit a Soroksári Atlétikai Club (SAC) állandó színtársulata foglalta le. Érdekes módon olyan nevek tűntek fel ebben a társulatban, mint: Kompóthy Gyula, Tóváry Pál, Siménfalvy Ica, és fellépett náluk például egy régi pesterzsébeti ismerős is, Cziráki Mariska. Tóváryné negyvenéves színészjubileumát is Soroksáron ünnepelte. A Grassalkovich utcai színház termében tehát zajlott a színházi élet. Hiába tartott Kulinyi a szezon folyamán több jótékonyági előadást is, egyet a „Mi konyhánk” elnevezésű helyi ingyenkonyha javára a Pflum-mozgóban, és a nyugdíjas színészek karácsonyi felsegélyezésére, vagy a Mansz (Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége) javára, nem kapott helyet az újságban.

Kulinyi Ferenc 1926. december közepétől ráadásul már egyedül vezette tovább az Erzsébet Színházat, ugyanis G. Kövi Juliska 1927-től nyugdíjba vonult. Újabb koncessziókérvényét 1926 decemberében tárgyalta az Országos Színészegyesület, a titkos szavazáson 6 szavazatból 6 igenlőt kapott, így kérvényét pártolólággal terjesztették fel a kultuskormányhoz.⁵¹⁴ Kulinyi pénzügyi problémája, úgy tűnik, megoldódott ekkorra, az 1926. év végi színészegyesületi zárszámadásban már 5 millió 650 ezer korona letétje volt. Ennek oka, hogy Kulinyi segély iránti kérelme, melyet a városi képviselő-testületnek nyújtott be, ismét kedvező fogadtatásra talált, és havi 1 millió 500 ezer korona segélyt ajánlottak meg neki.⁵¹⁵ A színházon kívül még a helyi zeneiskola működéséhez adtak hasonló támogatást. Az árak 1927 januárjától azonban alaposan megváltoztak, a magyar

⁵¹² „Kulinyi Ferenc”, *A Kz*, 1926. november 14., 2. o.

⁵¹³ „Színházi jubileum”, *Pesti Napló*, 1926. november 26., 15. o.

⁵¹⁴ *Színészek Lapja*, 1926. december 1., „Kulinyi Ferenc koncesszió kérvénye”, 7452. pont

⁵¹⁵ BFL, Pe.K 1926., 320/1926 kgy. sz. és 535/1926 kgy. sz., melyről beszámol: *Népszava*, 1926. december 25., 54. o.

koronát a pengő váltotta fel, így egy színházjegyet inentől 50 fillértől 2 pengő 20 fillérig lehetett megváltani.

A megszokott előadások sorozatát ősztől csepeli, majd tavasztól soroksári vendégjátékok szakítják meg. Csepelen a Munkásotthonban, Soroksáron pedig az Iparos Otthonban játszottak. Kulinyi tehát szép lassan elkezdett terjeszkedni, nyilván ekkorra már belátta, hogy Pesterzsébet közönsége egyedül nem képes fenntartani a társulatot, bár csupán egy év múlva lesz nyoma, hogy hivatalosan is kerületi igazgatója lett Kulinyi többek között ezeknek a területeknek is.

Hatalmas megtiszteltetés érte a színházat 1927 januárjában, dupla oldalas, fényképekkel teletüzdelt cikket közölt a *Színházi Élet* *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című vígjáték helyi bemutatójáról. A cikk szerzője, Stób Zoltán neves hírlapíró elbeszélgetett Kulinyi direktorral, aki elpanaszolta neki, hogy mekkora gondot jelent ennek a kis „kulipintyónak” a vezetése. A gázsi havonta csupán harminchat millió korona, ehhez jönnek még az egyéb költségek: tűzoltósági, rendőrségi díjak, forgalmi, vigalmi jövedelmi adók, fűtés, világítás, zenekar, szerzői jogok, plakát, kölcsönzés. De mindez hiába, hiszen még egy Vígszínházban aktuálisan futó, népszerű vígjáték premierjén is csupán húsz-huszonöt ember ül a nézőtéren. A cikkben végre először leírást kapunk arról, hogyan is nézett ki ez idő tájt a színház: „Csinosan fehérre meszelt, hosszúkás faépület, a tetőt vidékies fagerendák tartják. Jó meleg van.” Az épületet fehér fakerítés veszi körül, saját udvarral. A színpad parányi, olcsók és primitívek a díszletek. A közönség ragyogó szemekkel, áhítattal figyeli a színészeket. A szereplőgárda bemutatásakor ugyan becsúszik egy kis hiba, Szentmiklóssy Erzsébet/Bogyó nevét rendre Szentgyörgyi Bogyónak írja a cikkíró, de hosszan sorolja a helyi színészek neveit.

Az írás majdnem fele azonban csupán egyetlen szereplőről szól: Báró Gyuláról, aki ugyan nem volt színész, de odaadása, romantikus színházszeretete nagyon megfogta a szerzőt. Báró Gyula neve 1925 szeptemberétől alkalmanként, majd 1927 januárjától folyamatosan jelen van a helyi színlapokon egészen 1927 nyaráig. Személyéről semmit sem tudnánk, ha a *Színházi Élet*ben 1927-ben megjelent pesterzsébeti színházi beszámolóban nem emelnék ki külön szereplését:

„Egyet nem vett észre ez a kis számú közönség, amiért majdnem sírva fakadt egy negyvenkét éves ember a kulisszák mögött. Báró Gyula volt ez az úr, aki nem kapott tapsot eddig még soha életében, pedig jó 26 éve vágyik egy kis taps után. Báró Gyula eddig mint sűgő sokszor érdemelte volna meg a

tapsot, hiszen az agyonfáradt színészek helyett igen gyakran ő »mondta fel« a szerepet, Báró urat azonban eddig nem méltányolta a közönség. Ez az úr, ezen az estén, a Noszty fiú premierjén, kimászott a sűgőlyukból és a Noszty ezredesét kreálta. Élete első szerepe volt ez, amire napok óta kitaró munkával és lázas igyekezettel készült és amit jól is teljesített. Ez a Báró még most is romantikus rajongója a színpadnak. Egy ittfelejtett XIX. századbéli figura. 20 éve őrzött elválhatatlan jó barátját, egy drága pipáját százezer koronáért eladta, hogy festéket tudjon rajta venni és »berendezkedhessen« színésznek.»⁵¹⁶

Így lett egy kisvárosi színház sűgőlyukából és mellékszereplőjéből hős a színpadon és főszereplője a fővárosi színházi lap első komolyabb beszámolójának, mely Pesterzsébet színházi életét próbálta megragadni.

A fővárosi sajtó viszonylag sűrűn cikkezik a színházról, de szinte kizárólag az ott uralkodó szörnyű szegénység a téma. „Hiába írja elő a szerző a darabban a vacsorát, a színész nem vacsorázik – Pesterzsébeten” – írja az egyik napilap 1927 februárjában, s hogy a direktor a saját vacsoráját vitte fel a színpadra, hogy egyenek a színészek, ahol a darab ezt előírja. A cikkben egy helyi színész panaszkodik a közönség közönyéről: a legutóbbi szerdai operett-előadáson egyetlen néző sem akadt, a *Játék a kastélyban* bemutatójára pedig negyven embert tudtak becsalogatni potyajegyekkel. A társulat másfél hónapja nem kap gázsit és rengeteget éheznek. S fanyarul megjegyzik: „kell-e nagyobb meg gondolatlanság, mint Pest közelében színházat csinálni?”⁵¹⁷

Még egyetlen előadást érdemes külön megemlíteni a téli szezonban, amelyről komolyabb beszámoló született: a színház kétéves jubileumi ünnepségét 1927. március 22-én. Meghívott vendégként Kószeghy Teréz opera-énekesnő és Halmos János operaénekes, valamint a Városi Színház tagjai léptek fel. Az ünnepi előadáson a *Cigánybáró* operettet (Strauss) adták. A Rádió Stúdió kardaloszai és a pesti postás zenekar is közreműködött. A *közlöny* ismét sajnálkozik a színházépület primitívsege miatt, amelyben nem lehet magasabb nívójú előadásokat tartani, és a közönség érdektelensege miatt. Ezen az esten azonban végre megtelt a kicsi színház. Kulinyi üdvözlő szavai után az Országos Színészegyesülettől Géczy István főtitkár, színműíró jelent meg, és beszédében kitért a vidéki színészek nehéz kultúrmunkájára, amelyet a közönségnek pártfogolnia kell. Dicsérték az előadásban László Tivadar szereptudását, mozdulatait, arcjátékát, Békefi humorát, Sziklainé tipikus cigányasszony-előadását, Császár Teri toalettjeit, Kelemen Lajos magyaros hévvel és lelkes

⁵¹⁶ „Ötvened magammal végignéztem a »Noszty fiú« premierjét Pesterzsébeten”, *Színházi Élet*, 1927/4., 40–41. o.

⁵¹⁷ „Hiába írja elő a szerző a darabban a vacsorát, a színész nem vacsorázik – Pesterzsébeten”, *8 Órai Újság*, 1927. február 26., 4. o.

szívvel nyújtott alakítását. Az előadáson egy régi ismerős, Hajnal Ella is színpadra lépett kisebb szerepben.⁵¹⁸ A jubileumról a fővárosi sajtó is beszámolt:

„Pesterzsébeten működik ez a színház, amelyről ezen a jubileumon fognak először tudomást venni a pestiek. Pesterzsébeten működik a színház, félórai útra sem Budapesttől. Ezt a társulatot a pesti társulatoktól mégis egész világok választják el. Budapesten maximálták a sztárgázsikat. Egy estére százhatvan pengőt kapnak a primadonnák és ezenfelül a ruhákat. A pesterzsébeti primadonna havi fizetése kevesebb, mint a pesti primadonna egy napi gázsija. És ruhát sem kap a pesterzsébeti primadonna”.⁵¹⁹

Bár örömteli, hogy a helyi színháznak még sohasem volt olyan erős publicitása a fővárosi sajtóban, mint Kulinyi idején, de a sajnálkozáson és a botrányok részletezésén kívül mégsem foglalkoznak behatóbban a színház teljesítményével.

Az igazgató „bajazzo-tragédiája”

Nyáron újraindított a Pflum kertmozi és étterem, ami egy csapásra ismét elvonta a nézőket a színháztól, hiszen mozielőadásokon kívül moziszkeccseket is adtak meghívott fővárosi színészekkel. 1927 nyarán például vezető hír volt a fővárosi lapokban, hogy a Pflum kertmozi ünnepélyes megnyitásának estéjén hatalmas botrány tört ki egy részeg rendőrfogalmazó túlkapása miatt. A megnyitó előadásra a *Mulató Párizs* filmrevüt kötötte le a mozis, melynek színpadi részein Simon Marcsa, Balogh Böske, Herczeg Albert lépett fel. Előadás előtt számos illusztris vendég érkezett a vendéglőbe, mozitulajdonosok, filmgyári igazgatók, mikor egy pesterzsébeti rendőrfogalmazó részegen inzultálni kezdte a vendégeket, majd bevittette a fővárosi színészek karmesterét, impresszárióját és egy helyi városatyát is a rendőrkapitányságra. Az ügy megoldódott, az előadást egyórás késéssel megkezdték, de a nézők ezalatt szétszéledtek.⁵²⁰

A nyári évadban Kulinyi a várható érdektelenséggel szemben egészen újfajta taktikát igyekszik követni: a társulat nyomorával telekürtöli a fővárosi lapokat, így egész nyáron alkalmat ad arra, hogy legyen miről beszélni. Szezonkezdetkor már rögtön cikkeznek is Kulinyi színházának nagy nyomoráról, és beszámolnak róla, hogy színészei „töpörtőt ebédelnek”.

⁵¹⁸ Dr. Lokey Béla, „Ünnepi díszelőadás az »Erzsébet Színházban«”, *A közlöny*, 1927. március 27., 4. o.

⁵¹⁹ „Kétszentes jubileum”, *Újság*, 1927. március 20., 16. o.

⁵²⁰ Turcsányi Gyula: „Egy pesterzsébeti rendőrfogalmazó három társával és két szakasz rendőrrel lezárított egy vendéglőt...”, *Pesti Napló*, 1927. június 2., 3–5. o.

„Igazgatójuk nemrégiben segélyért fordult a városhoz, a közgyűlés azonban nevelésesen csekély összeget, havi 120 pengőt szavazott meg támogatásukra. A színészek végső nyomorukban egy röpiratot sokszorosítottak, amelyen csak ennyi volt: Támogassuk a színészeket!”

Az igazgató a társulat megmentésére a *Te csak pipálj, Ladányi!* című Csathó Kálmán-darabot mutatta be, amely végre telt házat hozott. A társulat ideiglenesen megmenekült!⁵²¹ Az igen vészjósló nyári szezonkezdet után egészen különleges évadnak nézett elébe Pesterzsébet városa, még ha ezt a helyi újságok nem is vették tudomásul. Ez az esemény Békefi Lajos híres féltestvérének, Békefi Mihály karmester-zeneszerzőnek nyári vendégszereplése volt az Erzsébet Színházban. *A piros papucs* című saját operettjének helyi bemutatóját maga a szerző, Békefi Mihály, a nagyváradi színház jeles karmestere kísérte zongorán. „Briliáns, stílusos játéka igazi vérbeli muzsikussal ismertetett meg bennünket. A melódiák színezése, a szép és hangzatos akkordok szélessége, a lány és erős motívumok váltakozása várakozáson felül hatásosak voltak. A zeneszerzőnek meleg és megérdemelt sikere volt” – írja a bemutatóról *A közlöny*.⁵²² Az operettet, melynek zenéje Békefi Mihály, szövege Kálmán Andor munkája, legalább ötször műsorra tűzték a nyár folyamán, és vendégjáték alkalmával Soroksáron és Csepelen is bemutatták.

Békefi Mihály azonban nem csupán saját operettjét jött promotálni Pesterzsébetre, hiszen a másfél hónapig tartó családi látogatás folyamatos közös munkával párosult. Békefi karmesterként is közreműködött a nyári szezonban. Karmesteri jelenléte olyan bemutatók forrásává vált, mint a *Bajazzók* és a *Tosca* operaestéi augusztusban, amire korábban még nem volt példa Pesterzsébeten. Ezekre az előadásokra kiváló fővárosi operaénekeseket is meghívtak: a *Bajazzók*ban közreműködött Kármán Gizi, Sárossy Andor és Demény Arthur, a Magyar Királyi Operaház tagjai, de az előadáson Beppo-Arlechino szerepét maga Kulinyi igazgató, Silviót pedig Békefi Lajos formálta meg. A szintén augusztusban műsorra tűzött *Toscában* meghívott vendégként Lánczy Margit, a Nemzeti Színház tagja, Demény Arthur és Sárossy Andor, a Magyar Királyi Operaház tagjai, Kertész Ödön és Balázs István operaénekesek is felléptek. A *Bajazzók* bemutatójáról egy nap alatt több fővárosi újság is beszámol; és Kulinyi tett róla, hogy a leírásokban ismét megjelenjen a tragikum, hiszen a szélesebb publicitás és a negatív hírek is jó reklámot jelenthetnek. Kulinyi direktor ugyanis előadás közben a nyílt színen jelentette be, hogy öngyilkos lesz, ha a nézők nem látogatják

⁵²¹ „A »Te csak pipálj Ladányi« megmentette a pesterzsébeti társulatot”, *8 Órai Újság*, 13. évf., 126. szám, 1927. június 2., 8. o.

⁵²² Dr. Lokey Béla, „A piros papucs bemutatója”, *A Kz*, 1927. július 24., 4. o.

színházát.⁵²³ Az apropó, amely sírásba fulladó vallomásra sarkallta az igazgatót, hogy előző napon Kaposi Ernő, az óbudai Kisfaludy Színház volt igazgatója mellbe lőtte magát a Népjóléti Minisztérium kapujában. Ennek az esetnek nyomán többször szó esik a vidéki színészet sanyarú helyzetéről, ahol a közönség szegénysége, a mozi és a rádió fojtogatják a társulatokat.⁵²⁴

Augusztus végére esett Békefi Lajos jutalomjátéka, amire egy igazi különlegességgel készültek a testvérek. Előadásra került Békefi Mihály és Török Rezső egy korábbi, 1923 júniusában–júliusában Budapesten a Colosseumban bemutatott bohózata, a *Vokurka Janó Budapesten*, Békefi Lajos rendezésében. A színlapon a darab leírása roppant mulatságos:

„Az egisz bolond historiat in magam lediktaltam, is abbul irkalta össze Török Rezső firkász úr. Rimitó sok a rehegni való benne I a publikum az ilvezettul fogja magát essze-vissza rugdalnyi. Firkasz ur 7 kipbe drotoztal össze ez a szinjatik is egyet-kettőt hazudott hozzaja is tanc is kornyikalas is mindenfile zene-bonaval fölcifraztal pan Békefi Misu karmester ur, aki kísér is a historiat zongorilláan. – Pan Békefi Lajcsi meg ugy berendeztil a vacak, hogy a mulaccsagtul a gercs alljon tied hasadba bele, ami valljik egissigedre.”

A darab különlegessége még abban rejlett, hogy 1923-ban Budapest legolcsóbb színházában, a Városligetben található Kis Színkörében, a Colosseumban Békefi Lajos mint rendező, Békefi Mihály pedig mint karmester együtt dolgoztak ennek a darabnak a bemutatója alkalmával is.

Új kedvencek és nagy visszatérők

A fentiekben tárgyalt téli és nyári szezon meglehetősen szétforgácsolódott társulattal zajlott le, rengetegen megfordultak a helyi színpadon társulati tagként vagy vendégként. A megszokott színészgárdán (Kulinyi, G. Kövi, Sziklainé, Békefi, Holdy, Dobó, Siménfalvy, Bátor, a nyári szezonban Mattyasovszky, Vérey és Tóth Jolán is visszatér) kívül sok volt az új színész, akik azonban csak rövid ideig maradtak a társulatnál.⁵²⁵ Meg kell említeni

⁵²³ „A pesterzsébeti színigazgató a színpadról jelentette be öngyilkosságát, ha a közönség nem jár többet a színházba”, *Friss Újság*, 1927. augusztus 7., 7. o., „Szinigazgató, aki a Bajazzo előadása közben sírja el a közönségnek a maga bajazzotragédiáját”, *8 Órai Újság*, 1927. augusztus 7., 3. o. és „Sírt a színigazgató a közönség előtt”, *Kis Újság*, 1927. augusztus 7., 5. o.

⁵²⁴ „Könnyel és tapssal”, *Magyarság*, 1927. augusztus 7., 23. o.

⁵²⁵ Az Erzsébet Színház társulata az 1926/27. téli szezonban (igazgatók: G. Kövi Juliska, Kulinyi Ferenc, 1927-től csak Kulinyi): G. Kövi Juliska, Sziklai Jenőné, Holdy Teréz, Balázs Ica, Dobó Milike, Veér Lenke,

azonban néhány színészt, akik újak voltak Pesterzsébeten, és nevük hosszabb ideig látható a színlapokon.

László Tivadar⁵²⁶ jellemszínész például, aki Szegeden, majd a Teréz körüti Színpadon aratta korábban sikereit, egy teljes évre a helyi társulat tagja maradt. Egy másik, hosszabban az Erzsébet Színház társulatában időző színész Kelemen Lajos⁵²⁷ volt, akit a pesterzsébeti színház bonvivánjaként említenek 1927–1929-ig eleinte társulati tagként, aztán vendégművészként. A korábban például a Király Színház sorait erősítő énekes színész rengeteget szerepelt ez idő tájt a rádióban és később feleségével, Császár Terussal sok magyar filmben vállaltak mellékszerepeket, a korszak híres népdalénekesei voltak. Császár Teri⁵²⁸ is rövid ideig fellépett gyakorlatos időszakában az Erzsébet Színházban, tavasszal ő lett az új primadonna, akinek „megjelenése és játéka egészben véve szép és lebilincselő, hangja kellemes és lágyan színező erejű”⁵²⁹. 1929-ben Kelemen Lajos és Császár Teri már az óbudai Kisfaludy Színház tagjai, ahová sok erzsébeti színésszel együtt átszerződtek Miklósy Aladárhoz.

A nyári szezonra ismét gazdagodott az Erzsébet Színház néhány hosszabban itt időző társulati taggal: Jeszenszky Gizi⁵³⁰ és Lángos József⁵³¹ színészpár korábban például a békéscsabai színtársulat tagjai voltak, és úgy írnak róluk, mint akik Székesfehérvárról szerződtek át. 1927 nyári szezonjának elejétől 1928 nyarának végéig voltak a pesterzsébeti társulat tagjai. Végül Tatabányán telepedtek le, és Lángos József ott vezetett színjátszókört. Mindenképpen szót kell ejteni azonban egy helyi színészeiről, aki 1927 nyarán tűnt fel az erzsébeti színpadon, és 1929 nyaráig megszakításokkal, de ennek társulatát erősítette. Dinda Gyula táncos siheder színészcsaládja 1890-ben költözött Erzsébetfalvára.⁵³² 1923-ban a Rákosi Szidi-féle színiiskolában tanul színészetet. Pesterzsébeti fellépései közben néhány

Medgyesi Rózsi, Garai Lili, Császár Teri, Császár Jolly, Mattyasovszky Teri, Kovács Nusi, Vihari Hédi, Hajnal Ella (társulati tag?), Lándori Mária, Toma Zsófi, Jeszenszky Gizi, Fenyő Elvira, Pilisi Stefi, Szentmiklósi Erzsébet, Hargittay Sári, Váradi Elza, Varga Ibolya, Sebestyén Irma, Kulinyi Ferenc, Békefi Lajos, László Tivadar, Siménfalvy, Kelemen Lajos, Doby László, Báró Gyula, Nemes, Molnár, Rajna, Jakab, Láng, Hengl, Gold/Arany, Trummer, Garai, Kovács, Dunai Árpád, Alberti, Aldory, Vérey, Strassburger, Mihályi, Halmos, Latzkó, Sáross, Mátrai, Lángos. Az Erzsébet Színház társulata az 1927. nyári szezonban (igazgató: Kulinyi Ferenc): Sziklai Jenőné, Mattyasovszky Teri, Dobó Milike, Jeszenszky Gizi, Holdy Teréz, Pilisi Stefi, Toma Zsófi, Kovács Nusi, Császár Teri, Hajnal Ella, Fenyő Elvira, Dóri Stefi, Tóth Jolán, Kulinyi Ferenc, Békefi Lajos, László Tivadar, Vérey, Kelemen Lajos, Lángos, Kovács, Vihari, Dinda, Strassburger, Siménfalvy, Doby László, Arany, Báró, Ruzinkó.

⁵²⁶ László (Lichtmann) Tivadar, színész (Debrecen, 1888. augusztus 24. – Budapest, 1950. április 1.)

⁵²⁷ Kelemen Lajos, színész (Szolnok, 1892. augusztus 21. – ?)

⁵²⁸ Császár (Czafik) Teréz, színésznő, énekesnő (Budapest, 1903. október 17. – Budapest, 1956. június 2.)

⁵²⁹ *A Kz.*, 1927. március 13., 5. o.

⁵³⁰ Jeszenszky Gizi, színésznő (1901. január (október?) 1., Hatvan – 1968)

⁵³¹ Lángos József színész (Salgótarján, 1904. február 22. – 1986)

⁵³² Apja Dinda Vilmos a Fegyver és Gépgyár tisztviselője, anyja Dinda Vilmosné Molnár Eszter háztulajdonos, magánzó volt Pesterzsébeten. Lásd *Monográfia*, 1936., 236.o.

hónapig Miskolcon tűnik fel a neve táncművészként, aki a táncokat tanítja be egy operetthez. 1929 őszétől Miklósy Aladár, az Erzsébet Színház korábbi művezetője őt is magával viszi az óbudai Kisfaludi Színházba. Pályájáról többet nem tudunk.

Megújuló műsor és helyi érdektelenség

Bár az 1926/27-es téli, majd az 1927-es nyári szezon immár a helyi sajtó részéről is teljes érdektelenségbe fulladt, mindez láthatóan nem törte le Kulinyi direktor színházcsinálási kedvét, továbbra is szemben úszott az árral, sőt minden eddiginél erősebb repertoárral állt elő. Míg az operettek aránya továbbra is domináns maradt, a népszínművek jelenlétét drasztikusan csökkentette a vígjátékok-bohózatok javára. A komolyabb színművek aránya változatlan volt a téli szezon folyamán.

A fővárosi színházakban előző évben műsorra tűzött sikerdarabok Pesterzsébetre hozatala is nőtt valamennyit, havonta átlagban két ilyen újdonságot mutattak be. Az operettújdonságok közül színre vitték a Városi Színház műsorából az *Akácfavirág* című operettet, amely Mikszáth *Az eladó birtok* című novellájának átírata Fráter Lóránd zenéjével, és alig két hónapja volt a bemutatója. Ugyaninnen hozták három hónappal a fővárosi bemutató után a *Hajtóvadászat* című Huszka-operettet, és két hónap késéssel a *Kiss és Kis* című Vincze Zsigmond-darabot. Az aktuális operettek közül a Király Színház színpadáról válogatott még Kulinyi, *A pesti lány* revüt (Stella–Harmath), *A cirkuszhercegnő* című Kálmán Imre-operettet fél évvel a bemutató után, és az *Aranyhattyút* sógorától, Vincze Zsigmondtól három hónappal később, mint a fővárosban. Előadta a helyi társulat továbbá a *Muzsikus Ferkó* című Zerkovitz-operettet a Budai Színkörtől fél évvel a bemutató után, és *A zsványkirályt* a Royal Orfeum színpadáról, szintén Zerkovitztól, három hónappal később. Kispestről is hozott egy darabot, a *Muskátli hercegnő* című Arányi-operettet.

Több friss sikervígjátékot is színpadra vittek ebben a szezonban: a *Darázsférszek* (Duer-Miller, Milton), a *Szeretek egy színésznőt* (Fodor László) és az *Uraim! Csak egymás után!* (Mirande, Eon) című vígjátékokat a Belvárosi Színház, a Magyar Színház és az Operettszínház színpadairól szintén fél éven belül. A téli szezon nagy újítása, hogy meglepően sok Molnár Ferenc-művet tűztek műsorra. A régebbi darabok közül színre került *A hattyú*, *Az ördög*, *A farkas* és *A doktor úr*, valamint egy nagy újdonság: a Magyar Színház színpadán három hónapja bemutatott *Játék a kastélyban*. Az újdonságok között viszont a legnagyobb meglepetést *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című Mikszáth-vígjáték okozta, nemcsak azért, mert országos szinten híre ment a bemutatónak a *Színházi Életben* megjelent

fényképes beszámoló miatt, hanem mert a Vígszínház sikerdarabját alig négy hónappal később tüzték műsorra Pesterzsébeten, és nagyjából tíz alkalommal elő is tudták adni.

Bár a nyári szezonról csupán egyetlenegy cikk jelent meg *A közlőnyben*, az is Békefi Mihály érkezése és operettbemutatója miatt, a szezon éppen az ő segítségével minden eddiginél különlegesebbre sikerült. A nyár három hónapjában szinte kizárólag operetteket és vígjátékokat-bohózatokot adtak rengeteg, akár havi három-négy újdonsággal megtűzdelve. Műsorra kerültek a *Repülj fecském* és *A cseregyerek* című Farkas Imre-operettek a Király, illetve Városi Színház színpadáról, az *Asszonykám* című Nagypál Béla-operett a Városi Színházból és a már említett *A piros papucs* Békefi Mihálytól. Ezeken kívül sok volt a vígjáték-bemutató is: a *Félemelet balra* (Armont–Nancy), a *Vigyázat! Női szakasz!* (Mitchell–Hennequin) és a *Bohózat egy párizsi szállodában* (Szántó–Vaszary) című bohózatok a Fővárosi Operettszínház téli szezonjából, a *Nem nőszülök* (Szenes Béla) vígjáték a Vígszínházból, valamint a *Fehér egér* (Armont–Gerbidon) vígjáték a Belvárosi Színházból. A szezon különlegességét mindezek mellett a már tárgyalt két operaest jelentette, ami minden eddigi szokástól eltérően vendégművészek közreműködésével varázsolta a kis helyi színpadra a *Bajazzókat* és a *Toscát*. A nyári szezon elején tüzték műsorra az egyetlen komolyabb lélegzetvételű darabot a Nemzeti Színház téli repertoárjából, a már szintén tárgyalt *Te csak pipálj, Ladányi!* című történetet, Csathó Kálmán regényadaptációját.

A téli és nyári szezon repertoárjainak áttekintése tehát kifejezetten felfelé ívelő színházi munkáról tesz tanúbizonyságot, annak ellenére, hogy a társulat kénytelen volt folyamatosan megújulni, és sem a közönség, és sajnos már a sajtó sem mutatta különösebb jelét az érdeklődésnek. Kulinyi igazgató mindezek ellenére bravúrosan vette a felbukkanó akadályokat, és töretlenül hit abban, hogy Pesterzsébet városában neki majd sikerülni fog az, ami elődeinek lehetetlen volt: a polgári színházkultúra fenntartása. (Melléklet 21.)

4. Kiterjesztett kerület és konzorciummá alakulás: Kulinyi utolsó éve

Kulinyi igazgató az 1927/28-as téli szezonra kiterjesztette működési területét, és szeptember 1-jétől nemcsak Pesterzsébet, hanem Csepel, Soroksár, Dunaharaszti, Kiskunlacháza és

Ráckeve is a kerületébe tartozott már.⁵³³ A szezon kezdetekor ugyanakkor érthetetlen cikk jelent meg a *Színházi Életben*, amelyben a vidéki színházról számol be Stella Gyula, az Országos Színházegyesület elnöke. Az interjúban Stella arról beszél, hogy megoldják végre a vidéki színház legégetőbb válságát, és a Kultuszminisztérium nagy erkölcsi és anyagi támogatást ad az új közsínházak építéséhez. „Mindenütt friss, eredményes munkát láthatunk. Megkezdődött a közsínházak építése is. Most egyszerre Szombathelyen, Csongrádon és Pesterzsébeten építenek új közsínházat” – büszkélkedik Stella.⁵³⁴ Erről az eseményről, vagy csupán az ez irányú tervekről azonban semmilyen helyi újság nem számol be, sőt a helyi képviselő-testületi jegyzőkönyvek arról árulkodnak, hogy fel sem merül Kulinyi tevékenységének további segélyezése, a közsínház kérdése pedig végleg feledésbe merül.

Ehhez képest az Országos Színházegyesület hivatalos közlönye 1928. év elejétől tele van Kulinyi fegyelmi ügyeivel. 1928 februárjában a hivatalos vád az igazgató ellen 1128 pengő 98 fillér jegypótdíj be nem fizetése volt.⁵³⁵ Márciusban Bartos Ernő élt panasszal többek között Kulinyival szemben szerződéses díjazások be nem szolgáltatása miatt, amiért megdorgálásra és az ügynökség követeléseinek teljesítésére kötelezték. Forrai Margit színésznő is panaszt tett Kulinyi ellen, mire a bíróság kötelezte az igazgatót a színésznő szerződésének épségben tartására.⁵³⁶

Kulinyi Ferenc végül 1928 májusában adta fel sokévi küzdelem után a harcot, mivel már képtelen volt teljesíteni az anyagi követeléseket, és láthatóan már sem a közönség, sem a sajtó, sem a városi vezetés nem segítette törekvéseit. Ekkor a Színházegyesület Balla Kálmánt küldte ki a társulathoz, aki jelentésében közölte, hogy Kulinyi társulata konzorciummá (a tagok szövetkezetévé) alakul át Erdélyi Rezső színész vezetésével.⁵³⁷

Az 1927/28-as színházi év statisztikái, melyben tehát a Kulinyi Ferenc igazgatása alatt álló társulat 1928. április 16-tól mint konzorcium működött, már nagyon rossz állapotban lévő színtársulatról árulkodnak. A vidéki színházakat számba vevő lajstromban Kulinyi repertoárja ebben az utolsó évben a lehető legrosszabb volt: nem játszott klasszikus darabokat, vígjátékokat, tragédiát, tragikomédiát, sem operát. Ezen még kevésbé lepődünk

⁵³³ *Színház Lapja*, 1927. szeptember 1., 10. o. és *Belügyi Közlöny*, 1927. augusztus 14., 951. o. „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterének 53.000/1927. V. K. M. számú körrendelete, Az 1927/28. évre kiadott színházigazgatói engedélyek.”

⁵³⁴ „Út a boldogság felé...”, *Színházi Élet*, 1927/ 35, 26–27. o.

⁵³⁵ *Színház Lapja*, 1928. február 1. és 1928. március 1., 7968. Hivatalos vád igazgatók ellen.

⁵³⁶ *Színház Lapja*, 1928. március 1., Jegyzőkönyv 7491. Bartos Ernő panasza és 7988. Forrai Margit panasza.

⁵³⁷ *Színház Lapja*, 47. évf., 5. szám, 1928. május 1., Jegyzőkönyv a Fegyelmi bíróság üléséről 8991. Balla Kálmán jelentése.

meg, hiszen ezt eddig sem nagyon tette a közönség várható érdektelensége miatt. Azonban felkerült a negatív listára mint a legkevesebb vígjátékot és a legtöbb népszínművet játszó igazgató. A 19 vidéki igazgatóból a bruttó bevétel tekintetében a 3. legrosszabb helyre került 26 679 pengővel.⁵³⁸

A *közlöny* ebben a téli és nyári szezonban semmilyen jellegű híradást nem közöl a színházról. Hogy ennek mi az oka, személyes ellentét Kulinyi direktorral, vagy csupán a teljes helyi érdektelenségből kialakult apátia, vagy a színvonal drasztikus csökkenése, nem lehet tudni. 1927 karácsonyán egyetlen cikk érinti a helyi kultúra témáját, a már unásig ismert magyarázattal szolgálva a helyi érdektelenségre. Eszerint Pesterzsébet lakosságának folyamatos hullámozása, a főváros nyomorából ide menekülő kiségzisztenciák folyamatos beáramlása, csupán ideig-óráig ittmaradása hátráltatja a város kulturális fejlődését, és mindemellett persze az a tény, hogy a „bennszülöttek” nem tesznek a helyi kultúráért semmit.⁵³⁹ Ez volt az első év, mikor annak sem lehet semmiféle nyomát találni, hogy a város segítette volna Kulinyi igazgatót bármilyen segélyezéssel. Elképzelhető, hogy ennek hiányában volt kénytelen feladni a küzdelmet, és annak tudatában, hogy bár éveken át hősiiesen harcolt, és reménykedett egy helyi közsínház felépítésében, ez nem következett be. A társulat hanyatlásához többek között hozzájárulhatott, hogy a pesterzsébeti színészet két oszlopos tagja szezonkezdetkor elhagyta az Erzsébet Színházat. Sziklai Jenőné búcsúfellépése 1927. szeptember 27-én volt, Békefi Lajos pedig október 27-ig játszott mint társulati tag. Azonban mindketten felléptek Kulinyi utolsó téli szezonjában vendégművészekként. Békefi Mihály nyári vendégszereplése után az új karmester Jenicsek(né) Vilma lett, majd februártól Merkl Miklós. Békefi Lajos távozásával a rendezési munkát Kulinyi igazgató Erdélyi Rezsővel osztotta meg.

A szezonban két különleges esemény volt. Az egyik ifj. Békefi Lajos 15 éves színészi jubileumának ünneplése 1928. február 16-án, melynek alkalmából a *Szép Heléna* operettet adták. Az előadásra két vendégművész érkezett, Szigethy Irén a soproni színház és Békefi Lajos (ifj. Békefi Lajos édesapja) a nagyváradi színház volt tagjai. A darabot ifj. Békefi Lajos rendezte, és ő játszotta Menelaus-t, Spárta királyát, édesapja, a híres vidéki bariton Paris szerepét formálta, Helenát pedig Szigethy Irén. A másik fontos esemény március 29-én az Erzsébet Színház hároméves fennállásának megünneplése volt a *Cornevillei harangok* operett előadásával. Az alkalmon közreműködött a Városi Színház énekkarával és a Magyar

⁵³⁸ *Színészek Lapja*, 1928. október 1., 11. o. Statisztika a vidéki színészet működéséről az 1927/28. színházi évben.

⁵³⁹ „Pesterzsébet a kiségzisztenciák városa”, *A Kz*, 1927. december 25., 1. o.

Királyi Postás zenekarral kibővített társulat, valamint meghívott vendégként fellépett Kármán Gizi opera-énekesnő, a Városi Színház tagja.

Kulinyi búcsúja

Az új színiévad kezdetével bemutatkozott az új társulat.⁵⁴⁰ A régi tagok közül sem Siménfalvy, sem Vérey nem lépett már fel, Holdy Teréz már csak vendégként jelenik meg, Mattyasovszky Teri csak 1928 áprilisáig a társulat tagja, Nagy Vilmos pedig visszatér, és 1927 novemberétől ismét állandóan színpadon van. Dobó Milike rendületlenül játszik, Kelemen Lajos pedig a téli szezonban folyamatosan színpadon van, míg felesége, Császár Teri csak vendégként jelenik meg időnként. Jeszenszky Gizi és Lángos József egész évadban kitartanak Kulinyi igazgató mellett, ahogy Dinda Gyula is.

Ismét jelentősen megújult a társulat, a téli szezon kezdetével Kulinyi leszerződtette Pelsőczy Lászlót⁵⁴¹ és feleségét. A színész azonban félévi szereplés után, március 7-én hirtelen meghalt. Temetése a Pesterzsébeti Új Temetőben volt. A búcsúztatót Géczy István titkár mondta el, és a teljes színtársulat, valamint szép számú közönség is részt vett a szertartáson.⁵⁴² A síremlék javára március 22-én rendeztek egy színházi előadást. Felesége, Pelsőczyné Kiss Eszter férje halála után továbbra is a társulat tagja maradt.

A szezon végén konzorciummá alakult társulat új vezetője és az Erzsébet Színház későbbi igazgatója Erdélyi Rezső⁵⁴³ színész lett. Pesterzsébeti szerződése előtt Deák Lőrinc társulatában látjuk fiával együtt. Kulinyi társulatába 1927 szeptemberében érkezik, 1928 áprilisától ő vezeti a konzorciummá alakult színházat, majd 1928 szeptemberétől igazgató lesz, és még 1929 nyarán is a társulatban játszik. Fia, Erdélyi László Elemér⁵⁴⁴ színész hivatalosan 1928. szeptember 1-jén lépett színpadra Pesterzsébeten, az ekkor édesapja által

⁵⁴⁰ Az Erzsébet Színház társulata az 1927/28 téli szezonban (igazgató Kulinyi Ferenc): Sziklai Jenőné, Pelsőczyné, Mattyasovszky Teri, Jeszenszky Gizi, Kovács Nusi, Balázs Ica, Dobó Milike, Kővári Irén, Kővári Józsa, Báthy Anci, Forrai Margit, Somogyi Renée, Kőrössy Böske, Méry Lici, Török Irma, Rónai Irén, Tábort Magda, Köntös Mancsi, Nagy Vilmosné?, Török Böske, Kulinyi Ferenc, Erdélyi Rezső, Nagy Vilmos, Kelemen Lajos, Lángos, Kárpáthy Zoltán, Pelsőczy László (márciusban meghal), Budai Izsó, Imrefi, Nádor Zsiga, Pozsonyi, Strassburger, Horváth Laci, Molnár, László, Dinda, Füredy, Balogh, Mikó, Szabó, Eőry, Csurefi, Berlász. Az Erzsébet Színház társulata az 1928. nyári szezonban (igazgató: Kulinyi Ferenc): Méry Lici, H. Tancos Mimi, Kőrössy Böske, Holdy Teréz, Dobó Milike, Balázs Ica, Török Böske, Pelsőczyné, Forrai Margit, Jeszenszky Gizi, Báthy Anci, Kovács Anikó/Nusi, Vihari Hédike, Lászlófi Piri, Salgó Aliz, Sággy Zsófi, Kulinyi Ferenc, Nagy Vilmos, Pajor István, Erdélyi Rezső, Horváth László, Földváry Sándor, Kárpáthy Zoltán, Dinda Gyula, Kovács Lajos, Imrefi Sándor, Lángos József, Pozsonyi Géza, Muhoray, Káldor Jenő, Szabó, Berlász.

⁵⁴¹ Pelsőczy Demény (Demjén) László, színész (? – Pesterzsébet, 1928. március 7.)

⁵⁴² *Színészek* Lapja, 1928. április 1., 12. o., Halálhírek

⁵⁴³ Erdélyi (Schatt) Rezső, színész (Nagyenyed, 1877. január 25. – ?)

⁵⁴⁴ Erdélyi (Schatt) László Elemér (Balmazújváros, 1899. február 28. – 1962) színész

igazgatott Erzsébet Színházban, azonban már korábban is játszott édesapjával együtt különböző vidéki társulatoknál.

A nyári szezonban ismét új színészek kezdtek meg működésüket Pesterzsébeten, ekkor már Erdélyi Rezső teljesen átszervezett konzorciumában: Méry Lici énekes primadonna újra leszerződött Pesterzsébetre, Kőrössy Böske és H. Tancos Mimi lettek az új szubrett-primadonnák. Kiss Nusi mint énekes naiva, Dobó Milike és Salgó Aliz pedig mint táncosnők szerepeltek az előzetes jelentésben. Pelsőczyné volt az anyaszínésznő, Jeszenszky Gizi a komika, Báthy Anci a társalgási színésznő. A férfiszínészek Kulinyi Ferenc főrendezőn kívül Nagy Vilmos és Pajor István bonviván, Erdélyi Rezső jellemszínész, Horváth László táncoskomikus, Kárpáthy Zoltán táncos buffó, Dinda Gyula táncos siheder, Kovács Lajos kedélyes apa, Lángos József szerelmesszínész.

Az utolsó szezon műsora a lassú haldoklás végső stációjának lenyomata. Nagyon sok olyan műsorszámot kellett beiktatni a műsormenetbe, ami inkább emlékeztet a régi műszinköri vagy kabaréműsorokra. Az időnként megjelenő kabaréműsorok mellett vendégszerepelt például a Liliputi falu törpe társulata, elhozták Pesterzsébetre „Med. GOLD sz. orvos, a megoldhatatlan orvosi rejtély” kísérleti estjét, melynek műsorán „kacagás, telepátia, hipnotizőr, állati szuggestió, medium” szerepelt. Fellépett továbbá egy alkalommal Kóbor Jancsi gitáros énekes bohóc, valamint a világhírű 21 tagú ukrán kozák kórus egyetlen hangverseny erejéig. Előfordult a műsormenetben a Royal Orfeum és a Papagáj mulató vendége: Giovanni, a manipulátor, és tartottak műsoros nagy Divatrevüt a helybeli kereskedők részvételével.

Újra előkerültek a műsorrendben a zónaelőadások, amelyeket eleinte mindig keddi napon tartottak, szerdánként a téli szezonban Soroksáron léptek fel, csütörtöktől szombatig játszották a rendes esti előadásokat az Erzsébet Színházban, és vasárnaponként három előadást tömörítettek össze. Februártól beiktatódott péntek esténként a Határ út és Nagykörösi út sarkán található Petrovics-féle vendéglő színháztermében tartott vendéglőadások sora, aztán ez keddre került át. Nyártól már sem a soroksári, sem a Petrovics-vendéglőről nincs hír, de júniustól Dunaharasztin a Szántó-féle vendéglőben szerepelt hol a társulat egy része, hol az egész társulat. A pesterzsébeti előadások sora július 1-jétől megszakadt.

A repertoár minősége drasztikusan romlott, amely egyrészt a Pesterzsébeten már unásig játszott operettek számának megnövelésében, másrészt a drámai művek, vígjátékok számának csökkentésében és a népszínművek színre vitelének fölélesztésében mutatkozott

meg. Ebben a téli szezonban az operettek és zenés színpadi művek aránya a repertoárban csaknem 70 százalékra nőtt, a maradékon a többi populáris műfaj osztozott egyenlő arányban. Kulinyi direktor ennek ellenére, ameddig még regnált, igyekezett friss fővárosi darabokat is műsorára tűzni havi átlag két-három alkalommal, ami a repertoár nagyjából 15 százalékát tette ki. Ilyen helyi bemutatók voltak az operettek közül a *Csókról-csókra* (Barde-Yvain) a Magyar Színház egy éven belüli repertoárjából, *A legkisebbik Horváth lány* (Zerkovitz) és a *Borcsa Amerikában* (Török Rezső – Emőd Tamás) a Budai Színkör fél éven belüli műsorából. *A Schlésinger-füű esete Lefkovits Katóval* (Feld–Harmath) című pesti revüoperett a Budapesti Színházból, a *Nászéjszaka* (Hennequin–Willemetz–Messenger) a Belvárosi Színházból, a *Mesék az írógépről* (ifj. Békeffy István – Lajtai Lajos) és *A cigánykirály* (Uray–Nagypál–Kulinyi) a Városi Színházból csupán pár hónappal a fővárosi bemutatójuk után. A friss vígjátékokat három fővárosi színház repertoárjából válogatta össze. A Belvárosi Színház fél éven belüli bemutatói közül *Az ügyvéd és a férje*, valamint *A szombatesti hölgy* című (mindkettő Berr–Verneuil) bohózatokat hozta színre. A Fővárosi Operettszínházból a *Második nászéjszaka* (Hennequin–Veber–Bilhaud), a *Broadway* (Dunning–Abbott), valamint a *Páros csillag* (Bús Fekete) című bohózatokat és vígjátékokat tűzte műsorra, utóbbit csak két hónappal az ősbemutató után, és a Vígszínházból *Az édenkert* (Bernauer–Österreicher) és *A templom egere* (Fodor László) került műsorra szintén nagyon hamar.

A téli szezon nem bővelkedett komolyabb hangvételi művekben, természetesen műsorra tűzték a szokásos darabokat (*A molnár és gyermeke*, *Rang és mód*, *Ocskay brigadéros*, *Fehér Anna*, *Vasgyáros*, *Lyon Lea*), de ezen kívül alig volt említésre méltó prózai bemutatójuk. Egy munkáselőadás keretében színre vitték Tolsztojtól *Az élő halottat*, Rákosi Jenő *Magdolna* című drámáját, Walter Ernő kultuszminisztériumi titkár *Trianon* című színművét, és egyetlen friss drámát adtak csak elő, Alfred Neumann *Oroszország* című művét a Magyar Színház aktuális repertoárjából.

A nyári szezon a konzorciummá válás, a folyamatos vendégjátékok és a csonka pesterzsébeti program miatt meglehetősen hiányos: kizárólag régi operetteket és bohózatokat, kabarédarabokat tartalmazott. Június végétől Pesterzsébeten bezárta kapuit az Erzsébet Színház, ami nem jelenti azt, hogy a társulat nem ment a szomszéd községekbe vendégjátékokra. Erre utal az is, hogy 1928. augusztus 25-én Kulinyi Ferenc színingazgató búcsúestet tartott a Csillag utcai Vasas Otthonban.⁵⁴⁵ Kulinyi utolsó pesterzsébeti

⁵⁴⁵ *A Kz*, 1928. augusztus 25., 5. o.

fellépésének színlapja nem maradt fent. Az Erzsébet Színházban Kulinyi igazgatásának ideje befejeződött, pesterzsébeti működésének három éve a színház fennállásának legszínvonalasabb időszaka volt. (Melléklet 22.)

A pesterzsébeti színi kultúra alakulástörténetében 1923-ra, a várossá alakulás időpontjára talán a legfontosabb hiányként az állandó szín-térben dolgozó, folyamatosan működő igazgató és a (többé-kevésbé) változatlan társulat, valamint a hét majd minden napján elérhető egész estés előadások sorozata definiálódott. Ennek elérése a várossá alakulással nagyjából egy időben mint a városi kulturalizáció legfontosabb mozgatórugója elérhetővé vált. Ennek a fejezetnek hároméves története egy nagyon sűrű, mozgalmas, kudarcokkal és sikerekkel, színházvezetési stratégiaváltásokkal terhelt időszak lenyomata. A közönség, a városvezetés és a helyi sajtó kegyének megnyerése állandó feszültségben tartotta, túlságosan is megterhelte a kis színház vezetőségét. Az állandó pénzzavar, szubvencióért való könyörgés, a közönség nem meglepő érdektelensége és a meddő harc egy kőszínház létrehozásáért teljesen kivérezte az amúgy jobb sorsra érdemes társulatot.

„Minden színész lelkében ott ég: kőszínházban játszani! Ebben az óhajban benne van az állandóság tudata, mert a kőszínházban játszó színész ezzel a ténnyel fel van mentve a vándorlással járó kellemetlenségektől, jobban tud takarékoskodni, gazdaságosabban berendezkedni, megértőbb közönség előtt játszhat, több alkalma nyílik a művészetnek, hivatásnak élni s ekként anyagi és erkölcsi tekintetben valóban sikert érhet el.”

– írja a *Magyar Színművészeti Lexikon* „Kőszínház” szócikke 1930-ból.⁵⁴⁶ A pesterzsébeti színház történet e fejezetben tárgyalt rövid szakaszát egy olyan momentum tartotta tehát életben, amely eddig még egyszer sem fogalmazódott meg ennyire határozottan, ígéreték szintjén nem tűnt még ennyire elérhetőnek, teljesítmény tekintetében ne lett volna ennél megérdemeltebb: a kőszínház víziója. A várossá válás első öt évében azonban a városi tér fejlesztése közegészségügyi súlypontú munkákkal zajlott. A városi színház mint kitűzött, utópisztikus cél az amerikai kölcsönök felvételekor alighogy körvonalazódott, a homlokegyenest más irányú és sokkal észszerűbb városfejlesztési tervek és az egyre erősödő pénztelenség maguk alá gyűrték. Az urbanizáció egyik legfontosabb eleme tehát ismét hiányként definiálódott. Pesterzsébet város színház történetének egy fontos fejezete rövid idő

⁵⁴⁶ *Magyar Színművészeti Lexikon*, 1930. , 45. o.,
<http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/szocikk/w/27/27634.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. június 25.

alatt újra lezárult, az országos színházi válság egyik leginkább sanyargatott területén Kulinyi Ferenc sem állta ki a nehéz próbát. A kérdés tehát újra felvetődik, a nagy gazdasági világválság kellős közepén a teljesen kizsigerelt városi kassza és az elszegényedett munkástömegek vajon adnak-e még okot arra, hogy újabb színházi vállalkozás szülessen a városban?

VI. (SZÍN)TÉRVESZTÉS: A SZÍNHÁZI KULTURALIZÁCIÓ CSŐDJE •

A PESTERZSÉBETI SZÍNHÁZTÖRTÉNET ELSŐ KORSZAKÁNAK LEZÁRULÁSA (1928–1931)

A Pesterzsébet várossá válását követő ötödik évben ismét igazgató nélkül maradt a Török Flóris utcai színház. Legalábbis a helytörténeti, színháztörténeti szakirodalom szerint Kulinyi távozásával végleg lezárult egy korszak, és a '20-as években le is bontották az épületet. A valóság azonban az, hogy bár a monografikus helytörténeti és a hivatalos színháztörténeti emlékezet csupán a hosszabban regnáló igazgatókat tartja számon, a helyi színészet élni akarása, bár egyre alacsonyabb színvonalon, de minden nehézség dacára megmaradt, az épületet pedig még néhány évig nem bontották le. Az állandó szín-tér felhasználása, ha más keretek között is, de folytatódott: egymást követték az újabb igazgatók, csupán a körülmények változtak meg. Mindez azt jelenti, hogy az aktuális gazdasági-társadalmi-politikai helyzethez idomulva továbbra is igyekezett felszínen maradni a színi kultúra, amíg lehetett, addig valódi színházi térben, utána másképpen.

A nagy gazdasági világválság kicsúcsosodásával egy időben elfogyott a város amerikai kölcsöne is. A szociális fejlesztések megrekedtek, takarékosági intézkedések léptek érvénybe. Ugyanakkor a város középutas politikát folytató (a Liberális Blokk győzelmével kinevezett, de mind a munkásokkal, mind a jobb oldali polgárokkal jó viszonyt ápoló) polgármestere, Chikán Béla⁵⁴⁷ egyre erősödő támadásoknak lett kitéve. A figyelem teljes mértékben elterelődött mind a szociális kérdések javításáról, mind az aktuális szintársulat helyzetéről. A (szín)tér, mondhatjuk, hogy áttevődött a városháza falai közé, a polgármester fegyelmi ügyeiről, felfüggesztéseiről, panamáiról, hivatalából való eltávolításairól és visszahelyezéseiről szóló híradások elárasztották a helyi és a fővárosi sajtót. Először tehát a városvezetőség, majd ezzel párhuzamosan a sajtó vonult ki a színházpártolási ügyekből, az aktuális társulat légüres térben találta magát. A közönség hasonlóan reagált az újabb és újabb színháznyitásokra, mint eddig: kezdetben lelkesedett, aztán elmaradozott, anyagi lehetőségeik egyre rosszabbak voltak, a szórakozás tekintetében a konkurencia egyre nőtt. Az egyetlen változatlan momentum a helyi színjáték létjogosultságának legfontosabb alapja, az állandó (szín)tér megléte volt. Nem sokáig.

⁵⁴⁷ Chikán Béla 1924–1939-ig volt Pesterzsébet polgármestere.

Kulinyi csődje a korszakban egyáltalán nem volt egyedülálló eset, az egész vidéki színjátékra rányomta a bélyegét a sikertelenség és a pénztelenség a két világháború közötti időszakban. A fővárosi színházak pompája, sikerei, sztárgázsival rendelkező sztárszínészei, és ezzel párhuzamosan a vidéki színházak állandó fenntartási problémája, kudarca, színvonalbeli esése uralta a színházokról szóló közbeszédet. A helyzet 1930-ra már országsszerte elterjedt, Pesterzsébeten pedig hatványozottan jelentkezett: egyet jelentett a színházi kulturalizáció teljes megrekedésével. Kérdés, hogy vajon országos szinten hogyan kívánták orvosolni a problémát.

A vidéki színházak válsága

Az általános színházi válságról szóló közbeszéd már a '20-as évek közepétől begyűrűzött az újságok hasábjaira. A drámahiány, a közönség banális ízlése, a gazdasági válság, a színház elfajulásának határtalansága, mindenáron szórakoztatni akarása, elkapitalizálódása mind-mind közrejátszottak az elemzők szerint az általános dekadencia létrejöttéhez.⁵⁴⁸ A proletariátus oldaláról elemzők szerint a színházvilág válsága azonban lényegében a polgár válsága. A polgárság távolmaradása a színházról nem elsősorban gazdasági probléma, hanem a teljes kiüresedés jele: a burzsoázia merev intézményrendszere, elhomályosult öntudata, feledésbe merült tradíciói, állandóan önisméltó színháza megbukott.⁵⁴⁹ A polgári oldal gondolkodói is hangot adnak véleményüknek a polgári kultúra szervezeti felépítményeinek, legfőképpen a színházak hanyatlásáról, de korántsem a gazdasági válságot okolják kizárólagosan, hanem elsősorban a mecenatúra hiányát. A polgári színház története, annak feudális múltja felől elemezve a kitartottság színháza, mely ekkor megszűnni látszott. A háború után, különösen a gazdasági válság mélyülésével a mecenások és az államok is kihátráltak a színházak finanszírozásából. A színház üzleti jellege viszont tarthatatlan az állandó szenzációhajhászás nélkül. Így érthető, hogy vidéken és Erdélyben például a színház teljesen kiüresedett, „a színház maga nem tudja teljesíteni azokat a feltételeket, melyeket üzleti mivolta szükségszerűen megkövetel.”⁵⁵⁰ Az általános színházi válság esetünkben még fontosabb szelete, a vidéki színészet válsága, mint megoldandó

⁵⁴⁸ Lásd például Bárdos Artúr: „Színházi válság?” *Magyar Hírlap*, 1929. okt. 13, 20. és 27., 18., 19–20. és 19.o. és Kállay Miklós: „Kultúránk mai válsága és a színpad”, in *Magyar élet képekönnyve*, Budapest, 1928., 211–213. o.

⁵⁴⁹ Ujházi György: „Gondolatok a színház válságáról”, *Szocializmus*, 1925/8., 326–328. o.

⁵⁵⁰ Szacsavay Gusztáv: „Színház és gazdaság”, *Korunk*, 1932/május, 358–361. o.

probléma tehát csupán úgy lett volna orvosolható, ha meghatározzák végre, ki finanszírozza tovább.

Az 1920-as években a kőszínházzal rendelkező nagyvárosok mellé igyekeztek a kisebb városok és nagyközségek is felzárkózni, hogy kialakítsák saját állandó színházi életüket. A siker hiányát korábban a vándordaltársulatok, orfeumtársulatok, mutatványosok konkurenciájában, a műkedvelők árnyékként való állandó jelenlétében, majd a mozi, kertmozi, a filmszkeccsek, a hangosfilm elterjedésében látták. 1925-től a rádió is rákerült a hibáztatottak listájára, 1930-ra pedig már az újdonságnak számító „week-end-divatot” (nyári meleg estéken való kimozdulást) és a sztárrendszert is okolják, például a ligeti nyári színházak igazgatói, amiért senki sem jár színházba.⁵⁵¹ Mindez nyilván nagyban hozzájárult a vidéki társulatokat körülvevő általános érdektelenséghez, de természetesen más összetevői is voltak az állandó kudarcoknak.

A '20-as évek második felében a honi színházi élettel kapcsolatos országos szakmai viták legfontosabb témája a vidéki társulatok válsága volt. A színházi életről való állami gondoskodás kimerült az Operaház és a Nemzeti Színház támogatásában, és bár a vidéki társulatok is hozzájutottak némi szubvencióhoz, ez eltörpült a két kiemelt fővárosi intézmény juttatásaihoz képest, amely 1928/29-ben például negyvenszer annyi volt, mint az összes vidéki színházaké összesen.⁵⁵² A vidéki színházakat a városok többsége nem tudta oly mértékben támogatni, hogy azok a jegybevételeikből és a helyi juttatásokból megéljenek. A válság erre az időszakra már teljesen elmélyült, és sem a minisztériumok, sem az Országos Színészegyesület nem szolgált valós megoldással: a vidéki színészet államosításának vagy városi kezelésbe vételének ötletét ugyanis nem fogadták el.

A válság enyhítésére megoldásként csökkentették a színikerületek számát: 1927/28-ra már csak 18 volt, míg 1923/24-ben még 28. Ezzel párhuzamosan a társulatoknak sokkal több állomáshelyet kellett bejárniuk, 1928-ra már öt olyan társulat volt, amely egy év alatt több mint húsz állomáshelyen fordult meg.⁵⁵³ Mivel az igazgatók kénytelenek voltak anyagilag is hasznot húzó repertoárokat összeállítani, egyre inkább az operettek, illetve az olcsó vígjátékok javára billent el a mérleg. Viszont a kulturális politika a színvonalasabb műsorban jelölte ki a vidéki társulatok válságból kivezető útját. Ez egyrészt a repertoárban a

⁵⁵¹ „Panaszkodnak a színigazgatók a week-end-divat, a sztárrendszer és az időjárás miatt”, *Esti Kurir*, 1930. augusztus 2., 8. o.

⁵⁵² *Magyar Színháztörténet, 1920–1949.*, 175. o.

⁵⁵³ *Magyar Színháztörténet 1920–1949.*, 174. o.

komolyabb színdarabok arányának megnövelését, másrészt a színészek munkájának színvonal-emelését jelentette volna. Előbbi gazdaságilag volt öngyilkosság, utóbbi egy folyamatosan állomáshelyet váltó, nagy és szezononként cserélődő repertoárral dolgozó, javarészt kezdő és állandóan változó tagokból álló társulattal kivitelezhetetlen.

Hozzá kell tenni, hogy ráadásul mindenki, beleértve a vidéki nézőket is, a fővárosi sztárokra volt kíváncsi. A vidéki színészek lenézése általános tünete volt a korszaknak. Jó példa erre a *Színházi Élet* által rendezett „Vidéki színészek estje” 1927-ben, amely hatalmas bukással végződött. Az *Új Nemzedék* című lap leplezetlen megvetéssel számol be a kizárólag ingyenyegyesek előtt lezajlott szánalmas eseményről. A fellépő vidéki színészeket azzal az ígérettel csalták el az estre, hogy ott megjelennek majd a fővárosi színházak direktorai, és sokukat bizonyára le fogják szerződtetni egy fővárosi színházba. Azonban az előadás sem a fővárosi közönséget, sem a színigazgatókat nem érdekelte. A lap pedig „az éjszaka kifestett tündéreinek”, köztük a pesterzsébeti színház tagjának, Szentmiklósi Bogynak sikertelenségén csámcsogott. Megjegyzik, hogy a tavalyi ugyanilyen estet még megtekintette Titkos Ilona, aki „Incze Sándor oldalán gúnyos mosollyal nézte végig a vidéki Szabó Jucik esetlen próbálkozásait”, most viszont távol maradt az eseménytől.⁵⁵⁴ Ennek a jelenségnek az okát az „elfővárosiasulás”-ban keresték, hiszen a főváros színészete magas művészi fokra lendült, a vidéki pedig „kezdett visszasüllyedni a hamis művészet, dilettánskodás, nyomorgás” állapotába, mivel nem tudta elfogadtatni közönségével a pesti művészet halvány mását.⁵⁵⁵

1928/29-re vált a helyzet teljesen tarthatatlanná: Klebelsberg Kuno kultuszminiszter kultúrkongresszust hirdetett, hogy a magyar irodalom és művészet égető kérdéseit rendezze, melynek keretein belül a vidéki színházak válsága is terítékre került. A „modern tűzrendészeti szellem” nem tűrte meg a régi arénákat: bezárt például a győri, szombathelyi, egri, sátoraljaújhelyi színház, az új épületek pedig nem épültek meg. Több városban a színházépületet a város saját üzemű moziként használta, és nem engedte be a magyar színészetet, vagy csak holtszezonban adta át az épületet. Miniszteri rendelet írta elő az iskolák kötelező mozilátogatását, a színházról pedig megfeledkezett. A háború utáni területveszteség a „szellemi Trianon”-t is magában hordozta: „a politikai összeomlás és a gazdasági katasztrófa az egész országban földresújította a nemzeti kultúra legerősebb pillérét:

⁵⁵⁴ „Potyajegyesek tömege előtt zajlott le a *Színházi élet* »egészen vidéki« estje”, *Új Nemzedék*, 1927. június 16., 5. o.

⁵⁵⁵ Laczkó Géza: „A magyar színjátszás válsága”, *Erdélyi Helikon, Művészeti szemle*, 1929. augusztus 1., 552–554. o.

a művelt magyar középosztályt”. A magyar színházi élet nem a kialakult új társadalmi rendek nemesítésén munkálkodott, hanem lesüllyedt az agyalágyult operettek, rémdrámák, giccek és ócska bohózatok színvonalára, üzleti megfontolásból. A színház üzemmé alakult át, ahol meghalt a kultúra. Mivel az új határok között megszűntek a távolságok, bárki felutazhatott a fővárosba színházi élményért, a budapesti 100-200-as szériákhoz képest a vidéki sikert a 20-30 előadás jelentette (Pesterzsébeten a 3-4, de maximum 10 előadás). Az egész országban ötszáz színész jutott álláshoz, és az elcsatolt területekről visszaáramló színészekkel együtt ezer színész tengődött szerződés nélkül. A fővárosi kétezer pengős sztárgázsikhoz képest a vidéki színészek havi százhusz és háromszáz pengő közötti fizetésért dolgoztak, miközben a fővárosi színészek vidéki turnéit a Pénzügyminisztérium hetvenötezer pengővel támogatta.⁵⁵⁶ A tengődő színészsorsból való kilábalást (természetes lemorzsolódást) a polgári pályára váltás jelentette a férfiaknak, illetve a férjhez menés a nőknek. A pesterzsébeti színészek rövid pályaképeiben ez a tendencia szépen követhető. A kultuszminiszter végül felkérte Sebestyén Károly színiakadémiai tanárt, hogy dolgozza ki a színészképzés reformját, és Stella Gyula színészegyesületi elnököt, hogy készítse elő a vidéki színészet átalakításának tervezetét. Stella javaslatai a teljes vidéki problémakört körüljárták, és számos megoldást terjesztett fel a kultuszminiszternek. Szeged mintájára Debrecen, Pécs és Miskolc színházait is városi kezelésbe vennék. A 18 működő színtársulat mellett több *staggione*-társulatot (akik nem rendelkeznek állandó állomáshelyekkel, és bárhol játszhatnak, ahol nincs éppen színtársulat) szerveznének: két drámai, egy operett- és egy operastaggionét. A tervezetben szerepel, hogy azokban a kisvárosokban, ahol a színtársulat hat hétnél rövidebb ideig szerepel, a moziknak megtiltanák az előadásokat, a három hónapnál rövidebb vendégszereplés esetén a mozik csak vásár- és ünnepnapokon működhetnek. A következő programpontra a műkedvelők kérdésére oldaná meg, a kisvárosokban a színházi időszak alatt teljesen letiltanák a műkedvelőket, valamint a fővárosi újdonságokat csak egy évvel a bemutatók után adhatnák a szerző írásbeli hozzájárulásával. Az országban működő kilencszáz vidéki színésznek és a tizennyolc színtársulatnak mindössze 20 000 pengő évi támogatást ad az állam, a békeidőben ez 280 000 aranykorona volt. Stella szeretné elérni, hogy a békebeli időszak támogatásának egyharmadát, tehát százezer pengőt kaphassanak a társulatok. Mivel a Színészegyesület a hadikölcsön miatt teljesen elvesztette a vagyonát, ennek némi kompenzációját kéri a kormányzattól. A régi színházépületek sorra öregednek el, lebontják őket. Ennek a

⁵⁵⁶ Püskösti Andor: „Támadjon fel a vidéki színjáték”, *Újság*, 1929. május 19., 35. o.

helyzetnek a megoldására a mozik különadóztatását javasolta, amiből a felújításokat és az új színházak építését lehetne finanszírozni. Az eddigi gyakorlattal szemben megszüntetné a társulatokat sanyargató vigalmi adót, a rendőrségi és tűzoltósági díjakat. Az ifjúsági színielőadások látogatását, ahol csak klasszikusokat adnának, a mozik mintájára kötelezővé tenné.⁵⁵⁷ A válságos helyzet 1929 nyarán tehát elméletben orvosolva lett, gyakorlatban csak a társulatok számának apasztása valósult meg, és Vass miniszter gyors közbenjárására a Színészegyesület rendkívüli segílyt kapott.⁵⁵⁸

A vidéki színészet válságára hiába találták meg már 1929-ben a gyógyírt, a megvalósításhoz mégsem láttak hozzá. 1930-ban a nyíregyházi színház igazgatója kiállt a színpadra, és annak a néhány nézőnek, aki a nézőtéren lézengett, bejelentette, hogy a magyar színészet halott. Egy átlagos vidéki társulat egy-egy állomáshelyen csak 3–6 hétig tartózkodik, így legalább huszonöt bemutatót kell tartaniuk egy évben a legfrissebb fővárosi darabokból – operettet, drámát, vígjátékot vegyesen –, mert egy darab csak két-három előadást ér meg. A társulat nagyon kicsi, így a primadonna másnap hősnő lesz, a bonviván bohózatban szerepel, a buffókomikus pedig drámai hőssé válik alkalomadtán. Egy látványosságra, rengeteg színészre építő fővárosi revüoperettet olcsó színpadon, a főszereplők számánál is kisebb társulattal előadni lehetetlen. Mindennap új darabot előadni sem lehet minőségi romlás nélkül. A kisvárosok lakossága pedig nem fog minden este színházba menni néhány hétig, mikor egész évben nem járt színházba. A fővárosi közönség is csak havi egyszer-kétszer néz meg egy darabot. A mozi, rádió, színházi lapok miatt mindenki a pesti színvonalat keresi, amit vidéken nem kaphatnak meg. Mivel azonban a központi intézkedés megrekedt két prózai *staggione*-társulat megszervezésében, melyek jól beváltak, csak az önisméltó panasz maradt.⁵⁵⁹

Pest környékén még nehezebb volt a helyzet, mint vidéken. Kispesten a Miklóssy család ugyan megvetette a lábát, de ennek ára volt: a család elvesztette a vagyonát, a családtagokból került ki a személyzet jó része, és nem tartottak mindennap előadást. Az óbudai színház irányítása alatt hét igazgató ment tönkre, akik közül hárman követtek el öngyilkosságot. A magyarosítási hullám a javarészt német ajkú közönséget eltávolította a színháztól. Némileg kivételt képez az újpesti Blaha Lujza Színház impozáns kőépülete, amely bár felújításra szorult, legalább még rendelkezésre állt. Az itt vendégszereplő társulatok viszonylagos sikert

⁵⁵⁷ „Két drámai *staggione* már megalakult, az operett *staggioné*nek most keresnek direktort”, 8 *Órai Újság*, 1929. augusztus 9., 8. o.

⁵⁵⁸ „A rossz napok elmúltak a vidéki színházak felett”, *Színházi Élet*, 1929/35., 29. o.

⁵⁵⁹ Simándi Béla: „Át kell szervezni a vidéki színészetet,” *Magyar Közélet*, 1930. április 1., 8. o.

arattak. Különleges helyzetben volt azonban Csepel, amely Budapest egyik legmodernebben felszerelt színháztermét tudhatta magáénak, és ahol valóban volt közönsége a társulatoknak. A fővárosi színházak közelsége mellett a korszakban a reklám teljes hiányát emelik még ki a kortárs kritikusok mint problémát. A vidéki közönség azt sem tudja, hogy mikor játszik a helyi színház.⁵⁶⁰ Az 1929/30-as év szomorú statisztikája szerint a 18 vidéki társulat közül évad közben három is konzorciummá alakult. Közülük Pestújhelyen való háromhetes szereplése után a Pest környéki színikerület igazgatója, Pethes Dezső visszaadta kultuszminisztériumi koncesszióját, mert nem volt közönség az előadásaikra.⁵⁶¹ Kizárólag a szegedi, debreceni, miskolci és pécsi társulatok produkáltak nagyobb bevételt, a többiek alig bírták fenntartani magukat.⁵⁶²

A Városok Kulturális Szövetsége felvetette a rádió megadóztatásának lehetőségét, mely szerintük elősegítené a vidéki színjátszás talpra állítását.⁵⁶³ Ezt azért is gondolhatták fontosnak a városok, mert a tarthatatlan helyzetben egyre több fórumon követelték a színházgazdák a megoldást: a városok a színházépületet díjtalanul engedjék át, fizessék a fűtést-világítást, biztosítsanak vigalmi adómentességet, és költségvetésük fél százalékát fordítsák segélyezésre. A figyelem tehát a kultuszminiszteri megoldás hiányában egyre inkább a megyei városok felelősségére fordult, ami a pénztelen városoknak nyilván nem volt ínyére. A színházak kilátástalan helyzetével kapcsolatban azonban már a kultuszminiszter felelősségét is egyre élesebben boncolgatták a fővárosi lapok. Egyre erőteljesebb kritikát kap Klebelsberg színházakhoz való hozzáállása, azzal az intézkedéssel kapcsolatban, mikor segítség helyett a helyettes államtitkárt a Nemzeti Színház és az Operaház nyakára ültette, hogy faragjon le a kiadásaikból négyszázharmincezer pengőt, a színészek nagy részét helyezze B-listára, valamint redukálja a műszak, zenekar, kórus számát, a díszletek, kosztümök, kellékek beszerzését. Az erőteljes hangok tehát a két állami intézmény költségvetésének megnyirbálása miatt szólaltak fel, és csak melleleg jegyezték meg újra a vidéki színjáték nyomorát. A vidéki színjáték annyi szubvenciót kap az államtól, mint a háború előtt Sopron egyedül, valamint kultuszminiszteri asszisztenciával sorra bontják le vagy mozivá alakítják a városok a színházépületeiket. Klebelsberg kultúrpolitikájában kifogásolták, hogy kizárólag a közoktatás és a tudományos élet fejlesztésébe fekteti az anyagiakat, míg a magyar színjáték sorsa nem érdekli. A gazdasági válság tetőpontján

⁵⁶⁰ „Túláságosan közel van Budapest”, *Újság*, 1930. március 9., 36. o.

⁵⁶¹ „Lemondott a pestkörnyéki színtársulat igazgatója”, *Pesti Napló*, 1930. március 20., 14. o.

⁵⁶² „Bevételüket teljesen személyzeti kiadásokra fordítják a vidéki színházak”, *Új Nemzedék*, 1930. október 9., 4. o.

⁵⁶³ „A vidéki színészet segítése”, *Pesti Hírlap*, 1930. márc. 25., 15. o.

négyszer annyi professzora van az országnak, mint a békebeli Magyarországnak, észszerűtlenül magas összeget költ a Collegium Hungaricumok létesítésére, és annyi intézményt „farag ki kőből”, mint senki előtte.⁵⁶⁴ A színházi finanszírozás kérdése tehát két térfélen pattogott oda-vissza, a Kultuszminisztérium és a városi vezetőségek között, végső soron senki sem akart szubvenciót fizetni, a színtársulatok problémája visszazorult a magánjellegű üzleti problémák közé.

A pesterzsébeti színháztörténet, de elsősorban az első nyári színházépület történetének jelen tanulmányban rögzített utolsó momentumait vesszük sorra a záró fejezetben. A vállalkozó színigazgatók és társulatok munkáján egyre inkább érződik a kétségbeesés és a szervezetlenség. A város és a sajtó kivonulása a helyi színi kultúra támogatásából, felügyeletéből és propagálásából újabb hiányként, hatalmas visszalépésként jelenik meg. A lassú vergődés érdekessége, hogy bár a helyi színháztörténet (az országos tendenciákból ismert módon) egyértelműen a szín-tér felszámolásához, eltüntetéséhez vezet, ez nem befolyásolja a városban szerencsét próbáló társulatok újabb és újabb megjelenését. A kérdés tehát az, mi volt a valódi oka a (szín)térrombolásnak. Milyen események vezettek odáig, hogy teljes csöndben, mindenfajta híradás és főleg országos visszhang nélkül bontották le a húszéves faépületet? Miért nem tudjuk a színház eltüntetésének pontos dátumát, miért nem jegyzik fel a közgyűlési jegyzőkönyvekben, helyi lapokban, monografikus munkákban? Mi vezetett a szándékolt, kollektív felejtéshez? Vajon az utolsó színigazgató helyi működésének színvonalbeli vagy politikai kifogásolhatósága volt az utolsó csepp a pohárban?

Befejezésként áttekintjük a pesterzsébeti deszkaszínház utolsó két színigazgatójának rövid és feledhető próbálkozásait. Feltárjuk azt a különleges kontrasztot, mely a színvonalcsökkenést egyfajta bohémségként állítja be, és a fővárosi színházi sajtó figyelmének középpontjába helyezi. Kitérünk a (szín)térrombolás országos tendenciájának vizsgálatára, a helyi színházbontás körülményeire, és kitekintünk a helyi színháztörténet későbbi alakulására. Az üzlet és színház viszonyát tárgyaló 1930-as *Nyugat*-vita rálátást ad a korszak színházi válságáról folyó diskurzusra, és egyben lezárja a helyi színháztörténet első korszakát. A (szín)térvesztés azonban nem jelenti automatikusan a színházi élet hiányát, így az épület lebontásával lezárul ugyan ez a rendhagyó intézménytörténet, de a város színháztörténete a maga töredékességében folytatódik.

⁵⁶⁴ Pütkösti Andor: „Kövek és könnyek”, *Újság*, 1930. december 3., 7. o.

1. Az utolsó próbálkozások: Erdélyi Rezső és Muhoray Elemér színháza

Miután Kulinyi igazgató végleg búcsút intett Pesterzsébetnek, Erdélyi Rezső igazgatása alatt konzorciumból újjászerveződött a társulat. A küzdelmet tehát Kulinyi ugyan feladta, de ez nem jelentette azt, hogy nem akad újabb jelentkező a város színtársulatának irányítására, hogy nem gondolja valaki ismét alkalmasnak magát a nehéz vállalkozás nyereségessé tételére. A csődből, érdektelenségből talpra állítani a színházat a korábbi színházvezetési módszerekkel vesztett ügy volt, Erdélyi Rezsőnek ez nem is sikerült. Azonban az őt követő Muhoray Elemér egy idő után megtalálta azt a színházvezetési stratégiát, amely a már katasztrofális anyagi helyzetben lévő közönség felé ismét megnyitotta az utat: a totális színvonalcsökkentést. A kőszínház illúziójával és a minőségi színjátékkal végleg leszámolva ismét a nyers és profitorientált szórakoztatásé lett a főszerep, és a provincializmus pora, ha lehet, még a korábbi időszakoknál is jobban belepett mindent: a helyi színészek, helyi színdarabok, helyi ünnepek végleg eltávolították a színházat az eredeti céltől.

Pesterzsébeten tehát 1928 szeptemberében megújult érdeklődéssel figyelték a kis színház újrainyitását, amelynek kapui már hónapok óta zárva voltak. A színháztermet óriási költséggel ismét átalakították, új díszleteket és ruhatárat szereztek be. A társulatot teljesen újjászervezték, a műsort gazdagon igyekeztek összeállítani. A direktor Erdélyi Rezső, a titkár Muhoray Elemér lett ezúttal.⁵⁶⁵ A színlapokon a név és a helyszín a megszokott volt: Erzsébet Színház, Török Flóris u. 78. Kezdetben a színház művezetője Miklósy Aladár, rendezője Cseh Iván, karmestere Papp Barna volt, majd novembertől lekerül a színlapokról Miklósy Aladár neve, és Muhoray átvette a rendezést is. A helyárak a következőképpen alakultak: a zsöllye 1,40 pengő, a támlásszék 1 pengő, a zártszék 70 fillér, a belépő 40 fillér volt. A társulatban⁵⁶⁶ sok volt a régi ismerős: Nagy Vilmos és felesége, Kiss Nusi, Kelemen

⁵⁶⁵ *A Kz*, 1928. szeptember 1., 2. o.

⁵⁶⁶ Az Erzsébet Színház társulata és fellépői az 1928/29 téli szezonban (igazgató: Erdélyi Rezső): M. Molnár Aranka, Medgyessy Erzsé, Jászai Eszta, Kiss Nusi, Murányi Piroska, Zsolnai Nelly, Dobó Mílike, Borsos Hédi, Török Böske, Horti Mici, Jeney Györgyi, Császár Teri, Hidassy Ica, Dóczy Aliz, Korda Irén, Reviczky Bözsi, Jávorné, Székely Stefí, Graffits Györgyi, Farkas Ila, Kompothy Lujza, Várdai (Váradí?) Piri, Tóváry Margit, Garami Erzsé, Ormai Kató, Somogyi Ella, Beregi Erzsé, Tordai Lujza, Dobos Marika, Miklósy Aladár, Cseh Iván, Kelemen Lajos, Muhoray Elemér, Nagy Vilmos, Pozsonyi Imre, Medgyessy Jóska, Megyeri Ferenc, Hajnal Károly, Jávor Antal, Erdélyi Elemér, Dinda Gyula, Erdélyi Laci, Kovács Lajos, Eöry Lajos, Váradí Ede, Sajó Árpád, Leviczky Aladár, Nyáray Károly, Beregszói J., Tanay Jenő, Szalay Pál, Dobossy György/László?, Vákár Vilmos, Bartos József, Antal Lajos, Nagy Jenő, Erdős Lajos. Az Erzsébet Színház társulata és fellépői 1929. nyári szezon elején (igazgató: Muhoray Elemér): Bán Gerta, Tóth Böske, Bársony Erzsé, Szőke Évi, Paxy Terike, Tamássyné Erzsé, Vajda Klári, Jászay Eszta, Németh Elli, Judovics Ibolya, Bakó Juci, Gálícky Kálmán, Imrefi, Ráday Géza, Mátrai Imre, Antalffy Gyula, Sós János, Hajnal Dezső, Pataky Imre, Sár mássy Emil, Pozsonyi Imre, Tamássy Andor, Bartos József, Simon Jenő, Erdélyi Elemér, Dinda Gyula, Erdélyi Rezső, Visky István. A társulat az 1929. nyári szezon végén (igazgatók: Vihary Béla, Tamássy Andor): Kovács Nusi, Mattyasovszky Teri, Tamássyné Bözsi, Bartos József, Nagy Vilmos.

Lajos és időnként vendégszereplő felesége, Császár Teri, Dinda Gyula, Dobó Milike, sőt Tóth Joly is gyakran feltűnik a színlapokon.

A színház megnyitó előadását szeptember 1-jén tartották a *Cigánybáró* című operettel. *A közlöny* egész ősszel táblás házokról és sikerről számol be, amely szokás szerint tél elejére megcsappant. A helyi újság ismét felkarolta a színházat, és saját színházi estet hirdetett. December 22-én ennek keretén belül adták elő *A hamburgi menyasszony* című operettet, amelyre a város „legintelligensebb közönsége” gyűlt össze. Az újság az estét nem kis öniróniával a következőképpen kommentálta: „Köztudomású, hogy városunk vegyes összetételű társadalmának lelke valahogy alig szomjazik ama művészi kútforrás után, amely a fából épült Erzsébet Színház alakjában már régen kiásta magát a homokból. Ezen a szomorú tényen akart változtatni a Közlöny...”⁵⁶⁷ A színház igyekezett idomulni az ország politikai berendezkedéséhez, így 1929. január 23-án előadták az *Ármány és szerelem* című művet a MANSZ (Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége) helyi csoportja javára. Az előadáson népszerű helyi műkedvelők is közreműködtek, mint például Stepanek Margit, Bors Imre, Kacsó Sándor. A közönség soraiban ott volt dr. Chikán Béláné polgármesterné, dr. Suda Dezsőné, a MANSZ elnöke és Heim Antalné, a MANSZ kultúrbizottságának elnöke is.

Nem meglepő azonban, hogy a színház vezetését a korábbi igazgatóhoz nagyon hasonlóan folytató Erdélyi Rezső direktornak sem működött jobban pesterzsébeti színházi vállalkozása, mint elődeinek. 1929 februárjában *A közlöny* már minden eddigieket meghaladó válságról számol be: „a csikorgó fagy holtra fagyasztja a közönség amúgy sem meleg érdeklődését”. A csaknem teljesen elnéptelenedett színház igazgatója sem tehetett másként, mint a korábbi direktorok, a városvezetéshez fordult segélyért, s mivel a képviselő-testület kezdetben szubvenciót szavazott meg a színház számára, ebből szeretett volna Erdélyi némi előleget kicsikarni.⁵⁶⁸ A képviselő-testület megszavazta számára a Kulinyi által fel nem használt 840 pengőt és az 1929-es évre a szokásos költségvetésbe foglalt 1440 pengő színigazgatói segélyt.⁵⁶⁹

Valószínűleg ennek a támogatásnak köszönhetően tudták egyáltalán színre vinni 1929. február 23-án a szezon hatalmas attrakcióját, a helyi szerzőpáros Mészáros István ingatlanforgalmi ügynök és Tiboldi József polgári iskolai énektanár háromfelvonásos látványos operettjét, a *Miss Európát*. Az előadásról bár színlap nem maradt fent, mégis,

⁵⁶⁷ *A Kz*, 1928. december 29., 5. o.

⁵⁶⁸ „Válságban az Erzsébet Színház”, *A Kz*, 1929. február 16., 3. o.

⁵⁶⁹ BFL, Pe.K, 1929., 447/1929 kgy. sz.

ennél sokkal határozottabban helyet követel magának a színház- és helytörténeti emlékezetben, hiszen a *Színházi Élet* dupla oldalas, fényképekkel teletűzdelt helyi riportban számolt be az eseményről (ahogy korábban már egy Kulinyi-bemutatóval kapcsolatban is megtették egyszer).⁵⁷⁰ Bár a *Színházi Élet* riportere (Figaro álnév alatt) nem kíméli lankadatlan iróniájával a színházi szenzációt, mégis kimerítően beszámol a „párizsi, londoni, berlini, sőt – pesti színházakat is” megelőző bemutatóról, amelynek „híre a 30-as Mester utcai villamoson a *Színházi Élet* szerkesztőségéig is elhatolt”. A cikkben bemutatják a szerzőpárost, Tiboldi József énektanárt, aki korábban már megzenésítette Petőfi Sándor *Szeptember végén* című versét, és megküldte Mussolininek, (aki meg is köszönte, és üdvözlétét küldte), és Mészáros Istvánt, akinek korábban Salgótarjánban már bemutatták *A rang* című darabját, amely állítása szerint „Sekszipír utánzatú társadalmi színmű”. A mostani, *Miss Európa* című darab valószínűleg az azonos című világszenzáció párizsi és nizzai sikerén felbuzdulva íródhatott, hogy Erdélyi direktor mielőbb kasszasikert tudjon csinálni. Bár a helyi szerzők az eredeti történetet némileg átszabták, de a cikk írója ezt egyrészt a költői szabadságnak, másrészt a pesterzsébeti lehetőségekhez való idomulásnak tudta be.

„Így esett az, hogy Pesterzsébet szépségkandidátusa nem személyesen, hanem csupán tudtán kívül egy fényképe alapján vett részt a – hollandiai szépségversenyen és így a verseny izgalmain kívül megtakarította a vasuti költségeket is. Ez azonban nem gátolta meg Miss Pesterzsébetet abban, hogy Vilma királynő országában győzzön, messze maga mögött hagyván a verseny második helyezettjét, Miss Spanyolországot. A Holland versenyben egyébként Magyarország nem lehetett rosszul képviselve, mert Tiboldi és Mészáros urak szerint a harmadik helyezett is Magyar leány lett. Egyebekben megnyugtathatjuk a publikumot. Amit a szerzők a vasuti költségeken megtakarítottak, azt busásan nyújtották át az ujdonsült Miss Európának. A pesterzsébeti győztes Hollandiából harminckétszemélyes valódi (nem alpaca) ezüst szervízt kapott és így további jövőjét nem kell féltenuünk.”

A főszerepet az újság szerint ekkor már 16 éves (valójában majdnem 19 éves) Dobó Milike alakította. A darab átütő sikert aratott. *A közlöny* rövid beszámolója szerint Dobó Milike egy ennivalóan csinos szobalányt játszott a darabban, aki a „boszorkányosan ügyesen táncoló inas”, Jávor Antal segítségével meghódítja az egész világot.⁵⁷¹ A valóság azonban mégiscsak az, hogy Simon Böske, a Miss Magyarországból Miss Európává választott szépségkirálynő szenzációs történetét alapul véve a pesterzsébeti szerzőpáros valóban

⁵⁷⁰ „Miss Európa Pesterzsébeten”, *Színházi Élet*, 1929/11., 50–51. o.

⁵⁷¹ „Miss Európa”, *A Kz*, 1929. február 23., 3. o.

mindenkit megelőzve, csupán pár héttel a párizsi Miss Európa-választás után már be is mutatta saját operettjét, még ha ez minőségében nem is ütötte meg a mércét. Bús-Fekete László, Harmath Imre és Losonczy Dezső *Miss Európáját* csak 1929. augusztus végén mutatta be az Andrassy úti Színház. Yves Mirande és Mouézy-Eon azonos című, szintén Simon Böske sikeréről szóló operettjét pedig csupán szeptemberben tűzték műorra Párizsban, ahol a történet francia győztesre lett átírva. A pesterzsébeti verzió tehát valóban ügyesen és gyorsan reagált és csinált telt házas bemutatót és országos hírverést az Erzsébet Színháznak.

Muhoray Elemér feltűnése

Március közepén Erdélyi Rezső igazgató gyengélkedése miatt kénytelen volt átadni a színház vezetését Muhoray Elemérnek, aki eddig a társulat titkára volt.⁵⁷² Muhoray Elemér⁵⁷³ színész, rendező, dramaturg, később népiszínház-szervező szegény munkáscsaládból származott, apja kispesti vasúti alkalmazott volt. 1922-ben végezte a Mattyasovszky–Bolváry-féle filmszínészképző és rendezői iskolát.⁵⁷⁴ Külföldi és vidéki kitérők után 1928 szeptemberétől Erdélyi Rezső társulatának titkára és színésze volt. 1929 márciusától átveszi az igazgatást Erdélyitől, és rendez is. Pesterzsébeti éveit követően emblemikus alakjává válik a magyar népművészet terjesztésének. Nevét a mai napig őrzi a Muhoray Elemér Népművészeti Szövetség.⁵⁷⁵

Tavasszal Muhoray megkezdte a program színesítését, érdekes vendégfellépések szervezését. 1928. március 27-én például Rákosi Szidi, a „legnagyobb magyar színésznő” fellépése volt az aktuális szenzáció Pesterzsébeten, amelyet 50 éves működésének jubileumát megelőzően ejtett meg az Erzsébet Színházban. *A nagymama* című Csiky Gergely-vígjátékban címszerepet formáló Rákosi Szidi mellett fellépett még vendégművészként Zombori Annie Mártha szerepében. A darabot Muhoray Elemér rendezte, és ő játszotta Örkényi bárót is. Március 30-án meghívták *A csikágói hercegnő* című Kálmán Imre-operett helyi premierjére a Király Színház gyermek ének- és tánckarát

⁵⁷² *Bpkke*, 1929. március. 17., 4. o.

⁵⁷³ Muhoray (Muhoray) Elemér, színész, rendező (Jászberény – Hajta pusztá, 1901. október 20. – Budapest, 1960. február 2.)

⁵⁷⁴ *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994. <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz15/515.html>
utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 27.

⁵⁷⁵ Muhoray Elemér Népművészeti Szövetség, <http://www.muharay.hu/index.php?menu=134>
utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 27.

közreműködni, amelynek tagjai között szerepelt Muhoray Tilike és Rudika is, a direktor gyermekei.

Április 21-én ismét helyi írók premierje volt a színházban: Kerekes Gyula és Szundy Róbert *A régi álom* című operettjét mutatták be. Ezek a helyi szerzők műveiből született előadások minden alkalommal telt házat vonzottak és felélesztették a „pesterzsébeti lokálpatriotizmus érzetét”.⁵⁷⁶ A helyi bemutatót újabbak is követték: május 12-én adták elő Kerekes Gyula és Gavody István *Úr és paraszt* című eredeti népszínművét, amelynek bevételét felajánlották az építendő református templom javára. A pesterzsébeti közönség népszínművek és magyar témák iránti érdeklődését kiszolgáló mű a helyi „nemzeti irányultságú” sajtó szerint a „magyar gondolkodásnak tiszta levegőjét árasztja”.⁵⁷⁷

1929. nyári szezonjának kezdetén újra fellángoltak a kőszínház építése körüli viták. A Pest környéki városok és községek hasonló helyzetben voltak ekkor, mint Pesterzsébet. Sehol sem örvendett nagy látogatottságnak a színház, és egyik színház sem bírt anyagi függetlenséget elérni. Újpestnek ugyan volt kőszínháza, de az már „csákány után kiabál(t)”, Kispesten egy vendéglő tánctermeben, Budafokon egy iskola tornatermeben, Rákospalotán egy alkalmi helyiségben és Pesterzsébeten egy 400 személy befogadására alkalmas bódészerű épületben tartották ekkor az előadásokat. Pesterzsébet városának vezetősége naponta egy statiszta gázsijának megfelelő összeggel támogatta a helyi társulatot: havi százhusz pengővel. A nehéz viszonyok miatt alaposan megcsappant, 22 tagú társulatban a primadonna kereste a legtöbbet, napi 10 pengőt, a statiszták pedig napi 4 pengőt kaptak. A színház bevétele táblás ház esetén is csak 350 pengő volt (a legdrágább jegy ekkor 1,5 pengő, a legolcsóbb, leventekedvezménnyel 30 fillér), amelyet csaknem felemésztettek a kiadások. Muhoray igazgató ennek ellenére is hálás volt Chikán polgármesternek a segítségért, hiszen tudta, hogy a város is szegény. A helyi viszonyokkal kapcsolatban interjút adott a *Budapest környéke* című lapnak, melynek nagy részét érdemes szó szerint idézni, mert szép leírást ad a színház kinézetéről, működéséről, hétköznapijairól:

„Pesterzsébeten az Erzsébet Színháznak, amely a város főterén, a római katolikus plébániatemplom közelében van, Muhoray Elemér az igazgatója. Fiatalember még ez a director, vakmerő erős így délelőtt 11 órakor is, amikor nem lovagdrámák csillogó vértje feszül a mellén, hanem kevéske pénzkészletét számolja és azon töri a fejét, kinek mennyi előleget adjon, mert bizony hősiesség, bátorság kell ahhoz, fiatalág és fanatikus hit, hogy valaki Pesterzsébeten színigazgató legyen.

⁵⁷⁶ „Helybeli szerzők premierje”, *PU*, 1929. április 13., 7. o.

⁵⁷⁷ *PU*, 1929. május 11., 7. o.

A kis irodában, amely a színházépület mellett húzódik meg és amely egyben jegypénztár is, csakhamar végez a direktor. Mít jelent Pesterzsébeten színházat igazgatni? Elneveti magát:

– Ez a világon a legnehezebb munka. Sok vetés, kevés aratás. Mindennap megismétlődő gondok: kenyeret adni a társulat tagjainak, előteremteni a fedezetet a költségekre, nívós előadásokat produkálni. Idegeket ölő küzdelem ez, de hátha jobb napok is jönnek...

A direktorral most a színházhoz fogtuk az utat. A lapos tetejű, nagy skatulyára hasonlító színházépület mellett a színésznők és színészek sütkéreztek gyér lombú fa alatt a napfényben.

- Háromszázhetvenen férnek el a nézőtéren. – mondta a színigazgató. – Ennyi a táblás ház. Most három előadást tartunk hetenként.

Számozott székek, fapadok a nézőtéren. A színpad kicsi.

– Már Rákosi Szidi és egy híres pesti bonviván s játszott ezen a színpadon – jegyezte meg a direktor. Két sötét kamrát mutat. Az öltözők. Elszáradt virágcsokor, puderosdobozok és kis tükör a női öltözőben, koszorú papírvirágból. A másik kamrában aranyzinóros huszár-atillák, csákok, jelmezek és két furcsa viasz álarc, amilyenekben a régi farsangokon mesterlegények szokták ijesztgetni a menyecskéket. A színpad közelében a folyosón rokokó és empir bútorok, különféle díszletek tarka halmaza egymásra zsúfolva.

– Nagy baj az, hogy nincs megfelelő helyiségünk – mondotta Muhoray igazgató, aki most megmutatta a színpadi világítási effektusait. – Sokba került ez is, de legalább nem panaszkodhat a pesterzsébeti közönség és mi is meg lehetünk elégedve. Az árny mellett jut legalább az életünkbe fény is.

A színházépület mellett téglarakás. A direktor mosolyog.

– Ebből készítettem provizórikus járdát a tavasszal, amikor az olvadás velencei hangulatot teremtett itt, a színház előtt.

A színház mögött kislány hintázik. – Errefelé meg lehetne hosszabbítani, nagyítani a színpadot – mondotta az igazgató – van itt elég beépítetlen terület.”⁵⁷⁸

Muhoray igazgató a helyiek által kedvelt operetteken kívül népszínműveket és klasszikusokat is műsorra tűzött, igazgatásának első fél évében játszottak már Shakespeare-t, Schillert, és a magyar drámaírás nagyságaitól is néhány darabot, de ezek nem sokat hoztak a konyhára, már előadás előtt tudta az igazgató, hogy deficitje lesz miattuk. A direktor teret adott a helyi szerzőknek is, csak ez ideig három ilyen bemutatójuk volt, és ekkor készülődtek egy újabbra: egy helyi újságíró *V. László* című történelmi drámájának bemutatójára. A társulat folyamatosan próbál, mert hiába tűznek műsorra fővárosi slágerdarabokat, a legnagyobb előadásszám sosem haladja meg a négyet.

Erdélyi, majd Muhoray rekonstruálható, 1928/29-es őszi repertoárja alapján elmondható, hogy a színre került művek körülbelül 80 százaléka operettekől és kis részben népszínművekből tevődött össze. A maradék húsz százalékon osztozott a vígjáték és néhány

⁵⁷⁸ „Pesterzsébeten új közsínházat építenek?”, *Bpkke*, 1929. június 9., 1–2. o.

komolyabb mű. Az egy évnél nem régebbi színművek nagyjából 30 százalékban töltötték fel a repertoárt. Több friss darabot hoztak a Magyar Színház színpadáról: például az *Olympia* (Molnár Ferenc) és az *Ida regénye* (Gárdonyi Géza) című vígjátékokat, a *Végre egy úri asszony* (Geyer Siegfried) osztrák bohózatot, a *Csattan a csók* (Barde-Yvain) francia jazzoperettet. Új operettbemutatók voltak például a *A csikágói hercegnő* (Kálmán Imre) a Király Színházból, *Az utolsó Verebely-lány* (Ábrahám Pál), a *Miss Amerika* (Eisemann Mihály) az Operettszínházból, vagy például a *Szupécárdás* (Farkas Imre) a Városi Színházból, utóbbi kettő csupán néhány hónappal a fővárosi bemutató után. A komolyabb színdarabok közül csak az *Ármány és szerelem* (Schiller) került színre, illetve két irredecenta színmű, a *Tüzek az éjszakában* (Földes Imre) az Új Színházból és a *Székely tüzek* a Jókai Színkörből.

A korábbi tapasztalatok ellenére Muhoray igazgató ugyanabban reménykedett, mint oly sokan előtte, hogy a város segítségével majd új, modern kőszínházat építenek 1200 férőhellyel. A direktor a helyi nehéz viszonyok ellenére is derülátó volt a kérdésben, szerinte megvalósítható lenne az ötlet részvénytársasági alapon, városi telekre nagyjából 120 ezer pengőből. Pedig alig egy hónappal korábban dr. Horváth Endre, a pesterzsébeti iskolán kívüli népművelés ügyének tanácsnoka már kifejtette véleményét a kőszínház építésének lehetetlenségéről. Szerinte mikor nincs pénz útburkolásra, csatornázásra és még sok mindenre, ami egészségügyi okokból nagyon fontos lenne, nem lehet gondolni egy szerinte félmillió költséggű színházépítésre. A tanácsnok úr realisabban látta a helyzetet, szerinte egy kőszínházban nem kétpengős lesz az első hely, hanem tíz, amit pedig a közönség nem fog kifizetni, mikor 48 filléres villamosköltséggel a legjobb pesti színházakban gyönyörködhet elsőrendű színészek játékában. Ez a terv tehát már a városi vezetés szerint sem volt Pest környéki városnak való.⁵⁷⁹

A nyári szezonról alig maradt fenn színlap, de csupa újdonságot adtak júniusban: *A Szerelmi A-B-C* (Natanson) francia vígjátékot egy hónapja mutatták be az Új Színházban, a *Libavásár* (Mouëzy-Éon) című operettet a Belvárosi Színházban két hónapja, vagy éppen a *Mit susog a fehér akác* (Erdélyi Mihály) a Budai Színkör egy hónapos műsorából. Minden igyekezete ellenére azonban az 1929-es nyári szezon közepén valószínűleg Muhoray igazgató is feladta a kilátástalan küzdelmet. Július 20-án *A közlöny* új szezonról ír Vihary Béla és Tamássy Andor új igazgatók vezetésével,⁵⁸⁰ akik már nyár eleje óta a társulat tagjai voltak. Hiába vitték sikerre megnyitó előadásukat, a *Hercegisasszony* című Lehár-operett 200 nézőt

⁵⁷⁹ *A Kz*, 1929. május 18., 4. o.

⁵⁸⁰ *A Kz*, 1929. július 20., 3. o.

vonzott, a színház a hónap végétől megkezdte nyári szünetét. *A közlöny* tehát először kifejezte örömét az új társulat első előadása láttán, majd el is búcsúzott a színészektől: „Ápolják magukban a bohém emberek bizakodását: Föltámadunk!”⁵⁸¹ A nyár elején megalakult Pesterzsébeti Kultúr Társaság azonban augusztus folyamán is tartott előadásokat a színházépületben. Bemutatták Szalontay Gross József, a társaság elnöke, Kiss András és Szundy Róbert zeneszerző háromfelvonásos operettjét *Háborúság-zivatar* címmel és két egyfelvonásos vígjátékát *Ha a mama gondos* és a *Becsapott bankár* címmel. A Kultúr Társaság maga köré kívánta gyűjteni a helyi tehetségeket: írókat, költőket, zeneszerzőket és egyéb művészeket, és saját műsoros esteket kívántak szervezni.⁵⁸² Pesterzsébet intellektuális körei tehát nem zavartatták magukat különösképpen a hivatásos társulat elhalása miatt, folytatták a színjátékot műkedvelői alapon: saját szerzeményeiket saját előadásukban saját közönségük előtt adták elő. (Melléklet 23.)

Erzsébet Színpad vs. Blaha Lujza Színház

„Nem szűnt meg a színház,
Csak más helyet kapott,
Rögvest el is mondok
Egy játszott darabot.

A függöny feltárul
S gubbasztó verebek
Rugó nélkül fűjják
A tanult szerepet”⁵⁸³

1929 szeptemberében ismét egy újabb téli szezont kezdte meg a volt Erzsébet Színház, amelyet innentől kezdve Erzsébet Színpadnak neveztek el. Muhoray Elemér igazgató töretlen hittel és lelkesedéssel kezdte meg új vállalkozását, és nem sejtette, hogy ez lesz a pesterzsébeti kis színpad utolsó próbálkozása az életben maradásért. A megnyitó előadáson a *Magyar Rapszódia* kisszínpadra átírt változatát adta elő a társulat zsúfolt nézőtér előtt.⁵⁸⁴ A helyárak igazán jutányosak, mondhatni „pesterzsébetiek” voltak: 30 fillértől 1,20 pengőig. A város vezetősége ekkor már egészen egyértelműen levette kezét a helyi színjáték

⁵⁸¹ *A Kz*, 1929. július 27., 3. o.

⁵⁸² *A Kz*, 1929. augusztus 11., 4. o.

⁵⁸³ „Aktuális strófák”, *Függetlenség*, 1930/7., 4. o.

⁵⁸⁴ „Erzsébet Színpad”, *A Kz*, 1929. szeptember 21., 3. o.

koordinálásáról, így történhetett meg, hogy bármekkora közöny is uralkodott a lakosságban a színház iránt, mégis, párhuzamosan Muhorayval egy másik társulat is megkezdte előadásait a városban. A konkurencia feltűnése bizonyára nem tett jót a színház népszerűségének, ugyanakkor más probléma is adódott.

Miklós Imre, az újpest-kispesti Blaha Lujza Színház főigazgatója meghirdette, hogy péntekenként Pesterzsébeten a Pflum mozitermében fog előadásokat tartani. Az országos színikerület beosztás szerint Miklós Esztergom, Veszprém, Tatabánya, Kispest és Újpest mellett erre a szezonra elnyerte a Pesterzsébeti előadások jogait is, tehát az ő társulata volt a minisztériumi engedéllyel működő hivatalos színtársulat Pesterzsébeten.⁵⁸⁵ Bemutakozó előadásukat szeptember 13-án tartották, és előadták a *Mit susog a fehér akác* című operettet, amelyet Muhoray már műsorra tűzött június végén. A társulati összetétellel kapcsolatban ki kell emelni, hogy Erdélyi Rezső, a volt pesterzsébeti direktor is ide szerződött le, volt kollégájának és igazgatótársának, Muhoraynak konkurenciát állítva.⁵⁸⁶

A *közlöny* című lapban szokás szerint az új társulatot és a potenciális nézőket bátorítandó ismét fellángolt a színházpártolási kedv, és párhuzamosan közölt mindkét társulatról dicsérő sorokat, külön kiemelve, ha valamely előadott darabon keresztül az adott társulat „igyekszik részt venni a nemzeti öntudat felébresztésében, kifejlesztésében”. A kezdeti telt házakat ismét hamar felváltotta a részvétlenség, hiába az alacsony jegyár, a nemzeti érzelmű darabok, a kevesebb előadás, a sajtó pártolása. Az Erzsébet Színpad egyik érdektelenség miatt elmaradt előadásáról így számol be egy olvasói levél:

„Mélyen tisztelt Szerkesztő úr!

Október 3-án, csütörtökön édesanyám látogatására Pesterzsébetre mentem. Már az utcán, de főleg otthon szemembe ötlött a Pesterzsébeti Színház plakátja. Örömmel olvastam, hogy Pesterzsébeten egy magasabb színvonalú előadásra készülnek, a Parasztebecsületet adják, a »Városi Színház« tagjai vendégszereplésével.

Édesanyám, aki egyébként nem tartozik a színházi habitúéik közé, megérezte, hogy már lokálpatriotizmusból is ezt a nem mindennapi eseményt fel kell karolni és animal engem, hogy maradjak kint és kísérem el őt a színházba.

Így is történt.

⁵⁸⁵ *Színészek Lapja*, 1929. szeptember 1., 12. o., A társulat tagjai: Ajtai Lili, Ács Stern Rózsi, Dolinai Dolinszky Vilmos, Erdélyi Rezső, Gonda György, Hoppe Jenő, Hunter Havasi Mimi, Károlyi János, keleti Margit, László Béla, Megyeri Ferenc, Miklósi Gáborné, Miklósi Imre, Miklósi István, Miklósi Juliska, Miklósi Klára, Miklósi Sándor, Seregi Andor, Somogyi Emma, Somogyi Róza, Unger István, Zilachy Pál, Földesi Vilmosné, Batori Jolán, Horváth Anna, Loydl Lóránt Klára, Nagy Rózsa, Katz Kondor Sándor, Kelemen Sarolta, Rücklander Tibor József.

⁵⁸⁶ „Színészet a Pflumban”, *A Kz*, 1929. szeptember 7., 3. o.

Az én drága, immár 70 éves édesanyám örömmel készülődött s feltétlen számítva arra, hogy a helybeli intelligencia szintén a felkarolás szükségességét átérezve, meg fog jelenni, utcai ruhámat tekintve, dacára az első sorban váltott jegynek, hátrábbi sorokban foglaltunk helyet. S vártuk a közönséget. De sajnós, közönség nem jött. Ott ültünk mi s még egy páran, reménykedve, hogy hátha jönnek, hiszen az nem lehet, hogy mikor egy ilyen előadás van hirdetve, közömbösen vegyék tudomásul. Hiszen mi sem természetesebb, mint hogy ilyen jó szándékot és Pesterzsébet kultúrnívóját emelni akaró törekvést az intelligenciának feltétlenül honorálnia kell s meg fog jelenni, mert ha jó magma a helyi intelligenciához tartoznék, műpártolás s az előbb említett kulturális törekvés elismeréseképpen a megjelenést jó példaadasként kötelességemnek tartanám.

De az intelligencia megfeledkezett kulturális kötelességéről. Érdeklődés hiányából az előadás elmaradt. Egy úr, nem tudom, ki volt, talán az igazgató, aki köszönetet érdemelt volna kiállt a függöny elé s elszorult hangon, a helybeliek helyetti szégyenkezéssel kijelentette, hogy 31 pengős bevétel lenne, ami oly kevés, hogy abból még csak a kiadás sem fedezhető s így a művészek előadás nélkül mennek vissza a városba, szerintem olyan tapasztalattal, ami Pesterzsébet helyi kulturtámogatására szomorú fényt vet s hirdeti azt, hogy Pesterzsébeten nem kell az opera, nem kell a »Parasztbecsület«, mert még az uri becsületről is megfeledkeznek. (...) Egy Pesterzsébetről elszármazott uriaszony. „⁵⁸⁷

A már említett színvonalcsökkentés valószínűleg ebben az időszakban történhetett meg, hiszen az olcsó kabarék tartása korábban is bevált üzleti stratégia volt helyben. Muhoray igazgató színháza ebben a szezonban is bemutatkozhatott a *Színházi Élet*ben a nem túl hízelgő „Ahol a színház kizárólag a szereplők darabjait adja elő” alcímmel ellátott cikkben.⁵⁸⁸ A fényképekkel is illusztrált beszámolót az ekkor még újságíróként dolgozó Kellér Dezső írta, és az ismét nem kevés iróniával megfűszerezett cikkben rácsodálkozik arra a helyi gyakorlatra, hogy az Erzsébet Színpad helybeli szereplők műveit adja elő. Míg Budapesten a színingazgatók darabhiánnyal küzdenek „ha az ember felszáll egy 30-as villamosra és mondjuk kidöcög Pesterzsébetre, mindjárt rózsásabb színben látja a színházi világot”, mert itt a szereplők csinálják maguknak a darabokat. Az egyik plakátjukon például a *Ben Hur* című aktuális mozifilmről készült zenés látványosságukat reklámozzák, és a Petőfi örökbecsű költeményéből, *Az apostol*ból készített gyönyörű zeneszámokkal teletűzdelt előadását, amelyben az egyik dalbetét a *Sonny boy*, a *Singing Fool* című hangosfilm híres slágere. Kellér meg is nézett egy előadást az Erzsébet Színpadon, a *Weekend-házasság* címűt, melynek szerzője ismeretlen. A beszámoló szerint a színházban telt ház volt, és mindenki télikabátban ült a nézőtéren (decemberben). Különösen nagy sikere volt Ormos Béla táncoskomikusnak, akinek éppen ezen az estén volt jutalomjátéka, és egy

⁵⁸⁷ „Kendőzés nélkül”, *A Kz*, 1929. november 2., 3. o.

⁵⁸⁸ „Előkészületben: Ben Hur, az idény legnagyobb filmjéről készült zenés látványosság, Ahol a színház kizárólag a szereplők darabjait adja elő”, *Színházi Élet*, 1929/49., 59–60. o.

szólószáma után koszorút kapott, de nem virágból, hanem „jó kövér szafaládékból volt összeállítva a csokor, amelyhez ruhakefét, pléh cigarettatárcát, zsebtükröt és sok más hasznos dolgot kötöztek”. Az előadás hangulatáról Kellér őszinte elismeréssel számol be, a közönség folyamatosan hahotázott, percenként felcsattant egy vicc. A viccek színvonala és a közönség elvárása szerencsésen találkozott, hiszen percekig szünetelt például az előadás, mikor az egyik szereplő a következőképpen beszélt a drágaságról: „Annyi baj legyen. Ha megdrágul az inggomb, majd növesztek a nyakamon egy vimedlit és arra gombolom a galléromat...” Az igazgató büszkén nyilatkozott arról, hogy a mai viszonyok mellett ekkora látogatottsága van a színháznak, a *Szerelmes lettem én szép asszony magába* című operett-előadásnál például még pótszékeket is be kellett állítani. Kellér kapacitálja a pestieket, hogy villamosozzanak ki Pesterzsébetre, hiszen a legközelebbi bemutató a *Hindu síremlék* nagyszabású operett lesz, fényes kiállítással és „divatos dzsessz-slágerekkel” tarkítva. Ugyanakkor Réthy Rózsi színésznő megkérte a *Színházi Élet* riporterét, hogy ne írják ki a nevét a cikkben, mert ő korábban Nagykanizsán volt szubrett, és szégyelli, hogy itt játszik. A korrektség kedvéért mindezt persze leírja Kellér.

A *Színházi Élet* beszámolója, ha színvonalban nem is, de nézettség szempontjából nagyon kedvező képet fest a színházról. Lehetséges, hogy Muhoray szándékos színvonalcsökkentése, saját készítésű, összetákolt, népszerű témákat olcsó viccekkel és divatslágerekkel-táncokkal vegyítő műsorai valóban sikeresek lettek? Kellér Dezsőn kívül azonban más külső szemlélő is láthatott fantáziát, szellemeset az olcsó színekörben. A helyi lap újságírója ugyanis ugyanebben az időszakban sétát tett ismerősével a városban, és a színháznál a következő reakciót kapta: „Megmutattam neki színházunkat. A vállamra csapott. – Óriási! Kívülről tettetett szegényes külső, de bezzeg belül... tudja, hogy nagyon bohém!”⁵⁸⁹ A hivatalos, csak heti egy napot játszó színtársulat mellett tehát Muhoray egy bohém, a régi kabaré-műszínköri műsorra hasonlító, de modern felfogású színházra váltott, amelynek megítélésén mit sem rontott a színházépület szegényes külseje. Mielőtt azonban megszilárdulhatott volna a botcsinálta kabaré és a vele párhuzamos pénteki színház, a körülmények ismét változni kezdtek.

Láthatóan a két színtársulat békésen megfér egymás mellett, bár a gazdasági válság nem kedvezett egyetlen művészeti vállalkozásnak sem, pláne a szegény Pesterzsébeten. Míg *A közlöny* támogatta a színházak működését cikkeivel, a *Pesterzsébeti Újság* meg sem említi

⁵⁸⁹ „Megmutattam Pesterzsébetet”, *A Kz*, 1929. november 9., 3. o.

Muhoray társulatát, de Miklósyval sem sokat foglalkozik, bár sietve közli még az évad elején, hogy ez a társulat Pesterzsébet rendes társulata. Az alacsonyan tartott helyárak, ritkított fellépések, szórakoztató, zenés előadások mégis vonzották mindkét társulat előadásaira a javarészt munkásközönséget. Azonban még a gazdasági válságnál is nagyobb csapást jelentett a végsőkig művészi színvonal alá szálló színházak életében a hangosfilm megjelenése. Miklósy társulata 1930. január közepén a hangosfilm műsorra kerülése miatt azonnal kiszorult a Pflum mozgóból. Január 18–19-én először vendégjátékot tartottak az Erzsébet Színházban, ekkor Muhoray igazgató jutalomjátékként a Vígszínház műsordarabját, Fodor László *Bölcsődal* című vígjátékát adták, aztán a Vasas Otthonban folytatták előadásait. Muhoray társulata pedig ugyanekkor egyszerűen eltűnt az újságok lapjairól. Mivel erről az évről már egyetlen színlap sem maradt fent, csak találgatni tudunk, mi történhetett.

Mivel kultúrházra sokkal nagyobb igény volt a városban, mint színházra, hiszen a hangosfilm nemcsak a színházi társulatot, hanem a műkedvelőket is otthontalanná tette, elsősorban ezt a kérdést tartotta napirenden a városvezetés. Erősítve a versenyhelyzetet, 1929 novemberében a régóta féken tartott, összesen 5 helyi mozi engedélyező rendeleten változtattak, és kiadták az engedélyt a pacsirtatelepi mozira is. Az ítélet tehát egyértelmű volt, a versenyhelyzetben a színházi vállalkozások alulmaradtak. Az Erzsébet Színpadnak sem sikerült hosszabb időre megvetni a lábát a városban. (Melléklet 24.)

2. (Szín)térrombolás

A pesterzsébeti, utoljára Erzsébet Színpadnak nevezett deszkaszínház története itt véget ér. Az épületet lebontják, de nem tudjuk, pontosan mikor. 1930. január 26-án tartja Muhoray az utolsó általunk ismert előadását az épületben. A helyi lapok hallgatnak, az épület lerombolásáról nem ejtenek szót, időpontja tehát nem behatárolható. Felerősödnek viszont a helyi kulturalizációt elsírató hangok, hiszen a városiasodás kérdésköre a kortárs szemlélő szerint is elválaszthatatlan a szellemi élet, a színház meglététől. *A közlöny* cikkírója, ifj. Filler János ennek megfelelően borúsán nyilatkozik: „Lelket tompító, fásult bénaság trónol Pesterzsébet felett és a sötétség horkol a házak között. Ki kell mondanom, hogy majdnem halott ez a város! A sáros, görbe összevissza utcák rendjén a tunyaság sétál egykedvűen. Igen, halott ez a város! Társadalmilag teljesen.”⁵⁹⁰ Hiába haladja meg ekkorra a város

⁵⁹⁰ ifj. Filler János: „Város-szeretetem nevében”, *A Kz*, 1930. február 8., 3. o.

lakossága a 60 ezret, túl van mint már 6 éve rendezett tanácsú város a második polgármester-választásán, mégis felteszik önmaguknak is a kérdést, hogy mi az, ami jelzi, hogy Pesterzsébet valóban város. Mert bizonyítja-e a városi létet néhány épület vagy tapintható dolog? A rendkívül rossz egészségügyi viszonyok miatt felállított tüdőgondozó, vagy a vásárcsarnok, az iskolák, vagy a néhány kövezett utca, vagy a szemetesautók. Szabad-e egyáltalán sorozatos külföldi kölcsönökkel várost fejleszteni? A városi lét meghatározója Filler szerint a társadalmi élet kellene hogy legyen, ami pedig nincs. Pesterzsébet lakói a fővárosban élik életüket, haza csak aludni járnak. Nincs semmiféle „kultúrtársaság”, nincsenek összetömörítve a képzőművészek, hiányzik a város „intellektuális rétegének egységes frontja”. Nincs egy olyan kultúrház, ahol egy nagyobb művészi vagy ipari kiállítást meg lehetne rendezni. Nincs összefogott sportolási lehetőség. És végül rátér a helyi színházi életet érintő megállapításaira: „És hol a színház? Nem tudunk egy állandó színi társulatot eltartani? Én erre is azt mondom, hogy igen! Tagadhatatlan, hogy dekadencia van minden téren.”

Azonban, hogy ne csak a mindenkori színház oldalán elhivatottan kardoskodó *A közlöny* című, a városvezetésben ekkor kisebbségben lévő Keresztény Szocialista Párt lapjának álláspontját vegyük figyelembe, érdemes megnézni ennek az időszaknak a másik sajtóorgánumát, a politikailag magát függetlennek valló *Pesterzsébeti Újságot* is, ahol 1930-tól már semmilyen formában nem közölnek színházzal kapcsolatos híreket. Ezen a fórumon is megjelenik a „városodás” követelményeinek problémaköre, de teljesen más megvilágításba helyeződik. Az építő- és alkotótevékenység területén uralkodó „temetői csend”, a végtelen közömbösségbe taszított tömegek, a csupán nevükben élő községek és városok sokasodó problémái között fel sem merül a színház kérdése, hiszen a lakosság csupán a mára képes tekinteni, megélhetési gondjaira összpontosít.⁵⁹¹ A pesterzsébeti kőszínházról való érvelés és álmodozás helyett ebben a lapban a városházi ügyek mellett a helyi szegények, az ipar és a kereskedelem foglalja el az első helyet. A pesterzsébeti kultúra számukra teljesen mást jelent: egészségkultúrát (tüdőgondozó felállítása, mentők fenntartása), jótékonytságot (Mi Konyhánk jótékonyági ételosztás) és népművelést (előadások, műkedvelők, könyvtár),⁵⁹² tehát épp azokat a fejlesztéseket, amelyek elősegítik a helyi kiskeresetű tömegek emberhez méltó életét. „A város minden lehető eszközt megragadott ahhoz, hogy az elhanyagolt külsejű és berendezésű faluból, telepből, egy

⁵⁹¹ „A városodás kisebb követelményei”, *PU*, 1930. március 29., 1. o.

⁵⁹² „Kultúra Pesterzsébeten”, *PU*, 1929. január 26., 1. o.

modern várost teremtsen,”⁵⁹³ írják az 1931-es kiadású Pest környéki városok monográfiájában az illetékesek saját munkájukról, de ebben a szövegben hiába keressük a kultúráról szóló sorokat.

Viszont ismét előkerült a helyi lapokban a színházépítésről való értekezés, ami arra enged következtetni, hogy nyugtázták az aktuális társulat ismételt kudarcát, és lehetséges, hogy kimondatlanul is a deszkaszínház lebontására reagáltak. A *Függetlenség* című rövid életű, magát pártatlannak bemutató lap első számában beszélgetést közöltek báró Rudnyánszky Miklóssal, Pest vármegye első főjegyzőjével Pesterzsébet jövőjéről, melyben szintén előkerült a pesterzsébeti kőszínház építésének a témája. Rudnyánszky azon a véleményen volt, hogy „Pesterzsébeten fölösleges a színház, mivel a lakosság túlnyomó része szegény, ezeknek színházra nem telik és így egy-egy jó mozielőadásban keresik és találják meg szórakozásukat. Akiknek pedig mégis telik, villamoson könnyen bejutnak a budapesti színházakhoz.”⁵⁹⁴ A cikk írója (valószínűleg Baál Ernő szerkesztő) rövid úton megpróbálja meggyőzni a főjegyzőt, hogy nincs igaza, és e tárgyban megkérdezi Ditrói Mór, a magyar színháztudomány atyamesterének véleményét is, aki természetesen szorgalmazta, hogy bármilyen áldozatba is kerül, Pesterzsébeten sürgősen építsenek fel egy kőszínházat.⁵⁹⁵ A lap értesülései szerint egy áldozatkész ember vállalta, hogy építtet egy színháztermet, csak kérte a lakosság segítségét, hogy a városvezetésnél is szorgalmazzák ezt. Hogy ki volt ez az ember, azt nem tudjuk, de hogy a terv újfent nem valósult meg, az bizonyos. A színházépület eltüntetése tehát valamikor 1930-ban vagy 1931-ben történt meg, 1930 februárjától már biztosan senki sem játszott benne.

Kitekintés

A színházépület hiánya miatt azonban nem állt le a helyi színi élet, hiszen a Pflum nyári mozija, a Vasas Munkásotthon színpada rövidebb időszakokra lehetőséget biztosított a fellépésre. A valódi színházi tér hiánya azonban maga után vonta az ideiglenesség állapotát, az állandó társulat, folyamatos színházvezetési munka lehetetlenségét: a multifunkcionális színpadok nem adtak lehetőséget a városban hosszabban időzni kívánó társulatoknak. Azonban évekig nem is volt erre szükség: a pár hetes vendégszereplések vették át a stafétát

⁵⁹³ *Monográfia*, 1931. 185. o.

⁵⁹⁴ *Függetlenség*, 1930. március 23., 4–8. o.

⁵⁹⁵ Ditrói Mór: „Pesterzsébetre színház kell!”, *Függetlenség*, 1930. márc. 23., 7–8. o.

az állandó társulat, állandó színház lehetőségétől. Az állandósulási vágy a színházépület eltüntetésével megszűnt, kevesebb terhet róva ezzel a városvezetőségre.

Lássunk tehát egy rövid kitekintést a pesterzsébeti színháztörténet következő fejezetéről, melynek részletesebb tárgyalása önálló tanulmányt érdemel. Az 1929/30-as évad színikerület-beosztásánál Pesterzsébet Miklósy Imréhez tartozott, január végén pedig Muhoray Elemér társulata eltűnik. Azt hihetnénk ezután, hogy csökkent a színházépület valószínűsíthető hiánya, illetve az anyagi nehézségek, a helyiek érdektelensége miatt a színingazgatók játékkedve, azonban rögtön 1930 februárjában azt olvashatjuk, hogy egyazon időszakban szerepelt a helyi kultúrház színpadán Miklósy Imre újpesti társulata mellett Miklósy Aladár óbudai és Pataki Ferenc zuglói társulata is.⁵⁹⁶

Az 1930/31-es évadban már nem látjuk Pesterzsébet városát a Miklósyhoz tartozó területek között, ellenben Szabó Ferenc színingazgató igen sok várost felvonultató kerületébe belekerült Pesterzsébet.⁵⁹⁷ Az ő működéséről viszont semmilyen adat nem áll rendelkezésre. A következő színingazgató, a vészes gyorsasággal távozó Deák Lőrinc szintén a Munkásotthonban próbálkozik 1931. május végétől. Muhoray Elemér életrajzában ugyan olvashatjuk, hogy 1931-ben megkapta a pesterzsébeti Erzsébet Színház színháznyitási engedélyét, és kezdeményezi a „Klasszikus sorozat olcsó bérletben”-akciót, de amikor elkezdí szervezni a munkásközönseget, a város vezetősége visszavonja a helyiségengedélyt.⁵⁹⁸ Semmilyen híradás nem található azonban arról, hogy Muhoray 1931-ben bármit is csinált volna helyben, lehet azonban, hogy 1930-as távozásának ez volt a valódi oka. Ami bizonyos, hogy 1932 januárjában a régi színházépület helyén már üres telek tátongott,⁵⁹⁹ és még 1936-ban is csak egy üres füves telek állt a színház helyén.⁶⁰⁰ 1940-ben épült a szomszéd telken az 1100 személy befogadására képes Tátra Mozi, ugyanezen év városrendezési övezeti térképén a színház egykori telke még mindig üresen áll. A terület tehát még sokáig parlagon hevert, a színház sietős lebontásának oka semmiképp sem egy másik épület felhúzása volt.

1932-ben Pesterzsébet nevét politikai és egyházi nyomásra Pestszenterzsébetre változtatták, így a város már nem Sisi királyné, hanem Szent Erzsébet emlékét őrizte egy darabig. A

⁵⁹⁶ „Kell? vagy nem kell?”, *A Kz*, 1930. február 8., 3. o.

⁵⁹⁷ *Színészek Lapja*, 1930. augusztus–szeptember 1., 12. o., Szabó Ferenc kerülete a következő településekből állt: Mezőberény, Mezőtúr, Békés, Sarkad, Szeghalom, Tótkomlós, Turkeve, Pestszentlőrinc, Füzesgyarmat, Rákosszentmihály, Kőrösladány, Szentendre, Budafok, Pesterzsébet.

⁵⁹⁸ Muharay Elemér Népművészeti Szövetség <http://www.muharay.hu/index.php?menu=134> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 27.

⁵⁹⁹ „A kultúrmunka hanyatlása Pesterzsébeten”, *A Kz*, 1932. február 6., 2. o.

⁶⁰⁰ *Monográfia*, 1936., 87. o.

következő, éveken át visszatérő színigazgató Darvas Ernő volt, akinek társulata 1932-től próbálta megvetni lábát Pestszenterzsébeten. Először egy cirkuszi sátorban, majd 1933-ban a Pflum mozi nyári helyiségében játszottak, mígnem a város engedélyezte egy újabb Nyári Színház felállítását a Kende Kanuth és a Kossuth Lajos utca sarkán, szemben a Vásárcsarnokkal. Darvas társulata öt nyáron át működött a városban. Az őt követő igazgató talán a legnagyobb név volt, aki valaha helyben színtársulatot szerepeltetett. 1937 és 1938 nyarán Horváth Árpád, a Debreceni Csokonai Színház igazgatója, a Nemzeti Színház kényszernyugdíjazott volt főrendezője alakította ki Sátoraljaújhely mellett másik nyári állomáshelyét Pestszenterzsébeten. Igazgatóhelyettese és primadonnája, a színház legnagyobb sztárja felesége, Neményi Lili volt. A társulatnak anyagilag ugyan nem érte meg az erzsébeti nyári szezont, de annál nagyobb művészi sikereket értek el a városban. A „Faopera” épületének sietős tűzveszélyessé nyilvánítása és lebontása 1939 nyarán tisztán politikai indíttatásból történt, Horváth Árpádtól ugyanis Debrecen városa és Pestszenterzsébet vezetősége is megvonta a játszási engedélyt. Erős baloldali magatartása miatt nem kívánt személylé vált. Pestszenterzsébet jobbratolóvá már 1937-ben megkezdődött, 1939-ben azonban bekövetkezett a teljes fasizálódás, Chikán Bélát ekkor távolították el a polgármesteri székéből. Horváth Árpád színigazgató nemkívánatos vendégszereplése tehát egybeesett a város politikai színeváltozásával. Végül 1944-ben a nyilasok hurcolták el és végezték ki. A '40-es évek elején Neményi Lili számos alkalommal lépett fel a helyi Vasas Kultúrotthon, a Csili munkásmatinéin. A Pestszenterzsébeti Múzeumban a Neményi Lili – Horváth Árpád-émlékszoba és az évente megrendezésre kerülő Neményi Lili Emlékest őrzi emléküket.

Színházbontás mint tendencia

A színházépület mint nyilvános emlékmű fogalma, kulturális és politikai implikációk hordozója a felvilágosult gondolkodással egyidős. Fontos tehát, hogy a közsínház mit is reprezentál. „A színházépület olyan helyszín, ahol kőbe vésve manifesztálódhat egy adott nemzet identitása és építetőinek ideiglenes személyisége.”⁶⁰¹ Ugyanakkor a nemzeti identitás táplálása, az építetők személyes kultusza mellett a színház intézményként, jelenségként és épületként is felhasználható arra, hogy egy virtuális közösség reprezentációjaként valós közösséget foglaljon magába, még ha ideiglenesen is.⁶⁰² Nem

⁶⁰¹ Imre, 2013. 29. o.

⁶⁰² Peggy Phelan: „Holtat játszani a kőben – avagy mikor nem rózsza a Rózsza?”, *Theatron*, 1999/2., 40–57. o.

mindegy azonban, hogy a színház adott esetben melyik társadalmi csoportot, politikai erőt, kulturális réteget alakítja közösséggé, és az sem mindegy, hogy milyen az a színházi tér, melynek jelentése a városi térben esztétikai, társadalmi és politikai vetülettel is rendelkezik. A munkáskultúra tömörödése, formálódása a munkásotthonok közegében viszonylagosan elfogadottnak, felügyelhetőnek, (még) megengedhetőnek számított. Azonban a városi térben elhelyezett, eredetileg polgári szórakoztatás céljával létesített színházban az előadásokra szervezeten gyülekező munkásközönség már problematikusnak hatott. Ugyanakkor, adott esetben a város öndefiníciójába sem illett bele egy olcsó deszkaépület. Mellette hiába épültek egészségügyi, oktatási és egyéb középületek, a színház mindig az adott város társadalmának, vezetőségének kulturáltságát reprezentálta. Egy színházépület története nagy léptékben tehát a nemzeti identitás alakításában játszik fontos szerepet: „az emlékezés és a felejtés dialektikájának kulcsjelentősége van a nemzeti identitás keletkezésében”.⁶⁰³ Kis léptékben azonban ugyanez elmondható egy város önképének tudatos alakításával kapcsolatban is.

A (szín)térrombolásnak, -bontásnak, -eltüntetésnek így a kollektív identitás alakításában is nagy szerepe lehet. A színházbontás a használhatatlan, elöregedett épületektől való megszabadulás mellett az elhallgatás, elhallgattatás egyik fontos elemeként is működhet. A tűzveszélyesség, rossz állapot ürügyként is szolgálhatnak, mivel az adott épület nem építhető be szervesen az identitásteremtésbe, hátráltatja azt, netán veszélyes politikai tartalmú tömörüléseket sejtet, nem megfelelő konnotatív jelentést hordoz, túl sokba kerül a fenntartása, stb. A húszéves pesterzsébeti deszkaszínházzal természetesen több probléma is adódott: rossz állapota, rossz emléke, könnyed szórakoztató jellege, a munkás nézői és legelső sorban az állandó segélyezés kényszere. A deszkaszínház léte, ahogy tulajdonképpen ennek a húsz évnek a recepciótörténetéből kiderült, azt az állandó kérdést veti fel a lakosságban és a külső szemlélőkben egyaránt: miért nincs valódi színházi tere, kőszínháza a településnek, városnak. A városvezetés sikerpropagandája pedig mindezt nem engedhette meg.

Ahogy már szó esett róla, Pesterzsébet színház történetében két alkalommal is bontottak le színházat. 1930 körül majdhogynem titokban, ki nem fejtett, de sugallt okok miatt az utoljára Erzsébet Színpad néven működő volt Erzsébetfalvai Műszíntört. A húszéves deszkaszínház történetét eltüntette az idő és a helytörténeti monográfiakészítés felejtő aktusa. Muhoray Elemér munkásszervező tevékenységét mint kiváltó okot nehéz alátámasztani, a

⁶⁰³ „Emlékezet és felejtés mint (politikai) stratégia” in Gyáni, 2010., 321. o.

várospolitikában abban az időben még meglehetősen toleráns volt. 1939-ben azonban a politikai színváltás teljesen nyíltan kívánta megszüntetni a lehetőséget, hogy Horváth Árpád a munkásközönségnek továbbra is igazi kultúrát nyújtson a csupán ötéves múltra visszatekintő „Faoperában”. Horváth Árpád és Neményi Lili helyi működésének emléke ugyan fennmaradt, de csupán Neményi gazdag visszaemlékező, önéletíró tevékenysége nyomán, és a Pesterzsébeti Múzeum hagyatékgyűjtésének köszönhetően.

A korszak színházbontásait országszerte figyelemmel követve elmondhatjuk, hogy a pesterzsébeti történet nem volt egyedülálló jelenség, az amúgy is sanyarú sorsú vidéki színházak egymás után veszítették el színtereiket. Lebontották 1926-ban a szombathelyi, 1927-ben a győri színházakat, az 1927-ben megnyitott nagykanizsai színház az év kilenc hónapjában moziként üzemelt, 1931-ben mozivá alakították az újpesti színházat, végül 1931-ben a pápai Jókai Színház került csákány alá, helyére református templomot terveztek.⁶⁰⁴ A színházbontások, mozivá alakítások tehát a korszakban egyfajta megoldást jelentettek a vidéki színházválságra, legalábbis a városvezetőségek részéről. Ugyanakkor mégis érdemes kitérni a nagykanizsai megoldásra, ahol ugyan tizenöt évre kölcsönt vett fel a város a színházépítésre, de amit a mozi üzemeltetője fizetett a bérletre, abból törleszteni tudták a kölcsönt. Ráadásul a pécsi színészek nyári, három hónapos vendégszereplése kielégítette a helyiek igényeit. Mindezt követendő példaként mutatták be a haldokló vidéki színház megmentésére és a mozik-színházak ellenségeskedésének feloldására.⁶⁰⁵ Nem találtak követőkre, sőt más színházépítésre sem volt példa a korszakban.

Nagyobb sajtóvisszhangot természetesen nem a kis fabódék eltüntetése kapott, hanem elsősorban a Nemzeti Színházzal kapcsolatos változások. Miután 1913-ban lebontották az épületet, a Nemzeti Színház a volt Népszínház teljességgel alkalmatlan épületébe költözött át. Az új épület terve, helyszíne, szükségessége folyamatosan napirenden volt a fővárosi sajtóban, de végül nem épült meg. 1937-ben a Budai Színház épületének bontásakor újra előkerül Pest és Buda legfontosabb színházainak megfelelő elhelyezése és fontossága. A korszakban azonban inkább bontottak, mint építettek színházat, és bár a legendás Budai Színház elbontása fájó pont volt a budaiak szívében, mégsem tehettek ellene, hiszen „megérett már a bontásra”.⁶⁰⁶

⁶⁰⁴ „A pápai színház lebontása”, *8 Órai Újság*, 1931. október 6., 6. o.

⁶⁰⁵ „Pola Negri, Tom Mix és Chaplin dolgoznak Nagykanizsán a Magyar színházkultúráért”, *Színházi Élet*, 1927/48., 56–57. o.

⁶⁰⁶ Harsányi Zsolt: „Esti levél, Színház-bontás és építés”, *Pesti Hírlap*, 1937. december 5., 10. o.

Üzlet és színház

Erzsébetfalva nagyközség, Leninváros, majd Pesterzsébet színháztörténete remekül illusztrálja, adott esetben mikrotörténeti látteleletét adja annak az időszaknak, mely a századfordulótól 1930-ig politikai, gazdasági és kultúrafogyasztás tekintetében is oly sokat változott, formálódott. Az aktuális körülményekkel megküzdő, az egymást követő korszakok tükréként működő helyi színpadi vállalkozások és a bennük dolgozó, megélni próbáló direktorok, rendezők, színészek bemutatják tehát, hogyan próbált a színház a művészi elvárás és az üzleti érdek között lavírozni, és minden körülmények között fennmaradni. Mennyi színházvezetési stratégiaváltás, térszervezési megoldás, műfaji változatosság vagy éppen egysíkúság kellett ahhoz, hogy minél több hetet, hónapot, évet túléljen egy vállalkozás. Az éppen ebben a korszakban kialakuló sztárrendszer, főváros-központúság, a polgári nevetés műfajainak vidéki színpadokon használhatatlan üzletorientáltsága, valamint az ezt kiszolgáló, éltető színházi sajtó, tehát a teljes sikergépezet működése mennyire megbénította a honi színjáték kisebb vállalkozásait. A szórakozási formák egyre szaporodó lehetőségei: daltársulat, orfeum, műkedvelés, mozi, kertmozi, kino-varieté, hangosfilm, week-end-divat, rádió, amint a tanulmányban jól követhető, hatalmas konkurenciát jelentettek, megjelenésükkor egyre jobban beszűkítették az aktuális helyi színtársulat érvényesülési lehetőségeit.

A pesterzsébeti első deszkaszínház lebontásának feltételezett dátuma, ahogy a városi színháztörténet első szakaszának lezárulása 1930-ban éppen egybeesik a *Nyugat* című folyóirat színházi vitájával, melyben reagál a korszak és a műfaj elüzletiesedésére. Sok tekintetben választ találunk ebben a cikksorozatban a helyi színházi kulturalizáció csődjének miértjeire is, hiszen helyben is egyértelművé vált, hogy ekkorra már a színházat kulturális intézményként felfogni, benne művészi és szociális hivatást keresni lehetetlen volt. A vita egyik oldalán az üzleti érdek miatt elzüllött színház negatív vetületét emelték ki. Míg például Schöpflin Aladár a színházat többre tartja, mint a színházi vállalkozást, addig megérti, hogy a közönség a mindennapi gondjait jár elfelejteni a színházba, és a pénzéért szórakozni kíván. Ugyanakkor kiemeli, hogy a művészetnek kellene felemelnie a nézőt, és nem leszállnia a néző színvonalára.⁶⁰⁷ Kárpáti Aurél ugyanezen gondolatmeneten haladva a színház evolúcióját a következőképpen látja: templom, színház, üzlet. Véleménye szerint a

⁶⁰⁷ Schöpflin Aladár: „Színház és kritika”, *Nyugat*, 1930/2., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00482/14867.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 27.

demokráciával együtt jött a nép megistenülése és a művészet lezüllése – üzletté. „A tömegek színháza, ahol a tömeglélektan törvénye parancsol.”⁶⁰⁸

A problémát azonban hasznosabb a mi esetünkben a másik irányból megközelíteni, az igényes színház lehetőségeit, fenntartásának problematikáját kell körüljárni. Hevesi Sándor erre tér ki, mikor amellet érvel, hogy a művészi színházat csak szubvencióval lehet fönntartani, mivel „a színház, mint a nemzeti és a társadalmi élet függvénye, bizonyos fokig és bizonyos mértékig tradicionális intézmény kell, hogy legyen, vagyis eleven kirakata mindannak, ami régi, de ami nem múlt el, hanem tovább él a nemzet és a társadalom tudatában”.⁶⁰⁹ Ugyanakkor a nemzeti és társadalmi tudat éltetése szubvenció által semmit sem ér nézők nélkül. A szubvenció lényege pedig nem abban áll, hogy mesterségesen fenntartson egy élettelen színházat. Lengyel Menyhért meglátása szerint magasabb rendű színházat háromféle módon lehetne fenntarthatóan létrehozni: avantgarde színház formájában, mely gazdasági szempontból igen kis költségű, mecenatúra támogatásával vagy állami szubvencióval. Az előbbi kettő a korszakban nem létezett, az utóbbira jó példa a Nemzeti Színház és az Opera.⁶¹⁰ Ebből a megközelítésből továbbindulva talán maradjon is meg „a színház annak, amivé fejlődött: elüzletiesedett közintézménynek, vagy, ha úgy tetszik, közintézménnyé vált üzletnek.” Hiszen a kritika, a sajtó, mely megítéli, szintén üzleti vállalkozás, a tömegízlést kénytelen szolgálni.⁶¹¹

A korszak vidéki színházi életének válsága, Pesterzsébet színházi kulturalizációjának csődje azonban éppen ide vezethető vissza, szubvencióval próbáltak életben tartani újabb és újabb, teljesen élettelen üzleti vállalkozásokat. A nemzeti és társadalmi tudat éltetése, a klasszikus művek színre vitele, a minőségi művészszínház létrehozása állandó kőszínház, állandó művészeti vezetés, állandó társulat, fizetőképes polgári nézőközönség és folyamatos és elegendő szubvenció nélkül lehetetlen volt. A vidéki színházakat, melyekre tradicionális intézményi keretet erőltettek, de valójában üzleti vállalkozásként működtek, valamint folyamatosan változtak összetételükben és külső körülményeik tekintetében is, teljesen feleslegesen szubvencionáltak.

⁶⁰⁸ Kárpáti Aurél: „Thália és Mercurius”, *Nyugat*, 1930/2., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00482/14868.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 27.

⁶⁰⁹ Hevesi Sándor: „Színház és üzlet”, *Nyugat*, 1930/2., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00482/14879.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 30.

⁶¹⁰ Lengyel Menyhért: „Üzlet?”, *Nyugat* 1930/2., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00482/14880.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 30.

⁶¹¹ Vámbéry Rusztem: „»Jogi« válasz a színház dilemmájára”, *Nyugat*, 1930/2., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00482/14882.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 30.

Ahogy láthattuk, a pesterzsébeti színjáték kudarc történetében az állandóan visszatérő kérdés – a „miért nem sikerült?” – folyamatosan újabb és újabb magyarázatokat, válaszokat, problémafelvetéseket generált. Az idő múlásával azonban rájöhettünk, hogy ezek a magyarázatok mindig ugyanazok voltak: a közönség kulturátlansága, szegénysége, a konkurencia fokozódása, a városvezetőség, a helyi újságok elégtelen támogatása, Budapest közelsége, a gyenge előadások, a színház hiánya, a színházépület alkalmatlansága. Azonban azt is láthattuk, hogy akárhány hiányosságot küszöböltek is ki a társulatok, a színházak állandósulása mégis sikertelen volt. A folytonosan kárhoztatott színpadi formák, a tisztán üzleti vállalkozásként működő kabaré, műszínikör, kino-varieté, illetve a tisztán közösségi megmozdulások, mint a műkedvelő színjáték viszont egész idő alatt sikeresen működtek. A korszak nyíltan szórakoztatást preferáló és önművelő, amatőr színház formáit folyamatosan konkurenciaként aposztrofáló hivatalos társulatok teljes szereptévesztésben voltak, az életben maradásért maguk is keverték a tradicionális színházat, a nemzeti-városi identitás szolgálatát az elüzletiesedett szórakoztatással, a profizmust az amatőrizmussal, az országos elvárásokat a helyi érdekekkel, pontosan azért, mert ők is tisztában voltak vele, hogy kizárólag ezek a színházi formák működnek.

Befejezés

Disszertációm megírásakor arra vállalkoztam, hogy egy olyan színháztörténeti témát járjak körül, mely minden szempontból peremterületnek számít: teljesen feldolgozatlan, feltárása több tudományterületet érint, például új perspektívából láttatja az adott település helytörténeti megközelítéseit, és mélyfúrásaival hozzátesz a honi színháztörténet mellékvonalaihoz, aktívan kapcsolódik a korszak mentalitás- és társadalomtörténeti leírásaihoz. Jelen színháztörténeti munka legfontosabb meglátásai, ahogy a fejezetekből kiderült, a történet diszkontinuitása felől vizsgálhatóak leghatékonyabban. Több tézis felől közelítettem meg a felvetett témát, melyeknek elemzése párhuzamosan valósult meg a színháztörténeti rekonstrukciós munka folyamán.

A bevezetőben tárgyalt *kollektív felejtéstörténet*, a helytörténeti monografikus munkák változó történelmi korszakok által befolyásolt, elnagyolt, elferdített, elhallgatott hagyományteremtési kísérletei, az emlékezhelyek hiánya mind nehezítették a kutatást. Azonban ahogy az elemzéseimből kitűnik, a hiány és az elhallgatás, elfeledés mind konstruktív részét képezik jelen színháztörténeti munkának. Tanulmányom zárógondolatai, a színház és üzlet viszonya és a színtérrombolás lehetősége alapján elemezve Pesterzsébet

színháztörténetének töredékességét megállapíthatjuk, hogy az egész küzdelem az állandó városi színház megteremtésére, egyáltalán a polgári színház fenntartására, a város folyamatos színházi múltjának megteremtésére értelmetlen alapfeltevésből indult ki. A nemzeti, társadalmi, akár községi, városi tudat létrehozása, éltetése, fenntartása, formálása egy tradicionálisan szemlélt színházi intézmény keretei között olyan nézőket feltételez, akik közösségként tekintenek önmagukra, és állandó igényük van a kultúra befogadására. A frissen szerveződő, állandóan változó, javarészt munkásokat tömörítő, kispénzű közegnek azonban nem erre volt szüksége. A munkásotthonok intézménye és leginkább a mozi volt a frissen összeverődött, újonnan kialakult társadalmi réteg legfőbb közösségteremtő lehetősége, szórakozási formája. A kulturális emlékezet '30-as években, a polgári réteg által konstruált monografikus művei és bennük a színházi múlt feldolgozatlansága bebizonyítják, hogy a múlt szimbolikus alakzatokká formálása a színházi kulturalizáció területén (is) teljesen sikertelen volt. A hiábavaló küzdelem oka, hogy az emlékezés szorosán összeforr az identitás kérdésével, melyek együttesen alkotnak hagyományteremtésre alkalmas terepet. Pesterzsébet színházi életének töredékes múltjából kitűnik tehát, hogy a hely kollektív kulturális emlékezetében a város mint önálló egység csak névleg létezett. A szubvencionált, önálló városi színház eszményét nem volt mire alapozni: a színházi kulturalizáció diszkontinuitása részben az urbanizáció elégtelenségére vezethető vissza.

Pesterzsébet színháztörténetének felkutatásakor, rekonstruálásakor, újraértelmezésekor a *folyamatos újrakezdések* láncolatára és a *kudarctörténet* felvázolására koncentráltunk. Kérdésként merült fel, hogy vajon miért vállalkozott újabb és újabb színigazgató arra a nehéz és már a kortársak számára is lehetetlennek titulált feladatra, hogy Erzsébetfalván, Pesterzsébeten színházat csináljon. A kőszínház, a városiasodás, a lokálpatriotizmus és így a folyamatosság vágya áthatotta a színházszervezési törekvéseket, és kudarcot generáltak. A helyi színházi élet sokszínűsége azonban nemcsak a végpont felől szemlélhető. A töredékesség, hiányosság, diszkontinuitás eredményesen szakaszolja a szintérvariánsok, műfaji lehetőségek és a színházvezetési stratégiák változatos rétegződését. A szintérkeresés és -építés, a párhuzamos szinterek fenntartása, a városi állandó színház megteremtése, illetve lerombolása újabb és újabb lehetőségeket kínáltak különböző színházi formák meghonosítására, kipróbálására. A zenés kávéház, városligeti mintára működő műszíniköri vállalkozás, kabaré, kino-varieté, koncesszionált színház, színikerületbe való belépés, vendégjáték, szubvencionált városi színház, hétvégi, pár hetes, nyári vagy egész éven át tartó fellépések egymást követő variánsai azt bizonyítják, hogy a helyi színjáték minden körülmények között élni akart. A századforduló nagyközségi keretei, a tízes évek kezdetének

rövid fellendülése, az első világháború időszaka, a Tanácsköztársaság, majd a húszas évek urbanizációs lendülete, végül a nagy gazdasági világválság különbözőképpen hatottak a színházi vállalkozásokra, újabb és újabb színházvezetési stratégiaváltásokra kényszerítették őket. A folyamatos újrakezdések, változások oka, hogy a városi „intelligencia” színházat akart, a vállalkozó színingazgatók működési lehetőséget kerestek, a helyi színészcsaládok pedig megélhetést, így a folyamatos kudarcok ellenére is újra próbálkoztak. Elmondhatjuk, hogy a színházi vállalkozások minden variánsát kipróbálták a helyi lehetőségeknek, és csupán a világháború időszakában találkozott rövid időre szerencsésen a kereslet és a kínálat. A kudarctörténet a kortárs szemlélő számára is nyilvánvaló volt, a színházakkal kapcsolatos újra és újra előkerülő diskurzus azt sugallja, hogy ez a hiátus fontos volt a nagyközségi és városi identitás kialakításával kapcsolatban. A színház hiánya, hiányosságai a helyi társadalmi élet problémáira mutattak rá, a városi identitás kialakulatlanságát példázták. A tanulmány kezdetekor a valódi szintér hiányát emeltük ki mint a helyi színházi élet legfontosabb problémáját, húsz év elteltével pedig a szintérrombolás ismét ugyanezt a hiányosságot helyezte előtérbe. E rendhagyó intézménytörténet kereteit tehát a színházépület hiánya szabja meg. Zárógondolatként álljon itt egy szellemes párbeszéd a *Függetlenség* című rövid életű helyi lapból, 1930-ból, mely röviden összefoglalja a helyiek művészetéhez fűződő viszonyát:

- Igaz, hogy Pesterzsébet nem támogatja a művészeket?
- Ellenkezőleg, sohse volt itt annyi művész, mint most.
- Na, na!
- Semmi na, na. Hiszen itt mindenki művész, aki meg tud élni.⁶¹²

⁶¹² *Függetlenség*, 1930/3., 4. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Színháztörténeti, színházelméleti munkák:

Alpár Ágnes: *A Cabaret, A fővárosi kabarék műsora 1901-44.* Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1978.

Alpár Ágnes: *A Városliget színházai.* Budapest, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001.

Ambrus Zoltán: „Háborús jegyzetek. A háború és a színház”, *Nyugat*, 1917/4.,
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00216/06588.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.

Bécsy Tamás: *A siker receptjei.* Székesfehérvár, Vörösmarty Társaság, 2001.

Bennett, Susan: *Theatre audiences, A theory of production and reception.* London – New York, Routledge, 1997.

Bethlen-téri Színpad bemutatói 1919-1937. (adatgy.: Alpár Ágnes, Farkas Alexandra, Gajdó Tamás, Szögi Csaba),
<http://www.bethlenszinhaz.hu/wp-content/uploads/2014/11/Bethlen-t%C3%A9ri-Sz%C3%ADnh%C3%A1z-bemutatok-1929-37-teljes.pdf> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.

Bozó Péter: *Operett Magyarországon, 1860-1958.* forráskatalógus, 2013.
<http://www.zti.hu/mza/m0402.htm> és
http://www.zti.hu/mza/docs/Egyeb_publikaciok/Operett-forraskatalogus_BozoPeter.pdf
utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.

Demcsák Katalin: „A színház mint társadalmi művészet.” in Demcsák Katalin – Imre Zoltán (szerk.): *Színház és szociológia határán.* Budapest, Kijárat Kiadó, 2005., 7-12. o.

Enyedí Sándor: *A Tragédia a színpadon, 125 év.* Budapest, Madách Irodalmi Társaság, 2008.

Fischer-Lichte, Erika: “A színház mint kulturális modell”, Ford. Meszlényi Gyöngyi, *Theatron*, 1999/3., 67-80. o.

Fischer-Lichte, Erika: *A performativitás esztétikája.* Ford. Kiss Gabriella, Budapest, Balassi Kiadó, 2009.

Fogarasi György: „Performativitás/teatralitás”, *Apertura*, 2010. ősz, <http://apertura.hu/2010/osz/fogarasi>
utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 17.

Fuchs, Georg: *Die Revolution des Theaters. Ergebnisse aus dem Münchener Künstlertheater.* München – Leipzig, G. Müller, 1909.

Gluck, Mary: *A láthatatlan zsidó Budapest.* Budapest, Múlt és jövő, 2017.

Granasztói Péter: „Tömegszórakoztatás a Városligetben – A Vurstli”, *Budapest Negyed*, Tömegkultúra a századfordulós Budapesten tematikus szám, 1997/2-3.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/granaszt.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 19.

Gyagyovszky Emil – Tiborc (Tieder) Zsigmond: *A magyarországi munkásszínháztörténete.* Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetsége pályázatára, 1957, gépirat

Hevesi Sándor: „Színház és üzlet”, *Nyugat*, XXIII. évf., 1930/2.,
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00482/14879.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 07. 01.

Hont Ferenc: *Valóság a színpadon.* Színháztörténeti tanulmányok 4., Budapest, Színháztudományi Intézet, 1960.

- Hont Ferenc (szerk.): *Magyar színháztörténet*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1962.
- Imre Zoltán: „Színház-szociológia és a néző kutatása”, in Demcsák Katalin – Imre Zoltán (szerk.): *Színház és szociológia határán*. Budapest, Kijárat Kiadó, 2005., 107-131. o.
- Imre Zoltán: „Színházak – történetek – alternatívák, A színháztörténet-írás és – kutatás lehetőségei és problémái”, in Imre Zoltán (szerk.): *Alternatív színháztörténetek, alternatívok és alternatívák*. Budapest, Balassi Kiadó, 2008., 15-46. o.
- Imre Zoltán: *A színház színpadra állításai, elméletek, történetek, alternatívák*. Budapest, Ráció Kiadó, 2009.
- Imre Zoltán: *A nemzet színpadra állításai, A magyar nemzetiszínház-elképzelés változásának főbb momentumai 1837-től napjainkig*. Budapest, Ráció Kiadó, 2013.
- Jákfalvi Magdolna (szerk.): *A 20. századi magyar színháztörténeti kánon alakulása*. Budapest, Balassi Kiadó – Színház- és Filmművészeti Egyetem, 2011.
- Jánosi György: *A szórakozás történelmi funkcióváltozásai*. Budapest, Magvető, 1986.
- Kállay Miklós: „Kultúránk mai válsága és a színpad”, in: *Magyar élet képeskönyve*. Budapest, 1928., 211-213. o.
- Kárpáti Aurél: „Thália és Mercurius”, *Nyugat*, XXIII. évf., 1930/2.,
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00482/14868.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 27.
- Kerényi Ferenc: „A színház mint társaséleti szintér a 19. századi Budapesten”, *Budapest Negyed* 46., 2004/4.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/kerenyi.html>
 utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 13.
- Kékesi Kun Árpád: „Hist(o)riográfia, A színházi emlékezet problémája.”, in Imre Zoltán (szerk.): *Alternatív színháztörténetek, alternatívok és alternatívák*. Budapest, Balassi Kiadó, 2008., 63-74. o.
- Kérchy Vera: *Színház és dekonstrukció*. Szeged, JATE Press, 2014.
- Kiss Gabriella: *A magyar színházi hagyomány nevető arca*. Budapest, Balassi Kiadó, 2011.
- Konrád Miklós: “Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón”, *Budapesti Negyed*, 2008/nyár, 351-368. o. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00044/pdf/162873419.pdf>
 utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.
- Kotte, Andreas: *Theaterwissenschaft*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2005.
- Lakatos Éva: *A Magyar színházi folyóiratok bibliográfiája (1778-1948)*. Budapest, OSZMI, 1993.
- László Jenő: *35 év a kulisszák világában*. Budapest, magánkiadás (1941?)
- Lengyel Menyhért: „Üzlet?”, *Nyugat*, XXIII. évf., 1930/2.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00482/14880.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 07. 01.
- „A magyar drámaírás válsága” cikksorozat, *Nyugat*, XXI. évf., 1928/3-4.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 07. 02.
- Magyar Színházművészeti Lexikon*. főszerk. Székely György, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
<http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 18.
- Magyar Színművészeti Lexikon*. szerk. Schöpflin Aladár, Budapest, Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1929-1931.
<http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/> utolsó letöltés dátuma 2019. 07. 02.

Magyar Színháztörténet 1873-1920. főszerk. Székely György, Budapest, Magyar Könyvklub – OSZMI, 2001.

Magyar Színháztörténet 1920-1949. főszerk. Bécsy Tamás, Székely György, Budapest, Magyar Könyvklub, 2005.

Meldolesi, Claudio: „A színház és a szociológia határán”, in Demcsák Katalin – Imre Zoltán (szerk.): *Színház és szociológia határán*, Budapest, Kijárat Kiadó, 2005., 35-106. o.

Molnár Gál Péter: *A pesti mulatók*. Budapest, Helikon Kiadó, 2001.

Nagy Dezső: „A magyar munkásszínháztörténet hagyományai”, *Néprajz*, 1977/1.

Phelan, Peggy: „Holtat játszani a kőben - avagy mikor nem rózsza a Rózsa?”, *Theatron*, 1999/2., 40-57. o.

P. Müller Péter: „Színház és (intézményes) emlékezet.”, in P. Müller Péter, Tompa Andrea (szerk.): *Színház és emlékezet*. Budapest, OSZMI, 2002., 9-17. o.

P. Müller Péter: *A maszktól a halálszínházig. Színházi írások*. Budapest, Kijárat Kiadó, 2010.

P. Müller Péter: *A szín/tér meghódítása*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2015.

Schöpflin Aladár: „Színház és kritika”, *Nyugat*, XXIII. évf., 1930/2.,
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00482/14867.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 27.

Shevtsova, Maria: „Színházzsociológia – Problémák és perspektívák”, in Demcsák Katalin – Imre Zoltán (szerk.): *Színház és szociológia határán*, Budapest, Kijárat Kiadó, 2005., 13-34.

Szacsvay Gustráv (Gaál Gábor): „Színház és gazdaság”, *Korunk*, 7. évf., 5. szám, 1932/május, 358-361. o.

Újházy György: „Gondolatok a színház válságáról”, *Szocializmus*, 1925., 326-328. o.

Vámbéry Rusztem: „Jogi válasz a színház dilemmájára”, *Nyugat*, XXIII. évf., 1930/2.,
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00482/14882.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 07. 01.

Wlassics Gyula, Ifj., „A színház és a háború”, *Budapesti Szemle*, 163. kötet, 463. szám, 143-152. o.

Történeti, művelődéstörténeti, helytörténeti, elméleti munkák:

Arjun Appadurai: „A lokalitás teremtése”, Ford. Szeljak György, Árendás Zsuzsa, *Regio*, 2001/3., 3. o.
http://epa.oszk.hu/00000/00036/00042/pdf/regio2001_3.pdf utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 13.

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Ford. Hidas Zoltán, Budapest, Atlantisz, 1999.

Áfra János, Dr.: „Az 1880-as évek népmulatságai és munkásszórakozásai a fővárosban”, *Holmi* 17. (2005/1.), 78-88. o.

<http://www.holmi.org/2005/01/afra-janos-az-1880-as-evek-nepmulatsagai-es-munkasszorakozasai-a-fovarosban-kozzeteszi-kovacs-akos>
utolsó letöltés dátuma 2019. 07.01.

Áfra János, Dr.: *A csepeli és erzsébetfalvai munkásszínháztörténet*. gépirat

Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Várostarténeti tanulmányok, Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2000.

Beluszky Pál: Az elővárosok útja Nagy-Budapesthez, in *Tanulmányok Budapest Múltjából* 30., 2002, 121-152. o.

http://epa.oszk.hu/02100/02120/00030/pdf/ORSZ_BPTM_TBM_30_121.pdf utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 14.

Benkes Mihály dr. (szerk.): *Egyleti élet Pesterzsébeten*. Budapest, Pesterzsébet Önkormányzata, 1996.

Bogyirka Emil (szerk.): *Pesterzsébet története*. Budapest, Pesterzsébet Önkormányzata, 2000.

Bruke, Peter: „A történelem mint társadalmi emlékezet”, Ford. Ábrahám Zoltán, *Regio*, 2001/1., 5. o. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00040/pdf/01.pdf>, utolsó letöltés dátuma: 2019. 06. 12.

Budapesti Cím- és Lakásjegyzékek, Budapest, Franklin-Társulat, 1880-1928.

Buza Péter, Dr.: „A kispesti Gondúzó-villa”, *Budapest*, 1981/4., 18-19.o.

Castells, Manuel: *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra I.* kötet, Budapest, Gondolat Kiadó, 2005.

Eppel János: „Pesterzsébet”, in Hambuch Vendel (szerk): *Németek Budapesten*. Budapest, Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998.

Erzsébetfalvai I. Munkás Önképző Egylet alapszabályai. Erzsébetfalva, magánkiadás, 1899.

Erzsébetfalvai útmutató. szerk. Dr. Balázs Adolf – Nagy Győry István – Orbán Béla – Matkovich Aladár – Bögre Károly, Erzsébetfalva, 1910.

Erzsébetfalvai címjegyzék. szerk. Matkovich Aladár, Erzsébetfalva, 1911.

Erzsébetfalva címjegyzéke. szerk. Matkovich Aladár, Erzsébetfalva, 1914.

Fabó Beáta: A moziépítészet és a város. Budapest Negyed, 5. (1997/2-3.) Tömegkultúra a századfordulás Budapesten tematikus szám <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/fabo.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 07. 01.

Faragó László: „Térértelmezések”, *Tér és társadalom*, 2012/1., 5-25. o.

Fónagy Zoltán: „Német városrészek Budapesten”, in Hambuch Vendel (szerk): *Németek Budapesten*. Budapest, Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998.

Foucault, Michael: „A diskurzus rendje”, ford. Török Gábor, *Holmi*, 1991/7. 868-889. o.

Foucault, Michel: „A hatalom szeme”, ford. Romhányi Török Gábor, *2000*, 1996/10., 3–9. o.

Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez*. Ford. Angyalosi Gergely, Erős Ferenc, Kicsák Lóránt, Sutyák Tibor, Debrecen, Latin betűk, 1999.

Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor, Budapest, Gondolat, 1984.

Gyáni Gábor: *Bérmunkásárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, Magvető, 1992.

Gyáni Gábor, Nyilvános tér és használói Budapesten. Századok, 1994. 1057-1077. http://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Szazadok_1994/?pg=1082&layout=s utolsó letöltés dátuma 2019. 07. 02.

Gyáni Gábor: „A kultúra adásvétele”, *Budapest Negyed*, 1997/nyár-ősz, Tömegkultúra a századfordulás Budapesten tematikus szám, <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/gyanibev.htm> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 17.

Gyáni Gábor: „A mindennapi élet mint kutatási probléma”, *Aetas*, 1997. 1. sz. http://epa.oszk.hu/00800/00861/00004/1997_t9.html utolsó letöltés dátuma 2019. 07. 02.

- Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940.* Budapest, Új Mandátum, 1998.
- Gyáni Gábor: *Relatív történelem.* Budapest, Typotex, 2007.
- Gyáni Gábor: „Térbeli fordulat” és várostörténet, In: *Korunk*, 2007. július
<http://epa.oszk.hu/00400/00458/00127/3635.html> utolsó letöltés dátuma 2019. 07. 02.
- Gyáni Gábor: „Identitás, emlékezés, lokalitás”, 2000, 2008/6. <http://ketezer.hu/2008/06/identitas-emlekezés-lokalitas/> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 13.
- Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.* Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010.
- Gyáni Gábor: *Az urbanizáció társadalomtörténete*, Kolozsvár, Korunk, Komp-press, 2012.
- Hidasi (Brickner) János: „Vigalmi gárda Erzsébetfalván”, *Budapest*, 1979/10., 36-37. o.
- Korbel, Susanne: *Zwischen Budapest, Wien und New York, Jüdinnen und („populär”) kulturelle Transformationen um 1900*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Karl-Franzens-Universität Graz, 2017.
- Ladányi Miksa, dr. (szerk.): *Pestszenterzsébet, Kispest és környéke*, Magyar városok monográfiája sorozat XVIII. kötet, Budapest, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1936.
- Lakatos Ernő, Dr. – Lukács Mátyás – Nagy Ernő, Dr. – Sütő Anna (szerk.): *Pesterzsébet, Soroksár, Budapest XX. kerületének múltja és jelene.* Budapest, XX. kerületi Tanács, 1972.
- A M. Kir. Kormány 1830. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló kormányjelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, Athenaeum, 1932.
- Miletovic, Zako: „A tér mint áru”, Ford. Losoncz Alpár, *Pompeji*, 1992/3., 125-140. o.
- Mozolovszky Sándor, Dr.: *Nagy-Budapest népességének foglalkozási megoszlása 1930-ban és az ingaszerű vándormozgalom*, Statisztikai Közlemények, 72. kötet, 4. szám, Budapest, Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1942.
- Müller Mátyás (szerk.): *Erzsébetfalvai Petőfi naptár.* Erzsébetfalva, Müller Mátyás Nyomdavállalata, 1922.
- Nagy Dezső: *A pesterzsébeti munkáskultúra útja. Pestkörnyéki munkásotthonok krónikája.* Emlékek Budapest múltjából sorozat, Budapest, 1965.
- Nagy Dezső: *Pesterzsébet és Soroksár helyismereti bibliográfiája (1895-1965).* 1969.
- Nagy Dezső: *Pesterzsébet és Soroksár sajtótörténete (1894-1949).* Budapest, Tanszéki Füzetek, ELTE BTK Könyvtártudományi Tanszék, 1983.
- Nagy Győry István – Balázs Adolf, dr.: “Pesterzsébet megyei város”, in *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye, Pestkörnyéki városok ismertetője.* Budapest, Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete, 1931., 177-251. o.
- Nagy Lajos: „Dunántúli város 1933-ban”, in uő: *Válogatott művei.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.
- Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok.* Ford. Haas Lídia, Budapest, Napvilág Kiadó, 2010.
- Postlewait, Thomas: „Történelem, hermeneutika és elbeszélés mód”, Ford. Kékesi Kun Árpád, *Theatron*, 1999/3., 58-66. o.

Pócsik Viktor – Brauer-Benke József: *Pesterzsébeti németek*. Budapest, Német Kisebbségi Önkormányzat Pesterzsébet, 2006.

ifj. Reiszig Ede: „Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye községei, Erzsébetfalva”, in Borovszky Samu: *Magyarország Vármegyéi és városai, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I.*, Budapest, Országos Monográfia Társaság, 1910. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/pest-pilis-solt-kiskun-varmegye-i-11814/pest-pilis-solt-kiskun-varmegye-kozsegei-irta-ifj-reiszig-edo-dr-tortenetiro-a-kozponti-szerkeszto-bizottsag-tagja-118EA/erzsebetfalva-11984/> utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 13.

Skaper Brigitta: *Fiam, mozt fogunk csinálni, A Pflumm család a mozgókép bűvöletében*. Pesterzsébeti Múzeum Könyvei X., Budapest, Pesterzsébeti Múzeum, 2011.

Soja, Edward W.: *Postmodern Geographies*. London, New York, Verso, 1989.

Szabó Magda: „Első szerelmeim egyike”, in uő: *Megmaradt Szobotkának*, http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/SZABO/szabo00007/szabo00007_o/szabo00007_o.html utolsó letöltés dátuma 2019. 06. 20.

Várhalmi András (szerk.): *A CSILI története*, Budapest, 2008.

Vörös Károly: „A helytörténeti kutatásról”, *Valóság*, 1972/2., 42-51. o.

White, Hayden: *A történelem terhe*. Ford. Berényi Gábor, Braun Róbert, Heil Tamás, John Éva, Budapest, Osiris, 1997.

Forrásjegyzék:

Feldolgozott helyi lapok (különös tekintettel a megjelölt tételekre)

Erzsébetfalva és vidéke (EfV), 1894-1895., Szerk.: Bérczy László, Saly István.
I. évf., 1895. jan. 19., 4. o.

Erzsébetfalvai Közlöny (EKZ), (1896)1898-1920 Erzsébetfalva /Kossuthfalva/, Ráckeve, Dunaharaszti, Soroksár és Sziget-Csepelköz érdekeit képviselő társadalmi és vegyes tartalmú hetilap. Fel. szerk. és kiadótulajdonos: Erdélyi Mihály (Draskovich József, Radó Károly), 1911. jan. 29-től: Függetlenségi társadalmi hetilap, az Alsó-Dabasi választókerület hivatalos közlönye. Fel. szerk.: Dunka Lajos, Ágotha László, Sáfár (Schäffer) László, Schäffer János, 1915. jan.-tól: Független társadalmi és községpolitikai hetilap. Fel. szerk.: Schäffer János, 1920. jan.-tól: Keresztény szociális társadalmi, gazdasági és községpolitikai hetilap. Az Erzsébetfalvai Ker. Nemzeti Egyesülés Pártjának Közlönye. Fel. szerk.: Báthory Vilmosné, Dr. Suda Dezső, Szoika Károly, Zoger György.

II. évf., 1897. júl. 18., 4. o.

III. évf., 1898. okt. 16., 1. o.

III. évf., 1898. nov. 13., 3. o.

III. évf., 1898. nov. 20., 3. o.

V. évf., 1900. jan. 28., 3. o.

V. évf., 1900. márc. 4., 3. o.

V. évf., 1900. júl. 22., 3. o.

V. évf., 1900. nov. 25., 3. o.

VI. évf., 1901. febr. 3., 3-4. o.

VII. évf., 1902. okt. 12., 1. o.

VIII. évf., 1903. júl. 5., 3. o.

VIII. évf., 1903. aug. 2., 3. o.

IX. évf., 1904. márc. 20., 3. o.

IX. évf., 1904. nov. 6., 2. o.

IX. évf., 1904. nov. 27., 3. o.

XIII. évf., 1908. márc. 1., 3. o.

XIII. évf., 1908. márc. 8., 2. o.

XIII. évf., 1908. márc. 22., 2. o.

XIII. évf., 1908. ápr. 5., 2. o.

XIII. évf., 1908. ápr. 12., 2. o.
 XIII. évf., 1908. ápr. 19., 2. o.
 XIII. évf., 1908. ápr. 26., 2. o.
 XIII. évf., 1908. máj. 3., 3. o.
 XIII. évf., 1908. máj. 10., 3. o.
 XIII. évf., 1908. máj. 17., 3. o.
 XIII. évf., 1908. máj. 31., 2. o.
 XIII. évf., 1908. jún. 21., 3. o.
 XIII. évf., 1908. szept. 20., 2. o.
 XIII. évf., 1908. szept. 27., 2. o.
 XIII. évf., 1908. okt. 11., 2. o.
 XIII. évf., 1908. okt. 18., 3. o.
 XIV. évf., 1909. okt. 17., 2. o.
 XIV. évf., 1909. okt. 31., 3. o.
 XIV. évf., 1909. nov. 14., 2. o.
 XIV. évf., 1909. nov. 21., 2-3. o.
 XIV. évf., 1909. dec. 12., 3. o.
 XV. évf., 1910. júl. 17., 2-3. o.
 XV. évf., 1910. júl. 24., 3. o.
 XV. évf., 1910. szept. 25., 3. o.
 XV. évf., 1910. nov. 6., 4. o.
 XVI. évf., 1911. jan. 15., 2. és 3. o.
 XVI. évf., 1911. jan. 22., 1-2. és 3. o.
 XVI. évf., 1911. febr. 26., 2. és 3. o.
 XVI. évf., 1911. márc. 26., 3. o.
 XVI. évf., 1911. ápr. 9., 2. o.
 XVI. évf., 1911. ápr. 30., 3. és 5-6. o.
 XVI. évf., 1911. máj. 7., 3. o.
 XVI. évf., 1911. jún. 11., 3-4. o.
 XVI. évf., 1911. jún. 25., 2. o.
 „Színház és mozi”, XVI. évf., 1911. júl. 9., 2. o.
 XVI. évf., 1911. júl. 23., 4. o.
 XVI. évf., 1911. aug. 20., 2-3. o.
 XVII. évf., 1912. márc. 10., 4. o.
 XVII. évf., 1912. márc. 24., 3. o.
 XVII. évf., 1912. júl. 14., 4. o.
 XVII. évf., 1912. júl. 21., 4. o.
 XVII. évf., 1912. aug. 11., 3-4. o.
 XVII. évf., 1912. aug. 25., 3. o.
 XVIII. évf., 1913. jún. 15., 2. o.
 XVIII. évf., 1913. jún. 29., 5. o.
 XVIII. évf., 1913. aug. 3., 3. o.
 XVIII. évf., 1913. aug. 10., 4-5. o.
 „Színház és mozi”, XVIII. évf., 1913. aug. 31., 2. o.
 XIX. évf., 1914. jún. 7., 3. o.
 XIX. évf., 1914. júl. 5., 3. o.
 XIX. évf., 1914. júl. 12., 3. o.
 XIX. évf., 1914. okt. 18., 2. o.

Erzsébetfalva (Ef), 1897 Erzsébetfalva, Kossuthfalva, Soroksár és Sziget-Csepel érdekeit képviselő társadalmi és vegyes-tartalmú hetilap. Fel. szerk.: Matkovich Aladár
 I. évf., 1897. jan. 31., 3-4. o.

Egyetértés, 1897. Az Erzsébetfalva fuzionált az új lappal és Egyetértés címen jelenik meg.
 I. évf., 1897. jún. 13., 4. o.
 I. évf., 1897. júl. 18. 1-2. o.

Erzsébetfalva (Ef), 1902-1903

Erzsébet- és Kossuthfalva, Csepel, Soroksár, Haraszti és vidékeik érdekeit képviselő társadalmi hetilap. Fel. szerk.: Báthory Vilmos, Dr. Balázs Adolf

I. évf., 1902. nov. 16., 3. o.

Budapest környéke (Bpkke), 1907-1908

Társadalmi és közgazdasági hetilap. Fel. szerk.: Csics Ödön, Dr. Liphay Sándor orsz. gy. képvis., Dr. Pazár Dezső

II. évf., 1908. aug. 23., 7. o.

Közérdek (Kdek), 1908-1915

Független községpolitikai hetilap, 1912-től Erzsébetfalva, Kispest és a ráckevei járás községeinek Közlönye. Községpolitikai Újság.

„Válasz Sziklai »szinigazgató« -nak”, IV. évf., 1911. febr. 4., 2. o.

IV. évf., 1911. febr. 18., 4. o.

„Az erzsébetfalvai állandó színház elhelyezése”, IV. évf., 1911. febr. 25., 2. o.

IV. évf., 1911. márc. 11., 2. o.

IV. évf., 1911. ápr. 8., 2. o.

IV. évf., 1911. ápr. 29., 1. o.

V. évf., 1912. júl. 6., 2. o.

„Színpartolásunkról”, VII. évf., 1914. jún. 5., 1. o.

VII. évf., 1914. júl. 3., 8. o.

VII. évf., 1914. júl. 10., 4. o.

Erzsébetfalva és környéke (Ekke), 1911-1923 Társadalmi és közigazgatási hetilap. Fel. szerk.: Babina Géza, 1923-tól Községpol. és társadalmi hetilap. Fel. szerk.: Kertész Vilmos

I. évf., 1911. jún. 29., 3. és 4. o.

I. évf., 1911. aug. 3., 3. o.

„Le a kulturával!” I. évf., 1911. okt. 26., 1-2. o.

I. évf., 1911. nov. 30., 5. o.

IV. évf., 1914. jan. 1., 1. o.

IV. évf., 1914. jún. 4., 5. o.

„Gyász, botrány, szégyen”, IV. évf., 1914. júl. 2., 1-2. o.

„Színház helyett mozi”, IV. évf., 1914. júl. 9., 4. o.

IV. évf., 1914. júl. 16., 3. o.

IV. évf., 1914. júl. 23., 2. o.

„A háború”, IV. évf., 1914. júl. 30., 1-2. és 2-3. o.

„Gazdasági helyzetünk”, IV. évf., 1914. aug. 27., 1. o.

IV. évf., 1914. aug. 27., 4. o.

IV. évf., 1914. okt. 22., 2. o.

IV. évf., 1914. okt. 29., 2. o.

„Élelmiszerek drágasága”, V. évf., 1915. január 14., 1. o.

„Lisztínség”, V. évf., 1915. február 4., 1. o.

V. évf., 1915. szept. 30., 2. o.

V. évf., 1915. okt. 14., 2. o.

VI. évf., 1916. jan. 20., 3. o.

VI. évf., 1916. ápr. 27., 2. o.

VI. évf., 1916. jún. 1., 2. o.

VIII. évf., 1918. szept. 5., 2. o.

IX. évf., 1919. febr. 13., 2. o.

IX. évf., 1919. okt. 9., 3. o.

IX. évf., 1919. nov. 27., 3. o.

„Erkölesrontók”, X. évf., 1920. jan. 15., 3. o.

XII. évf., 1922. jún. 1., 3. o.

XII. évf., 1922. aug. 3., 2. o.

XIII. évf., 1923. ápr. 14., 3. o.

XIII. évf., 1923. jún. 16., 2. o.

Művész-Világ (MűV), 1916-1917

Színházi és mozi hetilap Kispest-Erzsébetfalva. Fel. szerk.: Ur György

I. évf., 1. szám, 1916. nov. 18-25., 8. és 10. o.

I. évf., 2. szám, 1916. dec. 2-9., 9. és 10. o.

II. évf., 1. szám, 1917. jan. 13-20., 1. és 10. o.

II. évf., 2. szám, 1917. jan. 22-30., 8. és 9. o.

A közlöny (A Kz), 1924-31

Pestkörnyéki keresztény társadalmi és gazdasági lap, 1929-től Népművelési is. Fel. szerk.: Lovászi Ede, Kapun Ede, Dr. Suda Dezső, Rummy Alajos, Tobler János (...)

II. évf., 1925. febr. 28., 4. o.

II. évf., 1925. márc. 28., 5. o.

II. évf., 1925. ápr. 25., 3. o.

II. évf., 1925. jún. 14., 3. o.

„Pesterzsébet kultúrája, Beszélgetés Kulinyi direktorral”, II. évf., 1925. jún. 28., 3-4. o.

II. évf., 1925. júl. 19., 3. és 4. o.

Riport a távozó Méry Liciről, II. évf., 1925. aug. 9. 3.

Ifj. Csondor K. István: „Egy reflexió margójára”, 1925. aug. 16., 5. o.

„Színházat Pesterzsébetnek!”, II. évf., 1925. szept. 13., 2. o.

II. évf., 1925. szept. 20., 3. o.

II. évf., 1925. szept. 27., 3. o.

II. évf., 1925. okt. 4., 4. o.

„Kulinyi Ferenc az Erzsébet Színház igazgatójának nyílt köszönete”, II. évf., 1925. nov. 29., 1. o.

„Műszinkör-Erzsébet-színház,” II. évf., 1925. nov. 29., 3-4. o.

III. évf., 1926. febr. 28., 3. o.

III. évf., 1926. márc. 14., 3. o.

„Jubileumi előadás”, III. évf., 1926. márc. 28., 3. o.

„Nagy Vilmos távozása”, III. évf., 1926. szept. 12., 3. o.

„Kulinyi Ferenc”, III. évf., 1926. nov. 14., 2. o.

IV. évf., 1927. márc. 13., 5. o.

Dr. Lokey Béla: „Ünnepi díszelőadás az »Erzsébet Színházban«”, IV. évf., 1927. márc. 27., 4. o.

Dr. Lokey Béla, „A piros papucs bemutatója”, IV. évf., 1927. július 24., 4. o.

„Pesterzsébet a kisegzisztenciák városa”, IV. évf., 1927. dec. 25., 1. o.

V. évf., 1928. aug. 25., 5. o.

V. évf., 1928. szept. 1., 2. o.

V. évf., 1928. dec. 29., 5. o.

„Válságban az Erzsébet Színház”, VI. évf., 1929. febr. 16., 3. o.

„Miss Európa”, VI. évf., 1929. febr. 23., 3. o.

VI. évf., 1929. máj. 18., 4. o.

VI. évf., 1929. júl. 20., 3. o.

VI. évf., 1929. júl. 27., 3. o.

VI. évf., 1929. aug. 11., 4. o.

„Színészet a Pflumban”, VI. évf., 1929. szept. 7., 3. o.

„Erzsébet Színpad”, VI. évf., 1929. szept. 21., 3. o.

„Kendőzés nélkül”, VI. évf., 1929. nov. 2., 3. o.

Ifj. Filler János: „Város-szeretetem nevében”, VI. évf., 1930. febr. 8., 3. o.

„A kultúrmunka hanyatlása Pesterzsébeten”, 1932. február 6., 2. o.

Budapest Környéke (Bpkke), 1925-31

Politikai és társadalmi hetilap. A fővárost övező városok és községek helyi lapja. Fel. szer.: Fabritczky Antal, Dr. Berkes Róbert

V. évf., 1929. márc. 17., 4. o.

„Pesterzsébeten új közsínházat építenek?”, V. évf., 1929. jún. 9., 1-2. o.

V. évf., 1929. nov. 3., 4. o.

Pesterzsébeti Újság (PU), 1926-31, Várospolitikai Hetilap. Fel. szer.: Dr. Varga Samu, Dr. Gárdos Jenő, Pető Gyula

„Kultúra Pesterzsébeten”, IV. évf., 1929. jan. 26., 1. o.

„Helybeli szerzők premierje”, IV. évf., 1929. ápr. 13., 7. o.

IV. évf., 1929. máj. 11., 7. o.

„A városodás kisebb követelményei”, V. évf., 1930. márc. 29., 1. o.

VI. évf., 1931. jan. 24., 5. o.

Függetlenség, 1930

Város és gazdaságpolitikai lap. Fel. szer.: Hepp Béla Mihály, Dr. Hauszmann László

1930/3., 4. o.

„Aktuális strófák”, I. évf., 1930/7., 4. o.

I. évf., 1930. márc. 23., 4-8. o.

Ditrói Mór: „Pesterzsébetre színház kell!”, I. évf., 1930. márc. 23., 7-8. o.

Feldolgozott színházi folyóiratok:

(különös tekintettel a megjelölt tételekre)

Artisták Lapja

VIII. évf., 13. szám, 1920. szept. 1., 5. o.

Színészek Lapja

XXVI. évf., 12. szám, 1908. máj. 10., 5. o., Jegyzőkönyv, 1545. szám

XXIX. évf., 5. szám, 1911. febr. 20., 7. o., Jegyzőkönyv, III. Kérvények, 589. pont

XXIX. évf., 8. szám, 1911. márc. 15., 2. o., Jegyzőkönyv, III. kérvények, 657. pont

XXIX. évf., 18. szám, 1911. aug. 31., 2. o., Jegyzőkönyv, I. Jelentések, 4601. pont

LI. évf., 11. szám, 1914. jún. 15., 4. o., Az 1914. jún. 3-i ülés jegyzőkönyve, III. Új kérvényezők

LI. évf., 12. szám, 1914. jún. 30., Jegyzőkönyv a június 24-i rendkívüli ülésről, Koncesszió kérelmek tárgyalása, 2584. pont.

LVI. évf., 5. szám, 1919., 12. o., Jegyzőkönyv, 328. pont

LVII. évf., 5. szám, 1920. július 15., 6. o.

LVIII. évf., 5. szám, 1921. júl. 1., 4. o., Felvételek, Jegyzőkönyv

LXIV. évf. 2. szám, 1925. márc. 15., 9. o., III. Kérvények. 655.

LXIV. évf., 5. szám, 1925. okt. 15., 1. o., Hivatalos vád Kulinyi Ferenc és Kormos Ferenc ellen, hátralékok be nem fizetése miatt 3143. pont és 5. o. Pótvizsga jegyzőkönyv

LXIV. évf., 6. szám, 1925. dec. 1., 3. o., Kulinyi Ferenc koncesszió kérvénye, 3665. pont

LXV. évf., 10. szám, 1926. ápr. 15., 3. o., Kulinyi Ferenc szerződésszegéssel vádolja Nagy Vilmost, 6559. pont

LXV. évf., 1926. dec. 1., Kulinyi Ferenc koncesszió kérvénye, 7452. pont

XLVI. évf., 1927. szept. 1., 10. o.

XLVII. évf., 2. szám, 1928. febr. 1., Hivatalos vád igazgatók ellen

XLVII. évf., 3. szám, 1928. márc. 1., 7968. Hivatalos vád igazgatók ellen, Jegyzőkönyv 7491. Bartos Ernő panaszja és 7988. Forrai Margit panaszja.

XLVII. évf., 4. szám, 1928. ápr. 1., 12. o., Halálozások

XLVII. évf., 5. szám, 1928. máj. 1., Jegyzőkönyv a Fegyelmi bíróság üléséről, 8991. Balla Kálmán jelentése

XLVII. évf., 9. szám, 1928. okt. 1., 11. o. Statisztika a vidéki színészet működéséről az 1927/28. színházi évben.

XLVIII. évf., 7. szám, 1929. július 1., 9. o. Jegyzőkönyv, I. Felvétettek a rendes tagok sorába

XLVIII. évf., 8-9. szám, 1929. szept. 1., 12. o.

XLVIII. évf., 10. szám, 1929. okt. 1., 16. o., Kimutatás

L. évf., 8-9- szám, 1930. aug-szept 1., 12. o., Színigazgatók kerületi beosztásai

Színházi Élet

V. évf., 16. szám, 1916. ápr. 16-23., 15. o.

Kalotai László: „Lukács György közoktatásügyi helyettes népbiztos a kommunizált színházak jövőjéről”,

VIII. évf., 13. szám, 1919. március 30. - április 5., 1. o.

„Látogatás a csepeli gyári színházban”, VIII. évf., 13. szám, 1919. március 30. - április 5., 11. o.

„A kollektív színtársulat működése (Bálint Lajos a kollektív színtársulat igazgatójának nyilatkozata)”, VIII. évf., 23. szám, 1919. június 8-14., 16. o.

IX. évf., 52. szám, 1920. dec. 26-jan. 1., 19. o.

XIII. évf., 42. szám, 1923. október 14-20., 62. o.,

XIV. évf., 37. szám, 1924. augusztus 14-20., 49. o.

Incze Sándor, „Fedák Sári igazsága”, XIV. évf., 48. szám, 1924. november 30.– december 6., 1-4. o.

„Halló, Népliget!”, XV. évf., 17. szám, 1925. ápr. 26-máj. 2., 20-21. o.

„Ötvened magammal végignézttem a «Noszty fiú» premierjét” Pesterzsébeten, XVII. évf., 4. szám, 1927. jan. 24-30., 40-41. o.

„Út a boldogság felé...”, XVII. évf., 35. szám, 1927. aug. 28-szept. 3., 26-27. o.

„Pola Negri, Tom Mix és Chaplin dolgoznak Nagykanizsán a Magyar színházkultúráért”, XVII. évf., 48. szám, 1927. november 27 – december 4., 56-57. o.

„Miss Európa Pesterzsébeten”, XIX. évf., 11. szám, 1929. márc. 10-17., 50-51. o.

„A rossz napok elmúltak a vidéki színházak felett”, XIX. évf., 35. szám, 1929. augusztus 25-31., 29. o.

„Előkészületben: Ben Hur, az idény legnagyobb filmjéről készült zenés látványosság, Ahol a színház kizárólag a szereplők darabjait adja elő”, XIX. évf., 49. szám, 1929. dec. 1-7., 59-60. o.

Színházi Hét

III. évf., 8. szám, 1912. febr. 18-25., 1-2. o.

„A bankbizományos és a színésznő”, III. évf., 17. szám, 1912. ápr. 21-28., 12. o.

III. évf., 18. szám, 1912. ápr. 28- máj. 5., 26. o.

III. évf., 24. szám, 1912. jún. 9-16., 31. o.

III. évf., 29. szám, 1912. szept. 8-14., 22. o.

III. évf., 30. szám, 1912. szept. 15-22., 21. o.

III. évf., 31. szám, 1912. szept. 22-29., 22. o.

Wiener Theaterzeitung

50. Jg., Nr. 190., 1856. aug. 17., 770. o.

Egyéb feldolgozott folyóiratok:

8 Órai Újság

„A Király-Színház öltözőjében eltűnt brilliánsok. Az áruló cigaretták”, IV. évf., 60. szám, 1918. március 12., 2. o.

„Hiába írja elő a szerző a darabban a vacsorát, a színész nem vacsorázik – Pesterzsébeten”, XIII. évf., 46. szám, 1927. február 26., 4. o.

„A »Te csak pipálj Ladányi« megmentette a pesterzsébeti társulatot”, XIII. évf., 126. szám, 1927. június 2., 8. o.

„Színigazgató, aki a Bajazzo előadása közben sírja el a közönségnek a maga bajazzotragédiáját”, XIII. évf., 178. szám, 1927. augusztus 7., 3. o.

„Két drámai *staggione* már megalakult, az operett *staggionének* most keresnek direktort”, XV. évf., 180. szám, 1929. augusztus 9., 8. o.

„A pápai színház lebontása”, XVII. évf., 226. szám, 1931. október 6., 6. o.

Alkotmány

VI. évf., 189. szám, 1901. augusztus 9., 7. o.

Belügyi Közlöny

„Az m. kir. minisztériumnak 669/1917. M. E. számú rendelete” Rendelet 75., A tüzelőanyagokkal való takarékoságról szóló rendeletek módosítása, XXII. évf., 9. szám, 1917. február 21., 262. o.

„A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 53.000/1927. V. K. M. számú körrendelete, Az 1927/28. évre kiadott színigazgatói engedélyek” Rendelet 429., XXXII. évf., 35. szám, 1927. augusztus 14., 950. o.

Budapesti Hírlap

XVII. évf., 163. szám, 1897. jún. 13. 15. o.

„A belgrádi drama magyar színpadon”, XXIII. évf., 175. szám, 1903. jún. 27., 9. o.

XXX. évf., 165. szám, 1910. júl. 13., 18. o.

XLIII. évf., 208. szám, 1923. szept. 16., 16. o.

„Életunt színésznő”, XLVI. évf., 170. szám, 1926. júl. 30., 7. o.

XLIX. évf., 247. szám, 1929. október 30., 11. o.

„Kabaré-bemutató”, LII. évf., 136. szám, 1932. jún. 21., 8. o.

Budapesti Közlöny

II. évf., 105. szám, 1868. máj. 6., 1307. o.

XXXV. évf., 148. szám, 1901. jún. 29., 8. o.

XLVI. évf., 220. szám, 1912. szeptember 28., 3. o.

„Árverés, Özv. Szloboda Istvánné sz. Klein Karolin”, LXVI. évf., 240. szám, 1932. október 22., 5. o.

LXXVI. évf., 114. szám, 1942. május 20., 6. o.

Debreczeni Szemle

II. évf. 29. szám, 1913. júl. 20., 7. o.

Délmagyarország

„Letartóztatott színigazgató”, III. évf., 166. szám, 1914. júl. 15., 9. o.

Erdélyi Helikon

Laczkó Géza: „A magyar színjátszás válsága”, *Művészeti szemle*, II. évf., 7. szám, 1929. augusztus 1., 552-554. o.

Esti Kurir

IV. évf., 30. szám, 1926. február 7., 2. o.

„Panaszkodnak a színigazgatók a week-end-divat, a sztárrendszer és az időjárás miatt”, VIII. évf., 174. szám, 1930. augusztus 2., 8. o.

X. évf., 72. szám, 1932. március 31., 6. o.

„A függöny mögött”, IV. évf., 72. szám, 1926. március 30., 13. o.

Rózsahelyi László: „A pesterzsébeti szubrett szomorú élete és öngyilkossága, Holdy Teréz, Pesterzsébet kedvelt szubrettje, tegnap előadás előtt megmérgezte magát - pedig »szép ház« volt aznap”, IV. évf., 170. szám, 1926. július 30., 5. o.

Friss Újság

„A pesterzsébeti színigazgató a színpadról jelentette be öngyilkosságát, ha a közönség nem jár többet a színházba”, XXXII. évf., 178. szám, 1927. augusztus 7., 7. o., XXXVII. évf., 260. szám, 1932. november 19., 6. o.

Gazdasági Mérnök

„Az elmúlt év”, XXXIX. évf., 1. szám, 1914. január 4., 1. o.

Kis Újság

„Sírt a színigazgató a közönség előtt”, 40. évf., 178. szám, 1927. augusztus 7., 5. o.

„Pesterzsébet szép és egészséges várossá akar fejlődni”, 41. évf., 54. szám, 1928. március 6., 3. o.

Magyar Hírlap

Bárdos Artúr: „Színházi válság?”, XXXIX. évf., 233., 239. és 245. szám, 1929. okt. 13., 20. és 27. o.

Magyar Közélet

Simándi Béla: „Át kell szervezni a vidéki színészetet,” II. évf., 5. szám, 1930. április 1., 8. o.

Magyar Nemzet

XX. évf., 200. szám, 1901. augusztus 10., 5. o.

Magyarország

XXXI. évf., 227. szám, 1924. október 26., 12. o.

„Kifosztották-e Fedákot Amerikában?”, XXXI. évf., 260. szám, 1924. december 5., 13. o.

Magyarság

„Könnyel és tapssal”, *Magyarság*, VIII. évf., 178. szám, 1927. augusztus 7., 23. o.

Napkelet

Galamb Sándor: „Színházi szemle”, III. évf., 6. szám, 1925. június 1., 81-82. o.

Nemzeti Újság

VII. évf., 114. szám, 1925. május 20., 10. o.

Népszava

„Erzsébetfalvai elvtársainktól”, XXVIII. évf., 127. szám, 1900. nov. 10., 3. o.

„A kulisszák mögül – A prostitúció nagyszállító”, XXXVIII. évf., 169. szám, 1910. júl. 17., 9. o.

XXXIX. évf., 60. szám, 1911. március 10., 11. o.,

„Az erzsébetfalvai új színigazgató”, XXXIX. évf., 80. szám, 1911. április 4., 8. o.

„Vérvérös csütörtök”, XL. évf., 123. szám, 1912. május 25., 4. o.

„Az erzsébetfalvai jutagvári munkásnők mozgalma”, ILVI. évf., 199. szám, 1918. augusztus 27., 9. o.
„A abbahagyott pesterzsébeti fő gyűjtőcsatorna”, 52. évf., 273. szám, 1924. december 5., 6. o.
LIV. évf., 294. szám, 1926. dec. 25., 54. o.
Gyagyovszky Emil: „Pesterzsébet. Négy esztendő jelentős eredményei – Úton az igazi város felé”, 56. évf., 228. szám, 1928. október 7., 8-9. o.
„Munkáselőadás Pesterzsébeten”, 59. évf., 13. szám, 1931. jan. 18., 18. o.

Nyírvidék

1922. máj. 31-től év végéig több lapszám

Pécsi Lapok

1. évf., 157. szám, 1922. szeptember 10., 5. o.,

Pesti Hírlap

„Szilveszteri multságok”, XV. évf., 358. szám, 1893. dec. 29., 6. o.
„Budapest éjjel”, XVI. évf. 17. szám, 1894. jan. 17., 14.o.
„Fosztogató kávéház”, XVI. évf. 94. szám, 1894. ápr. 4., 12-13. o.
„Szininövendékek vizsgálja”, XXI. évf., 13. szám, 1899. jan. 13., 7. o.
„A Magyar Műszínkörben”, XXIII. évf., 285. szám, 1901. okt. 15., 6. o.
Tóth Béla: „Esti levél. A gajdosok”, XXIII. évf., 345. szám, 1901. dec. 14., 7-8. o.
Zsolt (Porzsoló Kálmán): „Zengeráj kontra színház”, XXIX. évf., 100. szám, 1907. ápr. 26., 8-9 o.
„A primadonna”, XXX. évf. 93. szám, 1908. ápr. 16., 6. o.
XXXIII. évf., 78. szám, 1911. április 2., 6. o.
„Az erzsébetfalvai színház”, XXXIII. évf., 113. szám, 1911. máj. 14., 5. o.
„Életunt színésznő”, XLVIII. évf., 170. szám, 1926. júl. 30., 13. o.
„A vidéki színészet segítése”, LII. évf., 69. szám, 1930. márc. 25., 15. o.
Harsányi Zsolt: „Esti levél, Színház-bontás és építés”, LIX. évf., 277. szám, 1937. december 5., 10. o.

Pesti Napló

„Magyar Orfeum”, 56. évf., 263. szám, 1905. szept. 23., 4. o.
„Hírek a színészegyesületből”, 59. évf., 158. szám, 1908. júl. 2., 12. o.
„Kispest és Erzsébetfalva veszedelme”, 67. évf., 118. szám, 1916. április 28., 7. o.
„Színházi Jubileum”, 77. évf., 269.szám,1926. nov. 26., 15. o.
Turcsányi Gyula: „Egy pesterzsébeti rendőrfogalmazó három társával és két szakasz rendőrrel lezárított egy vendéglőt...”, 78. évf., 124. szám, 1927. június 2., 3-5. o.
„Lemondott a pestkörnyéki színtársulat igazgatója”, 81. évf., 65. szám, 1930. március 20., 14. o.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja

X. évf., 40. szám, 1912. október 3., 398. o.

Új Nemzedék

„Potyajegyések tömege előtt zajlott le a *Színházi élet* »egészen vidéki« estje”, IX. évf., 135. szám, 1927. június 16., 5. o.
„Bevételüket teljesen személyzeti kiadásokra fordítják a vidéki színházak”, XII. évf., 229. szám, 1930. október 9., 4. o.

Az Újság

VIII. évf., 269. szám, 1910. február 12., 36. o.
IX. évf., 80. szám, 1911. április 5., 10. o.
XI. évf., 294. szám, 1913. december 12., 16. o.
„Művészet a periferiákon”, XXII. évf., 68. szám, 1925. március 24., 8. o.
„A Gésák Erzsébetfalván”, XXII. évf., 120. szám, 1925. május 29., 9. o.

Újság

„Kétesztendő jubileum”, III. évf., 65. szám, 1927. március 20., 16. o.
Pütkösti Andor: „Támadjon fel a vidéki színjáték”, V. évf., 112. szám, 1929. május 19., 35. o.
„Túlságosan közel van Budapest”, VI. évf., 57. szám, 1930. március 9., 36. o.
Pütkösti Andor: „Kövek és könnyek”, VI. évf., 275. szám, 1930. december 3., 7. o.
„Hogy a gyerekek milyen kegyetlenek”, XVIII. évf., 21. szám, 1941. január 26., 11. o.
„Artistából – Artistaügynök”, XVIII. évf., 244. szám, 1941. október 25., 8. o.

Városok Lapja

VII. évf., 44. szám, 1912. november 2., 376. o.

VIII. évf., 50. szám, 1913. dec. 13., 625-626. o.

XXVI. évf., 2. szám, 1931. január 5., 32. o.

Világ

„Állandó színház nyílik Pesterzsébeten”, 16. évf., 49. szám, 1925. március 1., 19. o.

Zalai Közlöny

75. évf., 151. szám, 1935. július 7., 4. o.

Feldolgozott gyűjtemények:**Pesterzsébeti Múzeum**

Fénykép és színlap gyűjtemény vonatkozó anyagai

Országos Széchenyi Könyvtár, Színháztörténeti Tár

Fénykép és színlap gyűjtemény vonatkozó anyagai

Budapest Főváros Levéltára

Közjegyzői iratok, képviselőtestületi jegyzőkönyvek, tanácsülési jegyzőkönyvek vonatkozó anyagai

Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet

Fénykép és színlap gyűjtemény vonatkozó anyagai

Digitális gyűjtemények:

MACSE, FamilySearch, Arcanum Digitális Tudománytár, Hungaricana Közgyűjteményi Portál, Öröklét, Elektronikus Periodika Archívum vonatkozó anyagai

Hagyatékok:

if. Békefi Lajos hagyaték (Békefi Erzsébet családi gyűjteményéből)

Kulinyi Ferenc hagyaték (Kulinyi Márton családi gyűjteményéből)

Vérey Dezső és Tóth Joly fényképek (Magyar Klára gyűjteményéből)

Lángos József fényképek (Révész Éva családi gyűjteményéből)

Hajnal Ella önéletrajz (Ódry Művészotthon irattárából)

Siménfalvy Gyula hagyaték (Siménfalvy családi gyűjteményéből)

